

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

Maharaja Bhojaraja's SRINGARA PRAKASHA

The Great tenth Century Work
on Samskrit and Prakrit Rhetoric

FIRST EIGHT CHAPTERS

Manuscripts Collated by ॐ नमः
Late His Holiness the Yatiraja Swamy of Melkote

REVISED AND EDITED

by

G R. JOSYER

FOUNDER DIRECTOR,

INTERNATIONAL ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH, MYSORE

WITH THE AID OF PANDITS

WITH A FOREWORD BY

Dr. SRI C P RAMASWAMY IYER, CIE, LL D

VICE CHANCELLOR, BANARAS UNIVERSITY

PRINTED BY

G S. JOSYER MA

at the Coronation Press, 100 Feet Road,

Mysore

1955

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचितः

शृङ्गारप्रकाशः

1988-89

प्रथमादि अष्टम प्रकाशात्मकः

प्रथमो भागः

कीर्तिशैष्येन्दुगिरि यतिराज सस्यकुमार

रामानुज मुनिमिः प्रत्यवेक्षितः

विद्वद्गुरोः साहाय्येन

प्राचीन संस्कृतग्रन्थ प्रकटन विश्वसंस्थाया अध्यक्षेण

गोमटं गमानुज ज्योतिषिकेण

प्रकाशितः

मैसूरु नगर्या

कारोनेथन् मुद्रणालये मुद्रापिनो

विजयनेनरां.

१९५६

महागजाधिगज श्रीभोजदेवविरचितः

शृङ्गारप्रकाशः

प्रथमादि अष्टम प्रकाशान्तकः

प्रथमो भागः

कीर्तिदायकं दुर्गादि यतिराज सम्प्रभुमार

गमानुज मुनिभिः प्रत्यवेक्षित

विद्वद्वरेण्य साहाय्येन

प्राचीन सस्कृतग्रन्थ प्रकटन विश्वसम्पत्तौ अत्यक्षेण

गोमठ गमानुज औनिषिक्केण

प्रकाशितः

मेसूर नगर्या

कारनेयन् मुद्रणालये मुद्रापिनो

रिजयनेनरा.

१९१६

SRINGARA-PRAKASA

PROLOGUE

Only in India could a work of this kind remain unpublished for nearly a thousand years! Elsewhere writings are rushed to print before the ink is dry on the paper!

Maharaja Bhoja-Deva was an erudite and enlightened sovereign of Malava in Central India over 9 centuries ago. He wrote numerous works in Sanskrit and has enjoyed almost mythical fame as a patron of men of letters. His "*Champu-Ramayana*" is one of the most mellifluous works in Sanskrit literature. His two "*Saraswati-Kanthabharanas*", on Grammar and on Poetics, rank him among the great masters of the science of Grammar and the science of Poetics.

Incidentally it may be observed that Sanskrit is the only language in the world, in which the science of Poetics has been developed with microscopic perfection. The reason is perhaps that Sanskrit is the oldest, the longest, and the greatest of world literatures, presenting a vast and variegated expanse for the literary star-gazer.

In that realm of literary science Bhoja-Deva has reached farther than any other thinker of ancient or modern times. Having dwelt over the subject in "*Saraswati-Kanthabharana*" according to the accepted canons, he felt impelled to the conviction that, of all the rasas, Shringara, or Love, was the pre-eminent rasa contributive to literary excellence. The late Mahamahopadhyaya Professor S. Kuppaswamy Sastriar of Madras observes,—

'Sringara-Prakasa is a hitherto unpublished work on Alankara of an encyclopaedic character. In this mammoth work King Bhoja endeavours to bring under literature and literary appreciation everything of importance in

FOREWORD

It should be superfluous on the part of any student of Sanskrit to comment on Maharaja Bhoja Deva, who was one of the most celebrated patrons of art that human history has witnessed, and whose marvellous gifts of compression, verbal felicity, and depth of meaning have been illustrated in his *Champu Ramayana*, which is one of the "musts" for all Sanskrit students

He was also celebrated in the domains of grammar and rhetoric

In the "*Shringara Prakasha*", the aim of Bhoja Raja has been comprehensive His descriptions and analysis of the elements of poetics are original, and he takes the line that *Shringara Rasa* is the substratum of all literary beauty

But his conception of *Shringara* is not that of love as understood in Western Poetry, but is essentially transcendental in character

Shringara Prakasha is in essence an encyclopaedia of Indian thought and Indian location

It is the good fortune of India that the manuscript of this great work was discovered in 1920, and the Indian world of literature owes a deep debt to Sri Yathiraja Swami of Melkote for having brought the book to light

Mr Josyer has continued and is endeavouring to complete the work done by Yathiraja Swami, and scholarly India will welcome this great contribution to the appreciation of both literature and the science of erudite and loving criticism

Truly, as Mr Josyer has stated, this is Bhoja Raja's *magnum opus*, and it is hoped that the entire manuscript will be adequately edited and published

BANARAS
2S-11-1955

C P RAMASWAMY IYER,
KCIE, LL D
Vice Chancellor,
BANARAS HINDU UNIVERSITY.

Working on the manuscript in Madras, in the 30s, Dr V Raghavan brought out in English an elaborate survey of the work as compared with other leading Sanskrit works on Poetics. In his words, "Bhoja's Shringara-Prakasa in 36 chapters, running to 1908 pages in foolscap size in manuscript, is one of the biggest works in Sanskrit literature, and the biggest in the whole field of Alankara Shastra. Besides Bhoja's contribution to Sanskrit Poetics, a thousand things of interest with reference to almost all branches of Sanskrit learning lie scattered in the 1908 pages of this magnum opus of King Bhoja."

But the publication of the original was not yet to be for over 2 decades. H. H. Sri Yativara Swamy strove vainly to get it published by the Mysore or the Madras University. He passed away in 1943 at the ripe age of 84, and Sanskrit lost one of its most diligent and devoted votaries. His literary legatee, Sri A. Srinivasanagar, brought the manuscript to us, and by God's grace and some aid that the Government of Mysore under the Ministry of Sri K. C. Reddy was kind enough to grant, we are now presenting to the world the first volume consisting of eight chapters from the commencement, which are some of the longest in the remarkable work.

While H. H. The late Yativara Swamy had done a great deal in the way of editing the work and preparing it for the press, in the absence of his living presence, I have been greatly assisted by reputed Sanskritists, Mahavidwan S. Venkatacharyar and Vidwan N. Venkatanarasimbacharyar, both Professors of the Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Sri G. S. Josyer, M.A., in the work of editing and publication.

The International Academy of Sanskrit Research is happy to discharge the debt which the Nation has owed to Maharaja Bhojadeva, as well as to place before the Nation what is an outstanding work in Sanskrit Poetics and literary criticism, and also an invaluable collection of literary and artistic gems in the vast field of Sanskrit and Prakrit literatures prior to 1040 A.D.

12-12-55

MYSORE

G. R. JOSYER

SRINGARA-PRAKASA

PROLOGUE

Only in India could a work of this kind remain unpublished for nearly a thousand years! Elsewhere writings are rushed to print before the ink is dry on the paper!

Maharaja Bhoja-Deva was an erudite and enlightened sovereign of Malava in Central India over 9 centuries ago. He wrote numerous works in Sanskrit, and has enjoyed almost mythical fame as a patron of men of letters. His "*Champu-Ramayana*" is one of the most mellifluous works in Sanskrit literature. His two "*Saraswati-Kanthabharanas*", on Grammar and on Poetics, rank him among the great masters of the science of Grammar and the science of Poetics.

Incidentally it may be observed that Sanskrit is the only language in the world, in which the science of Poetics has been developed with microscopic perfection. The reason is perhaps that Sanskrit is the oldest, the longest, and the greatest of world literatures, presenting a vast and variegated expanse for the literary star-gazer.

In that realm of literary science Bhoja-Deva has reached farther than any other thinker of ancient or modern times. Having dwelt over the subject in '*Saraswati-Kanthabharana*' according to the accepted canons, he felt impelled to the conviction that, of all the rasas, Shringara, or Love, was the pre-eminent rasa contributive to literary excellence. The late Mahamahopadhyaya Professor S. Kuppaswamy Sastriar of Madras observes,—

'Sringara-Prakasa is a hitherto unpublished work on Alankara of an encyclopaedic character. In this mammoth work King Bhoja endeavours to bring under literature and literary appreciation everything of importance in

Indian thought as embodied in Sanskrit writings, both Shastric and non-Shastric, and the method which Bhop's massive mind adopts for this purpose is eclecticism of an all comprehending type"

The manuscript came to light only about 1920 in the enlightened land of Malabar, when the Oriental Manuscripts Library, Madras, procured a transcript of an imperfect manuscript discovered there

His Holiness Sri Yatiraja Swamy of Melkote, in Mysore State, also came across a fragment, and pursuing his search came into possession of another copy of the same kind. He spent years in perfecting it, and about 1924 brought out 3 of its 36 Prahasas or chapters, 22, 23, and 24, in a sample edition

It created a stir in the literary world. Erudite Dr Ganganath Jha of the Allahabad University, went lyrical over it, and wrote,—

‘शृङ्गारभासं नृपभोजनिर्मितं सम्मुदितं स्वामिवरेण्यपतत ।
भास्वाद्य चांशेन समस्तवन्द्यसंस्त्रादनायोद्धसतीव मानसम् ॥’

Sri K. P. Jayaswal, Jurist and Sanskritist of Patna, wrote,—“I thank His Holiness The Yatiraja. Even the whole of India should thank him for publishing the *शृङ्गारप्रकाश*. I request that the publication of the *full work* should be expedited. The first and most beautiful verse ‘अच्छिन्नमेखल’ is cited in *Sahitya Ratnakara* of Dharmasuri. I feel proud that there are amongst my country-men such good writers as Yatiraja has shown himself to be by his introduction

Dr F. O. Schrader of Kiel, Germany, wrote, ‘Accept my sincere thanks for your valuable gift. Glancing over *Shringara Prahasa* I find that this is in spite of all defects a very useful publication which will be helpful for the textual criticism of the classical kavyas and dramas as well as on many other occasions’

Working on the manuscript in Madras, in the 30's, Dr V Raghavan brought out in English an elaborate survey of the work as compared with other leading Sanskrit works on Poetics. In his words, "Bhoja's Shringara-Prabasa in 36 chapters, running to 1908 pages in foolscap size in manuscript, is one of the biggest works in Sanskrit literature, and the biggest in the whole field of Alankara Shastra. Besides Bhoja's contribution to Sanskrit Poetics, a thousand things of interest with reference to almost all branches of Sanskrit learning lie scattered in the 1908 pages of this magnum opus of King Bhoja."

But the publication of the original was not yet to be for over 2 decades. H. H. Sri Yatiraja Swamy strove vainly to get it published by the Mysore or the Madras University. He passed away in 1943 at the ripe age of 84, and Sanskrit lost one of its most diligent and devoted votaries. His literary legatee, Sri A. Srinivasiengar, brought the manuscript to us, and by God's grace and some aid that the Government of Mysore under the Ministry of Sri K. C. Reddy was kind enough to grant, we are now presenting to the world the first volume consisting of eight chapters from the commencement, which are some of the longest in the remarkable work.

While H. H. The late Yatiraja Swamy had done a great deal in the way of editing the work and preparing it for the press, in the absence of his living presence, I have been greatly assisted by reputed Sanskritists, Mahavidwan S. Venkatacharyar and Vidwan N. Venkatanarasimbacharyar, both Professors of the Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Sri G. S. Josyer, M.A., in the work of editing and publication.

The International Academy of Sanskrit Research is happy to discharge the debt which the Nation has owed to Maharaja Bhojadeva, as well as to place before the Nation what is an outstanding work in Sanskrit Poetics and literary criticism, and also an invaluable collection of literary and artistic gems in the vast field of Sanskrit and Prakrit literatures prior to 1040 A.D.

12-12-55

MYSORE

G. R. JOSYER

प्रस्तावना

अत्रेदानीं त्रिजिह्मिदं प्रास्ताविकमुपहारीमिष्यते सहृदयधुग्धराणां मनीषिणा सविधे । तदिदमपरोक्षं नाम समयां सख्यावता, यद्विष्य भारतभूमिं महोदधिरिव मद्गमणीनां, कुसुमसमय इव सागन्ध्यसन्तते, सुधादीधितिरेव ज्योत्स्नाप्रसरस्य सकलविद्यास्थाननिर्वाहकाणां प्रग्वरज्ञानां आकर एव चिराय चरीयतीति ।

एवमुन्निद्रवैभवाप्येषा भारतभूमिः बहुमुखैरुपलब्धैराज्ञाविता तादृशीं यत्तु दुरवस्था-मासादिता- यस्या च मनीषिभिः प्रकाशितानां प्रग्वरज्ञानां न केवलं दर्शनं, प्रत्युत नामप्राह्मप्रहणमपि सुदुर्लभमासीत् । एवमस्या रत्नगर्भायां प्रतायमानेऽपि अरतीरवे प्राक्तनर्यायनपिशुना केचन ग्रन्थाः बहुलीपरिगणनपरिमितस्मर्या एव तत्र तत्र दृश्यन्ते । कति वा तुताः, कति वा देशान्तरं प्रापिताः, कति वा सन्तोऽपि न गोचरं नीता इति मतिमतापि न शक्यते निर्णेतुम् ।

एतेषु तृतीया कोटिमाटीकमानेऽप्येकतरोऽयं शृङ्गारप्रकाशो नामालङ्कारप्रबन्धः श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीभोजदेवप्रतिभापरीवाह, यस्यास्य नामप्रहणमात्रेण कुतूहलिन आलङ्कारिका-चिराय खलु अधलोकनभागवेद्येनाप्य-चगृह्यन्तेति महानय साहित्यीसाहित्यीसमुह्वासाः । सोऽयं स्वप्रमयानुगुणासाधारणगुणगौरवगुन्मिमततया सर्थानप्यलङ्कारप्रबन्धानाक्रम्य तिष्ठत इति स्पष्टं भाषुकानाम् ॥

अलङ्कारो नाम सहृदयहृदयहारी कश्चन शब्दार्थधर्मः । सोऽयमर्थविशेषरूपतया शब्द-सन्निवेशरूपतया च द्वेष्टीभावमात्मनि लभते । तथैकरूपप्रधाना अलङ्कारनिबन्धाः । भामह-महोद्भूतप्रभृतयो हि काव्यमलङ्कारप्रधानमितिष्ठन्ते । तदिदमलङ्कारप्रस्थान अनादिकालादारभ्य प्रतायमानं वर्तत इति । कदास्य प्रादुर्भाव इति न शक्यते युक्तितो निर्धारयितुम्, यतो - ' द्वा सुपर्णा सयुजा ' इति, ' जातमान रथिन विद्धि ' इति, ' कश्यप पश्यकोऽभवत् ' इति च कचित्स्थविदास्त्रायभागेष्वपि अलङ्कारवृत्तविच्छित्तिविशेषपरिकर्मितो वाक्याथो दृश्यते ।

पञ्चवालङ्कारा इति भरतमुनिः, चत्वारिंशदिति भामहः, एकपष्टिरिति प्रकाशकारः, इतोऽप्यधिकतया नव्यं मांभाभ्यमानानामप्यप्रमदां शताधिकतयापि सख्यायन्ते । तदिदमलङ्कारप्रस्थानं भाजराज्ञेन बहुमुखलक्ष्यभेदनिरूपणपुरस्सरविशपट्टया विचारितं सरस्वतीकण्ठाभरणारत्ये प्रबन्धः । परन्तु चिरन्तनालङ्कारिकमतानुयायिना तदनुगुणा कापि सरणि स्वीक्रियते । नव्यानां पुनः तद्देवप्रभेदपद्धतिः नितराततो भिद्यते । वामनमतं गुणालङ्कारप्रविभागो दुर्लभः ।

मामहमते कथञ्चित्सम्पादितोऽपि न स्वरसवाहिनी नीति । प्रकाशकारमते तु गुणालङ्कारयो
व्यङ्ग्यविशेषाणां च स्वरूपविवेकविषयता च स्पष्टप्रतीयते । अन्यकारो भोजदव काव्यगुणान्
बहुमनुत् । तत्स्वरूपनिरूपणादिषु तु भूष्णाचिरन्तनानामेव पक्षस्तृप्तिः । यदा तावत्
ध्वनिकारणोद्दिष्टित ध्वनिप्रपञ्चरामायणमहाभारतादिप्रसिद्धबहुविधलक्ष्यविशेषव्यापकतया
महाविषयतामात्मनः प्राचिष्यत् । तत्र आरभ्य सकलसहृदयहृदयहारिणां काव्यात्मभूतेन
व्यङ्ग्यविशेषेण प्रनिक्षिप्तं अलङ्कारप्राधान्यनिर्देशजलप्रलया क्वापि विलिखे । उपस्कारकाणां
मेवालङ्कारव्यवस्थापनादुपस्कार्यस्य प्राधान्यमवसिद्धम् । एवमनुत्वे स्वैचित्र्यमात्रविश्रान्त
इति उदाहरता विश्रमीमासाकाराणां मने तादृशान्यविशरसुधीभिरन्वेपणीयः । गुणीभूत
व्यङ्ग्यविशेषाणामलङ्कारेषु निवेशस्वाधीयानिति सिद्धान्तः । अलङ्काराणामलङ्कारणसाधनत्वमपि
स्वातिरिक्तेन स्फुटेनास्फुटेनास्फुन्तरेण वा व्यङ्ग्यविशेषेण सामानाधिकरण्यात् सम्पादनीयम् । एव
सर्वस्यापि काव्यप्रपञ्चस्य व्यङ्ग्यविशेषेण क्रोडीकरणे दुर्लभमेवालङ्कारस्य विषय इति विमृशन्नि
प्रकाशदीकाकारैः, तन्निमित्तमिति सूत्रव्याख्यायसरे चित्रमित्यस्य अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यशून्यत्वे
तात्पर्यमुपबर्णितम् । एवविधलक्ष्यविषयतया स्वैचित्र्यविश्रान्तत्वे उपपादनीयमिति मन्यामहे ।
सजीवशरीरेष्वेव अलङ्काराणां तथात्वं लोकेऽप्यामनन्ति, निर्जीवशरीरेषु तादृशव्यपदेशस्य गौणत्व
व्यवस्थापनात् । एव व्यङ्ग्यविशेषप्रतिपादनव्यग्राणामपि प्रवधानां मात्रयाऽलङ्कारविषयत्वानपगमा
दलङ्कारप्रवन्ध इति व्यवहारोऽनुक्रान्तः । अनया च नीत्यालङ्कारप्रवन्ध इति व्यवहृतीयमाणोऽप्यय
शृङ्गारप्रकाशस्वाभिधेयेऽसाधारण्यमेवाविष्करोति । भगवता हि भरतमुनिना एकौचत्वा
रिशद्वावा स्वोपप्रकाशिता, तेषु रसतापस्त्रियोग्या नवेव स्थापिन इति व्यपदिश्यते । तेषां
स्वस्वसमुचितविभाषानुभावादिसवलनन अलाङ्कारास्वादरूपा रसा अपि नैव सत्यायन्ते ।
अन्ये च भाषा रसोपकारका अपि स्वस्वकार्यानुरोधेन व्यपदेशमेव मज्जन्ते इति ।

इदं तु तत्र ध्वनिकारस्तदनुयायिभिरपि निर्विवादमङ्गाकारि । भोजराजस्तु कण्ठाभरणे
अनुमयसिद्धान्तमनुसन्धानोऽपि प्रवृत्तशृङ्गारप्रकाशशृङ्गारस्येकस्येव तादृशरसत्वमुख्य
अन्यथा रसत्वप्रवादमात्रसिद्धमिति समुचितयुक्तिमि स्थानुमवेन च स्थापयति । ध्वनिप्रस्थान
मप्यनेन प्रवन्धेन तदुपर्यप्यनुक्रान्त इत्यर्थः । तदिदमुपरितन शृङ्गमलङ्कारसिद्धान्तस्य ।

अस्मिन् प्रवन्धे पटञ्जितप्रकाशाप्रतिपाद्यावांतरप्रकरणमेदेन भिन्ना अपि अङ्गाङ्गि
भावने प्रधानप्रतिपाद्यकवाच्यता न त्यजन्ति । प्राचीनालङ्कारनिबन्धप्रणेतृणां मिथास्यापि ग्रन्थकर्तु
व्याकरणशास्त्रनिष्णातता आद्येषु प्रकाशेषु विशयरूपा विभाव्यते । ‘प्रथमे हि विद्वांसो
ध्याकरणा’ इति किल ध्वनिकारस्योद्धोषः । निबन्धस्यास्य अनवीनमपि सिद्धान्ततत्त्वं
ग्रन्थपरामर्शेन नवीनायते सहृदयानाम् ।

कविसहृदयधुरंधरेण महाराजाधिराज श्री भोजस्वनेन गम्भीरगुणमया स्ववाण्या यथायथाय स्वसिद्धा न प्रकाश्यते, तथा तथास्य रमणीयताया पण्डितजनहृदयदर्पणमय प्रमाणमिति । अस्य इषत्ता मितपचतुद्धिमि परिच्छत्तु नालमिनि सर्वे रमणीयम् ।

अयं च ग्रन्थकार मालवार्घाशस्य सिन्धुराजस्य पुत्र इति धारानगर्या विस्ताब्द १९६ यत्तरादाख्य १०५१ यत्तरपर्यन्त सिद्धासनमधितिष्ठप्ररोलविहङ्गजनप्रीतिपात्र सकलशास्त्र तत्त्वज्ञानीदिति च निधिभवन्ति विपश्चिदाऽपश्चिमा ।

विपुलविषयतया विस्तृतस्यास्य ग्रन्थस्य समग्रस्य एकद्वय मुद्रणन प्रकाशन दुष्करमिति प्राहा एव जानन्ति । तथाप्यदृष्टव्यस्यास्य अवलोकने कुतूहलिना मिलम्भसहमानाना विदुषा प्रीतये आलित नयमाश्वासपर्यन्तो भाग विषयसूचिकादिमि सर्जादृश्य सपुटऽसिन् सयोग्य प्रकाशित । अस्य च हस्तलिखितमूलमातृकाया पादपु पद्येषु च ग्रन्थपात लेखकप्रमादस्वलितानि च बहुत्र दृश्यन्ते । तानि च आकराद्यवलोकनेन यथामति परिशोध्य निवेदितानि । प्राकृतगाधाना यद्नामाकराद्यनुपलम्भात्तर्धेय निवेशनमपरिहार्यमासीदिति प्राहा एव तत्समीकरण प्रमाणमिति च सानुकम्पयु विद्वत्सु शोधयित्रो प्रार्थना ।

महाग्रन्थस्यास्य सम्पादने प्रप्रथम भूयोभूय इतपरिभ्रमा परमहसेत्यादि श्री यदुनिरि यतिराज सम्पत्कुमाररामानुजमुनय, इदानीं च महता प्रयत्नेन अस्य मुद्रणादिना प्रकाशने च प्रयतमाना धीमन्त जि आर् जोस्यर् महाशयाश्च अनेन महोपकारेण माननीया भारतीये विद्वद्भिरितिशम् ॥

विद्वज्जनविषयैः शोधयितारैः -

आस्थानमहाविद्वान् सङ्कोषट्टाभिजनः वेङ्कटाचार्य .

विधा त अलङ्कारशास्त्रप्राध्यापक

आस्थानविद्वान् नालातम्पल्लि वेङ्कटनरसिन्हाचार्य

धर्मशास्त्रप्राध्यापक

महाराज स्मरुत महापाठशाला, मसुर

विषय सूची

राजाधिराज महाराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशाख्ये अलङ्कारशास्त्रे
प्रथमाद्यष्टमप्रकाशान्तभागे प्रतिपाद्याः प्रधानविषयाः

प्रकाशः.

प्रकाशः.

१. प्रकृत्यादिप्रकाशः	५. उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकाशः.-
२. प्रातिपदिकादिप्रकाशः	६. विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशः
३. प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशः.	७. केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशः.
४. क्रियाद्यर्थचतुष्टयप्रकाशः.	८. सापेक्षशब्दशक्तिप्रकाशः.

प्रथमे प्रकृत्यादिप्रकाशे विषयाः.

विषयसङ्ख्या

पत्रसंख्या

१ - ४	मङ्गलाचरणम्. शृङ्गारस्यैव रसत्वव्यवस्थापनं, तत्स्वरूपं च. वीरानु-
तादीनां रसत्वनिरासप्रतिज्ञा एतद्व्यकरणे हेतुकि.	१
५ - १०	रस्यादीनां शृङ्गारोषोद्वलकत्वं रसशब्दनिर्बन्धन. भावपदार्थः.
शृङ्गारस्यैव रसत्वनिर्णीतिः. काव्यशब्दार्थः. शब्दार्थतत्सम्बन्धानां
प्रत्येकं द्वादशविधत्वोत्कीर्तन, तद्विवरणं च	२
११ - १३	प्रकृतेर्लैविध्यं धातूनां पाङ्क्तिध्यं. तत्र परिपठित अपरिपठित परिप-
ठितापरिपठितानां उदाहरणानि.	३
१४ - १६	प्रत्ययधातवः, नामधातवः, प्रत्ययनामधातवश्च.	४
१७	प्रत्ययानां स्रुतिडादिभेदेन सोदाहरणं पाङ्क्तिध्यम्	५
१८ - २१	प्रातिपदिकस्य नामादिरूपेण पाङ्क्तिध्यम् प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रार्थं.
भाविष्ठानाविष्टभेदेन नाम्नां द्वैविध्यं, सोदाहरणं भाविष्टलिङ्गविभागः.	६

- २२ - २६ सदृष्टान्तं अनाधिष्टिन्ननिरूपणं. अव्ययस्वरूपनिरूपणं अव्ययनिपातादिना
पोढा तद्विभजनं. अव्ययस्य पुनरपि सत्त्वासत्त्वमेवेन द्वैविध्यम्.
सत्त्वसन्धिना सोदाहरणं पाङ्क्तिष्वयं. ७
- २८ - ३० असत्त्वसन्धिनां सोदाहरणं पाङ्क्तिष्वयं निपातशब्दार्थः, पोढा तद्विभागश्च.
विध्यर्थादिनिपातविधरणम्. ८
- ३१ अर्थयादार्थनिपातविधरणं, तदुदाहरणानि च ९
- ३२ - ३३ अनुयादार्थनिपातोदाहरणानि, निषेधादर्थनिपातोदाहरणानि. १०
- ३४ विधिनिषेधादर्थनिपातोदाहरणानि ११
- ३५ अधिधिनिषेधादर्थनिपातोदाहरणानि. १२
- ३६ प्राद्युपसर्गनिरूपणम्. १३
- ३७ - ३८ उपसर्गाणां पङ्क्तिष्वयम् वाचकानां, चोत्तकानां, विशेषकाणां चोपसर्गाणां
यथाक्रममुदाहरणानि १४
- ३९ विशेषकाणां क्रियाविशेषणवाचकत्वशङ्कासमाधानम् १५
- ४० - ४३ सहाभिधायकानां, कार्यार्थानां, निरर्थकानां च उदाहरणानि. प्रादीनामेव
सम्बन्धनिमित्ततया कर्मप्रयत्ननीयरूपता १६
- ४४ अनु प्रति पर्यध्यम्यस्याङां अर्थविचारः. १७
- ४५ - ४६ विभक्तिप्रतिरूपकाणां अव्ययानां पोढा विभजनं अव्ययानां
अर्थमेवेनोदाहरणानि. १८
- ४७ - ५१ अनुकरणशब्दार्थः तद्विभागश्च व्यक्त्यर्थसादृश्योक्तेः, व्यक्तपदसादृश्योक्तेः,
व्यक्तवाक्यसादृश्योक्तेः, अव्यक्तवर्णसादृश्योक्तेः. उदाहरणानि २०
- ५२ - ५३ अव्यक्तपदसादृश्योक्तेः, अव्यक्तवाक्यसादृश्योक्तेः उदाहरणे अनुकरणीय-
विचारः अनुकरणस्य साधुताऽसाधुताविचारः कृता पोढा विभजनं,
तदुदाहरणानि च २१
- ५७, ५८ तद्वित्तशब्दार्थनिर्ध्वननं, पोढा तद्विभागश्च समासपदार्थस्य पोढा
विभागः, तदुदाहरणानि च २२
- ५९ सोदाहरणं तत्प्रपञ्चः २३
- ६० सुसूत्रमजटकेनेति पद्यगतेषु पदेषु तत्पुरुषबहुव्रीहिसमासविचारः २६
- ६१, ६२ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यावयवस्वरवाध्यत्वनिरूपणम्. द्वन्द्व-
बहुव्रीह्यादिसमासविचारः २७
- ६३ बहुभिर्बहुव्रीहिविचारः, सोदाहरणम् ३०
- ६४ - ६६ उक्तार्थं महाभाष्यसमाप्तिः प्रथमं प्रत्ययत्रैविध्यम् सनादयो
धातुप्रत्ययमेदाः, तद्विधरणं च. ३३

- ६७ - ७१ यदादयः प्रत्ययप्रत्ययभेदाः टावादयः प्रातिपदिकप्रत्ययभेदाः तद्विवरणं च. -
 उपस्कारशब्दार्थं प्रकृतिप्रत्ययोभयोपस्काररूपेण त्रैधा तद्विभजनम्.
 पुनरपि भूषणादिना षट्प्रकारता ३४
 ७२ तद्विवरणं सोदाहरण ३५
 ७३ अव्ययानामर्थविशेषतात्पर्येणोदाहृतिषु विनियोगः. - ३६
 ७४ - ७५ प्रथमप्रकाशप्रधानार्थनिगमन. वक्ष्यमाणद्वितीयप्रकाशार्थसूचनम्. ३७

॥ इति प्रथमप्रकाशसूची ॥

द्वितीये प्रातिपदिकादिप्रकाशे त्रिपयाः

- ७६ - ७८ विभक्तावयवादिना प्रातिपदिकत्रैविध्यं. कद्रूपादिभेदेन विभक्तावयव -
 त्रैविध्यम् सदृष्टान्तं भावस्य षोढा विभजनम् ३८
 ७९ सिद्धसाध्यवर्णने केषांचिदभिप्रायाविष्कारः. ३९
 ८० " तत्रैवान्येषां अभिप्रायवर्णनम्. ४०
 ८१ क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वानुपुंसकत्वविचारः. ४१
 ८२, - ८४ कारकशब्दार्थं, कर्त्रादिभेदेन षोढा तद्विभागः कर्तुं, कर्म, करण,
 सम्प्रदान, अपादान, अधिकरणानां सोदाहरण त्रैविध्यं पुनरपि
 शुद्धादिभेदेन तदुभयत्रैविध्यम् ४२
 ८५, ८६ शुद्धादीनां कारकभावयोः प्रत्येकमुदाहरणानि कृतां त्रिप्रकारता,
 उदाहरणानि च ४३
 ८७ - ८९ भावादिना तद्विभक्तिविभागः. भावद्वैविध्यम् अन्तरङ्गशब्दार्थः, तस्य
 जात्यादिना षोढा विभागः, तदुदाहरणानि च ४४
 ९०, ९१ भावविचारे मतभेदनिरूपणम्. बहिरङ्गस्वरूपं, षोढा तद्विभजनं च. ४५
 ९२ धात्वर्थस्य भावरूपता, भावकारकादिभिर्दया तत्रैविध्यं, सोदाहरणम् ४६
 ९३ 'तेन तुल्य' मिति सूत्रार्थविवरणं, व्याख्यान्तरं च. ४७
 ९४ वल्यर्थविचारः, सौत्रप्रदानार्थक्यशंका, तत्समाधिश्च. ४७
 ९५, ९६ अन्येषां व्याख्यान्तरम्. कारकस्याप्यन्तरङ्गबहिरङ्गत्वे ४८
 ९७ 'कर्मणी' त्यादि सम्प्रदानसूत्रार्थः, तद्विभागश्च. ४९
 ९८ अपादानसूत्रार्थः, तत्रैविध्यं, तद्विवरणं च. ४९

- ९९ - १०४ कर्मविशिष्टस्य, करणविशिष्टस्य, अधिकरणविशिष्टस्य कर्तुंरदाहृतिः।
करणस्य कर्मवैशिष्ट्यसङ्गदः। सप्रदानापादानाधिकरणानां कर्मवैशि
ष्ट्योदाहृतिः कर्तृकर्मणोरपि क्रियया विशेषणयोगसम्भवाशङ्का,
तत्समाधिश्च ५०
- १०५ - ७ 'वृत्पूर्वी कट' मित्यत्र द्वितीयानुपपत्तिशङ्कातत्परिहारी। क्रियाकर्त्रोः
कर्ममिरभिसम्बन्धः 'कर्तुरीप्सित' मित्यादिना प्रत्ययानभिहितस्य
कर्मणो द्वितीयोपपत्तौ भाष्यसमितिः ५१
- १०८ - १० वृत्पूर्वी कटमित्यादौ अन्तर्भूतकर्मणः सान्तस्याकर्मकस्य भावामिधायकत्वे
भाष्यकारानुमतिः सम्यग्निर्दिष्टविषयम्, सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिकस्तद्विभागः।
'युष्मदसङ्गता' मिति सूत्रार्थस्य छान्दसपदेषु योजनान्तरवर्णनम्। ५२
- १११ पष्ठपन्तामिधेयस्य गुणभूतस्य सोदाहरण त्रैविध्यम् ५४
- ११२ 'ऐन्द्रं हविरित्यादौ तद्धितप्रत्ययविचारः ५५
- ११३ - २० प्राग्यशब्दवृत्तिविषयविचारः स्वार्थिकानां द्वेषा विभजनम् पुनरपि
सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिकविभागः तत्रासत्यभूतार्थेषु वाचकानां, घोटकानां,
विशेषकाणां, सार्थकानां, निरर्थकानामुदाहरणानि। ५६
- १२१ 'तेज इत्य' मिति सौत्रक्रियाशब्दस्य गुणशक्त्यर्थबोधकत्वम् ५७
- १२२ सत्वभूतार्थेषु वाचकघोटकयोः सोदाहृतयः ५८
- १२३ तत्र विशेषकादीनामुदाहृतयः ५९
- १२४ कुत्सानुकम्पादीनां स्वार्थादिस्तत्कल्पनियन्धनत्वम् ६०
- १२५ उपसर्गयोगाद्यातोरर्थभेदः ६१
- १२६ समासपदार्थः, प्राकृत वैकृत शेषभेदेन तत्रैविध्यम्, प्राकृतस्यान्तराष्ट्रिको
विभागश्च। ६२
- १२७ वैकृतस्य चतुर्धा विभागः, आन्तरो विभागश्च ६३
- १२८ शेषस्य " " " " ६४
- १२९ द्वन्द्वैकशेषसमासविचारोपन्यासः ६६
- १३० - ३१ अविमकाद्यवयवस्य प्रातिपदिकस्य नामादिरूपण त्रैविध्यं, सोदाहरण
प्रत्येकतो विभागश्च अनुकरणत्रैविध्यम् ७१
- १३२ विमकिशब्दार्थं तत्रैविध्यं, सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिको विभागः ७२
- १३३ उपसर्जनत्रैविध्यं, सोदाहरणमन्तरा तद्विभागः ७३
- १३४ किं समग्रव्यवहारीत्यत्र समासविकल्पाक्षेपः ७५
- १३५ समासपदार्थविवरणं, सोदाहरण तद्विभागश्च। ७६

१३६ - ३८ अवस्वरूपाद्युदाहरणानि दण्डादण्ड्यादीनां सत्त्वासत्त्वरूपतोक्तिः. 'तत्र तेनेदमिति सरूप' इति सूत्रार्थोपन्यासः.

७६

१३९ अन्नाद्यभोजीत्यत्र समासविचारः

८१

१४० अन्नाद्यत्र इत्यत्र समासविचारः

८२

१४१, ४२ नङ्त्तत्पुरुषसमासविचारः नङ्त्तमेदेन समासमेद

८३

१४३ - ४५ एकशब्दस्य बहुवचनता द्वितीयप्रकाशप्रधानार्थोपसंहारः. तृतीय-
प्रकाशप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्रह

८४

॥ इति द्वितीयप्रकाशसूची ॥

तृतीये प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशं विपयाः.

१४६ - ४८ पदस्वरूपम्. क्रियादिरूपेण त्रैधा तद्विभजनम् प्रत्येक शोढा विभागेन पदस्याष्टादशभेदाः, तदुदाहरणानि च.

८५

१४९ सोदाहरणं कर्मकर्तृपदविचारः.

८६

१५० क्रियारूपस्यापि कृदन्तस्य भावे, कर्मणि, कर्तरि भावकर्मणिषोदाहरणानि.

८७

१५१ - ५२ भावकर्तृ, कर्मकर्त्रादीनामुदाहरणानि, तत्र मतभेदोपन्यासः. 'लः कर्मणि' इत्यादिसूत्राणां 'द्वेकथो' रिति विधानेन सहैकार्यं विवक्षायामेक-
वाक्यतोपपत्तिः.

८८

१५३ - ५५ 'एको हि पचती' स्यादिवाक्यार्थं सत्यामात्राभिधाने दोषोद्भावनं, तन्निरासश्च. लकारात्कर्तुरभिधाने शक्तेः कारकतया सामानाधि-
करण्यानुपपत्त्याक्षेपः, तत्समाधिश्च

८९

१५६, ५७ सत्याकर्मोदीनां विभक्त्यर्थस्त्वम् लकारेण कर्तृकर्मणोरभिधाने
महाभाष्ये धातृकारयोस्संमतिप्रदर्शनम्

९०

१५८ - ६२ सङ्गुपाया कारकणैव सम्यग् न क्रियादिनेति कथनम्. स्वतन्त्रादिभेदेन कर्तृत्वैविध्यम् स्वविभक्तिवाच्यस्य परविभक्तिवाच्यस्य च स्वतन्त्रकर्तृ-
रुदाहरणम् उद्भूतानुद्भूतव्यापारभेदेन अस्वतन्त्रकर्तुरप्युदाहरणम्
कर्मकर्तृविभागः.

९१

१६३ - ६६ उद्भूतानुद्भूतकर्माशयोरुदाहरणे कर्मशब्दार्थनिर्वेचनम्. निर्वेत्यं,
विकार्यं, प्राप्यं, भेदेन कर्मण्यैविध्यम्. यथाक्रमं तेषामुदाहरणानि

९२

- १६७ - ७१ करणशब्दार्थनिर्घचनम् याहा आभ्यन्तर याहाभ्यन्तरभेदेन करणत्रैविध्यम्
याहादीनामन्तरा विभाग, तेषा यथोद्देशमुदाहरणानि. सम्प्रदानशब्दार्थ-
निर्घचन, तद्वैविध्यं च ददातिकर्मव्याप्यसम्प्रदानोदाहरणम्. ९३
- १७२ - ७५ क्रियाकर्मव्याप्यादिसम्प्रदानोदाहरणानि अपादानशब्दार्थनिर्घचन, तद्वैविध्य.
उज्झितानुज्झितनिर्दिष्टविषयादानोदाहरणानि उपात्तविषयापादानस्य
द्वेधा विभजन, तदुदाहरणानि च ९४
- १७६ - ७९ अपक्षितविषयापादानस्य द्वेधा विभजन, तदुदाहरणे. अधिकरणशब्दार्थ-
निर्घचनम् धैपयिक भाष्येऽपि नैमित्तिकभेदेनाधिकरणत्रैविध्यम्
प्रत्येक ताद्विभाग, तदुदाहरणानि च ९५
- १८० नैमित्तिकाधिकरणस्य शुद्ध, सङ्कीर्णभेदेन द्वैविध्य, तत्तदुदाहरणानि च ९६
- १८१, ८२ णिच प्रयोजकव्यापारमिधायकत्वम् णिजयस्य धात्वर्थेन
साक्षाद्वच्येदशका, तत्परिहारश्च ९७
- १८३, ८४ क्रियाप्रापितसमिधानस्य कर्तुर्नैपत्यविचारचर्चा विधेरेव
प्रत्ययार्थोपपादन, तत्र मतान्तरम् ९८
- १८५ - ८७ भावनापक्षे कारकाणामिति बहुवचनानुपपत्तिचोपम् तस्यैव केषाचित्
समाध्यमिधानम् विशेषणादिरूपाणामुपस्काररूपता. ९९
- १८८, ८९ क्रियाविशेषणादीनामुदाहरणानि तादर्थ्यस्वरूपनिरूपणम् १००
- १९० - ९२ लक्षणस्यापि तादर्थ्यस्येतुविशेषरूपता कचिज्ज्ञेयोरपि लक्षणत्वम्
वाक्यस्वरूपम्, सोदाहरण वाक्यत्रैविध्योक्तिः १०१
- १९३ - ९७ सोदाहरण काव्यशास्त्रमिदं लौकिकद्वैविध्यम् सोदाहृतिस्त्रेधा
प्राकृतविभाग लक्षितद्वैविध्य, श्रुतिद्वैविध्य, सोदाहरणे
अपभ्रंशत्रैविध्यम् १०२
- १९८-२०० लाटीयादीनामुदाहरणानि वाक्यस्यैकादशप्रकाररूपताकथनम्
अनेक आवृत्त मनुवृत्तात्प्राप्तानामुदाहरणानि १०३
- २०३, ४ विपरीताख्यातादीनामष्टानामुदाहरणादीनि निरन्तराख्याताना
अभ्युपगमानभ्युपगमविचार १०६
- २०५ अत्रैव केषाचिन्मतम् १०५
- २०६ विशपणविशप्यभावस्य भिन्नाभिन्नोभयार्थकत्वशकासमाधी १०६
- २०७ उपसर्गणा क्रियाविशपणता १०७
- २०८ तिङन्तयोर्वैयधिकरणेन विशेषणविशेष्यभावानुपगम ॥
- २०९, १० साध्यगानैकस्वभावाया क्रियाया कर्तुंवे कर्मत्वे वा क्रियान्तरेण
सम्बन्धानुपगम विययोस्साध्यसाधनभावदर्शनम् १०८

२११	आर्यातयोर्मिथस्सम्बन्धासम्बन्धः.	१०९
२१२	वाक्यभेदादिनाऽऽर्यातयोस्सम्बन्धास्तित्वचोद्यपरिहारः .	"
२१३	निपातस्य प्रहासविषयसम्बोधनार्थतयाऽऽर्यातरूपता	११०
२१४	सङ्ख्याबोधकस्यैकशब्दस्य बहूनां प्रहासे बहुत्वापात्तिशङ्का, तत्परिहारश्च	"
२१५	कात्यायनमते आर्यातयोस्सम्बन्धाभावः .	१११
२१६	सूत्रकारमते आर्यातयोस्सम्बन्धाङ्गीकार	"
२१७ - १८	सम्बोधनस्य क्रियाविशेषकत्वम्. तत्र सूत्रवार्तिककारयोरभिप्रायाविवेकारः	११२
२१९	क्रियाया अपि कारकत्वसम्ममोक्तिः	११३
२२०	पदस्य वाक्यरूपादधिकार्यता.	११४
२२१	आकारभेदेन युद्धैः क्रियारूपतावादिमतनिरूपणम्.	११५
२२२ - २८	विशेषक्रियायां कचित्कर्मत्वेन सम्बन्धदर्शनम् वाच्यलक्षणविषये सूत्र, - वार्तिक, भाष्यकृततामाविष्करणम्. क्रियाणां परस्परमित्सम्बन्धसंभवः. तत्र मित्राभिन्नप्रवक्तृत्वयोस्तादाहरणानि. प्रकरणपदार्थनिर्वचनम्. प्रस्तुत, कल्पित, ऽऽकस्मिकभेदेन प्रकरणत्रैविध्यम् प्रस्तुतभेदोदाहरणम्	११६
२२९	कटिपतद्वैविध्यम्, सामासिनिराभासयोः कल्पितयोस्तादाहरणानि च.	११७
२३०	सत्रीजनिर्बाजभेदेनाकस्मिकद्वैविध्यम्, तदुदाहरणानि च.	११८
२३१ - ३५	निरनुबन्धस्य, अनेकवाच्यस्य, अन्तोपसंहृतस्य, एकानेकवाक्यस्य, विभक्तियोजितस्य च उदाहरणानि	११९
२३६ - ३९	पद वाक्य प्रकरणानां स्वरूपाणि. तत्र दण्डिनोऽभिप्रायाविवेकारः. पद्य- गद्यमिश्रात्मना प्रबन्धत्रैविध्यम् आन्तरालिकस्तद्विभागः तदुदाहरणानि च.	१२०
२४०	विषम मात्राछन्दस्तमा ऽर्धसम गणछन्दस्तमा ऽर्धसमगणच्छन्दोगन्धिनामुदाहरणानि.	१२१
२४१	गुरुबहुल, लघुबहुल, मिश्रभेदेन वर्णत्रैविध्यम्	१२२
२४२	अललिताविद्धपदवाच्यमिश्रभेदानामुदाहरणानि.	"
२४३	प्रकृत्यादीनामेव शब्दत्वव्यवस्थापनम्	१२३
२४४	वर्णानामर्थवशे हेतूपन्यासः.	१२४
२४५ - ४८	वर्णसमुदायस्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वम् प्रकृत्यादिस्फोटः, पदस्फोटः, वाच्यस्फोटभेदेन स्फोटत्रैविध्यम्. तृतीयप्रकाशप्रतिपाद्यप्रधानार्थ- निगमनम् अर्थरूपेण विवर्तप्रतिपादनरूपवक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः.	१२५

॥ इति तृतीयप्रकाशसूची ॥

चतुर्थे क्रियाचर्यचतुष्टयप्रकाशे निषया

२४९ - ५३	प्रहत्यादिशब्दानां क्रियाकालादिविधमेदप्रत्यायकत्वम् क्रियायाः कारकप्रवृत्तिविशेषरूपधात्वर्थस्यम् धातूनां त्रैविध्यम्, सोदाहरणम् क्रियाशब्दार्थः, कर्त्रादिस्वरूपनिरूपणम् क्रियाया कारकांतरानतिरिक्तत्वशका, तत्परिहारश्च	१२६
२५४	तत्र विचार	१२७
२५५	क्रियाया एकत्वाभ्युपगमं साधनमेदेन द्विवचनानुपपत्तिर्द्योत, तद्विरासश्च	१३०
२५६ - ५८	द्रव्यनानात्वे सम्प्रतिषेधमेदाद्भेदायगमं पञ्चविधमदाभिधानम् सिद्धयस्तुन एव सख्यायोगोपपत्तिः, न साध्यस्येति कथनम् आख्यातानां क्रियाप्राधान्यचिन्ता	१३१
२५९ - ६१	क्रियाप्राधान्येन कशोपोपपत्तिः अद्याप्येषामभिप्रायवचना क्रियाया सौपपत्तिः प्राचर्यातिरिक्तशकापरिहारः	१३२
२६२, ६३	विस्तरेण क्रियाशब्दनिषेधनम् पुरुषव्यापारस्य कार्यानुमेयतया परोक्षत्ववादिमतानुवादः, तत्र दोषोदाहृतश्च	१३३
२६४, ६५	क्रियाया अनुमेयत्वासमवोपपादनम् धात्वर्थस्य पुरुषव्यापारातिषोध्यम्, तदभ्युदासश्च	१३४
२६६	फलस्य क्रियावादानुपपत्त्युपपादनम्	१३५
२६७	चलति पञ्चतीत्यादायनुमेयक्रियावादिना समाधानम्	१३६
२६८	फलस्यापि सकलक्रियावयवसाध्यत्वात्साधनभावेनापक्षणीयताप्रतिपादनम्	१३७
२६९	समुदायेषु समुदायाध्यासेन पञ्चतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः	१३८
२७० ७३	सद्भातस्यातीन्द्रियता काल्पनिकयुगपद्वहणाभिमानस्य प्रत्यक्षभ्रमनिषेधनता क्रियाया अप्रत्यक्षत्वे महाभाष्यकारसमतिविस्तरेण क्रियाया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसम्भवविचार	१३९
२७४	क्रियायाः कालसम्बन्धः, कालाङ्गीकरणप्रकारश्च	१४०
२७५	क्रियाविशेषैः कालविशेषावगमोदाहरणानि	१४१
२७६	क्रियास्वरूपे मतमेदाविष्कारः	१४२
२७७ - ७९	भूतादयः कालमेदा नित्य नैमित्तिक स्वाभाविक वपरामाशिकमेदेन कालस्य चातुर्विध्यम् चतुर्धा विभक्तस्यापि कालस्य प्रत्येकत्रैविध्यं, तद्विचरणं च	१४३
२८०	प्रायोगिक नैसर्गिक सासर्गिक प्रकीर्णानां कालमेदानां स्वरूपनिरूपणम्	१४४
२८१	कालस्य क्रियातत्साधनोभयरूपताप्रपञ्चनम्	१४५
२८२	शक्तिमद्ब्रह्मस्य अवा तरव्यापारनियन्धनं कर्त्राद्युपायपट्टकम्	१४६

- २८३, ८४ कर्त्रादीनां घण्णामपि प्रत्येक त्रिप्रकारता, तदुदाहरणानि च.
 अन्तर्भावितव्यर्थानां जिज्ञन्तनियमसम्भवोक्तिः १४६
- २८५ विकर्मकर्त्रादीनामुदाहरणानि. १४७
- २८६, ८७ उत्पाद्यादीनामुदाहरणानि अप्राप्यक्रियाविशेषोदाहरणानि १४८
- २८८ - ९० अविनाश्यादीनामुदाहरणानि कर्तृकर्मोदाहरणम्. प्राप्यादिप्राप्यमेदानां
 यथायथमुदाहरणानि. १४९
- २९१ - ९२ करणशब्दार्थनिर्वचनम्. बाह्यादिरूपेण तत्रैविध्यं, तदुदाहरणानि च १५०
- २९३, ९४ आभ्यन्तरादीनामुदाहरणानि. ददातिकर्माप्य, कर्ममात्राप्य,
 क्रियाप्य मेदेन सम्प्रदानत्रैविध्यं, तदुदाहरणानि च. १५१
- २९५ - ९८ कर्ममात्राप्यस्य, ईप्सिततमस्य च षोढा विभागः, प्रत्येकं तदुदाहरणानि च
 अपादानशब्दार्थनिर्वचनम् निर्दिष्ट, उपासविषय, अपेक्षितक्रिय रूपेण
 तत्रैविध्यम् १५२
- २९९ निर्दिष्टविषयापादानस्य षोढा विभागः, प्रत्येकं तत्तदुदाहरणानि च. १५३
- ३०० 'ध्रुवमपाय' इत्यादिसूत्राणां निर्दिष्टादिविषयतया अग्न्येयामर्थवर्णनम्. "
- ३०१, २ अधिकरणशब्दार्थविधरणं, वैषयिकादिना तत्रैविध्यम्. वैषयिकनैमित्तिकयोः
 स्वरूपनिर्वचनं, षोढा तद्विभागः, तदुदाहरणानि च - १५४
- ३०३, ४ कर्मयोगनैमित्तिकोदाहरणानि. विस्तरेणैतद्विषयकोपन्यासः. १५५, ६
- ३०५ - ७ शक्यमेतद्विचिन्ता. स्वरूपनिर्वचनपुरस्सर प्रथमादिपुरुषत्रैविध्य
 निरूपणम् शुभदसदादिप्रयोगविचारः. १५७, ८
- ३०८ क्रिया काल कारक पुरुषात्मकपदार्थचतुष्टयनिरूपणानिगमनम् १५९
- ३०९ कालादेः क्रियायां सोपस्कृतप्रधानार्थस्य च प्रातिपदिकेऽन्तर्भावकथनम्. १६०

॥ इति चतुर्थप्रकाशसूची ॥

पञ्चमे उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकाशे त्रिषयाः.

- ३१० सकर्मकादिना क्रियारूपा द्वादशघात्वर्थमेदाः, तत्तदुदाहरणानि च १६१
- ३११ कालो भूतादिमेदाद्वादशघा, " १६२
- ३१२ अनघतनविभाग, सोदाहृतिः तद्विचारश्च. १६३
- ३१३ वर्तमानाद्यतनस्य षोढा विभागः, विषयमेदेनोदाहरणानि च. १६४

- ३१४ अव्यक्तस्य षोढा विभागः, उदाहरणानि च. १६५
- ३१५ मयिष्यद्वर्तमानपरोक्षदीनामुदाहरणानि. १६६
- ३१६ केषांचिदात्तानां निमित्तभेदेन परस्मैपदात्मनेपदप्रयोगादृता. १६७
- ३१७ 'य आत्मनेपदाद्भेदः कश्चित्' इत्यत्र कचिद्गृहणस्य सोपपत्तिकं विधेयम्. ॥
- ३१८, १९ प्रत्ययार्थोपाधिनिरूपणम्. उभयोपाधेरनन्तप्रकारता. १६८
- ३२० असुयासंभवादीनामुदाहरणानि १६९
- ३२१ प्रत्ययार्थप्राधान्यं, तद्वैविध्यं तदुदाहरणानि च. ॥
- ३२२ - २५ शुद्धसङ्कीर्णभेदेन क्रियावैविध्यं, तदुदाहरणानि च. निपताऽनियतधातु-
विपत्तया कारकवैविध्यम् प्रातिपदिकार्थस्य व्यक्त अव्यक्त सदिग्धरूपेण
त्रैविध्यं, सोदाहरणमान्तरात्रिको विभागश्च. १७०
- ३२५ सक्रियादिना कारकत्रैविध्यं, सोदाहरणं तद्विभजनम् १७१
- ३२६ निष्क्रियात्रैविध्यं, सोदाहरणं प्रत्येकं तद्विभजनम्. १७२
- ३२७ लोपागमवर्णविकारादीनामुदाहरणानि. १७३
- ३२८, २९ अवध्यादिरूपेणोभयद्वारकस्य द्वादशविधत्वम्. पूर्वकाल-
व्यतीहारादीनामुदाहरणानि. १७४
- ३३० - ३२ सम्बोधनशब्धान्यनियेचनं, षोढा तद्विभागश्च. यथासह्य नियोगार्थादीनां
उदाहृतयः क्रियाविशेषणस्वरूपनिरूपणं, षोढा विभागश्च १७५
- ३३३ - ३५ अव्ययरूपादिविशेषणोदाहरणानि कारकविशेषणस्य षोढा विभजनम्
कर्तृकर्मविशेषणोदाहरणे १७६
- ३३६ ३७ करणविशेषणादीनां यथाक्रममुदाहरणानि. शेषपदार्थः, तस्य षोढा
विभागः, ॥ ॥ ॥ १७७
- ३३८ - ३९ परिशेषस्वरूपं, समुच्चयादिना तस्य षाड्विध्यं, तदुदाहरणानि च.
सहाय्यत्रैविध्यम् १७८
- ३४०, ४१ प्रतीयमानादि सहाय्यभेदानामुदाहरणानि तादर्थ्यस्वरूपं, षोढा
तद्विभागः, सोदाहृति १७९
- ३४२, ४३ क्रियातादर्थ्यादीनामुदाहरणानि अकारकप्रपञ्चनं, सोदाहरणं षाड्विध्यम्. १८०
- ३४४ - ४६ तृतीयावाच्यादीनामुदाहरणानि ज्ञापकहेतोरेव लक्षणत्वं, षोढा
तद्विभजनं सोदाहरणम् उपपदस्य सोदाहरणं तद्विभागः १८१, २
- ३४७ - ५० लिङ्गादीनामुदाहरणानि स्वार्थद्रव्यलिङ्गभेदेन प्रातिपदिकार्थत्रैविध्यम्
द्रव्यपदार्थविवरणं, भाष्यरूपाऽनाश्रयरूपभेदेन द्रव्यवैविध्यं सोदाहरणम्
शब्दार्थभेदेन लिङ्गवैविध्यं, शुद्धमिधादिभेदेन पुनर्षाड्विध्यम्. १८३

- ३५१ - ५३ शुद्धमिमादिलिङ्गानां यथायथमुदाहरणानि. वाचकत्वद्योतकत्वविषये
अभिप्रायवैलक्षण्यकथनम्. तत्रैवाक्षेपसमाधी १८४, ५
- ३५४, ५५ गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयानां तत्तदर्थवाचकत्वानिष्कर्षः. विस्तरेण
सम्बन्धानां कारकाश्रितत्वोपवर्णनम् सम्बन्धानां स्वरूपातिशयेन
क्रियामेदाधिगमयितृत्वप्रपञ्चनम् जातेरसत्यतावादः. १८६, ७
- ३५८ सामान्यस्थालीकत्वशङ्का, तत्प्रतिविधानं च. १८८
- ३५९, ६० सामान्यापह्नवस्य दुर्निरूपता सामान्यासङ्गावनिगमनम्. १८९
- ३६१, ६२ पञ्चमाध्यायप्रधानार्थकोडीकारः. विभक्त्यर्थवर्णनादिवक्ष्यमाण-
पट्टप्रकाशसङ्ग्रहः. १९०

॥ इति पञ्चमप्रकाशसूची ॥

षष्ठे विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशे विषयाः.

- ३६३ - ६५ सङ्ख्या कारक शेषरूपेण विभक्त्यर्थत्रैविध्यम् सङ्ख्यायाण्योदा विभागः
सोदाहति कारकस्य द्वितीयादिबाध्यतया योदा सोदाहरणम्. १९१
- ३६६ कारकातिरेकिणः क्रियाकारकपूर्वकस्य सम्बन्धविशेषस्य त्रैविध्य-
निरूपणं, तदुदाहरणानि च. १९२
- ३६७ - ६९ सङ्ख्यापत्त्योर्विभक्त्यर्थतया प्रातिपदिकामिधेयजातौ तदन्वयासम्भवाशंका,
तत्परिहारश्च. प्रकृतिप्रत्यययोस्समभिव्याहारव्योधानिगमनं, तत्परिहारश्च
शक्तिसङ्ख्ययोज्यवच्छेदकत्वनैयत्याभावः. १९३
- ३७० उद्देश्योपादेयगतसङ्ख्ययोः उदाहरणेषु यथाक्रममविवक्षाविवक्षयो
नैयत्यसम्भवप्रदर्शनम्. १९४
- ३७१ - ७३ मीमांसकसिद्धान्ते शाब्दिकानामपि संमतिप्रदर्शनम् क्वचिद्गुणेऽपि
सङ्ख्यायाः अविवक्षानिरूपणम् विभक्त्यर्थसङ्ख्यायां विभक्त्यर्थ-
कारकत्वान्वयोपपादनम् १९५
- ३७४, ७५ विभक्तेः प्रातिपदिकामिहितसत्त्वनिष्ठशक्तिसङ्ख्यासम्बन्धोपाधिवाचित्वम्
स्वरूपातिरिक्तशक्त्यभावशंका. १९६
- ३७६ शक्तेरावश्यकत्वाशंकानिरासपूर्वकं अतीन्द्रियायाश्शक्तेरनावश्यकत्व-
चोपस्थितीकरणम्. १९७
- ३७७ स्वरूपातिरिक्तशक्तिसङ्गावनिरूपणम्. १९८

- ३७८, ७९ भवदार्थादिभेदेन वृत्त्यर्थत्रैविध्यम्. अन्तरातद्विमर्शनं सोदाहरणम् १९९
- ३८० 'वदार्थाभिधानं वृत्ति' रित्यस्यार्थविचारः. २००
- ३८१ उपसर्जनस्य प्रधानोपकारकत्वोपन्यासः. २०१
- ३८२ 'राजपुरुषे' स्यत्र वृत्तिप्रकारविवरणम्. २०२
- ३८३, ८४ समुदायस्याप्यवधारकत्वम् सङ्ख्याभेदस्यावयवभेदनिबन्धनत्वम् २०३
- ३८५ - ८७ भजहस्त्याद्यां वृत्तां भेदसंसर्गयोस्सामर्थ्याभावः. जात्यादृतिव्यक्तिभेदेन पदार्थत्रैविध्यम् सोदाहरणं पुनस्तद्विमर्शनम्. २०४
- ३८८, ८९ जातेरेव शब्दार्थत्वमिति जैमिनिमतोपन्यासः. व्यपस्याहृत्योः शब्दवाच्यत्वनिरासः. २०५
- ३९० - ९२ व्यक्तिशक्त्यादीनां व्याप्तीयानां मतानुवादः. व्यक्तिरक्षणानुपपत्त्युदाहरणम्. जातिशक्तिवादे दोषोद्घाटनम् २०६
- ३९३ - ९५ जात्याहृत्योः शब्दार्थत्वेऽपि व्यक्त्युपलक्षणकत्वम् व्यक्तेः शब्दार्थे सार्थां व्यापत्त्याक्षेपनिरासः. व्यक्तिवाजित्वोपसंहारः. २०७
- ३९६ सौपपत्तिकमादृतिपदार्थतायादिविध्यवासिमत्तर्क्याशयाविवेकरणम्. २०८
- ३९७, ९८ अमूर्तानामपि गुणादीनां क्रियाहृत्योक्तिः. शब्दानां जातिविशिष्टव्यक्तिवार्त्तित्वोपपादनम् २०९
- ३९९-४०२ शब्दव्यापारस्य केवलजातिमात्रबोधकत्वे सकोचकल्पनाप्रसङ्गनिरूपणम् जातिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वे अक्षपादसमिति गोगोत्यशब्दयोस्सामान्यवाचित्वे तुल्यप्रतिपत्तिशकापरिहारः. जातिव्यपस्योराकृतिव्यपस्यो. पक्षविदङ्गाङ्गिभावः. २१०
- ४०३ - ६ गुणवाचिना शब्दानां गुण्याक्षेपकत्वम् स्वरसत पदप्रतीयमानार्थत्वपदार्थत्वमिति निगमनम् भावना विधि प्रतिभाकरूपण वाक्यार्थत्रैविध्यम् भावनायास्त्यशब्दोपपादनम् २११
- ४०७ - ११ भावनानिर्वचनम् विधिरूपरूपनिरूपणम् शब्दार्थभेदेन भावनार्त्तविध्यम् शब्दभावनायास्त्यशब्दप्रकारः. अर्थभावनायास्त्यशब्दत्वम् २१२
- ४१२ - १६ यथासम्भव विधेः प्रवृत्तिः. वृत्त्यन्तरयोधकत्वम् धर्मस्य बोधनेन प्रमाणकत्वम् विधेर्वाक्यार्थत्वनिगमनम् प्रतिभाशब्दार्थनिर्वचनम् व्यभिचारेण प्रतिभाज्ञानस्य वाक्यार्थत्वासम्भवाशङ्का. २१३
- ४१७ - २० उक्ताशकापरिहारः प्रतिभोत्पत्तिसाधनानि. क्रियावाक्यार्थनिरासः. पूर्त्यक भावना विधि प्रतिभानामेव वाक्यार्थत्वसमर्थनम् यजेतेत्यादौ भावनावगमप्रकारः. २१४

- ४२१ - २५ प्रत्ययस्य कर्तृसंख्याव्यतिरेकेण धात्वर्थान्तरिकव्यापाराप्रत्यायकत्वम्.
 भावना याः प्रत्ययार्थत्वाभावेऽपि प्रकृत्यर्थत्वसम्भवोपपादनप्रकारः
 क्रियायाः पदार्थत्वोपपत्तिः. पदार्थवाक्यार्थयोगुणप्रधानभावः.
 अधिकारिसमर्पकस्य स्वर्गकामपदस्य भावनापेक्षितकर्तृसमर्पकत्वनिवृत्तिः. २१५
- ४२६ - ३३ द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वमिति वादरिमतोपपादनम् 'यजेत स्वर्गकामः'
 इत्यत्राधिकारि कर्त्रन्यानैक्यविचारः. जैमिनिमतानुरोधेन क्रियायाः
 वाच्यार्थनिरासपूर्वक भावनावाक्यार्थस्थापनम् जैमिनिमतानुरोधेन
 फलस्य पुरुषार्थत्वकथनम् फलिपुरुषयोर्वाक्यार्थत्वनिरासः
 भावनातार्थस्यैव प्राधान्यम् क्रियादीनां पदार्थरूपतानिर्वचनम्
 सोदाहरणं शब्दगतवाचकत्वत्रैविध्यम्. २१६, १७
- ४३४ - ३६ सोदाहरणं प्रपञ्चनं त्रिधा विभक्तविशेषणत्वनिर्वचनम् निर्विकल्पक-
 सविकल्पकवैलक्षण्यम् शब्दशक्तिसामर्थ्याद्विविचार्थप्रतीत्युपपत्तिः. २१८
- ४३७ विदोषणस्योपाधिब्रह्मादित्यार्थावभासकत्वम्. २१९
- ४३८ - ४२ अर्थस्यान्यथावभासः, अर्थोपाधिनिवन्धन इति पक्षान्तरोपन्यासः. अर्थतरवस्य
 शब्दाभ्यास विवर्त परिणामान्तररूपता. अर्थस्य शुद्धात्मकत्ववादि
 योगाचारमतोपन्यासः. विवर्तस्वरूपनिरूपणम्
 शब्दस्यार्थविवर्तरूपतापक्षप्रतिक्षेपः. २२०
- ४४३ - ४५ विपरिणामस्वरूप, सोदाहरणं तत्प्रपञ्च शब्दतात्पर्यस्यैव कारणेण
 भवतिःषव्यपदेशः काव्यवचनयोः भवित्तात्पर्ययोश्च वैलक्षण्यम् २२१
- ४४६, ४७ विभक्त्यर्थानुपवर्णननिगमनम् पदपदार्थसम्बन्धवर्णनादिसप्तमप्रकाशसङ्ग्रहः. २२२

॥ इति षष्ठप्रकाशसूची ॥

सप्तमे केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशे विषयाः.

- ४४८ - ५१ अभिधादिभेदेन शब्दार्थयोर्द्वादशधा साहित्यम् अभिधास्वरूपनिरूपणम्.
 मुख्यादिभेदेन शब्दगतास्तिष्ठो वृत्त्यः. तासां प्रत्येक विभागः,
 तदुदाहरणानि च. २२३
- ४५२, ५३ आकृति गुण विषयतथाभूतार्थोदाहरणानि, तद्भावापत्तिस्वरूपम्,
 षोढा तद्विभागश्च अभ्यासपदार्थनिरुक्तिः, तदुदाहरणं च. २२४

- ४५४ सोदाहरण कल्पना विषयं विपरिणाम विषयं स्वरूपोत्कीर्तनम्. २२५
- ४५५, ५६ सोदाहरणं प्रवादस्वरूपोत्कीर्तनम्. गौणीर्द्विविध्यम्, पोदा तदर्थविकल्प, तदुदाहरणानि च. २२६
- ४५७, ५८ क्रिया जाति गुणस्वरूपनिमित्तानामुदाहरणानि
अन्योच्चायमेद्विविधोदाहरणम् २२७
- ४५९, ६० समासोपस्थादावमेद्विविधोदाहरणम्. मुख्यवद्गौणविशेषणस्यापि
तद्विशेषणतयसम्भव . २२८
- ४६१, ६२ चेतनाचेतनप्रत्ययो प्रमायनिमित्तकाविशेषणविपर्यासोदाहरणम्
गौण्यावृत्ते धर्मेनिमित्तादिना पञ्चकारता कमेन तदुदाहरणानि च २२९
- ४६३ क्रियाः स्वरूप जाति निमित्तक विशेषणविशेष्यमाधोदाहरणानि २३०
- ४६४, ६५ 'कुमुदानि निर्मूलती' स्यादौ क्रियानिमित्तकत्वशङ्का, तत्परिहारश्च.
मेदामेदोपचाराभ्या गौण्यागोणव्यवहितार्थता सोदाहृतिः २३१
- ४६६, ६७ शब्दार्थयोरनेदमेदव्यपदेशोपपादनम्. अभिधानामौपचारिकमेदोदाहरणम्. २३२
- ४६८ मुख्यवदुपचरितानामप्युपमानोपमेयभावसम्बन्ध " "
- ४६९ - ७२ केषुचिदुदाहरणेषु समासोपस्थादिप्रतीतिसम्भवचोद्य, तद्विरासश्च लक्षणा
लक्षितलक्षणाभेदेन लक्षणाद्विविध्यम् लक्षणायाः पुनरपि पोदा विभाग .
- " सामोप्य साहचर्यलक्षणोदाहरणे २३३
- ४७३ - ७५ सहचरित तादर्थ्य परिमाणलक्षणानामुदाहरणानि. लक्षितलक्षणाया अपि
पोदा विभजनम् रूढप्रतीकलक्षणयोस्वरूपोदाहरणे २३४
- ४७६ विषक्षित विरुद्ध तदस्य प्रकीर्णलक्षणाना स्वरूपनिरूपणपूर्वकमुदाहरणानि २३५
- ४७७ अन्वयानिमित्तलक्षितलक्षणानिवचन, सोदाहरणम् २३६
- ४७८, ७९ उदाहरणान्तरेषु तद्विशेष विवक्षास्वरूपम् २३७, ८
- ४८०, ८१ अपौरुषेयादिना वाक्ययन्त्रेविषय, सोदाहरणमांतराल्लिखो विभागश्च
भकारकेषु कारकविवक्षोदाहरणानि २३८
- ४८२ - ९८ अक्रियाया क्रियाविवक्षा क्रियाया क्रिया-तरविवक्षा कारकेऽपि क्रिया
विवक्षा. असम्बन्धे सम्बन्धविवक्षा अचेतनेषु चतन्यविवक्षा प्रधाने
गुणविवक्षा गुणे प्रधानविवक्षा अवयवे समुदायविवक्षा अमेदे
मदविवक्षा मेदोऽप्यमेदविवक्षा असतो विवक्षा सतोऽप्यविवक्षा
सदसतोर्विवक्षा सदसतोरेविवक्षा नुत्या निन्दाविवक्षा निन्दया
नुनिविवक्षा विधिना निषेधविवक्षा, एकेक सोदाहृति २३९
- ४९९-५०३ निषेधेन विधिविवक्षा, सोदाहृति विवक्षाया लोकवाक्य्यउदाहरानु

रोचेन त्रेधा प्रसिद्धिः . काकुत्रैविध्यं, सोदाहरणमान्तरविभागश्च
प्रश्नार्भा निर्देष्टुर्विधिरूपा काकुः वितर्कगमोपदेष्टुरुत्तररूपा काकुः.

२४०

५०४ - ८ उद्देष्टुर्निर्णयरूपा काकुः अभ्युपगमानुनयकाकुः. अभ्यनुशौषहासकाकुः
आक्षेपकाकुः अप्रतिबन्धात्रैविध्यम्

२४१

५०९ - १० त्रिगुणयाश्चतुर्गुणयाश्चोदाहरणम् प्लुत उदात्त प्रगृह्यादिना त्रेधा
स्वरविभागः, सोदाहृत

२४२

५११ - १६ अनुदात्तादिमिरर्थमेदप्रतीत्युदाहरणानि. विच्छेदत्रैविध्यम् पदविच्छेद-
चातुर्विध्यम् शुक्लला भङ्ग परिघर्तक चूर्णकानामुदाहरणानि वाक्य
विच्छेदचातुर्विध्यम् वाक्यसम्भेदोदाहरणम्

२४३

५१७, १८ वाक्यान्वयात् वाक्यासमाप्ति वाक्यानुच्चारणानां उदाहरणानि
शब्दार्थनिरूपणपूर्वकं यत्तेश्चातुर्विध्योक्तिः, सोदाहृतिः

२४४

५१९ प्रकरणादिमिरर्थप्रत्यायनम्. अमिनय अपदेश निर्देश-

सङ्घे कृतिताकारोदाहरणानि

२४५

५२० - २३ वाक्यादेव शब्दार्थव्युत्पादनम्. वाक्यप्रतिपाद्यस्य त्रिरूपता.
अभिधीयमान प्रतीयमान ध्वनीनां सोदाहरण बलक्षण्यनिरूपणम्.
विधि निषेध विधिनिषेधरूपाणामुदाहरणानि.

२४६

५२४ - ३० विधौ निषेधस्य निषेधे विधेः विधौ विध्यन्तरस्य निषेधे निषेधान्तरस्य
विधिनिषेधे विधेः अविधिनिषेधे निषेधस्य क्वचिद्विधिनिषेधयोः
विध्यन्तरस्य च उदाहरणानि.

२४७

५३१ - ३७ विधिनिषेधयोः निषेधान्तरस्य क्वचिद्विधावनुभयस्य क्वचिन्निषेधे
अनुभयस्य क्वचिद्विधिनिषेधयोरनुभयस्य अविधिनिषेधेऽनुभयस्य च
उदाहरणानि अर्थशब्दभेदेन ध्वनिद्वैविध्यम्. अर्थध्वनेरनुनाद
प्रतिशब्दध्वनिरूपतया द्वैविध्यम्

२४८

५३८ अनुनादध्वनेरुदाहरणान्तरेवृत्तपादनम्.

२४९

५३९ - ४० प्रतिशब्दध्वनेरुदाहरणेयु योजना अनुनादात्मकार्यध्वनेरुदाहरणम्

२५०

५४१, ४२ प्रतिशब्दात्मकार्यध्वनेरुदाहरणम् काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोर्ध्वनिशेष

२५१

५४३ - ४६ वचसि द्वेधा तात्पर्याविष्कार शास्त्रतात्पर्यस्य 'आत्मास्थित' मित्येत
द्वयमिति प्रतीत्यपेक्षे समन्वयप्रकार सङ्गहेन साङ्ख्यमतोपन्यासः.

शृङ्गार तदाविर्भावकारण तत्कार्यादीना 'सत्त्वात्मना' मित्यन्तरश्लोके निर्देश

२५२

५४७ - ४९ 'अच्छिन्नमेखल' मिति महलपेक्षे काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोश्च क्वचित्समृद्ध-
सम्भवोपपादनम् 'यत्पादपङ्कजे' ति द्वितीयांशश्लोकेऽप्येतदर्थमिधान

- सङ्गतिः. आदिममङ्गलपद्यव्याख्यानम्. २५३
- ५५० - ५३ सम्भोगविप्रलम्भात्मना शुद्धारद्वैविध्यम्. उभयोरपि प्रथमानुराग मान
प्रवास करुणामना चातुर्यिष्यम्. सत्ता जन्म अनुबन्ध प्रकर्णामकाश्चतस्रः
तदवस्था. उक्तेषु पद्येष्ववस्थान्वतुष्टयसमन्वय. २५४
- ५५४, ५५ मिहितपद्यव्याख्यानतरम्. पदानां सहस्यार्थाभिधायकत्वमित्यखण्ड
वाक्यार्थवादिपक्षे व्याख्यायोजना २५५
- ५५६ भगतीरिणो महेश्वरस्य वपुः पात्सित्यनुपपन्नमिति शङ्काया भाष्या
त्रिकार्थवर्णनया समाप्यभिधानम् २५६
- ५५७ अष्टपदवाक्यार्थपक्षाघलम्नेन द्वितीयपद्यार्थवर्णनम्. २५७, ८
- ५५८, ५९ 'इषेमतिकृता' वित्यत्रेवार्थविचारः. द्रव्यगुणयोः प्रकर्णप्रकर्णविचारः २५९, ६०
- ५६० - ६२ गुणानां द्विप्रकारताः सोदाहरण तत्स्थानां विशेषणानां च गुणानां
अर्थवर्णनम् गन्धादीनां द्रव्यवचनरवेनैव पृथीसमासोपपत्तिः २६१
- ५६३ 'द्विरदमदजलौघे' त्यत्र सप्तगुणपत्युपपादनम्. २६२
- ५६४, ६५ प्रविभागशब्दार्थः अन्वयव्यतिरेकमूलः सोदाहृतिः पदार्थविभागः,
वर्णानां शब्दातिरिक्तवशंका च. २६३
- ५६६, ६७ मय्येवसायाः प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वम् लौकिकीपारिभाषिकभेदेन
तद्वैविध्यम्. वृक्षादीनामर्थपरवाभावे हेतुतयोपन्यस्तस्य
केवलेनावचनादित्यर्थोपन्यासः २६४
- ५६८ कृतद्वितेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थतया वर्णसमुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञानियारणात्तदन्तर्गतानां विभक्तीनां लोपासम्भवशक्ता, तत्परिहारश्च २६५
- ५६९ - ७१ अन्वयव्यतिरेकानवस्थानेन प्रकृतिप्रत्ययार्थवैलक्षण्यानवबोधशक्ता, तदुत्तरं च
प्रकृतिप्रत्यययोस्सर्वार्थभिधायकत्वापत्तिशक्ता, तत्परिहारश्च
प्रकृतिप्रत्यययोस्सहार्थभिधायकत्वविचारः. २६६
- ५७२ - ७५ निर्वर्त्तं अन्वाद्येय प्रतिपादकभेदेन शब्दवैविध्यम् यथाक्रम तन्निवेचनम्.
सप्तमप्रकाशप्रतिपादितार्थनिगमनम्. वक्ष्यमाणाष्टमप्रकाशार्थसङ्ग्रहः. २६७

॥ इति सप्तमप्रकाशसूची ॥

अष्टमे सापेक्षशब्दशब्दशक्तिप्रकाशे त्रिपद्याः

- ५७६ - ७९ व्यपेक्षाशब्दार्थनिर्वचनम्. आभिधानिकी नैयायिकी नैवेधिकीमेदेन व्यपेक्षात्रैविध्यम्. यथोद्देश तत्तत्स्वरूपनिरूपणम्. श्रुत्याभिधानिक्याः, पदेन समाख्याभिधानिन्याश्च उदाहरणे. २६८
- ५८० - ८५ बाह्याभिधानिन्याः, विकल्पाभिधानिक्याः, समुच्चयाभिधानिक्या, सामान्यातिदेशाभिधानिन्याः, विशेषातिदेशाभिधानिक्याः, पदतः प्रसङ्गाभिधानिक्याः उदाहरणानि. २६९
- ५८६ - ९० वाक्यात्प्रसङ्गाभिधानिन्याः, ऊढनैयायिन्या, विपर्ययनैयायिक्या, विपरिणामनैयायिक्या, वचन विभक्ति लिङ्गविपरिणामोदाहरणानि. २७०
- ५९१ - ९६ अध्याहारनैयायिन्याः, वाक्यशेषनैयायिक्याः, व्यवहितविकल्पना-नैयायिन्याः, गुणकल्पनानैयायिक्या, अपोद्धारनैयायिक्याः, वाक्यमेदनैयायिक्याश्च उदाहरणानि. २७१
- ५९७, ९८ वचननैवेधिकीद्वयस्य, अप्रस्तावनिमित्तासम्भवनैवेधिक्या उदाहरणे. २७२
- ५९९-६०१ अनुत्पादनिमित्तासम्भवनैवेधिक्याः, विरोधनैवेधिक्याश्चोदाहरणे. २७३
- अत्र विचारः ॥
- ६०२ - ४ गुणस्यापि साक्षात्क्रियोपयोगिताबोधपरिहारैः. अन्वयशब्दार्थः शाक्त वैभक्त शक्तिविभक्तिमयमेदेनान्वयत्रैविध्यम्. २७४
- ६०५ - ७ विषयमेदेन शाक्तोदाहरणानि सम्बन्ध शेषोपपद संबोधनविभक्तिभिः वैभक्तोदाहरणानि. सम्बन्धादिभिः शक्तिविभक्तिमयोदाहरणानि २७५
- ६०८, ९ अभिहितान्वयाभ्युपगमाभिधानयोरन्यतराङ्गीकारः. अभ्युपगमाभिधानवादि-मतोपपत्त्याः २७६
- ६१०, ११ पदसमूहात्मकस्य वाक्यस्यैकार्थ्याभिधायकत्वम्. अभ्युपगमाभिधानाभि-हितान्वयपक्षयोस्स्वरूपनिरूपणेनौचित्यानौचित्यविचारचर्चा. २७७
- ६१२, १३ अभिहितान्वयवादे दोषोद्भावनम्. अभ्युपगमाभिधानवादिसिद्धान्तः २७८
- ६१४ - १८ पदैः कदम्बरूपार्थाप्रतिपत्तिः. अभ्युपगमाभिधाने शक्तिद्वयकल्पना गौरवासम्भवनिरूपणम् प्रधानद्वयशङ्क्याऽऽपादितवाक्यमेदपरिहारः प्रकृतिप्रत्यययोः पदस्य चाभिधाने द्विरभिधानदूषणस्याभिहितान्वयवादेऽपि तौह्यम्. अभिधानानभिधानपक्षयोः प्रसक्तदोषपरिहारः. २७९
- ६१९ - २३ कृतार्थत्वनैवेधिक्याः, परिसंख्यानैवेधिक्याः, नियमनैवेधिक्याः, असंभवनियमस्य, विशेषप्रत्यक्षश्रुतेश्च उदाहरणानि. २८०

- ६२४ - २९ आकाशाया प्रतिपत्यजिज्ञासारूपना. अभिधानाभिधेयपर्यवसानयोः
जिज्ञासोत्पत्तिसाधनत्वोपपादनम् अन्विताभिधानपक्षवदभिहितान्वय
यादेऽपि योग्याभ्याहाराद्भीकरणम् गामानयेत्याद्याकाराद्भीकारे
भाष्यकारसम्मतिः निराकांक्षस्थले अन्विताभिधानानुपपत्तिः.
युगत्प्रतियोगिनामाकाशानुदयः २८१
- ६३० - ३२ सन्निधिशब्दाच्च अभिधानाभिधेयनिषयभेदेन सन्निधिर्द्विविधः, सोदाहरणम्
आकांक्षाया अपि सन्निधिवदधिनामावनिमित्तकत्वसम्भवांशका, समाधी २८२
- ६३३ - ३८ आकाशायामविनामावस्य निमित्तत्वानाधरणोपपन्नद्वार. अन्विताभिधाने
क्रमोपयोगः, योग्यताशब्दार्थविवरणम् मुख्यजघन्यार्थद्वारकतया
योग्यताद्वैविध्यम् जात्याकृतिभ्रान्तिमुख्यभेदेन सोदाहरण मुख्यार्थत्रैविध्यम्
गौण उपचरित लाक्षणिकभेदेन जघन्यार्थत्रैविध्यं सोदाहरणम् २८३
- ६३९ - ४३ गुणक्रिययोः द्रव्यव्यवधानेन क्रियासमन्वये द्रव्याणामलाक्षणिकत्वस्थिति
'यज्जेत स्वर्गकाम' इत्यादौ योग्यतानवधारणादन्विताभिधानानुपपत्तिशंका
'तत्परिहारश्च, सामर्थ्यनिर्येचनम् सोदाहरण भेद ससर्ग उभयकूपेण
'सामर्थ्यत्रैविध्यम्' महानि व्यपेक्षा व्यतिपङ्गात्मना सम्बन्धत्रैविध्यम् २८४
- ६४४ - ४६ यथाक्रमं तेषामुदाहरणानि सम्बन्धपदस्य विकल्पेन सोदाहरण नानार्थ-
त्वोपपत्तिर्नम् प्रधानोपसर्जनभावस्य यथासन्दर्भं शब्दनिबन्धनार्थं,
'अशब्दोपादानस्य च २८५
- ६४७, ४८ अन्विताभिधानवादे स्वरूपमात्रस्मारकत्वोपपत्तिविचार अन्विताभिधान
वाद् एव प्रतिनियतार्थान्वयित्वोपपादनम् २८६
- ६४२ - ५१ पदानामनग्नितार्थवाचकत्वाभावापपादनम् अन्विताभिधानाभिहितान्वय
वाद्पक्षयोः शकिकल्पने लाघवगौरवविचारवर्चानिरूपणम्
पदाना सहत्यार्थाभिधायकत्ववर्चा २८७
- ६५२ - ५४ अन्विताभिधानवादे आकांक्षादीनामनुपयुक्तत्वाक्षेपसमाधी अन्विताभि-
धानत्वेव ग्राह्यत्वसमर्थनम् अभिहितान्वयवादिनतोपन्यास २८८
- ६५५ शब्दस्यापि पदार्थगतशक्त्याधानशक्त्यनुमापकत्वम् २८९
- ६५६ - ५७ पदार्थावगतिमात्रेणाव्यावगमे प्रमाणान्तर्भावशका, तत्समाधानं च
आकाशादिमता पदार्थानामेव वाक्यार्थरूपनोक्तिः, तन्निरासश्च,
आक्षेप समाधानपूर्वक मतान्तरोपन्यासः २९०

- ६५९, ६० पदेऽन्वेध शक्ति कल्पनोचित्यकथनम् पदगतयोस्सारकत्वामिधायक
त्वयोरक्यवाद २९१
- ६६१ ६४ पदानामभिधायकत्वपक्षे शक्तित्रयकल्पनाप्रसङ्ग अन्विताभिधानवादे
शक्त्येभ्यपरिकल्पनम् शक्तिद्वयकल्पनादोपनिरास पदार्थाना
वाभ्याथस्वरूपताप्रत्याख्यानम् २९२
- ६६५ - ६७ वान्मार्थं तात्पर्यशक्तेरेवोपयोगिताभिधानम् अभिहितान्वयवादोपरि
उद्धादितदापप्रत्याख्यानन तस्यैव न्याय्यत्वसमर्थनम् सामान्यत
अन्विताभिधान विशपतोऽभिहितान्वय च वदतामाशयाविकरणम् २९३
- ६६८ उभयवादिमत विग्रहेणाभिहितान्वया, अन्विताभिधानासङ्गतिनिरूपण,
तद्भ्युदासश्च २९४
- ६६९ - ७० पञ्चतीत्यादा प्रकृतिप्रत्ययाथयोजनयोभयवादिमतसमर्थनप्रकार
पदाना सहस्यकारितया ससर्गावगमरीति २९५
- ६७१ - ७३ पदाना सहस्यकारितापक्षस्यैव भेयस्त्वोपपादनम् अयोग्यत्वेऽपि 'भवति
पश्य मृगो धावती' त्यत्रान्वयावगतिशङ्का, तद्भ्युदासश्च एतस्याप्यर्थस्य
विषयमेवेन द्विधर्मोपपत्ति २९६
- ६७४, ७५ एकार्थीभावस्वरूपनिरूपणम् एकार्थीभावस्य सोदाहरण व्यपक्षा
वैलक्षण्योपपादनम् २९७
- ६७६, ७७ वाक्यतुल्य वाक्याधिक वाक्यान्याथमेदनैकार्थीभावस्य त्रिप्रकारता
सोदाहरण नित्यसमासादिना पुनरप्यनेकधा तद्भेदनिरूपणम्
- ६७८, ७९ सङ्गन्तमकदशिसमासादिनिरूपणम् पुरुषव्याघ्र इत्यादावुपमेय
समासविचार २९९
- ६८० शस्त्रीश्यामल्यत्र समासे पक्षत्रयोपग्यास ३००
- ६८१ - ८३ 'सामान्यवचन' रिति सौत्रपदार्थोपपत्तिकल्पनम् 'उपमित' मिति
सामान्यप्रयोगप्रद्वहणपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनम् एकार्थीभावस्य तद्विज्ञा
रयातयो सोदाहरणमनन्तप्रकारत्वनिर्वचनम् ३०१
- ६८४ - ८९ प्रादीना धाकत्वादिना षोढा विभजनम् उदाहरणेषु तत्तदर्थसमन्वय
घोटकत्वनिर्वचनम् प्रादीना घोटकत्वपक्षे तदन्यादिषडर्थकत्वसंपत्ति
उदाहरणेषु तत्तदर्थसमन्वय विशेषकस्य षोढा विभाग ३०२
- ६९० - ९७ प्रकृत्यर्थविशदपकारीनामुदाहरणानि प्रादीना कार्यार्थत्वनिरर्थकत्वयो
उदाहरणानि पदकार्थीभावनिगमनम् वाक्यार्थीभावस्यापि

अनेकरूपतोपपादनम्. वाक्यार्थस्य भाषणा विधि प्रतिभारूपत्वम्.
युगलक सन्दानितकादीनां स्वरूपाणि. साङ्ग सन्धि वृत्त्युपप्लवमहा-
वाक्यार्थस्य प्रयन्धैकार्थोभाषणरूपत्वम्

३०३

६९८-७०० (महावाक्यार्थस्य) अस्रष्टवाक्यार्थस्य शब्दप्रकाररूपतासम्पत्तिः .

अष्टमप्रकाशप्रतिपादितप्रधानार्थसङ्ग्रहः यस्यमाणनयमाध्यायार्थसंस्मरणम्. ३०४

॥ इति अष्टमप्रकाशसूची ॥

॥ विषयसूची समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ शृङ्गारप्रकाशः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचितः

प्रथमः प्रकाशः

अच्छिन्नमेखलमलब्धदोषगूढ मप्राप्तचुम्बनमर्वाक्षितवक्त्रकान्ति ।

कान्ताविमिश्रवपुषः कृतविप्रलम्भसंभोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः ॥ १ ॥

यत्पादपङ्कजः परिमार्जितेषु चेतस्सु दर्पणतलामलता गतेषु ।

शब्दार्थसंपद उदारतराः स्फुरन्ति विमृष्टेऽस्तु भगवान्स गणाधिनाथः ॥ २ ॥

आत्मरहितं गुणविशेषमहंकृतस्य शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।

तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं युक्तस्य येन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥ ३ ॥

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा जन्मान्तरानुभवाभिर्मितत्रासनोत्थः ।

सर्वात्मसंपदुदयातिशयैकहेतुर्जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥ ४ ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसंपदं बल्लभस्य ।

लावण्यमेव वपुषि स्वदत्तेऽङ्गनाया शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥ ५ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्धतरौद्रहास्य बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।

आम्नासिपुर्दश रसान्मुधियो वयं तु शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ६ ॥

वीराद्धतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः सिद्धा कुतोऽपि वट्यक्षवदाविभाति ।

लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेतामेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥ ७ ॥

अप्रातिष्ठिकतया मनसो मुद्रादेर्य मयिदोऽनुभवेतुहिभिमानः ।

ज्ञेयो रस स रसनोयनयाऽऽत्मगते, रत्यादिभ्रमनि पुनर्येन रसोक्तिः ॥ ८ ॥

रत्यादयोऽर्धगतमेव प्रियर्जितानि भावा पृथग्विप्रिभावाभुवो भवन्ति ।

शृङ्गारतत्त्वमभित, परिवारयन्त, सत्ताचैव द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥ ९ ॥

आभाजनोदयमनन्यप्रिया जनेन यो भान्यते मनसि भाजनया स भाव ।

यो भाजनपथमनोत्य प्रियर्तमान साहसृतो हृदि पर रसदने रसोऽसौ ॥ १० ॥

रत्यादयो यदि रमा स्युरतिप्रफुल्लं हर्षादिभि निम्पराद्धमनद्विभिन्ने ।

अस्यायिनस्त इति चेद्व्यहसशोकक्रोधादयो वद न्यिच्चिरमुद्रमन्ति ॥ ११ ॥

स्यायित्वमत्र प्रियातिशयाऽन्मत चेच्चिन्तादय कुन उत प्रकृतेर्देशेन ।

तुल्यैव साऽऽत्मनि भेदय वासनाया, सदीपनात्तदुभयत्र समानमेव ॥ १२ ॥

मत सिद्धमस्त—रत्यादय शृङ्गारप्रभवा एव परोनपञ्चाशद्भावा वीरादयो मिथ्यास्त
प्रकाशाः । शृङ्गार धैवकश्चतुर्गणकारण रस इति । स आनुभवेरङ्गभय-रादन्तर्यविषयत्वाच्च दुरवसेय,
सम्पगमिनयेषु वा विदग्धशल्यं प्रदर्श्यमान सामाजिकैरवधार्यते, प्रत्ययेषु वा महाकविमिर्यथापदा
र्यापमानो विदुषा मनीषाविषयमनतरति । तत्र न नया पदार्था प्रत्यक्षेण प्रतीयमाना स्वदृष्टे, यथा
वाग्मिना वचोमिरावेद्यमाना । तदाह—

‘अथप्रिसेता ण हि तह चित्तप्रिआस कुणान्ति सच्चप्रिआ ।

जह उण ते उम्मिल्लन्ति सुहइवआहि सुम सन्ता ॥’

अतोऽस्मिन्तस्य कर्त्तव्यं बहुमन्यामहे, अभिनयेभ्यश्च काव्यमनति । तत्पुन शब्दार्थयो
‘साहित्यमाप्रनति, नद्यथा ‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्’ इति । क पुन शब्द ? येनोच्चारितेनार्थ
प्रतीयते । स च द्वादशाधा—प्रकृति, प्रत्यय, उपस्कार, उपपदम्, प्रातिपदिकम्, विभक्ति, उपस
जनम्, समास, पदम्, ग्रन्थम्, प्रकरणम्, ग्रन्थ, इति । काऽर्थ ? य शब्दन प्रत्याप्यते । स
च द्वादशाधा—त्रिया, काल, कारकम्, पुरुष, उपाधि, प्रधानम्, उपस्कारार्थ, प्रातिपदिकार्थ,
विमपत्यर्थ, वृत्त्यर्थ, पदार्थ, धान्यार्थ, इति । किं साहित्यम् ? य शब्दार्थयो भवन्ध । स च

द्वादश या—अभिधा, विवक्षा, तात्पर्यम्, प्रविभाग, व्यपक्षा, सामर्थ्यम्, अन्वयः, एकार्थभावाः, दोषहानम्, गुणोपादानम्, अलङ्कारयोग, रसावियोग, इति ।

तत्र यद्यपि 'न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलं प्रत्ययः' इति प्रयोगनियमः, तथाऽपि धर्मनेयमाय शास्त्रप्रक्रियाव्यवहारे प्रकृतिसत्यविभागकल्पनया शब्दार्थभावनायां प्रत्ययात्प्रथममुपादान कारणमिव योपादीयते ता प्रकृतिरिति व्यपदिशन्ति । सा त्रिधा—धातुरूपा, प्रत्ययरूपा, प्रातिपदिक-रूपा च । तत्र धानवः षोढा—परिपठिता, अपरिपठिता, परिपठितापरिपठिता, प्रत्ययधातवः, नाम-धातवः, प्रत्ययनामधातवश्चेति । तेषु परिपठिता भूवादयः, यथा—

भ्रयात्तेषां कुले जन्म जायन्ता तेषु सम्पदः ।
येषां स्वमिति मन्त्रानाः स्वोर्कुर्वन्ति स्वमर्थिनः ॥
कविः सृजति काव्यानि हृद्यादधति सज्जनाः ।
सूते मुक्ताः पयोराशिर्वहन्ति तरुणीस्तनाः ॥
न रुपास्तान्द्रियधामं न शृणोमि गुरोर्वचः ।
नोपार्जयसि मित्राणि कथं गृह्णास्यरिश्रियः ॥

अपरिपठिता भान्दोलयत्यादयः, यथा—

न, पानान्दोलयन्नेन प्रेङ्गोलयति मे मनः ।
पन्नो वोजयन्नाशा मानाशामुच्चुलुम्पति ॥
तडित्त्रचयतीवाशा नसन्ते शर्म बर्हिणः ।
पान्थस्त्रीथासवेधौण्थ विधमन्त्यव्दवायनः ॥
मिलन्त्याशासु जोभ्रता विह्वन्ते विप्रि ग्रहाः ।
ताप क्षपयति प्रावृट् क्षीयन्ते कामिप्रिग्रहाः ॥

ये सूत्रेष्वेव पठ्यन्ते न भूवादेषु ते परिपठितापरिपठिता स्तु इत्यादयः, यथा—

अनुरकुनुहि मा मन्तून् वसन्तो मानघस्मरः ।
दृति द्रुतमृतोयम् जिजायिषति स्मरः ॥

मुसलक्षेपहुकारस्तोभैः कलमखण्डिनि ।
 कुचविष्कम्भमुत्तन्नन्निष्टम्नातीव ते स्मरः ॥
 पतयालूनि चेष्टासु मनासि गृह्यालवः ।
 यूनामेकेन रूपेण योषितो दाह्यसातयः ॥

सजायन्ता प्रत्ययधातवः , यथा—

मोमांससे न शास्त्राणि कृतार्थयसि नार्थिनः ।
 गोपायसि न सत्ररतान् किमुद्धतमटाट्यसे ॥
 सूर्यीयति सुधारदिमं नरकीयति नन्दने ।
 कामं कामयमाना त्वां सा जीवन्ती मृतायते ॥
 कपोलौ लोहितायेते बाष्पायेते त्रिलोचने ।
 त्रियप्रणामकाम्यन्ती कृशाङ्गि कलहायसे ॥

कण्डूादयो नामधातवः , यथा—

कण्डूयति न यो मर्म नर्मणा यो हृणोयते ।
 उह्वयति रूपं यः स राजा राज्यं भिषज्यति ॥
 बल्यूयति न योऽसाधुमसूयति न साधवे ।
 मन्तूयति न मान्याय महत्सु स महीयते ॥
 कमिपुध्यन्तु यज्जानः कं भगव्यन्तु मागधाः ।
 कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु रामेऽरण्यं भुरग्यति ॥

कथं पुनः कण्डूादिनामधातुश्च भवति—

‘धातुप्रकरणाद्भातुः कस्य चासन्ननाद्यकि ।
 आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥’

येभ्यः परिपठितधातुभ्यो नामत्प्रसिद्धये नामभ्यो वा धातुत्वसिद्धये किवादिप्रत्यया लुप्यन्ते, ते प्रत्ययेन नामानि च धातुभ्योति प्रत्ययनामधातवः—होडगल्महीवप्रभृतयः, यथा—

गिरो गीर्द्धि वामाशोः श्रियः प्रतिभुवौ भ्रुवौ ।

शत्रुशोभिन्नपूर्वाहुर्युधि ते बन्धना सजुः ॥

होडसे नाभिजातेषु क्लोचसे नाभिमानिषु ।

विदग्धसि न मुग्धेषु नाप्रगम्भेषु गम्भम् ॥

सञ्चिता विधयति विशुरपि सञ्चिन्तरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

एव कंसवधमाचष्टे कसधातयति, आरात्रि विवात्समाचष्टे रात्रि विवासयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्र योजयति, उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिम्न्या सूर्योदयं प्राप्नोति माहिम्न्या सूर्यमुदययतीति । अत्र 'आर्यानात्कृतस्तदाचष्टे' इति णिच्, 'इल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिष्वच कारकम्' 'आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्' 'नञ्प्रयोगे णि' 'चिनीकरणे प्राप्ति' इति सूर्यते ॥

प्रकृतिः पट्प्रकारेण धातुरूपा निरूपिता ।

अथ प्रत्ययरूपाऽपि पट्प्रकारेण कथ्यते ॥

प्रत्यया हि सुतिङ्कृतधितधातुप्रत्ययस्त्रीप्रत्ययमेदात् पट्प्रकाराः, तदन्ता प्रकृतिरपि प्रत्ययरूपा पट्प्रकारेण भवति । सा सुप्रत्ययान्ता यथा—अहंयु, शुभयुः, सायन्तनम्, चिरन्तनम्, स्वयकाः मयकाः, श्रामुषायण, अप्सव्यः, प्राहेतराम्, प्रगेतराम्, पूर्वाह्नेतरनम्, समांसमीना, इति । तिङ्-प्रत्ययान्ता यथा—पचतितराम्, गच्छतितमाम्, स्पृशतिरूपम्, जल्पतिरूपम्, जिघ्रतिदेश्यम्, पश्यतिदेश्यम्, आस्तिक, नास्तिक, पचतकि, मिन्धकि, पचतभृजता, खादतमोदता, इति । कृतप्रत्ययान्ता यथा—कृत्रिमम्, भृत्रिमम्, सेक्रिमम्, साट्कृटिनम्, साराविणम्, व्यायकोष्ठी, व्यावहासी, श्रेणवाता, तैलपाता, जित्परी, आटङ्करणी, इति । तद्धितप्रत्ययान्ता यथा—गार्गायणः, दाक्षायणः, वाप्यायणिकः, वाप्यायणीय, फाण्टाहतः, फाण्टाहतायनिः, आमिजित्यः, कौञ्जायन्यः, कुतस्त्यः, तत्रत्यः, पचतितराम्, पचतितमाम्, इति । धातुसंज्ञाप्रत्ययान्ता यथा—चिकीर्षा, कण्डूया, पुत्रीया, कारणा, मिश्रणा, मृगया, अटाट्या, सासहिः, यायावर, यायजूकः, चिकीर्षुः, चङ्क्रमणः, इति । स्त्रीप्रत्ययान्ता यथा—गार्ह्य, सौद्रामेयः, कारीपगन्धेय, द्रौपदेयः, गौरेय, शार्ङ्गरेवयः, काद्रवेयः,

कामण्डलेय, यौवतेय, सारमेय, बहुश्लोक, सुवधूक, इति । अथ कथं यौवतेय इति प्रत्ययप्रवृत्तावुदाहृतम् ? यावता 'यूनस्ति' (पा ४ १. ७७) इत्येतस्य तद्धितप्रत्ययानां प्रातिपदिकत्वमेव । सत्यमतत् किं तु सा सामान्यपर्यायो येषनिशब्द प्रत्यन्तरमस्ति यथाऽऽह—
 'धर्मार्थाहविद्याभालाननुपरोधयन् काममूत्र तदङ्गविद्याश्च पुर्याऽधीयीत, प्राग्योयनायुवति' (कामसू ३) इति । तस्य, 'यूनस्ति' इत्यतम्यत्र वा 'परस्मिन्' इति निमादितर्कयो दृष्टान्तिः, यथा आदितेया, सारमेय, इति अथ काट्येय, कामण्डलेय, इति कथम् ? ऊपापोरप्रातिपदिकत्वेऽपि हि 'इषाप्रतिपदिनाम्' (पा ४ १. १) इति विशेषनिधानात्, 'यूनस्ति' इत्येतस्य तु तद्धितत्वात् अन्तु सुनुपत्तिः, ऊङ्न्तु प्रत्ययत्वेन सा न सिध्यति, समर्थाच्च तद्धितेन भवितव्यम् । न तपद्वावाङ्गविष्यति, तथा हि—प्रज्ञान-धृत्वादा 'अक सवर्णे दीर्घ' (पा. ६ १ १०१) इति द्वयोरेकत्र भवति । यद्येव 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४ १. १२०) इति ढक् न सिध्यति, सोऽप्यादिषद्वावाङ्गविष्यति । 'साऽस्य देवता' (पा ४ २ २४) इति शापकादूङ्पत्तेः प्रागेव वा सुनुपत्तिः इति ॥

उक्ता षोडशमेपाऽपि प्रकृतिः नृत्ययात्मिका ।

अथातः प्रातिपदिकरूपा षोडश कथ्यन्ते ॥

॥ नातिपदिनप्रकृतिः ॥

तत्र नामाव्ययानुकरणवृत्तद्धितसमासा प्रातिपदिकानि यदाह—'नवमधधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' (पा १ २ ४५) 'वृत्तद्धितसमासाश्च' (पा १ २ ४६) 'निपातस्य चानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसङ्गा वक्तव्या' (म भा. वा. १ २ ४५) इति, तत्रार्थवद्ग्रहणेन नामाव्ययानुकरणानि गृह्यन्ते, वृत्तद्धितसमासानां कण्ठोऽस्त्वा इति । नन्वेतेऽप्यर्थयन्त एव । सत्यमतत् किं तु वृत्तद्धितसमासाश्च प्रत्यया तेषामप्रत्ययग्रहणाप्रातिपदिकत्वं न प्राप्नोतीति वृत्तद्धितग्रहणेन तदुपसंगृह्यति । समानग्रहणेन त्वर्थवत्समुदायस्य समानस्य प्रातिपदिनसङ्गतिः ज्ञापयन् तदधिधस्य चानर्थक्येना निवर्तयति ॥

तत्रानवक्षितशब्दव्युत्पत्तिनि सत्त्वभूतार्थमिधायीनि च नामानि । तानि द्विधा—आविष्टलिङ्गानि, अनाविष्टलिङ्गानि चेति । तेषु जानिद्रव्यपरिमाणाभिधायिन्याविष्टलिङ्गानि । तत्र जातिर्द्विधा—भारुति व्यङ्ग्या, उपदशव्यङ्ग्या च तयोराद्या यथा—गा, मृग, पर्श्व, सर्प, सिंह, वृक्ष, कुमारी, कुण्डम्, स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, इति । द्वितीया यथा—ग्राहण, गार्ग्य, कठ, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, मूर्धामिषिक्, अगष्ट, पारशव, सूत, वदहक, चण्डाल, इति । द्विधा—सापक्षम्, अनपक्ष च तयोराद्या यथा—शुक्र, पिता, पुत्र, भ्राता, जामाता,

मित्रम्, माता, स्वसा, दुहिता, याता, नना-दा, भार्या, इति । द्वितीय यथा—चेत्र, मत्र, इन्द्र, उपन्द्र, चन्द्र, सूर्य, काल, आकाश, प्राची, प्रतीची, राची, लक्ष्मी, इति । परिमाण द्विधा—नियतम्, अनियतं च तयोराद्य यथा—द्रोण, घापी, पलम्, भार, मोश, योजनम्, निर्जतनम्, नत्त्र, पण, पुराण, गण, अक्षाहिणी, इति । द्वितीय यथा—सघ, पूग, साध, समाज, वर्ग, धेणि, कुटुम्बम्, परिपत्, पङ्क्ति, यूथम्, वनम्, सेना, इति । गुणसत्यावचनसयनामान्यनाविप्रलिङ्गानि तेषु गुणो द्विधा—अनुरञ्जक, अनुरञ्जकश्च । तत्रानुरञ्जकयोगात्तदनुरक्तानि यथा—भ्वेत, स्वादु, शीघ्र, मन्द, दीर्घ, ह्रस्व, ऋतु, वक्र, मृदु, कठिन, युष्म, वृद्ध, इति । अनुरञ्जकयोगात्तद्विपरीतानि यथा—दक्ष, जिह्वा, जड, प्राह, खल, साधु, स्निग्ध, क्रूर, शूर, भूर, लघु, गुरु, इति । सत्या द्विधा—लिङ्गवती, अलिङ्गा चेति तयोराद्या यथा—एक, एका, एकम् द्वे, द्वे, द्वे, उभा, उभे, उभे त्रय, तिस्र, त्रीणि, चत्वार, चतस्र, चत्वारि, इति । द्वितीया यथा—पञ्च प्रातिपदिकार्था, पञ्च वृत्तय, पञ्च पदजातानि, पञ्चिपया, पञ्चबुद्धय, पञ्चिन्द्रियाणि, अष्टौ वन्य, अष्टौ मूर्तय, अष्टौ वर्णस्थानानि, दश दिश, पाडश पदार्था, अष्टादश पुराणानि, इति । सयनामानि द्विधा—सर्वादीनि असर्वादीनि च, तेषु आगानि यथा—सय, विश्व, अन्य, इतर, कतम, य, स, एष, अयम्, त्वम्, अहम्, इति । द्वितीयानि यथा—प्रथम, चरम, अल्प, कतिपय, पूव, पर, अपर, दक्षिण, उत्तर, स्व, अन्तर, सकल, कल इति ॥

प्रायेणालिङ्गसत्याशक्तीन्यव्ययानि । तानि षोडश—अव्ययनिपातगत्युपसर्गकसंप्रवचनीयविभक्तिप्रतिरूपमन्वात् । तेषु प्रायेण शक्तिसत्यायागात्स्वरादीन्यव्ययानि, यदाह—

‘सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्गास्तु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च मर्षेषु यत्र व्येति तदन्ययम् ॥’ (गोपयत्र १ १ २६ a) इति ।

तानि द्विधा—सत्त्वगन्धीनि असत्त्वगन्धीनि चेति । तेषु सत्त्वगन्धीनि षोडश—द्रव्यरूपाणि, गुणरूपाणि, किर्यारूपाणि, जातिरूपाणि, सङ्गारूपाणि, सवन्धिरूपाणि चेति । असत्त्वगन्धीन्यपि षोडश—क्रियावर्णाणि, क्रियाद्रव्यावर्णाणि, क्रियाविशेषणानि, क्रियाद्रव्यविशेषणानि, क्रियाधिप्ररूपाणि, क्रियाद्रव्याधिप्ररूपाणि चेति । तत्र सत्त्वगन्धिमदेषु द्रव्यरूपाणि यथा—स्व, दिव, भुव, विहायसा, रादसी, आप, भू, ऋच, शम्, मह, तप, हादा, हृह इति । गुणरूपाणि यथा—शब्दत्, आवत्, नृवत्, कृपत्, कुवत्, सामि, साचि, द्राक, स्नाक, ज्ञाक, मनाक्, ईपत् इति । क्रियारूपाणि यथा—नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, वपन्, वापन्, श्रापन्, हन्त, अच्छ, वच, वत्रे, माघ इति । जातिरूपाणि यथा—कम्, शम्, यो, मय, सायम्, प्रात, अस्तम्, नक्तम्, दिवा, दोषा, हा, श्व, इति । सङ्गारूपाणि यथा—किप्, स, आम्, स्वाहा, हा, हौ, ह्रीं, वू, दिङ्,

हेद्, ऋद्, जुद्, दुद्, इति, स्यञ्चिरूपाणि यथा—अन्त, अन्तरा, ऊर्ध्वम्, घटिः, पारे, मध्ये, समया, निष्पा, आरात्, विष्वक्, पुर, पद्यात्, इति । असत्त्वगन्धिभेदेषु त्रियाप-
क्षीणि यथा—द्वन्द्वम्, यथायथम्, मिव, अन्याऽन्यम्, परस्परम्, इतरेतरम्, परोपरम्,
उत्तराधरम्, अधरोत्तरम्, इति, त्रियाद्रव्यापक्षीणि यथा—साकम्, सार्धम्, सह, समम्,
अमा, विना, ऋते, पृथक्, नाना, इति, त्रियाद्रिशेषणानि यथा—अर्भाक्षणम्, मुहुः, पुनः,
भूय, युगपत्, अजगत्, अनिशम्, शनैः, उपाशु, मत्सु, झटिति, प्राय, इति, त्रिया-
द्रव्यविशेषणानि यथा—अलम्, बलपत्, सुष्ठु, मृषा, वृथा, मिथ्या, मुधा, अद्धा, ऋधक्, उर्ध्वं,
नीचे, इति, त्रियाद्रिष्टरूपाणि यथा—शब्दत्, सपदि, सप्रति, पुरा, असप्रति, सना, सांप्रतम्, जातु,
बाढम्, फाण्डम्, स्वयम्, कामम्, इति, त्रियाद्रव्यानिष्टरूपाणि यथा—आधि, प्रादु, तिर,
साक्षाद्, अलम्, प्राप्तरम्, सत्, असत्, चिन्, टिक्, तृणीम्, जौपम्, इति ॥

जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानुपप्रादित्वेनासत्त्वभूतावाभिधापिनोऽलिङ्गसंस्थाशक्तय उद्यापयेत्यर्थेषु
निपतन्तीत्यव्ययविशेष एव चादयो निपाता ; यदाह—‘चादयोऽसत्त्वे’ (पा १ ४ ५७)
इति । ते यत्तु विषया, अर्थसाक्षा, अनुज्ञादायां, निषेधायां, विधिनिषेधायां, अपिधि-
निषेधायांश्च इति षोढा सम्भवन्ति । तेषु महलम्, अधिगार, सधम्, नियोग, समुच्चय,
निरुत्प, इति त्रिधि, कुत्ता, प्रशान्, त्रिपाद, हर्षः, ईर्ष्या, विसय, इत्यर्थवाद् ;
स्मरणम्, उपमा, अभ्युपगम, अनुमध, परावृत्ति, पुराकरण, इत्यनुवाद, प्रतिषेध, निवारणम्,
अपाकरणम्, अतृषा, गर्हणा, विनिमय, इति निषेध ; सरोधनम्, अनुकम्पा, वितर्क, प्रभ,
पक्षान्तरम्, हेत्वपदश इति विधिनिषेध, पदपूरणम्, पादपूरणम्, शान्यपूरणम्, अलङ्कार-
पूरणम्, चान्यालङ्कार, पदसंस्कार, इत्यविधिनिषेध ॥

तेषु भोम्, अध, स्वस्ति, दिष्ट्या, नह, स, शब्दत्, कश्चित्, इति महलार्था । यथा—
भोम्, अग्निमीळे पुरोहितम्, अयातो ब्रह्मजिज्ञासा, स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग, दिष्ट्या
वर्धसे, नह भोक्ष्यसे भोगान्, ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कट करोतु स भवान्, शब्दद्वयेष्यामहे, कश्चि-
द्वयेष्यामहे, इति । अध, अयो, यावत्, तावत्, अत्र, पुन, पश्चान्, भूय, इत्यधिकारार्था,
यथा—अय शब्दानुशासनम्, अयो त्वमेप्यसि, यावत्समभवत्तावद्विधि, मुनिं कणादमव्यत पुन-
प्रभात पुनरेव शनैरी, पश्चादावा विरहशुणितम्, भूयश्चाह त्वमसि शयने, इति । यावत् तावत्
ननु पुरा अह हि हन्त सीम् इति सध्रमायां, यथा—यावत्स एव समय सममेव तावत्
ननु गच्छामि भो अधीष्व माणवक् पुरा विद्योतते त्रिभुन् अह पच न हि पच, हन्त प्रशाधि प्र
सीमादित्याऽसृजत (ऋग् २ २८ ४), प्रासृजत् सर्जत आदित्य इत्यर्थः । परम्, वै, वाय
एव इ अह तु उ, इति नियोगार्था, यथा—धर्मं सद्या परमहो परलोक्याने, वेदो वै

धर्ममूलम्, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे, आत्मैवेदमग्र आसीत्, स होवाच, त्वमहं ग्रामं गच्छ, आख्या-
स्यामि तु ते, सत्यमु ते वदन्ति (नि. १. ५), इति । च, वा, आ, अपि, उत, अथ, अथो,
तथा, इति सनुष्यार्थाः यथा—अहं च त्वं च वृत्रहन् (ऋग्वे. ६. ४. ४१. ५), वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वा (नै. १७. ७. २), देवेभ्यश्च पितृभ्य आ, (ऋग्वे. ७. ६. २२. १.), दन्तैरपि
नक्षैरपि, दैव्या शमेतार उत मनुया. (ते. ब्रा. ३. ६. ६), देवानय पितृमनुहि, अयो खल्व्राहुः,
हारीतोऽत्रिरहं तथा, इति । वा, अय, अथो, यदे, चम्, चेत्, नेत्, मा, इति विकल्पार्थाः,
यथा—राज्यं वा कर्तव्यं माय्य वा श्रोतव्यम्, ऋग्वै व्यवेयादयानृनौ पर्यवर्जनम्, नदीयु
स्त्रायादयो देवत्वाने, यदि शमं किं तरसा, त्वं च गन्ता किमत्र मे, उताप्यायक्षेदागच्छेदा-
शसे युकोऽवीवीय, नेज्जिग्रायन्तो (ग्यो) नरक पराम, (नि. १. ११.), माकदाचिदिदमपि स्यात्,
इति । एवमन्येऽपि प्रयोगानुसारानो द्रष्टव्याः । एते च विवेक्येऽपि वेदितव्या इति ॥

अर्थवादे—हा, चिक्, चित्, नाम, किम्, ह, अये, जातु, इति कु-सार्थो, यथा—
हा किमेव प्रवर्तते, चिक्प्रमादः, कुन्मागंश्चिदाहर (नि. १. ४. १४), को नामाय सवितुर्दयो
यत्र न स्वे स्फुरति, किमवीरे देवदत्त, त्वं ह ब्राह्मणोऽसि, अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, तत्र जातु
गमिष्यसि इति । तु, पश्य, पश्यत, अह, अहो, यथा, यावत्, चित्, इति प्रशंसार्थाः, यथा—यत्न
माणवको भुङ्के, पश्य माणवको भुङ्के, पश्यत माणवको भुङ्के, अह माणवको भुङ्के, अहो देवदत्तः
पचति शोभनम्, यथा पचति शोभनम्, यावत् करोति चारु, आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् (नि. १. ४. १२),
इति । ही, ई, हा, हन्त, वत, नाम, भो, कष्टम्, इति विषादार्थाः यथा—ही महीशो दृश्यते,
ई ईदृश ससार, हा भ्रिये जानके, निराश्रया हन्त हता मनस्विता, अहो वत महत्कष्टम्,
क नाम गमिष्यसि, भो. भ्रान्तोऽसि, कष्टं भो कष्टम्, इति । दिष्ट्या, हन्त, वत, वद्, याद्,
क्त्, कथम्, कश्चित् इति हर्षार्थाः, यथा—दिष्ट्या न मृतोऽसि सते, हन्त जीविताः स्म,
सैवेय वत मे भ्रिया, यणमहार अस्ति सूर्य (ऋग्वे. ८. १०२. ११) वाद् ताम्यः स्वाहा (तै. भा.
१. ४. ५. ३), कद्गुद्राय प्रचेतसे (ऋग्वे. १. ४३. १), कथं वत्सो मे रामभद्र, कश्चिज्जीवति पार्वती,
इति । ह, अह, प्रत्युत, परम्, किं तु, अपि, नाम, यदि नाम, इति ईर्ष्यार्थाः, यथा—
स्वयं हौदन भुङ्के उपाध्यायं सन्नून् पाययति, स्वयमहं रथेन याति उपाध्याय पदार्तिं गमयति,
प्रत्युत मामुपालभसे, देवो भवान् पर भृङ्गिरिति, विद्वानसि किं तु किन्व, मातर्यपि मृतायां
टीव्यसि, भवतु नाम कामचारी तथाऽप्यसौ पतिरेव, अस्ति तपस्वी यदि नाम मूर्ख, इति ।
ही, अहो, अहह, चन, नाम, पश्य, पश्यत, वत इति विस्मयार्थाः, यथा—हतविधिलसितानां
ही विचित्रो विपाक, अहो रूपमस्याः, अहह माहात्म्यं महीपते, याचिना ये न कुप्यन्ति पुर्याः
केचनैव ते, मन्थो नाम पर्वेनमारोहयति, पश्य माणवको ब्रूने, पद्याकाशेन याति, कोऽयं वत
दृश्यते, इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते चार्थवादादन्यत्रापि वेदितव्या इति ॥

अनुवादे—आम, आ, आ, अये, नाम, नूनम्, हुम्, ओम्, इति स्वरणायाः । यथा—
 आ सेवा पञ्चवटी, आ तस्याः सलाप, आ ज्ञान स जटापुरेण, अये देवो दाशरथि,
 आ नामाय भविष्यति, नूनमेवा जाननी, हुं मन्त्रो, ओमेतमेतत्, इति । इव, वा, यथा,
 चित्, न, नकिर्, नु, प्रति, इत्युपमायाः । यथा—गजेव म्यात्, ममी वाम्प्य लभेते, जेष्टो
 आता यथा पिता, अग्निश्चित् भायान्, मृगो न भीमः कुचरो गितेष्टाः (ऋग् २२ २४ २),
 पावको न निर्माणवक्, यक्षस्य नु ते पुष्टतवया शाग्या (ऋग् ४ ६ १७ ३), अमिमन्पुरजुनतः
 प्रति, इति । भोम्, तया, आम, नाम, अय मिम्, अत्, सत्यम्, याद्, इत्यभ्युपगमायाः,
 यथा—ओमिति होषाच तवेति प्रतिशाय आम यथा प्रीति एव नाम भवतु गमिष्यति
 भवान् अथ किम् अदवे यथाऽऽत्य सत्यमसार ससार यादनेपोऽसि कामन्दरी सवृत्त
 इति । ननु ही नु हुम् नकिल ननुकिल एवम् शब्दत् इत्यनुप्रमायाः, यथा—भकार्यो
 कट देवदत् ? ननु करोमि भो ? भार्ग्यो ही हा ? कथं नु करिष्यामि ? (नि १४ १७.)
 अपि भवान् मकरन्द ? हुं स एवास्मि । न किञ्चिदम् ? ननु किलैवम् ? (नि. १५ ७) एवमेतत् ?
 शब्ददेवम् ? (नि. १५ ११) इति । इति एवं किल, सत्यु ननु स, अपि, नाम, इति
 परत्पर्यायाः । यथा—नित्यं शब्द इति मीमांसका. अनित्य एवेति तार्किका, एव त्रिलोपाध्याय
 पठति, धन्या खलु धर्ममाचरन्ति, नयेतद्वर्णित् सर्वाऽपे, इति सौपाध्याय. कथयति, सोऽपि
 मा जानात्येव, को नाम न मन्यते, इति । पुरा, शब्दत्, इतिह, इतिकिन्, इतिस, इतिहस,
 यत्किल, शब्दत्किल, इति पुरास्त्पर्यायाः, यथा—नलेन स पुराचीयते, एव शब्ददिति, इति
 ह चरार, इति किल श्रूयते पुराणेषु, इति स प्रज्ञवादिन पूर्वं यदन्ति, इतिहस तत्रभवान् भागुरा
 यण, एवमिह शुरुभ्यः श्रूयते यतिकेह तरुण्डे पाण्डगा ऊषु, शब्दत्किलेदमित्य वभूव,
 इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्या । एते चानुवादतोऽन्यत्रापि द्रष्टव्या इति ॥

निषेधे—न, नन्, अ, अन, नो, नकिर्, किम्, नहि, इति प्रतिषेधायाः । यथा—युगपन्नैक-
 धर्माणाम्, नैन्द्र देयममसत (ऋग् ८ ३ ४), शब्दत्तमब्राह्मण इव भापसं, अनोपमा ते बुद्धि, तस्य
 तुत्योऽपि नो भवान्, नकिर्ग्राम गमिष्यसि, किं गतेन करिष्यसि, न हि नहि प्रेमानिमित्ते सति, इति ।
 मा, माद्, मास्, माकिर्, अलम्, सत्यु, इतम्, पर्याप्तम्, इति निवारणायाः । यथा—मा करिष्यसि,
 मा कार्यो (नि १५ ८), मास् करो, माकिनशमाकी रिपत् (ऋग् ६ ५४ ७), अल इत्या,
 इत साहसेन, पर्याप्त भयेन, इति । आ, ई, ओम्, हुम् फट, घिर्, रर्, अरे, इत्यपा-
 कर्णार्थाः, यथा—आ, पाप प्रतिहतोऽसि, ई इतो निष्पत, ओ किमेव वदसि, हु जिहृज्जापसर, फट्
 अपत्याकरोऽसि, घिक त्वा जातम् खद् दुष्टे पिशाचि, अरे दुरात्मन्, इति । अह, हि, अहो,
 हहो, ए, हये, अरे, अररे, इत्यसूयायाः, यथा—अह कृजन्त्य इदानीं त्राससि जातम्, स हि व्याहरतु
 एव हि व्याहरिष्यति (नि ५ ५), वृषलग्राममहो गमिष्यसि, हहो गमिष्यसि ग्रामम्, ए देव

दत्त, हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे (ऋग्वे १०-२५१), अरे नाहमुन्मत्तः, अररे महाराजं प्रति कुन क्षत्रियाः, इति । कवम्, यत्, यदि, यदा, जातु, अपि, यच्च, यत्न, इति गर्हणार्थाः, यथा—कथं नाम तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यत्तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, अपि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयेष्यत्, यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयेष्यत्, इति । ह, अह, त्रे, नै, वे, वाय, वरम्, ननु, इति निनिग्रहार्थाः, यथा—अयमिह ह करिष्यति (नि १५२), अयमहेह करोतु, अय त्वै तत्र गन्ता, अय न्वै ते नियोगः, बृहस्पतिव देवानां पुरोहित आसीत्, अय वाय हस्त आसीत्, वरमद्य कपोतः भवो मयूरात्, ननु वस्तुविशेषनि स्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चिनः (किराता० २५) । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते च निषेधतोऽन्यत्रापि द्रष्टव्याः इति ॥

विधিনিषेधे—हे, है, अयि, अह, हो, अहो, हहो, भोः, इति स्वबोधनार्थाः, यथा—हे देव-दत्त, है यज्ञदत्त, अयि विष्णुमित्र, अह माणवक, हो अग्निहोत्रिन्, अहो महाराज, हहो महाब्राह्मण, भो पान्थ प्रवर्तस्व निषर्तस्व वा, इति । अ, इ, उ, ए, ओ, आ, ई, ऊ, इत्यनुकम्पार्थाः, यथा—अ अवेहि, इ इन्द्र पश्य, उ उत्तिष्ठ, ए इत एहि, ओ ओपस्ति त्वां तरणिः, आ आगतस्ते तात, ई ईक्षितोऽसि गच्छ, ऊ ऊपरे वीज वपस्ति, इति । किम्, नु, नूनम्, माहो, उत, स्वित्, वा, इय, इति प्रितकार्थाः, यथा—किमय स्थाणु किं पुरय, अहिर्बुं रुनुर्बुं, न नूनमस्ति नो भव (ऋग्वे २-४१०-१), स्थाणुरयमाहो पुरुषः, धूमोऽयमुत कपोत, पद्ममेतन्मुखं स्विङ्गाति, हस्ताह पृथिरीमिमां निदधानीह वेह वा (ऋग्वे. ८-६२७३), ताम्यतीय यत्सो मे भकरन्द, इति । सत्यम्, किम्, हि, कश्चित्, एवम्, अपि, अय, उत, इति प्रश्नार्थाः, यथा—सत्यं भोक्ष्यसे? किं देवदत्तः पचति? कटं करिष्यसि हि? कश्चिज्जीरति ते माता? एतमेतदेवदत्त? अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् (कुमार-म्भवम्)? देवोऽयमय मानुव? उत वण्ड पतिष्यति? इति । ननु, पुनः, तु, तर्हि, यावत्, यावता, अथो, चित्, इति पक्षान्तरार्थाः, यथा—नग्नरूपमेतत्र गृहम्, स पठत्ययं पुन शोने, स रोदित्यथ तु हसति, यथेयं तर्हि गम्यन्, जानेऽन्योऽयं यावत् स एव, जाने भतो भवान् यावताऽद्यापि न याति, अथो शरस्तेन मर्दयमुज्जित, कश्चिद्गृहे कश्चिद्भोजयति, इति । हि, नु, अत, इति, यत् तत्, येन तेन, इति हेत्वपदेशार्थाः, यथा—इदं हि करिष्यति, यत्सक एहि किमिह नु ते धानका, अतस्त्वामर्थयामि, हस्तीति पलायते, यदय ददाति तत्सुभगः, येन लभने तेन स्तोति, इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते च विधিনিषेधादन्यत्रापि वेदितव्याः ॥

अविधिनिषेधे—उ, उत, आहो, वै, हि, वा, यलु, खित्, इति पदपूर्णायां ; यथा—
 किमु, किमुत, उनाजे, न च, न हि, अथवा, न यलु, आहो खित्, इति । कम्, ईम्,
 सीम्, इत्, उ, तु, हि, च, इति पादपूर्णायां ; यथा—शिक्षित जीवनाय कम्, [नि १-१० १]
 एमेन खजाता सुमे [श्रुगे १ १-१७ २], प्र सीमादित्यो अलुज्जद्विधत्ता [नि १ ७], तस्मिद्धर्धतु
 नो गिर [श्रुगे ८ ९२ २१], अपमु ते समतसि, [श्रुगे १ ३० ४], देव स तु न मानुष,
 इन्द्रो यामुगति हि [श्रुगे १ २ ४], विलोलदृष्ट हरिणाहनासु च, इति । एते चाग्रे च,
 नूनम्, इव, एव, इति, यलु, इत्यादयो पादपूर्णायां , यथा—विभीषण सुहृद्यो येन भाव
 [तै स ४ २ ८ २], नर च नारयणमेव चेति, नून सा ते प्रति वर जरित्रे [श्रुगे. २ ११-२१],
 कथमेतद्विषयि, एताहो [त भा १ २० १], एताही द्र, मयो ए-गद्, अभीषु ण सखीनाम्
 [श्रुगे ४ ३१ ३], वा एव तु मन्यसे, इति । भङ्गश्लेषभावाश्लेषमकञ्जोक्तिचिन्तानुप्रासपदा
 वृत्तिप्रभोक्तप्रभृतयोऽलङ्काराः ; तदर्थं यथा—न चार्यन्ते, न चार्यन्ते, न स्मार्यन्ते, न हसन्ति, न
 हीयन्ते, न धैरायते, इति भङ्गश्लेषे ; स हि भद्रो रणे कथ्यते यो नराया इति आपाश्लेषे ; योपिता
 गात्र न चलून न चलूनम् इति यमकश्लेषे ; शल्य न यलु योदव्यम् इति यमोक्तां ; ननु
 होमधनाराधो घोरा नाथ महो नु न इति चित्रे ; स हि महीशो पर्यन्ते इत्यनुप्रासे ;
 प्राप्तेप्राप्तेऽमुना रणे इति पदावृत्तां, का ननाद तिमिरादपि कालीति प्रभोक्ते इति । आर्थिक
 आर्थिपुनक आर्थिक इत्येतानि वैदिकजायवानामलङ्कारहेतवो पादयालङ्काराः ; यथा—अथो खलु,
 त्यपि, तर्हि, अथ एतत्तर्हि, अहो नु यलु भो, हा धिक्कष्ट भो, इति ह स भगवान्
 पुनर्धनुरात्रेयः, न ह य सशरीरस्य सन प्रियाप्रिययोरपदतिरस्ति, [छा-दा ८ १२ १] न वा
 भरे जायावे कामाय जाया प्रिया भवति [बृहदा ४ ५] न वा उभेतन्निग्रसे न रिप्यसि,
 इति । पदसंस्कारलु द्विधा विधिनिषेधरूपाभ्याम् तयो प्लुतविधि, लङादिविधि, पररूपादि-
 विधि, इति विधिरूप, पररूपादिप्रतिषेध, संहिताप्रतिषेध, पददेशादिप्रतिषेध, निघातप्रति,
 पेध, इति निषेधरूप । तत्र, 'हृद्देप्रयोगे हृहयो' 'ओमभ्यादाने' 'ग्रहि प्रेष्मभ्रौपङ्गापङ्का-
 यहानामादे [पा ८ २ ८५ ८७ ९१], इति प्लुतविधि यथा—देवदत्त हृ३, हे३ देवदत्त,
 ओम्३ अग्निमीडे पुरोहितम्, अग्निमा३ घह, अलु श्रौ३पट, गृ३हि, घो३पट, इति । 'पर्येजने'
 'मसमुपोद पादपूर्णे' 'उपर्यप्यघस सामीप्ये' इति द्विरेचनविधि यथा—परिपरि त्रिग-
 त्तैभ्यो वृष्टो देव, प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे, ससमिधुवसे वृषन्, उपोप म परामृश, किं नो दुदु
 हर्षसे दातवा, उपयुपदिग्रामम् । 'यावत्पुतानिपातयार्लिट्,' 'जातुयदोर्लिट्,' 'अलखत्यो प्रतिधयो
 प्राचा फत्ता' इति लङादिविधि यथा—यावद्भुङ्क्ते, पुरा मज्जति, जातु तत्रभवान् धृवल
 याजयत्, यत् तत्रभवान् धृवल याजयेत् अल हृत्ता, खलु कृत्ता इति । 'ओमाटोश्च,' 'अव्यक्तानु-
 करणभ्यात इत्ता' 'आष्टाटोश्च' इति पररूपादिविधि यथा—अघोम्, अघोदा, अघेव इति,

आच्छादयति, माच्छिदत् इति । 'एवे चानियोगे' 'नाप्रेडितस्य' 'न माङ्योगे' इति पररूपादिप्रतिषेध यथा—अद्यैव गच्छ, इहैव तिष्ठ, पठत् पठदिति करोति, मा कार्यत्, मा स कार्यत्, मा स करोत् इति । 'निशत एकजनाङ्' 'ओत्' 'समुद्रो शाकल्यस्ये-
तावनार्ये' [पा १ १ १४ १५ १६] इति संहिताप्रतिषेध यथा—अ अवेहि, इ इन्द्र पदय,
उ उत्तिष्ठ, आ एव नु मन्यमे, अहो, आश्चर्यम्, भाना इति, इति । 'न चवाहाहैवयुक्ते'
[पा ८ १ २४] 'नानोर्ह' [पा १ ३ ५८] 'समासेऽनञ्पूर्वे कयो ट्यर्' [पा. ७ १ ३७]
इति पदादेशादिप्रतिषेध यथा—ग्रामो युष्माक च ग्रामाऽस्माक च, ग्रामो युष्माकमेव ग्रामोऽ-
स्माकमेव, पुत्रमनुजिहासति, अस्नात्वा भुङ्क्ते इति । 'निपातर्यद्यदिहन्तकुधिनेष्वेष्टण्कश्चिद्यप्रयुक्तम्'
(पा ८ १. ३०) 'चादिषु च' 'चवात्यागे प्रथमा' [पा ८ १ ५८ ५९] इति निघा-
तप्रतिषेध, यथा—यद् देवदत्त पचति, यदि देवदत्त पचति, देवदत्त पचति च खादति
च, देवदत्त पचति वा खादति वा, गर्दभाश्च कालयति वीणा च परिषादयति, गर्दमान्
वा कालयति वीणा वा परिषादयति इति ॥

समासार्हा निपाता एव कतिपयेऽपि गतय तद्यथा—'प्रादय क्रियायोगे' [पा १ ४ ५९]
'ऊर्यादिचित्राचञ्च' 'अनुकरण चानितिपरम्' (पा १ ४ ६१ ६२) 'आदरानादरयो सद्.
सती' 'भूयणेऽलम्' 'अतरपरिग्रहे' पा १ ४ ६३ ६४ ६५) 'कणेमनसी भद्राप्रतीयाते'
'पुरोऽव्ययम्' 'अस्त च' (पा १ ४ ६६ ६७ ६८) 'अच्छ गत्यर्थवद्देशु' 'अदोऽनुपदेशे'
'तिरोऽन्तर्धा' (पा १ ४ ६९ ७० ७१) 'विभाषा टुभि' उपाजेऽन्वा न' साक्षात्प्रभृतीनि
च' (पा १ ४ ७२ ७३ ७४) 'अनत्याधान उरसिमनसी' 'मध्येपदेनिवचने च' (पा.
१ ४ ७५ ७६) 'नित्य हस्तेपाणानुपयमने' 'प्राप्य बन्धने' 'जीविकोपनिषदावोपगमे' (पा
१ ४ ७७ ७८ ७९) 'त प्राग्धातो' 'छन्दसि पठेऽपि' 'व्यग्रहिताश्च' (पा १. ४
८० ८१ ८२) इति । अवतदुदाहरणानि—प्रपचति, पराकरोति, कारिकाकराति, शुङ्गीकरोति,
पटपटाकरोति, पट्टकरोति, खाद् करोति, सत्करोति, असत्करोति, अलङ्कृत्य, अन्तर्हृत्य, कणेहृत्य,
मनोहृत्य, पुरस्कृत्य, अस्तगत्य, अच्छगत्य, अच्छोद्य, अद् हृत्य, तिरोभूय, तिरस्कृत्या, तिरस्कृत्य,
उपाजेकृत्वा, उपाजेकृत्य, अवाजे कृत्वा, अवाजेकृत्य, साक्षाद् कृत्वा, साक्षात्कृत्य, मिथ्या कृत्वा,
मिथ्याकृत्य, उरसि कृत्वा, उरसिकृत्य, मनसि कृत्वा, मनसिकृत्य, मध्ये कृत्वा, मध्येकृत्य, पदे
कृत्वा, पदेकृत्य, निवचने कृत्वा, निवचनेकृत्य, हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य, प्राप्यकृत्य, जीविकाकृत्य,
उपनिषत्कृत्य, उपनिषत्कृतम्, यदुपनिषत्कराति, यदुपनिषत्करोति इति ॥

गतिविशेषा एव प्रादय उपसर्गा ॥

प्रपरापसमन्त्रनिर्दुर्व्याङ्म्यधयोऽप्यतिसदभयश्च ।

प्रतिना सह लक्ष्मिन्त्या पर्युपयोरपि लक्षणम् ॥

वष्टि भागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

हितादिषु समो स्लोप पाठं चात्र श्रदन्तरोः ॥

परमेते विंशति' वधिसभदन्तर्भि सद्योपसर्गोः पञ्चविंशतिर्भवन्ति ॥

ते सप्तु--[१] वाचका, [२] घोतका, [३] विशेषकाः, [४] सद्यमिधायका, [५] कार्या-
र्थका, [६] निरर्थकाश्चेति षोढा त्रिप्रयत्ने । तेषु [१] वाचका यथा—पगता ऋग्भा अस्मा-
द्वनात् प्ररंभम् घनम्, परागता असरोऽस्येति परासु, अपगता मयुरस्य अरमयुः, सङ्गत-
मक्षेण समक्षम्, अनुप्राप्तोनासिकामनुनासिक, अयकुरु कौकिलया अरकौबिला, मक्षिका-
णामभायो निर्मक्षिकम्, ऋद्धयभाषो यवनाना दुर्वचनम्, विद्वद्व पक्षो विपक्षः, आदाय
युध्यते तदित्यायुधम्, अत्यो घातस्य निरातम्, अधिगनमक्षेण अव्यक्षम्, अपिहित. शल
इत्यपिशल, अतीतः भवानभिभवां वराह, समृद्धिर्भद्राणा सुमद्रम्, उद्भूतोऽस्ययमुत्तम, अमि-
लस्य सुखमन्यामिमुल, प्रतिनिधेय कायः प्रतिकायः, परिभ्रानोऽभ्ययनाय पर्यभ्ययन, उपेत्या-
धीयतेऽसादुपाध्यायः, एवम् अगगतवान् कोट वकोट, अपिहित कायतीति पिकः, सपन्न
ब्रह्म वाभ्रवाणा सन्नह, भ्रद्धीयत इति भद्रा, अन्तर्धीयते अन्तर्धि, इति ॥

[२] घोतका यथा—प्रतिष्ठते, पराक्रमते, अपकरोति, समोडति, अनुकम्पते, अवधत्ते,
निविधेश, दुर्ललित, व्यादधाति, आह्वयते, निशमयति, अधिकुरुष्व, अपिद्धाति, अतिशेते
सुरभिः, उल्लापयति, अभिधत्ते, प्रतीक्षते, परिणमने, उपायस्त, एव वधत्ते, पिधत्ते, भ्रद्धत्ते,
सहित, अन्तर्दधाति इति ॥

[३] विशेषकास्तु द्विधा—प्रकृत्यविशेषका, प्रत्ययार्थविशेषकाश्च, प्रकृत्यार्थविशेषका यथा—
प्ररंभते, पलायने, अपरंभते, ससरति, अनुमन्यते, अवलोकते, निष्कर्षति, दुर्भंजति, विलोकते,
आलोकते, निरीदति, अधिवसति, अपिनहति, अतिवर्तते, सुभवति, उद्भवति, अभ्येति, प्रतिपद्यते,
परिगणयति, उपदधाति, एव वतस, पिनद्वान्, सततम्, ध्वज, अन्तर्भंजति इति । प्रत्ययार्थवि-
शेषका यथा—मनस्वी सुनवाते सुमनायते, दुर्भंजति दुर्भनायते, एवमभिमनायते, पुच्छमुदस्यति उपु-
च्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते, भाण्ड समारचयति समाण्डयते, वीवर सचि
भोनि सचीवरयते, हस्तेनापक्षिपति अपहस्तयति, धर्मणा सनहति रुधर्मयति, पाशेन सयच्छति
सपाशयति, चूर्मरचयति अचूर्णयति, तूलैरचयति अवतूलयति, हस्तिनाऽतिप्राप्तमति अतिहस्त
यति, सेनयाऽभियाति अभिपेणयति, वीणयोपगायति उपगीणयति, वास्या परिच्छिनत्ति परिवासयति,
श्लेकिरूपस्तीति उपश्लेकयति, लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति, पाशान् विमोचयति विपाशयति,

तूत्तानि विहन्ति वितूस्तयति, रूपं निरीक्षते निरूपयति, चक्षुं परिद्धाति परिवर्त्तयति, पर्याणमुत्तानयति उत्पर्याणयति, इति ॥

नन्वेतेऽपि क्रियाविशेषाणां वाचकाः कस्मान्न भवन्ति ? यद्धि यत्प्रयोगादवगम्यते तत् तस्य वाच्यं भवति । नैवम् 'भृशादिभ्यो मुव्यच्चे' (पा ३ १ १२) इत्यादिभिर्भवत्याद्यर्थ एव प्रत्ययोत्पत्तेः । मैव बोचः, नाहं न्यडन्तं पृच्छामि, किं तर्हि ण्यन्तम्, तत्र 'शब्दैरकल-
ह्राभ्रकण्वमेवेभ्यः करणे' (पा ३ १ १७) इति वर्तते, ततश्च करोत्यर्थलक्षणे धात्वर्थसा-
मान्ये णिङ्णिबोधिधानात्, पुच्छत्योऽसन करोति उत्पुच्छयने, सेनया अभियान करोति अभि-
पेणयति इति करोत्यर्थस्य प्रत्ययेन उदसनाभियानादेस्त्पसर्गणामिधाने वाचकत्वमेवां भविष्यतीति ।
उच्यते—नेह करण इत्यनेन सकृदवात्पर्यानुयायि क्रियासामान्य प्रतिनिर्दिष्टये, अपि त्वन-
वधारितात्मस्वरूपा उदसनाभियानादयः क्रियाविशेषा एव । कथमिदं ज्ञायते इति चेत्,
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—यदयं मुण्डमिध्रदृष्टलवणेभ्यः करणमात्रे प्रत्ययमुदाहरति तद्यथा—
मुण्ड करोति मुण्डयति, एव मिश्रयति, दृष्टयति, लवणयति । हलिकलिकृतत्वचेभ्यस्तु ग्रहणलक्षणे
तद्विशेषे, यथा—हलिमग्रहीत् अजहलत्, कलिमग्रहीत् अचकलत्, कृत गृह्णाति कृतयति,
त्वचं गृह्णाति त्यचयति, वर्णसत्यार्थवेदेभ्यस्तदाचष्टे इत्युपसर्गविशिष्टे धात्वर्थे, यथा—वर्णमाचष्टे
वर्णयति, सत्यामाचष्टे सत्यापयति, अर्थमाचष्टे अर्थापयति, वेदमाचष्टे वेदापयति इति, व्रता-
द्रोजने तन्निवृत्तौ च, यथा—पयो व्रतयति, वृषलाश्रं व्रतयति । अतोऽवगम्यते करण
इत्यनेनानवधारितविशेषो धात्वर्थः प्रत्ययानिवेयतयाऽधिक्रियते इति । एव तर्हि, सविशेषणस्यैव
क्रियाविशेषस्य प्रत्ययेनोक्तत्वात् अभिपेणयत्यादिपूपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति, यथा—इयेन इवाचरति
इयेनायते, बाष्पमुद्धमति बाष्पायते, हस्तेन निरस्यति हस्तयते, एव पादयते इति । भवेदेतत्
यत्रैक एव प्रत्ययार्थः, यथा—'उपमानादाचरे' (पा. ३. १ १०.) बाष्पोष्पभ्यामुद्धमने '
[पा ३. १. १६] 'अङ्गानिरसने' इति । इह तु यद्वयं प्रत्ययार्थः, यथा—'पुच्छादुदसने
व्यसने च,' 'भाण्डात् समारचने विभजने च,' 'चीवरदारजने परिधाने च,' मुण्डादिभ्यस्तत्
करोति तदाचष्टे तेनानिष्कामति इत्यादाविति तत्रोपात्तस्यापि क्रियाविशेषस्य प्रत्ययतो रूपसा-
मान्यादनवधारणे तदवच्छेदायोपसर्गविशेष प्रयुज्यते, यथा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मन शब्दादुत्पन्नेन
फयडैवोपसर्गार्थविशिष्टमवत्यर्थमिधाने सुमनायते, दुर्मनायते, अभिमनायते इति सुदुरभय
प्रयुज्यन्ते । एव तर्हि हस्तिनाऽतिक्रामत्यतिहस्तयति इत्यादेव भवेताभ्यमाचष्टे भ्वेतयति, अभ्व-
तरमाचष्टे अभ्वयति, गालोडितमाचष्टे गालोडयति, आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति, इत्यादावाऽप्रयोगः
प्राप्नोति । नैवम्, जत्राडः सहामिधायकत्वात् । न हि कामतीत्यादिचत् चष्टे इत्यस्यैकाकिनः
स्वार्थमिधाने सामर्थ्यमस्ति । अतो विशेषकत्वमैवैषा न वाचकत्वमिति ॥

अथ [४] सहाभिघायका यथा—प्रस्तुते, प्राणिनि, प्रपञ्चते, प्राप्नोति, संप्रामयते, सचष्टे, संरम्भते, सधुक्षयति, अनुरुप्यते, विक्रयते, विलोकने, विधानयति, आचष्टे, आशास्ते, आचामति, आतद्रूपयति, निद्रायति, नियमयते, मधीने, मयेति, अभिग्राहयते, परिप्यजते, उज्जासयति, उत्तसयति इति ॥

[५] कार्यान्तर्था यथा—विज्ञयते, पराजयते, न्यविश्वन, समगस्त, अन्वकरोत्, पराकरोत्, विरराम, उपरराम, उद्दसिष्यति, उद्दसिष्यते, अपविक्रयते, प्रतिचम्कार, उपस्कुपते, ह्यायते, प्रायभीयति, निद्रयति, मनिष्टीति, प्रियहते, परिप्यजने, प्रियगनि, प्रहेणाति, प्रणश्यति, परिप्यति, अन्तर्गयति इति ॥

[६] निरर्थका यथा—प्रारभते, प्रलग्नते, प्रसूयते, प्रयच्छति, अपहरति, अपहृते, अपव्रपते, अभिपुणोति, निमीलति, निघायंते, निष्ठोयति, निमज्जति, निपज्जति, विगाहते, विराजते, विजानाति, विनश्यति, विक्रयते, विरीच्यते, आश्रयति, आश्रिष्यति, सयुज्यते, अध्यागच्छति, पर्यागच्छति इति ॥

प्राद्य एष क्रियाविशेषोपजनितसंघाघच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीया , यदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां सघ्नानां प्रकाशने ।

कर्मप्रवचनीयाः स्युर्नेमित्तमवधारिताः ॥ इति ।

किं पुनरमीषामवधारणम् ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारे अनुप्रभृतय शब्दा एकादश, लक्षणद्वयोऽर्था द्वाविंशतिरिति ; तद्यथा—‘ अनुलक्षणे ’ ‘ तृतीयार्थे ’ ‘ हीने ’ [पा १ ४ ८४ ८५ ८६] ‘ उपोऽधिके च ’ ‘ अपपरी घर्जने ’ ‘ आह् मर्यादावचने ’ [पा १ ४ ८७ ८८ ८९] ‘ लक्षणैरुपभूताख्यानमागसीप्सासु प्रतिपर्यव. ’ [पा १ ४ ९०] ‘ अभिरमाने ’ [पा १ ४ ९१] ‘ प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो ’ [पा १ ४ ९२] ‘ अधिपरी अनर्थको ’ [पा १ ४ ९३] ‘ सु पूजयाम् ’ ‘ अतिरतिक्रमणे च ’ [पा १ ४ ९४ ९५] ‘ अपि पदार्थसंभावनाव्यवसर्गगर्हासमुच्चयेषु ’ ‘ अधिरीश्वरे ’ [पा १ ४ ९६ ९७] ‘ त्रिमास कृजि ’ [पा १ ४ ९८] । पञ्चम्—अनु, उप, अप, परि, आह्, प्रति, अभि, अधि, सु, जति, अपि, इत्येकादश शब्दाः । हेतुलक्षणम्, सद्दार्थं, हीनता, आधिरूपम्, घर्जनम्, मर्यादावचनम्, लक्षणम्, इत्युपभूताख्यानम्, माग, सीप्सा, प्रतिनिधि, प्रतिदानम्, आनर्थक्यम्, पूजा, अतिक्रमणम्, पदार्थः, संभावना, अव्यवसर्ग, गर्हा, समुच्चय, स्वाम्यम्, अधिकार, इति द्वाविंशतिरर्थः । तत्रानु सद्दार्थः, प्रतिपरी पडर्था, अपि पञ्चार्थ, अच्यमी ज्यर्था, उपाती व्यर्था, आटपसव पकार्थाः इति । तेष्वनु हेतुलक्षणसद्दार्थहीनतालक्षणैरुपभूताख्यानमागसीप्सासु कर्मप्रवचनीय ; तद्योगे द्वितीया

यथा—शाक्यस्य संहितामनु प्रावर्यत्, पर्वतमन्ववसिता सेना, अनुशाकटायनं वैयाकरणाः, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, साधुदैवदत्तो मातरमनु, यदत्र मामनु स्यात्, वृक्ष वृक्षमनु तिष्ठति इति ॥

क्रियाया द्योतको नाय न संबन्धस्य वाचकः ।

नापि क्रियापदक्षेपो संबन्धस्य तु भेदकः ॥ [वाचस्पतीयम् २ २०६.]

तथा हि—शाक्यस्य संहितामनुप्रावर्यदिति संहिताप्रवर्यणयोर्हेतुफलभूतयोर्लक्ष्यलक्षणभाषो निशमयतिक्रियोपजनित इत्यनुना प्रकाशयते 'शाक्यस्य संहितामनु निशम्य प्रावर्यत्' इति । एवमन्यत्राप्यवगतव्यम् । इत्यनु. सप्तमर्थः । लक्षणेत्थभूतात्पानभागशीप्साप्रतिनिधिप्रतिदानेषु प्रति', स चतुर्थं द्वितीया द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति, यथा—वृक्ष प्रति विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातर प्रति, यदत्र मा प्रति स्यात्, वृक्ष वृक्षं प्रति सेक', अभिमन्युरर्जुनत प्रति, मापानस्मं तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । लक्षणेत्थभूतात्पानभागशीप्सावर्जनानर्थन्येषु परि', सोऽपि चतुर्थं द्वितीयां द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति, यथा—वृक्ष परि विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातर परि, यदत्र मा परि स्यात्, वृक्ष वृक्ष परि सेक', परिपरि त्रिगतंभ्यो वृष्टो देव', 'विश्वप्सिनया विश्वतस्परि' [तै स १ ५ ३. ३.] । इति प्रतिपरी पडर्थः । पदार्थसंभावनान्यवसर्गगर्हासमुच्चयेष्वपि, तस्यैतेषूपसर्गसंज्ञा बाध्यते, तत्र पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः, सर्पिपोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, मात्रा बिन्दु. स्तोकमित्यस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते । अधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं संभावना—अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम्, अपि सुयाद्राजानम् इति । कामचारानुज्ञानमन्ववसर्गः, अपि सिञ्च, अपि सुहि । निन्दा गर्हा—अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम्, अपि सुयाद्रूपलम् इति । अनेकक्रियोपनिपातः समुच्चयः, अपि सिञ्च, अपि सुहि, सिञ्च च सुहि चेत्यर्थः । उपसर्गसंज्ञायाधनात् पत्य न भवति । इत्यपि पञ्चायं । अधिरानर्थन्याधिकारस्वाभ्येषु कर्मप्रवचनीयः, स आद्ययो 'गतिर्गता' 'तिडि चोदात्तवति' (पा ८ १ ७० ७१.) इति गत्युपसर्गसंज्ञायाधनात् निघातादिक नानुभवति इति, यथा—कुतोऽध्यागच्छति, यदत्र माम चिकरिष्यति, इति । स्वाम्ये तु द्विधा—अधियोगे सप्तमी भवति कदाचित् स्वामिन, कदाचित् स्यात्, यथा—अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त । मभिलक्षणेत्थभूतात्पान-शीप्सासु द्वितीयामुत्पादयति, यथा—वृक्षमभि विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातरमभि, वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । इत्यध्यमी द्वयौ । हीनाधिकार्ययोरुप. तत्र यथासरय द्वितीयासप्तम्यौ; यथा—उपाहुनं योद्धार, उप स्वार्थो द्रोण इति । अति पूजायामनिरुमणे च, तत्र पूजा स्तुति', निष्पन्नेऽपि फले क्रियाप्रवृत्तिरतिरुमणम् । यथा—शोभन स्तुतम् । अति स्तुत भवता, अति सिक्तमेतद्रवता, इति । उपसर्गसंज्ञायाधनात् पत्य न भवति । इत्युपाती द्वयौ । आहर्म्यादावचने पञ्चमीमुत्पादयति—आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव. । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते ।

तत्रापीदमेवोदाहरणम् । अथा वर्जनं पञ्चमीमुपादयति—अथ त्रिगनेभ्यो घृणो ऽय । तु
पूजायामुपसगमना याधन—सुमुन भवता, सुसित्त भवता, इति पत्वं न भवतीति । इत्या
उपसथ एकार्था इति ॥

अव्ययानि तु य ततिड तानुकारिणि िभक्तिप्रतिरूपाणि, तानि प्रत्यक् घोढा—प्रत्ययानि,
प्रत्ययार्थानि, उभयाधानि, अनुभयाधानि, प्रत्यय तरावानि, प्रत्यय तरावानि चेति । तेषु सुष
न्तानुकारीणि प्रत्ययानि यथा—उच्च, नीच, चिराय, निशायसा इति ; प्रत्ययार्थानि यथा—
आरात्, अक्सात्, एक्कप, प्रगे, इति ; उभयाधानि यथा—अहम्, शुभम्, पारे, मध्य
इति ; अनुभयाधानि यथा—फल, िष्टा, साक्षत्, अक्षय इति । प्रत्यय तरावानि यथा—वृत्तम्,
दिवा, दोषा, अतरेण, इति । प्रत्यय तरावानि यथा—सायम्, स्वयम्, चिरस्य, परस्परस्य
इति । तिड तानुकारीणि प्रत्ययानि यथा—मध्य, शङ्क, अय, माम इति, प्रत्ययार्थानि यथा—
एहि अपहि पश्य पश्यत इति ; उभयाधानि यथा—अस्ति, अस्ति, अस्ति, वृद्धि इति
अनुभयाधानि यथा—याति, न याति, वर्तत, न वर्तते इति । प्रत्यय तरावानि यथा—अस्तु,
भवतु, पूर्वेते, आस इति । प्रत्यय तरावानि यथा—आह, स्यात्, लुयात्, भूयात् इति ॥

‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ (पा १ १ ३७) इत्यव्ययप्रकरणे ‘वृ-मज्जत’ क-यातोस्तु क
हुन’ (पा १ १ ३९ ४०) ‘तद्धितव्यासर्गमिति’ ‘अव्ययीभावश्च’ (पा १
१ ३८ ४१) इति पठनम् । तत्र आम्, षा, ट्यप्, तुमुन्, णमुन्, यमुन् इति
कृतं पठ भाषायाम् । त ॥ वृत्त क्रियारूपा, क्रियाफलरूपा, क्रियाविशेषणरूपा,
क्रियावधिरूपा, क्रियाकर्मरूपा, क्रियाप्रत्ययरूपाश्च भवति तेषु क्रियारूपा यथा—चकासाञ्चकार,
कारयामास, विभरायभूव, विशाकुषत् अल कृत्वा, यत्तु कृत्वा, अलमाग्य, ग-वालप्य, अल भावतुम्,
कालो भोक्तुम्, भातु भोक्तुम्, द्रष्टु चक्षु इति क्रियाफलरूपा यथा—मान्तु व्रजति,
पशतुमुपतिष्ठत, भोक्तु भुङ्क्ते पशतु पचति, भातु भ्रायति भोक्तु घन्त भाक्तु क्षमेते,
भोक्तु सहते, भाक्तुमस्ति, भातु विद्यते, भोक्तुमाध, भातु प्रभवति इति क्रियाविशेषण
रूपा यथा—इ एकारम्, अ यकारम्, यधाकारम्, ल प्रकारम्, उच्चैकारम्, तिघट्टकारम्,
मुखन कारम्, नानाभावम्, द्विधाभावम्, तूर्णीभावम्, अ वगमात्रम ऽति क्रियाप्रधिरूपा यथा—
भुन्वा व्रजति अपमित्य याचत अग्रमाज व्रजति ब्रह्मत्यास गा पापयति, ब्रह्मलोत्कर्ष
अण्डिकादिउत्तति, शम्भोत्वाय राजद्वारमिति, कन्यादर्श व्रजति, ब्राह्मणपद भोजयति, यावज्जीव
मधीत, चमपूर स्तृणाति, गाण्दपूर वृणो दव, चेलक्राप वृष्टा दव इति क्रियाकर्मरूपा
यथा—शक्नोति भोक्तुम्, भृणोति भाक्तुम्, जानाति मान्तुम्, आरभत भोक्तुम् पारयति
भान्तुम् प्रक्रमत भोक्तुम्, लभत भाक्तुम्, जहति भोक्तुम्, इच्छति भाक्तुम्, कामयते

भोस्तुम्, एपितुमिच्छति, कमितु कामयते, इति क्रियावयवरूपा यथा—मूलकौपदश भुङ्क्ते, दण्डोपघात गा कालयति, पाभ्योपपीड गते, व्रजोपरोध गा सादयति, पाण्युपकर्षमुत्थापयति, केशग्राह युध्यते, भ्रिष्येप जल्पति, गेहानुप्रदेशमास्ते, नामग्राहमाकारयति, चोरकारमाक्रोशति, स्वादुकार भुङ्क्ते, स्वादुज्य भुङ्क्ते इति । क्रियाकर्मवयवरूपा खट्वापि सम्भवन्ति, यथा—स्वपोष पुष्यति, आत्मपोष पुष्णाति, गोपोष पुष्यति, रपोष पुष्णाति, निमूढकाप कपति, समूलकाप कपति, समूलघात हन्ति, पाणिघात वेदिमाहन्ति, शुष्काप पिनष्टि, चूणपप पिनष्टि, रुक्षपप पिनष्टि, उदपप पिनष्टि, अहतकार करोति, जीवग्राह गृह्णाति, हस्तग्राह गृह्णाति, हस्तर्त वर्णयति, चूडकनाप नष्ट, सुवणनिधाय निहित, भोदनपाक पक्क, नाञ्चयन् यद्ध, जीवनश नश्यति, पुरपवाह वहति, ऊर्ध्वशोष शुष्क, ऊर्ध्वपूर पूण, इति । शपादछन्दसि चतुर्विंशतिर्भवन्ति तद्यथा—एश् केन्, तवै, के, से, सेन्, असे असेन्, वसे, कसेन्, अघ्ये, अघ्येन्, कघ्य, कघ्येन्, शच्यै, शच्यैन्, तवेद्, तवेन्, के, इयं, णमुल्, कमुल्, तोसुन्, कसुन्, इति । तेषु कृत्यार्थे एशकेनो एश—‘अधक्षणे’ (ऋग्वे ४ ५८ ५) केन्—नावगाहे । तवे कृत्यार्थे तुमर्थे च, कृत्यार्थे—परिधातवे, परित्स्तरितर्थे, तुमर्थे—सोममिन्द्राय पातवे (ऋग्वे ३ ४६ ५) अन्वतवै (ऋग्वे ७ ४४ ५) । कयाद्य सप्तदश तुमर्थे, तेषु के—हजे विभवाय सूर्यम् (ऋग्वे १. ५०. १) विरये त्वा हरामि, से—वक्षे राय, सेन्—ना वामपे रथानाम् (ऋग्वे ५. ६६ ३), असे—क्रावे दक्षाय जीवसे (ऋग्वे १० ५७ ४), असेन्—इह क्षपाय जीवसे (ऋग्वे १०. ५८ १) असे—प्रेपे मगाय ध्रियसे (ऋग्वे ५ ५९ ३) वसेनययरुग, स्वरे विजप अघ्यै—काममुपाचरय्य (त स. १ २. ११. १) अध्यनयेवरूप, स्वरे विजप कघ्यै—इन्द्राग्रा आहुन्य (ऋग्वे ६. ६० १३) कघ्यैन्—भ्रियय्य शय्य—पिण्य (ऋग्वे ९ ९७ २०) शय्यन्—सह मादयय्य तवेद्—दशमे मासि सूतवे, तदन—सोममिन्द्राय पातवे [ऋग्वे ८ ६९ १०] ? सुप्रर्वेषु गतवे [त स ५ ७ ७ २.] कर्तव्य [ऋग्वे ९ ८६ २०] हर्तवे क—प्रय देवेभ्य [ऋग्वे १ १४२ ६] इय—अपा मोषधीना रोहित्ये [त स १ ३ १० २] अव्यधिष्य, रोहणाय अव्यधनाय क्लृथ. । तुमर्थे एव ‘शकि णमुल्कमुला’ [पा ३ ४ १८]—अग्निं दधा विभाज नाशन्नुवन् । ‘ईश्वरे तोसुन्कसुना’ (पा. ३ ४ १३)—ईश्वरोऽभिचरितो, ईश्वरो विलिख, ईश्वरोऽविवृद् । तोसुन्कसुना भावलक्षण च तत्र श्लेषट्ज्वादिचरिहुनमिजनिभ्यस्तोसुन् (पा ३ ४-१६) ‘सुपि वृदे कसुन्’ (पा ३ ४ १७) यथा—आसस्यातोऽद्या मीदन्ति, पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय, पुरा यत्सानामपाकतो, पुरा प्रग्नितोरग्नौ होतव्यम्, पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम्, आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति, आतमितोरपतिष्ठने (ति ब्रा १ ६ ९ ८) आविजनिनो सम्भवाम (त स २. ५ १. ५) पुरा ऋरस्य विरूप (त स १. १ ९ ३), पुरा जनुभ्य आवृद् (ऋग्वे ८ १. १२) । तद्धितेष्वसर्वविभक्तिषु ‘तसिलादय प्राक् पाशप, शस्त्रभृतय प्राक्समासान्तेभ्य, मान्त,

रुत्वोऽर्थाः, तस्यैवती नानार्थाः' इति; यथा—यतः, तत्र, इह, क, एकदा, एतदि, अधुना, इदानीम् सद्यः, परत् परारि, ऐयम्, अद्य, परेष्वि, पूर्वेषु, उभयेषु, सर्वेषां, इत्यम्, पुरस्तात्, प्राक्, अध, उपरि, उपरिष्ठात्, पुरः, पश्चात्, दक्षिणात्, दक्षिणा, दक्षिणादि, दक्षिणेन, दक्षिणतः, द्विधा, द्वैधम्, ऐक्यम्, बहुशो देहि. यासुदेवतः प्रति, शुद्धीभवति, अग्निसात् सपद्यते, देवप्रागच्छति पदपदाकरोति, पचतितराम्, बहुरुत्वां भुङ्क्ते द्विभुङ्क्ते, स्रष्टुङ्क्ते बहुधा भुङ्क्ते आदितो भवति. ग्राह्यवद्ग्रीति, विना देवदत्तम्, नाना देवदत्तात् इति । अव्ययीभावो द्विधा—सत्त्वभूतार्थः, असत्त्वभूतार्थश्च इति । तयो सत्त्वभूतार्थो यथा—उपकुम्भम्, सुमद्रम्, दुर्पयनम्, निर्मेक्षिकम्, निर्जीतम्, सग्रह, यद्दिशामम्, स्वप्रति, मन्त्रेसमुद्रम्, द्विमुनि, पञ्चनदम्, लोहितगङ्गम् इति । असत्त्वभूतार्थो यथा—अचिस्त्रि, प्रत्युरसम्, अनुरधम्, प्रत्यर्थम्, यथाशक्ति, सचक्रम्, यावदमत्रम्, परित्रिगतम्, आपाटल्लिपुत्रम्, अभ्यग्नि, द्विपरि, अनुगङ्गं वारणसी इति ॥

शब्दस्य ताद्रूप्येणाभिधानमनुकरणं । यदाह—व्यक्ताव्यक्तवर्णपदवाक्यसादृश्योक्तयोऽनुकरणानि ॥

तत्र व्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

छिन्नेन पतता वद्वौ यन्मुखेन हठाकृते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते रराहासोत् सैप रात्रण ॥

व्यक्तपदसादृश्योक्तिर्यथा—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रिय त्वत्प्रियैपिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वागो मा गा इति करोमि किम् ॥

व्यक्तवाक्यसादृश्योक्तिर्यथा—

त्वं जायित त्वमसि मे हृदय द्वितीय त्वं कोमुदो नयनयोः स्मृत त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियदर्शेनुरुध्य मुग्धां तामेव आन्तमथ वा किमतः परेण ॥

अव्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

गतेऽर्थरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।

अपश्यताः^१ वत्समिवेन्दुविम्बं तं (तत्) शर्वरो गौरिव हुंकरोति ॥

^१ अथ पाठ मत्प्रियानुरोधेन, नुम्बटिनम् वृत्तवैरस्यादुपेक्षित आगमशास्त्रस्यानित्यतया साधुत्वमप्यस्येयम् ।

अव्यक्तपदसादृशयोक्तियथा—

चटच्चटिति चर्मणि चिमिति चोच्चलच्छोणिते
धगद्गिति मेदसि स्फुटरवोऽस्थिषु घ्रागिति ।
पुनातु भवतो हरेरमखैरिराजोरसि
क्वणत्करजपञ्जरक्रकचकापजन्मानलः ॥

अव्यक्तवान्यसादृशयोक्तियथा—

पिपिप्रिय ससस्त्रयं मुमुमुखासवं देहि मे
ततत्यज दुदुद्रुत भभभभाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजटितं मदवशात्कुरङ्गदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरोभिरध्यैयत ॥

एतेन यानि साधून्यर्थवन्ति पदानि, यानि च वान्यानि, यन्नाशक्तिजमसाधु शब्दरूपम्, ये चापभ्रशा, ये चानर्थका वर्णा, याश्चाव्यक्तवर्णपदवाक्योक्तय, तदनुकरणानां साधुत्वमुपपन्नं भवति । ननु अनुकरणं शिष्टस्य वा वानाध्ययनादेः, अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा हसितहिङ्गितादेः साधुत्वं भवति न प्रतिपिद्धस्य यो ह्येवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुरेन् ब्राह्मणं हन्यात्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । नैवम्, यश्च ब्राह्मणं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः । यस्तु स्वत्वेऽसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुर्वन् कदली-स्तम्भं छिन्द्यान्न स मन्ये पतितः स्यात् इति । न चानुकरणमपशब्दः, अन्यो हासावपशब्दपदार्थकः साधुशब्दः, न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति, अपशब्द इत्येतस्याप्यपशब्दत्वप्रसङ्गात् । यः पुनरेवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते, इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दमभिधेयेषु प्रयुङ्क्ते, सोऽपशब्दकायेन भवति इति ॥

भायकारकाभिधायिनो धातुप्रत्यया कृतः, ते षोढा—लिङ्गिनः, अन्यलिङ्गिनः, स्वलिङ्गिनः, अलिङ्गिनः, शन्त्याद्यपेक्षिणः, अनुप्रयोगाद्यपेक्षिणश्च । तेषु इव्यवचना अणादयो लिङ्गिनः, यथा—कुम्भकारः, पङ्कजम्, धात्री, दात्रम्, कारः, कृकवाकुः, इति । गुणवचना ण्डुलादयोऽन्यलिङ्गिनः, यथा—कारकः, कारिका, कारकम्, दर्शनीयः, दर्शनीया, दर्शनीयम्, इति । उत्पत्तावपेक्षितनियतलिङ्गा ‘स्त्रियां किन्’ (पा ३ ३ ९४.) इत्येवमादयः स्वलिङ्गिनः, यथा—पक्तिः, पचनम्, पाकः, यजः, शय्या, सुप्तम्, इति । असत्त्वभूतार्थत्वेना-

नुपगृहीतलिङ्गस्य शक्तयस्तुमुनादयोऽलिङ्गिनः, यथा—कालो भोक्तुम्, भलं हत्वा, सलु प्रहृत्य, नायगाहे, ईश्वरोऽभिचरितोऽभिचरो विलिङ्ग्य, इति । शक्तिहेतुमल्लक्ष्यक्रियापक्षेणाशत्रादयः शक्त्याद्यपक्षिणः, यथा—मज्जता एतम्, नियमाण पश्य, मार्जयन् वसति, चङ्क म्यमाणोऽपीते, पश्यन् मज्जति, भोजको यजति इति । अपक्षितानुप्रयोगतद्विज्ञापनुपगममुल्लादयोऽनुप्रयोगाद्यपक्षिणः, यथा—रैणोष पुष्यति, चोरकारमाक्रोशति, कारयाञ्चकार, हवि मम्, व्यापमोशी, साराविणम्, इति ॥

भाष्यकारकवर्गस्थस्वार्थानभिधायिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिता ते षोढा—भलोपिन, लोपिन, सल्लोपिन, भादेशिन, प्रदेशिन्, अप्रदेशिनश्चेति । तेषु निरनुबन्धा भलोपिन, यथा—अभ्यवम्, अभ्यक्ष, अभ्यधाम, सभ्य, सरयम्, देवदत्तकव्यम् इति । सानुबन्धा लोपिन यथा—प्राक्ष्यम्, मृत्तिका, दाक्षि, यथाकरण, स्तेयम्, वेदायम्, इति, येषां लुग्लुपादिभिः किमपि नाधतिष्ठते ते सल्लोपिन, यथा—गर्गा, चरका, पञ्चाला, चञ्चला, मार्गी, सामग्री, इति । येषामापन्नादयः आदिदधन्ते ते भादेशिन, यथा—एतिकापन, कापयम्, भात्म नीनम्, अभ्योयम्, क्षत्रिय, शाश्वतिकम्, इति । प्रहृतेरादिमध्यविषया भक्षिन, यथा—यहुत्तम्, यहुत्तजा, सर्वक, उच्चक, रयका, पञ्चत्कि, इति । तस्या एवाभ्यावयव भूता अप्रदेशिन, यथा—पाक्ष्यम्, प्रायुरसम्, वैशादेशि, युयजानि, सरजसम्, निष्पवानि, इति ॥

पृथगर्थानामेकार्थभाष्य समास, स षोढा—सुगन्ताभ्याम्, तिङन्ताभ्याम्, सुतिङन्ताभ्याम्, सुधातुभ्याम्, सुगन्तानामभ्याम्, नामभ्या चेति । तेषु सुगन्ताभ्या यथा—उपकुम्भम्, राजपुरुष, नीलोत्पलम्, अणकपाल, चित्रगु, धयस्तदिरो इति । अत्र 'समर्थ पदविधि' (पा २ १ १) इति सामर्थ्ये सति समास । सामर्थ्यं च स्वयम् । स च द्वयोः पदसंज्ञनप्रधानभावे भवति, न हि प्रधानयोः पदसंज्ञनयोरेव वा मिथोऽनपेक्षयोः स्वयं घटते । प्रधानोपसंज्ञनभावश्च द्विधा—अभिधीयमान, प्रतीयमानश्च । अभिधीयमानो व्यतिरेकविभाकि, यदा वैयधिकरण्यम्—कुम्भस्य समीपम्, राज पुरुष, इति । तत्रोप कुम्भमिति पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः, राजपुरुष इत्युत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुष । प्रधानमविचलितस्वार्थं प्रथमपदमभिधीयते, उपसंज्ञनं पुनः प्रधानानुग्रहायाश्चित्तव्यतिरेकं पठ्यादिभिः । इदं च सुबन्तं य एव भवति । प्रतीयमानस्तुत्यविभाकि यदा सामानाधिकरण्यम्—नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्, अणसु कपालेभ्यः ससृष्टोऽष्टाकपाल, इति । अथ च 'विशेषण विशोधेण' (पा २. १. ५७) इति कर्मधारय, 'सत्यापूर्वं' 'तद्धितार्थ' (पा २ १ ५२ ५१) इति च द्विगुण्य विशोधणविशेष्यभावेन प्रतीयमानोपसंज्ञनप्रधानभावयोः सामानाधिकरण्ये स्वर्यते; तच्च तुल्यविम

कित्वे स्यादिति सुवन्तत्वं एव भवति । यदा च चित्रा गावोऽस्येत्यन्यपदार्थपरतया विशेष-
पणविशेष्ययोः समानाधिकरणलक्षणो बहुव्रीहिः, तदाऽप्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः । प्रतिपदिकार्थः
संवृत्त इति वृत्त्यवस्थायां वाच्यवैपरीत्येन चित्रा गावोऽस्येत्युपसर्जनं समासार्थश्चित्राणां गवामयमिति
प्रधानभावमनुभवति, तच्च पष्ठोपप्रथमान्तत्वात् सुवन्त एव स्यात् । यदा च धवश्च खदिरश्चेति
प्रधानयोर्वधस्य खदिरस्य चेत्यप्रधानयोर्वा क्रियादीन् प्रतीतरेतरयोगे युगपदधिकरणवचनो
द्वन्द्वः, तदाऽप्युभयत्र तुल्यविभक्तिर्यमन्तरेण प्रागान्यमप्रागान्य वा न प्रतीयते, तुल्यवि-
भक्तिश्च ॥ द्वयोः सुवन्तत्वं एव भवति । अतश्च सर्वत्र सुवन्तेन सह सुवन्तं समस्यते
इति स्मर्यते । तिङन्ताभ्या यथा—अश्रीतपिथता, खादतमादता, पचतभृजता, उन्मृजावमृजा,
आवपनिवपा, एहिरेयाहिरे, इति । अत्र ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति मयूरव्य-
सकादिपाठात् तिङन्तानां समासः स्मर्यते । अश्रीतः पिथतेत्यादि यासु क्रियासु सातत्येन
विधत्ते, ता एवमुच्यन्ते । तन्मध्यपत्तिनश्च तद्ग्रहणं गृह्यते इत्युदादीना रे इत्येतस्य
आख्यातत्वं भवति । सुतिङन्ताभ्या यथा—अपचसि, प्रायर्षत्, अनुव्यचनन्, अस्तिक्षीरा,
एहिवाणिजा, जहिल्लभ, इति । अत्र ‘सह सुपा’ (पा २ १ ४) इत्यत्र तृतीयेष्व
सदार्थस्याक्षेपः, सहप्रहणादतिरिक्तायां गविभागाभ्रयणेन सुवन्ततिङन्ताभ्या समासः क्रियते ।
स च ‘नम्रो नलोपस्तिङ्गवक्षेप’ इति ‘उदासत्तता तिङा गतिमता च’ इति, ‘सु-
धिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्’ इति, ‘एहीडादयोऽन्यपदार्थे’ इति ‘जह् कर्मणा बहुलमा-
भीष्टये समस्यते कर्तार चाभिधाति’ इत्युपपन्नो भवति । तेनायमर्थः सगच्छते—अव-
क्षितोऽसि न पचसि स्वमभिहितोऽपि वृषल इति, प्रकृषणावर्षत् इति, पञ्चाद्विशिष्ट
खलनमकरोत् इति, अस्ति क्षीरमस्या इति, एहि वाणिज्येत्यामन्यमाणानिजविशिष्टा क्रियेति,
जहि जहि स्तम्भमिति कर्ता योऽभिधीयते स एवमुच्यते इति । सुधातुभ्या यथा—सप्रा-
मयते अनुरध्यते, श्रद्धा, अन्तर्धि, परमनिया, प्रतिभुषा इति । अत्र—‘सप्राप्तं युद्धे,’
‘अनुरोध कामे’ इति समस्तयोरेव पाठः । ‘आतश्चोपसग’ (पा ३ ३ १०६) ‘उप-
सगं घो. कि’ (पा ३ ३ ९२) इत्यङ्किविधाने प्रादिपु अदन्तरोरुपसङ्गपानम्, ‘अचि-
शु धातुभ्रुवां र्वोरियट्पडो’ (पा ६ ४ ७७) इत्यादिकार्यसिद्धये द्विवन्तस्य प्रत्ययना-
मधातुत्वाद्धानुत्वमिति सुधातुभ्या समासो भवति । सुवन्तनामभ्या यथा—दधिसेक्,
चर्मकारः, चर्मक्रीता, धनक्रीता, ब्राह्मणाच्छमी, सरसिजम्, इति । अत्र ‘कुगतिप्रादयः’
(पा २. २ १८) ‘उपपदमतिङ्’ (पा २ २ १९) इत्यत्रातिङ्ग्रहणेनोभयसूत्रशेषतया
व्याख्यायमानेन सुचित्येतस्य निवृत्तिः क्रियते, ‘कर्तृकरणे वृत्ता बहुलम्’ (पा २. १ ३२)
इत्यत्र च कर्तृकरणयोः समासविधानादुत्तरपदस्य वृद्धन्तताया लघायां वृद्धणादतिरि-
क्तात् तदन्तावस्थायामेव समासाभ्यनुज्ञाने सुपत्येतदपि निवर्तते । ततश्च गतिकारकोपपदानां

कृष्टिं सह समास सुनुपत्ते प्रागेव भयतीत्याख्यातम्, बहुलग्रहणस्य चेष्टसिद्धयर्थत्वात् ।
 न कचिन्नामभ्या कचिन् सुगन्ताभ्या कचिन्नामसुगन्ताभ्या निश्चोयते । तत्र दधिसेमित्यत्रो
 त्तरपदस्य 'सात्पदाद्यो' (पा ८ ३ १११) इति पदादिनिर्गन्धनपत्वप्रतिषेधसिद्धयं,
 चर्मकार इत्यत्र तु पूर्वपदस्य पदान्तलक्षणनलोपार्थं सुगन्तता क्रियते । चर्मक्रीतीत्यत्र पूर्व-
 पद नलोपार्थमेव सुवन्तम्, उत्तरपद तु प्रातिपदिक क्रियते, तेन 'क्रीतात् करणपूर्वात्'
 (पा ४ १ ५०) अकारान्तात् इति—ईकार सिद्धो भवति । सुनुपत्तौ तु प्राक् सुनु-
 त्पत्तेरन्तरङ्गलिङ्गसरकारनिमित्तप्राप्तु-पद्यमानः क्रीनस्य अकारान्तता हत्या टीप प्रतिवधीयात् ।
 धनक्रीतेत्यत्र 'सा हि तस्य धनक्रीती प्राणेभ्योऽपि गतीयमी' इति शिष्टप्रयोगदर्शनादुत्तरपदस्य
 सुनुपत्तौ दातु-पत्तेरकारान्त-याञ्च टीप उत्पत्तिः । ब्राह्मणाच्छमी, सरतिजमित्यत्र पूर्वपदयोः
 साक्षात् सुप धरणम्, उत्तरपदयोस्तु प्रयोजनाभावाद्धिभक्तेरनुत्पत्तिरिति । नामभ्या यथा—
 भव्यक्रीती, धनक्रीती, प्रजापिणी, मायजापिणी, असूर्यपद्या राजदारा, वृत्पूर्वा कटम्, इति । अत्र
 भव्यक्रीती, धनक्रीती, इत्येतयोः प्राग्प्रदेश उीपुपत्तौ त्रिमध्युत्पत्तिभक्तेरेणापि पञ्चकप्राति-
 पदिकार्थपक्षे करणत्याघोरोधः । प्रजापिणी, मायजापिणी इत्यत्र तु प्राक् सुनुपत्ते समासे
 प्रातिपदिकस्थान्तो नकार इति 'प्रातिपदिनान्तनुम्भिभक्तपु च (पा ८. ४ ११) इति णत्व
 भवति, सुगन्ताभ्या तु समासेऽन्तरङ्गत्वान्दु-पत्तौ टीपत्र प्रातिपदिकान्त न नकार इति
 णत्व न स्यात्, यथा—गर्गमनिनीति । असूर्यपद्या इत्यत्र नञ्सूर्ययोर्देशिक्रियया सञ्ख्यात्
 परम्परमसङ्घे सामर्थ्याभावाद्धिभक्त्यभावात्, अत्र हि सूर्यमपि न पश्यन्तीति नञ् सूर्य-
 कर्मिका दृष्टिक्रियामपेक्षते, न सूर्यमन्ताम्, 'असूर्यललाटयोर्देशितपो' (पा ३ २ ३६)
 इति ध्वजादसामर्थ्येऽपि नाम्नोरेव समासो भवति । एतेन हनपूर्वा इत्यपि व्याख्यातम्,
 अत्रापि हि हन पूर्व ऋटोऽनेनेति हनशब्दस्य ऋटोपेक्षाया पूर्वशब्देनासङ्घादसामर्थ्येऽपि
 'पूर्वादिनि,' 'सपूर्वाञ्च' (पा. ५ २ ८६ ८७) इति ध्वजात् हनपूर्वोरनुवन्तयोरेव
 समासो भवतीति स्थितम् । उपलक्षण चेद् सुगन्ताभ्यामित्यादिषु द्विचयनम्, तेन यथा
 द्वाभ्या तदा त्रिमिर्वह्मिश्च समासो भवति । तत्राव्ययीभावात् कर्मधारयश्च द्वाभ्याम् ।
 यथा—अधिलिङ्गि, शान्प्रति, पञ्चाम्ना, पुन्यव्याघ्र, इति । पट्टोलक्षण. कालपरिमाणलक्षणश्च
 तत्पुत्रो द्वाभ्या त्रिमिध । यथा—राजगरीक्षीरम्, राजगोक्षीरम्, ब्रह्मजात, ब्रह्मजात, इति ।
 अत्र यदा राजो गो राजगरी तस्या क्षीरमिति, तदा द्वाभ्याम्, यदा तु राजो गो क्षीर राज
 गोक्षीरमिति, तदा त्रिमि । तदुक्तम्—'राजगरीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग, द्विपट्टाभावात्,
 सिद्ध तु राजनिशिष्टाया गो क्षीरेणाभिसङ्घात्' राजगरीक्षीरम्, राजगोक्षीरमिति च ।
 ननु च, गो क्षीर गोक्षीरम्, राजो गोक्षीर राजगोक्षीरमिति द्वितीयपक्षे भविष्यति,
 नैवम्, अर्थभेदात्, यैवाय गति यतते न महिष्यादेरपि क्षीरमात्रेण तुष्यति, एव

राजन्यपि यतते—राज्ञो या गौः, तस्या यत् क्षीरमिति, तच्चैवं न सिध्यति, एवं हि यतः कुतश्चिदागतं गोक्षीरमात्रं राज्ञः सयन्धिं प्रतीयते। कथं पुनर्गौ क्षीरमप्यपेक्षमाणायाश्च राज्ञा राजानमप्यपेक्षमाणायाश्च क्षीरेण समासः? उच्यते—न गौः प्रधानत्वात् तथा राजानमपेक्षते, यथा उपसर्जनत्वेन गा राज्ञा क्षीरमप्यविचलितस्वार्थत्वादनौत्सुक्येन न तथा गामपेक्षते, यथोद्भूतसवन्धव्यतिरेकत्वादौत्सुक्येन गौ क्षीरम्। एवं चानुकूल्ये गमकत्वात् प्रधानसापेक्षत्वे सति समासो भवत्येव, यथा—देवदत्तगुरुकुलम्, राजपुरुषभार्या, इति। तदुक्तम्—‘भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः’ इति। एवं द्वे अहनी समाहृते ब्रह्म, ब्रह्मो जातस्येति यदा समासः तदा द्वाभ्याम्, यदा तु द्वे अहनी जातस्य ब्रह्मजात इति तदा त्रिभिः। ‘सुप् सुपा’ इति वचनाद्युयोरेव समास इति चेत्, न; ‘काला परिमाणिना’ (पा २ २ ५) इति बहुवचननिर्देशात् ‘सुप् सुपा’ इत्येतस्मिन् गुणपदेऽपि सत्या न विवक्ष्यते तेन त्रिष्वपि पदेषु समासाभ्यनुष्ठाने, द्विशब्दस्यापि कालसंख्यायकत्वेन कालमिधायित्वे द्वे अहनी जातस्येति विशृङ्ख जातेन परिमाणिना द्विशब्दाद्-शब्दा कालमिधायिनौ सम्प्रत्येते। पुंस्त्वस्य पदस्योत्तरपदनिमित्तायास्तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रवर्तनात् ‘न संत्यादेः समाहारे’ (पा ५ ४. ८९) इति प्रतिषेधाभावात् ‘अहोऽह एतेभ्यः’ (पा. ५. ४ ८८) इति समासान्तसिद्धौ ब्रह्मजात इति विवक्षितरूपसिद्धिः। अथ राजगोक्षीरमित्यत्रापि कथं न समासान्तः? गोशब्दस्य युगपत् पूर्वोत्तरपदापेक्षायामसामर्थ्यात्। ब्रह्मजात इत्यत्रापि तुल्यमिति चेत्, तन्न, उत्तरपदयोग एव द्विगोराप्रानात्। अपि च, द्वे अहनी इति द्वे अपि प्रथमान्ते राज्ञो गोरिति द्वे अपि पठ्यन्ते अस्ति च प्रथमान्तपठ्यन्तयोर्विभेदः—प्रथमान्तं ह्यनुपजातव्यतिरेकत्वाभिरौत्सुक्यं नान्यदपेक्षते, पठ्यन्तं पुनरुद्भूतव्यतिरेकत्वात् परोपकारायौत्सुक्येन प्रवर्तमानं नानवाप्योपकार्यं विरमति। एव च सापेक्षत्वादसामर्थ्यं समासः कथमिति चेत्, गमकत्वात्, यथा—सूर्यमपि न पश्यत्यसूर्यपदया राजद्वारा, न पुनर्गम्यन्ते अपुनर्गम्याः श्लोकाः, आद्य न भुङ्क्ते अश्वमोक्षी ब्राह्मणः, अश्वमोक्षी भोजी, एवमलक्षणभोजी, एकाग्रविंशतिः, यथा—अजतते न कुलस्येव स्थितमवततेन कुलस्थितं तथैतदिति। बहुव्रीहिद्वन्द्वौ द्वाभ्यां त्रिभिर्बहुभिश्च यथा—चित्रगु, कण्ठेकालः, लुभ्यन्मोक्षी, पाणिपादम्, पञ्चगवधन, मत्तयदुमातङ्गम्, शङ्खदुन्दु-मिवीणा, धवस्वदिरपलाशम्, इति। अत्र ‘अनेकमन्यपदार्थे’ [पा २ २ २४] बहुव्रीहिः, ‘चार्ये द्वन्द्वे’ [पा २ २ २९] इति च स्मृतिः, वक्तुं च—

सुसूक्ष्मजटकेदोने सुनताजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न मिध्यति ॥

दृढो यावद्विरास्यः प्राधान्यं तत्र तावताम् ।

इतरेतरयोगे स्यात् ममाहो तु सहतेः ॥

ननु च, शोभना सूक्ष्मा जटा वेशा अस्य, शोभनम् नतमजिनं वासोऽस्य, सज्जा-
ताभ्यन्तेषु शितिरग्राण्यस्येति कर्मधारयादिगर्भा एते बहुव्रीहयः, तत्र सूक्ष्मजटवेनेन सुन-
ताजिनवाससेयेतयोर्मध्यपदयोस्तरादेन पूर्वपदेन वा कर्मधारयम्, अत्यस्य तत्तरपदेनेन सप्तमी-
तत्पुरुष विधाय द्वयोरपि वृत्तां बहुव्रीहिः कस्मात् क्रियते । उच्यते—पूर्वयोः पूर्वपदेन
कर्मधारयानुपपत्तिः, असामानाधिकरण्यात् ; न हि द्वयोरपि विशेषणयोः सामानाधिकरण्यं
भवति । उत्तरेण तु 'विशेषण विशेषणे' [पा. २ १ ५७] इति सामानाधिकरण्ये भवति
कर्मधारयः, किं तु न तदुत्तरकालमन्यपदार्थं विवक्षितार्थसिद्धिः, तथा हि सति, सूक्ष्म-
जटासयन्धनिषन्धनमेव वेशानां शोभनत्वमुपलभ्यते न तु स्वाभाविकम्, नतिनिमित्तमेव
याजिनवाससश्चास्य गम्यते न तु नैसर्गिकम् । अग्रे पुनरन्तेषु इत्येतस्य सापेक्षत्वाद्-
सामर्थ्यं सति नोत्तरपदेन सप्तमीतत्पुरुषः, अन्तेषु शितिरग्राणि इति टुक्, कस्यान्ते
वित्यपेक्ष्य स्यात्, तथा शित्यर्थं उत्पद्यमाने बहुव्रीहौविशेषणम् भवति—सज्जाताभ्यन्तेषु सूक्ष्म-
च्छिद्राण्यस्येति, न पुनस्तत्पुरुषे । ननु च, इदं द्वयोरपि विशेषणरते सापेक्षत्वे च
समासः ; तद्यथा—सज्जश्चासौ कुलश्च यत्रकुलः, भ्रातृभार्या भ्रातृभार्या षडक्षस्येति ।
उक्तमत्रार्थः । निमुक्तम् ? कस्य चित् यजो निशतः कस्य चित् कुल इति प्रधानोपसर्जनं
भाषाद्वयत्वेन विशेषणविशेष्यभावः, अपि च

सवन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते ।

स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥

यथा पितुः पिता पितामहो देवदत्तस्येति । इह तु सूक्ष्मजट इत्येतद्व्यपदार्थं एवास्मायते,
नतमित्येतदपि क्रियाभिधायित्वेन गुणवचनत्वादायितमेव भवति । ह्युच्येतत्पुनरव्ययं शोभ-
नार्थं वर्तमानं समस्यते, तस्य चास्मात् द्रव्यवचनत्वम्, गुणवचनत्वेऽपि विप्रतिपत्तिः, अव्य-
यानामसत्त्वार्थवाचित्वात् । केचित् पुनस्तत्रापि विषदन्ते—द्यौतका हि किल्लेते न वाचका
इति, समासश्च 'सुष्ठु सुषा' (पा. २ १ ४) इति द्यौतकानामपि भवति । मा भूत्
पूर्वयोः कर्मधारयः, अग्रे पुनरन्तश्चन्दस्य सवन्धिशब्दत्वेन भ्रातृभार्यादिवत् कथं न तत्पुरुषः ?
उच्यते—यद्यपि सवन्धिशब्दा सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते, तथाऽपि यत्र सदेहविपर्ययासादयो
न जायन्ते तत्रैव तदुत्पत्तिः, अत्र त्वन्तशितिरग्राणीत्युक्ते सन्देहः—किमन्तेषु शितिरग्रा-
ण्यस्य, उत अन्तशितिर्नीतिरग्राणि इति । अथ यदा सुष्ठु सूक्ष्मजटाः केशा अस्येति

विग्रहः, तदा भवितव्यं पूर्वपदयोः कर्मधारयेण । न भवितव्यम् । किं कारणम् ? स्वरे दोषः स्यात्, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर वाधित्वा समासस्यान्त उदात्त इत्यन्तरङ्गत्वादयव-
समासस्वरः प्राप्नोति, तदाह—

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासावयवो यदि ।
स्यात्स्यात्तत्त्वान्तरङ्गत्वाद्वाधकोऽवयवस्वरः ॥

न चेप्यते । का पुनरत्र कर्मधारययाधायामुपपत्तिः ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' [पा २ १ ५७] इति बहुलग्रहणमेव, उक्तं च—

या सामान्याश्रया संज्ञा विशेषत्रियया च या ।
बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥

अतश्च यत्र द्वे अपि विशेषसंज्ञे, तत्रोत्तरपदे नित्यमेव द्विगुर्द्वन्द्वश्च समासो भवति तथा—पञ्चगवप्रिय इति, छत्रोपानहप्रिय इति । यत्र किञ्चित्सामान्य कश्चिच्च विशेषः, तत्र विकल्पेन, यथा—राजगवीक्षीरम्, राजगोक्षीरम् इति । यत्रैकतः सामान्यमन्यतो विशेषः, तत्र न भवत्येव यथा—सुसूक्ष्मजटकेने सुनताजिनवाससा इति, अत्र बहुव्रीहिरिति विशेषसंज्ञायामवयवयोः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति या समाससंज्ञा सा 'सुसुपा' इति तत्पुरुषादिमेदापरामर्शेन भवन्ती सामान्यसंज्ञेत्युच्यते । ननु 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य-
समासवचनम्' इति महावार्तिककारः, अयमपि च तत्पुरुष एवेति कस्मादिहापि समासो न भवति ? उत्तरपदोपादानात् उत्तरपद एवास्मायते सोऽत्र तत्पुरुषो ग्रहीतव्यः, यथा द्वाद्वाजातः, पञ्चगवधन इति । द्वन्द्व पुनरनुत्तरपद एवेति बहुव्रीहिविषयेणोत्तरपदेन सर्वे एव गृह्येते । किमर्थं पुनरेवमुच्यते यावता बहुलग्रहणेनैव सिद्धम् ? समुदायवृत्तावयव-
यानां मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति । तथापि न वक्तव्यम्, इह द्वौ पक्षौ—वृत्तिपक्षश्च अवृ-
त्तिपक्षश्च, यदा वृत्तिः तदा सर्वेषां वृत्तिः, यदा तु न वृत्तिः तदा सर्वेषामवृत्तिः इति । नैवम् ; अस्त्यत्र विशेषः, तथाहि—पञ्चगवप्रिय इत्यादौ नास्य पञ्चसंख्यामात्रं प्रियं नापि गोमात्रम्, किं तर्हि पञ्चसंख्योपलक्षिता काश्चिदेव गावः, यथा पञ्चाग्राः सतर्पयः, इति । तच्च द्विगौ पूर्वमसति दुरपपादमेव भवति । एनेन छत्रोपानहप्रिय इत्येतदपि व्याख्यातम्, तत्रापि युगपदधिकरणवचनद्वन्द्वमन्तरेण नाभिवाञ्छितसिद्धिः । न ह्यस्योपानन्मात्रमेव प्रियम्, अपि तु छत्रमपि, उपानच्छब्दादेव च परं प्रियशब्दो निशम्यमानः । न द्वन्द्वं विना छत्रमुपग्रहीतुं शक्नोति । तस्मादनाक्षेप इति । सुसूक्ष्मजटकेशादिना च मत्तबहुमातङ्गं वनम्

इत्यादावप्यनेकमेव पदमित्युक्तं भवति । अत्रापि मत्तयहयो बहुमातङ्गा इत्यपि न भवति । किं कारणम् ? 'बहुगणयतुडति सख्या' [पा १. १ २३.] इति बहुशब्दस्य सख्यावाचिन्वात्, सख्यापूर्वेस्य च कर्मधारयस्य द्विगुणात्, द्विगो पुनः तद्धिताथोत्तरपदसमाहारेष्वेव भावात्, यथा पञ्चकपालः, त्रिलोकहर्म्यम् पञ्चपूरी इति । कथं तर्हि सप्तपयः, पञ्चाघ्रा इति । 'दिक्स्थये सज्ञायाम्' [पा २ १ ५०.] इति सज्ञायामेव तद्वधति । ननु च माभूत्तद्धितार्थ उत्तरपद वा, तथाऽपि बहुमातङ्गमिति समाहारे भविष्यति—यहयो मातङ्गा समाहता' बहुमातङ्गम्, ततश्च मत्त बहुमातङ्गमस्मिन् यने तन्मत्तबहुमातङ्ग यनमिति बहुमादिर्भविष्यति । उच्यते—अथ समाहार इति कः शब्दार्थः ? ननु समाहपूर्वाद्धरतेः कर्मणि घञ—समाह्रियत इति समाहारः । यद्येव पञ्च कुमार्यः समाहता—पञ्चकुमारि, दशकुमारि—इति 'गोस्त्रियोरप-सर्जनस्य' [पा. २. १ ४८.] इति ह्रस्वत्व न प्राप्नोति । समासार्थन्यानेकत्वात्, 'द्विगु-रेकवचनम्' [पा. २ ४ ९.] इत्येतदपि वक्तव्यं भवति । एव तर्हि भावसाधने भविष्यति—समाहरण समाहार इति । अथ भावसाधनेन किमभिधीयते ? यत्तद्वात्तराधयम् । कः पुन पञ्चगव पञ्चपूरी, इत्यादौ गन्धादीनां समाहारः ? यत्तद्वात्तराधयम्, म्रियणम्, भिक्षणम्, अवहरणम् वा । यद्येव विक्षितेषु पूरेषु चरन्तीषु गोषु न सिध्यति । तर्हि त्वमभ्यासीकरण समाहारः । एवमपि पञ्चप्राप्ती, पण्णगती, इत्यादेरनुपपत्तिः । किं कारणम् ? अभ्यासीकरणार्थे समाहार-शब्दे समिति समन्तादित्यभिधेयां वर्तते, आडाभिमुख्ये, हरतिर्देशान्तरप्रापणे इति । नावश्य हरतिर्देशान्तरप्रापणे एव वर्तते । किं तर्हि ? सादृश्येऽपि—मातरनुहरति, पितुरनुहरतीति । अथ वा—पञ्चप्राप्ती पण्णगतीति नेदमित्येवभावतिष्ठने, अत्रय हासो तत किञ्चिदाकाङ्क्षति, क्रिया गुण वा, यदाकाङ्क्षति तदेक समाहार इति । अथ तर्हि, भावसाधने सति दोष—पञ्चपूरी आनीयतामिति द्रव्यस्यानयन न प्राप्नोति । नेव दोषः, तद्यथा गौरनु-बन्धोऽजोऽग्नीषोमीय इति जातौ चोदिताया तत्रासम्भवादात्मनप्रोक्षणविशसनादीनि द्रव्ये भवन्ति, इहापि भागानयनस्यासम्भवाद्द्रव्यानयन भविष्यति, अव्यतिरेकाद्या—न हि समू-हिभ्य समाहारलक्षण समूहो व्यतिरिक्तो भवति । एव तर्हि बहुमातङ्गमिति समाहारः, एव दोषो भवति—“अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते” इति पञ्चपूरीषदीकारा-न्तत्वं प्राप्नोति, न वाऽय पात्रादिषु पठ्यते, येन चतुष्पात्रविभुवनादिवत्तन्निषेधो भविष्यति, नाप्यायन्त, येन पञ्चसर्दी पञ्चपटम् इत्यादिवद्विकृतोऽविकृतपेते । ननु च द्विगावपीकारो न दृश्यते, यथा एकपुत्र एकभिक्षेति । नाथ द्विगु । किं तर्हि ? “पूर्वकालकसर्वेजरपुराण” [पा २ १ ४९.] इत्यादिना कर्मधारयः । किं च भो सख्यापूर्वोऽपि द्विगुर्न भवति ? यादम, तस्य तद्धिताथोत्तरपदसमाहारेष्वेव भावात् । न चेह तद्धिताथ उत्तरपद वा विद्यते, न चैकस्य समाहार सम्भवति । यदा तु सामर्थ्यातिशयादेकस्मिन्नपि समूहारेपण,

तदा भवत्येव, यथा एकापूषी एकशोडशेति । किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एव तावत् । एतर्हीतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । कथमितरेतराश्रयत्वम् ? द्विगुनिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञेति । एव तर्हि, अर्थ इति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्विद्वानुत्पत्तिं बहुब्रीहिवत्, तत्र यथा चित्रगुः शबलगु इति बहुब्रीहिणोक्तत्वात्प्रत्ययस्य मत्वर्थोऽपि न भवति, एव द्वैमातुर पाञ्चनापिति इत्यादौ तद्विद्वानुत्पत्तिः द्विगुनोक्तत्वात्तद्विद्वानुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । यथेच्छेति तथाऽपि, अनु तावत् प्रत्ययोत्तरपदयोरिति । ननु कथमितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः, नेद नुत्यमन्यैरितरेतराश्रयैः, शब्दमित्यत्र । ननु च न संज्ञा नित्या, किं तर्हि ? शब्दः । यथेव भाविनी संज्ञा विशास्यते, तद्यथा—कश्चित्तनुवायमाह, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति, स पश्यति—यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी तु खल्वस्य संज्ञामिमेता, स मन्यते—वातव्यः यस्मिन्नेव शाटक इत्येतद्व्यतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्यामिनिर्गुत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमित्येते सञ्ज्ञे भविष्यत इति । अथवा पुनरस्त्यर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्विद्वानुत्पत्तिः बहुब्रीहिवदिति । नैष दोषः, नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते, किं तर्हि ? व्याख्येयमपि तद्यथा—द्वाराय भिक्षामहे, जनार्थं भिक्षामहे, दारा न स्युः, जना न स्युः, इति । एवमिहापि तद्विद्वानुत्पत्तिः द्विगुर्भवति, तद्विद्वानुत्पत्तिः स्यादिति । द्विगोर्था लुग्वचनं ज्ञापकम्, यदयं “द्विगोर्लुग्वचनं” (पा ४ १ ८८) इति द्विगोस्तद्विद्वानुत्पत्तिः लुक् शास्ति, तद्विद्वानुत्पत्तिः—उत्पद्यते द्विगोस्तद्विद्वानुत्पत्तिः इति । यथेवं समाहारसमूहयोरविवेकात् समाहारप्रवृत्तिमनर्थकम्, “तस्य समूहः” (पा ४ २ ३७) इति तद्विद्वानुत्पत्तिः नैव कृतत्वात्, तथा हि समाहार समूह इत्यविवेकात्वात्, तत्र समूह एव समाहारेऽपि तद्विद्वानुत्पत्तिः द्विगु इत्येव भविष्यति । यदि तद्विद्वानुत्पत्तिः द्विगुर्भवतीत्युच्यते, तद्विद्वानुत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यताम् लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि पुनस्तानि ? पञ्चपूर्वी दशपूर्वी इति, ‘न तद्विद्वानुत्पत्तिः’ (पा ४ १ २२) इति दीपप्रतिषेधः प्राप्नोति, पञ्चगव्यं दशगव्यमिति ‘गौरतद्विद्वानुत्पत्तिः’ इति दृक् न प्राप्नोति । नैष दोषः, अविवेकेण द्विगोः दीप् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणविस्तारवित्कर्मण्येभ्यः समाहारे इति वक्ष्यामि, अविवेकेण च गोष्ट्वं भवतीत्युक्त्वा द्विगो समाहारे इति वक्ष्यामि, तदुभयमपि नियमार्थं भविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति । एव तर्हि, अभिधानार्थं समाहारग्रहणम्, समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् न तद्विद्वानुत्पत्तिः । यदि स्यात् को दोषः स्यात् ? तद्विद्वानुत्पत्तिः प्रसज्येत । प्रसज्यताम्, लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि पञ्चकुमारी दशकुमारीति “लुक् तद्विद्वानुत्पत्तिः” (पा १. २-४९) इति दीपो लुक् प्रसज्यत इति । ननु च यदि तद्विद्वानुत्पत्तिः द्विगु इत्युच्यते पञ्चषट् दशषट् इति

मत्वर्थेऽपि द्विगुसङ्गायां " द्विगो " (पा. ४ १. २१.) इतीकारः प्राप्नोति । बहुमीदिसङ्गाया द्विगुसङ्गाया याचितत्वात् भवेत्प्यति, समानाधिकरणानां मत्वर्थं बहुमीहिर्भवेति । यद्युत्तरपदे द्विगुरित्युच्यते, उत्तरपदोक्तिर्येकव्या । इयमुच्यते—“ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समास-
वचनम् ” इति मासं जातस्य द्विमासजातः, द्वे भदनी जातस्य द्वयदजात इति । किमुच्यते परिमाणिनैवेति, न पुनरन्यत्रापि । तथा—पञ्चगवत्रिय पञ्चगवधन इति । अन्यत्र समुदायस्य बहुमीदित्यादुत्तरपदं प्रसिद्धमेव ; तथा हि—“ अनेकमन्यपदार्थं ” (पा. २. २. २४) समस्यते, बहुमीहिश्च समासो भवति । अथ इन्द्रस्य का वार्ता ? इन्द्रोऽप्रतो विशेषेण व्याकरिष्यत इति । अथ बहुभिर्बहुमीहि —

‘ चञ्चद्भुजभ्रमितचङ्गदामिधातसंचूर्णितोर्युगलस्य ’ इति । (विणीसहारम् १ २१.)

तत्र चञ्चद्भुजाभ्यां भ्रमितायाश्चण्डायां गदायां भ्रमिधातेन संचूर्णितोर्युगलमस्येति विग्रहः । न चैतद्भाष्यं समानाधिकरणानामेव बहुमीहि, “ सममीयिदोपणे बहुमीहौ ” (पा. २. २. ३५.) इति आपकेन वैयचिकरणेऽपि बहुमीहेः सरणात् । एतेन सर्वपदप्रधानो इन्द्रोऽपि व्याख्यातः, यथा—

‘ सूर्यानलानिलहिमांशुधनेशशक्रप्रेताभिनाथवरुणाः करुणास्पद नः । ’ इति ॥

ननु च अन्यपदार्थं बहुमीहि स्मर्यते, तत्र चित्रगुर्वेवदत्तः इति देवदत्तादंरनुप्रयोगो न प्राप्नोति, न हि चित्रादिशब्दप्रयोगादवधृतेषु चित्रादिषु पुनश्चित्रादिभुतयः प्रयुज्यन्ते । नैवम् चित्रगुशब्दं चित्रगवीनां स्वामिसामान्यप्रतिपत्तेः, तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोगकव्यः । चित्रगु कः ? देवदत्त इति । यत्र त्वसाधारणविशेषणादिभिर्विशेष एव समासः तत्रानुप्रयोगो न भवत्येव, यथा—त्रिलोचनः, शूलपाणिरिति । एव तर्हि, सामान्य-
वचनानामनुप्रयोगस्याप्राप्तिः, यथा—चित्रगु सरेम्, चित्रगु विभवेम्, इति । सामान्यमपि यथा विशेषः, तथा हि—यथा चित्रगुशब्दादिप्रयोगे विशेषान्तराणां निवृत्तिः, तथा सर्वोदि-
शब्दप्रयोगे विशेषाणां निवृत्तिः प्रतीयते । यदि वा, चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्येति पृथगर्थस्य समासेनाभिधानात् पृष्टी नानुप्रयुज्यते, सवन्धी तु न समासेनापदान् इत्यनुप्रयुज्यते । एव तर्हि, विभक्त्यर्थभिधायिनो बहुमीहिपदस्य देवदत्तादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । मनुश्लोपाद्भविष्यति । मैवम् मनुषोऽपि सवन्धार्थत्वात् द्रव्यवचनैरसामानाधि-
करण्यमेव । न च बहुमीहे विभक्त्यर्थभिधायिनो मनुष्यस्यो विधानु शक्यते, न हि प्रथमा-
समर्थादस्युपाधिर्विधीयते, न च विभक्त्यर्थवृत्तेर्बहुमीहिपदस्यास्त्यादिक्रियाभिः सामानाधि-
रण्येन सवन्धो भवति । अथ, अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थं सपञ्च इति सामानाधि-

करणमुपपत्स्यते । तत्र , अभिहितोऽप्यसौ यतो यत्रेत्यादिवन्न स्वरूपं हास्यति । एवं तर्हि, यथा—जातौ पदार्थे जाते कार्यमुच्यमानमसम्भवात् तत्सहचरितासु व्यक्तिषु निविशते, तथा बहुव्रीह्यर्थे संवन्धे सामानाधिकरण्याक्रियायोगादिकार्यं प्रयुज्यमानं तदाभ्रये भविष्यति, एवं च सोऽयमित्युपचरितव्यवस्थेषु सवन्धिषु बहुव्रीह्यपदैरभिधीयमानेषु, शुक्लादिविशेषणानामिवाभ्रयतो लिङ्गवचनान्यपि न विरोत्स्यन्ते । यदि वा, अन्यपदार्थ इत्यर्थग्रहणसामर्थ्यात् सद्रव्यस्य सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य बोधादानं भविष्यति, न विभक्त्यग्रमात्रस्य । कथं पुनरर्थशब्दोपादानादयमर्थो लभ्यते ? भ्रूयताम्—अन्यपद इतोपयुज्यमाने पदे वृत्त्यसम्भवात् पदसहचरितां यां कान्चिदर्थमात्रा पदशब्दो लभ्येत्, पदत्वस्य वा निमित्तत्वेन प्रत्यासन्नोपकारिण विभक्त्यर्थं प्रत्याययेत्, सोऽयमेव लिङ्गे समीहिते, यदर्थग्रहणं करोति तेनैतत् ज्ञापयति—यावानर्थश्च्युते पदविषयोऽर्थः प्रतीयते, तावान् सर्वोऽपि त्यागनिमित्ताभावादुपादीयत इति । अपि च, पदमर्थक्यं परिच्छेदाद्योपादीयते, अर्था हि प्रकृत्यादीनां सामान्येन प्रसक्ता पदेनावच्छिद्यन्ते पदावधिकोऽर्थ उपादेय इति ; तत्र यथा वाक्यार्थस्यानाध्रयणमाधिस्यात् तथा पदार्थकदेशस्यापि, न्यूनत्वात् । तदेवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् सलिङ्ग ससङ्ख्य सद्रव्यञ्च समर्थं पदार्थं उपादीयते । ननु च बहुव्रीहिणा समस्तपदार्थाभिधाने यथा सवन्धाभिधायिका पृष्ठी न प्रयुज्यन्ते, तथा सवन्धाभिधायिनः स्वाद्य लिङ्गाभिधायिनश्चादयो वा न प्रयुज्येरन् । उच्यते—एकादिपदैरिव वृत्तिपदैरभिहिताऽपि न सत्या सत्याकार्यं विप्रस्थित्यति, न हि पञ्चादिविधानं इव वचनविधानमभिहिताधिकारो विद्यते, कर्मादयश्च कारकविशेषा प्रत्याययितव्या इत्यवयवविधेया द्वितीयादयः, प्रथमा तु वचनग्रहणसामर्थ्यात् न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या इति समयाद्वा प्राथमिककल्पिकी भविष्यति । स्यादेतत्, यथा अभिहिता एकस्यादयो वचनव्यवस्थानिमित्तं तथाऽभिहितं संवन्धोऽपि पृष्ठीनिमित्तं भवति । तदयुक्तम्, अनभिहिताधिकारात् । अपि च, संग्रहोपसर्जनं प्रातिपदिकार्थो वृत्तिशब्देनाभिधीयते, न चायं पृष्ठीविषयः, तस्या प्रातिपदिकार्थोपसर्जने संग्रहे विधानात् । शारादयन्तु स्वार्थकत्वादभिहितेऽपि लिङ्गे भवन्ति ; तदुक्तम्—‘सिद्धं तु स्त्रिया प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वाये शारादयः’ इति (महाभाष्यम् ४ १ १ १.) । यदि वान्य एव वाक्यार्थो वृत्त्यर्थात्, तथा हि—चित्रा गावोऽस्त्येत्यन्यपदार्थोपसर्जनाच्चित्रगव्यो वाक्येनाभिधीयन्ते, चित्रगुरिति पुनर्वृत्तौ गवाधोपसर्जनस्वामी प्रतीयते, तत्र यदा निर्जातपराधीनतानां चित्रगवीनां स्वामिविशेषणवच्छेदायान्यपदार्थं उपादीयते अस्यैता गाव इति, तदा बहुव्रीहिर्न भवति, यदा तु ताश्चित्रा गाव स्वामिनो विशेषाभिधानाय प्रत्यवमृश्यन्ते—चित्रगवीनामासामयं स्वामीति, तदा बहुव्रीहिर्भवति—चित्रगुः शयलगुरिति, तामेव च स्वामिविशेषणनां स्फुटमुपदेशयन्तो निदर्शयन्ति—यस्य चित्रा गाव स चित्रगु, यस्य शयला स शयलगुरिति । उपलक्षणं चात्र पृष्ठी, तेन

कर्मकर्तृप्रवचनेनाप्रयमाया अपि यदुद्योहिर्वचनञ्च—ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनङ्गान्, उद्धृत
आदन अस्या उद्धृतादना स्थाली, उपहृत पशु गर्भे उपहृतपशु रद्ग, आरुढो वानरोऽमुमु
आरुढवानरा वृक्ष, प्राप्ता अनिधयोऽस्मिन् प्रामानिचिप्राप्तं, सिद्ध साधकाऽनया सिद्ध-
साधका विद्यति । अथ अप्रयमाया इति निश्चयम् ? इह माभूत्—गृष्टे देवे गत इति ।
अवेह कस्मात् भवति—गृष्ट देव गत पश्येति ? यद्विरहाऽप्राप्रयमा । यद्यप्यप्यद्याद्यन्तरङ्गाद्ये
चित्रगोर्देवदत्तस्येत्यादा पुन पण्यादयो न स्युः । याता स्वयम्भिन्नमपश्य भविष्यन्ति । अथ,
यथा चित्रगुप्तप्रतिभ्य पण्यादय, तथा यथा यथेत्यादिभ्य पञ्चमीसप्तम्यादयोऽपि कस्मात् भवन्ति ?
उच्यते—तस्मिन् रत्नादिभि पञ्चमीसप्तम्यादीनामभिहितेऽप्योऽनन्तभूत । चित्रगुप्तप्रभृतेषु तु
यदुद्योहिणाभिहित सोऽप्योऽनन्तभूत प्रातिपदिकार्यं सप्तम इति । अवेह यदुद्योहि
कस्मात् भवति—पञ्चभिर्भुक्तमस्य ? यदुद्योहि समानाधिकरणानामनेति स्मृणात् । यद्येयम्,
अस्तिक्षीरा, उच्चमुग्ध, अमार्थं, प्रपणं, उष्ट्रमुग्ध, चन्द्रवदना, केशचूड, सुवर्णालङ्कार,
चन्द्रशेखर, शूलपाणि, कण्ठेकाल, उरसिलोमनि यदुद्योहिमज्ञा न प्राप्नोति, तथा हि—
आद्येषु चतुर्षु पूर्वपदमव्ययम्, तस्यान्तर्यामिणात् स्वरभूत क्षीरादिभि सह सामाना-
धिकरण्य नास्ति, मध्यमेऽपि त्रिशपणत्रिशप्यमात्रानुपपत्तेर्न सामानाधिकरण्य घटने, अन्त्येषु
तु सप्तम्यन्तप्रथमान्तयोरसामानाधिकरण्य व्यक्तमेवेति । नवम्, एनेऽपि सामानाधिकरण्यो-
पपत्ते । तत्रास्तीति निपातो विभक्तिप्रतिष्ठा इति काल पुष्टय मर्या साधन च न
व्यभिचरति, उच्च शब्दस्यापि स्वरवचन र दृश्यत—‘ किं पुनर्यस्तयोश्च ’ इति, अत एव
एताभ्यामस्तिनोद्योह्यमिति भावप्रत्यया अपि, अमार्थ इत्यादिषु द्भयोदनादिव-मध्यमपदलोपो
व्यत्यस्तविभाषया वृत्तिविषये द्रष्टव्य, नेनायमर्थ स्पष्टत—अस्ति क्षीरमस्या अस्तिक्षीरा गौ,
उच्चमुग्धमस्य उच्चमुग्धो मत्तस्य, अत्रिद्यमाना भार्या अस्य अमार्थं अविद्यमानभार्यो वा, प्रपतितानि
पर्माने अस्य प्रपणं, प्रपतितपर्णा वा । उष्ट्रमुग्ध चन्द्रवदना इत्येतयोस्तु उष्ट्रचन्द्रशब्दौ भूयोऽवय-
वसामान्ययोगातिशयादभेदोपचारेण मुग्धत्रिशपण भवन्ता गौणी वृत्तिमनुभवत । ननु किमुष्ट्रमुग्ध
यामिदं सादृश्यम् ? उष्ट्रशब्देनेहोष्ट्रमुग्धमभिधीयते, अवयवेऽप्यवयवविधुपचारे द्रष्टव्य इति ।
केशचूड सुवर्णालङ्कार इत्येतयोस्तु त्रेशमघाते केशशब्दो वर्तत, सुवर्णत्रिकारे तु सुवर्णशब्द,
कारणे कायापचारात् । चन्द्रशेखर शूलपाणि इत्यत्र चन्द्रशूलोपलक्षिता शेखरपाणी चन्द्रशूल
शब्दाभिधेया, यथा—कुतान प्रवेशय, यणी प्रवेशयेति । कण्ठेकाल उरसिलोमा इत्येतयोस्तु
कण्ठ स्थिता जाला अस्य, उरसि जातानि लोमान्यस्येति पदान्तरमध्याह्रियते यथा—द्वा द्वारम्
इत्युक्त अग्राव्रियता सव्रियता वति । एतन् ‘ सुवधिकारे अस्तिक्षीरेत्युपमर्यामम् ’ ‘ अ ययानां
यदुद्योहिचनञ्च ’ ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यात्तरपदलोपश्च ’ ‘ समुदायविकारपञ्चम्य ’ ‘ प्रादिभ्यो
धातुजस्य वा ’ (महामाष्यम् २ २ २४) इत्यपि न वक्तव्य भवति । ननु परिगणनार्थमप्येतदवश्य

वक्तव्यम्, नैवम्, क्रियमाणेऽपि हि परिगणने यत्राभिधानं नास्ति न तत्र समानाधिकरणानामपि बहुव्रीहिः, तद्यथा—पञ्च भुक्वन्तोऽस्येति । एवं तर्हि मत्वर्थग्रहणं करिष्यते—समानाधिकरणानां मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवतीति, तथाऽपि, ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनङ्गान्, दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च विशो यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, पुत्रेण सह सपुत्रः, केशेषु केशेषु च गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि, त्रिदशैते त्रिदशाः, इत्येवमादिभिरव्याप्तिरेव । तस्मात्सुदूरमपि गन्वाऽभिधानमेवाश्रितव्यम्, अभिधानलक्षणा हि कृतञ्जितसमासा इति कृतं परिगणनेन । अथ त्रिदशा इति कोऽस्य विग्रहः ? त्रिदशैते त्रिदशा इति । ‘संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः इति, न हि सुजन्ता संख्याऽस्ति । अस्तु तर्हि विग्रहः—प्रथो दशत एते त्रिदशा इति । एवमप्यत्कारान्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः, न ह्यत्कारान्ता संख्याऽस्ति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—त्रिदशैते त्रिदशा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिरिति । नैव दोषः, सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः, न चात्र समासे सुबं पदयाम् । किं तर्हि ? वान्ये । कुतः पुनरेतद्वाक्ये सुब् दृश्यते ? अभिहितत्वात्, अभिहितः सुजयं । केन ? समासेन । किं च भोः सुजयं समास उच्यते ? नैवम्, सामर्थ्यादिव सुजयं गम्यते । कथम् ? यावता संख्या संख्याया संख्यायते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं उक्तः समासेनेति कृत्वा सुज् न भविष्यति । (महामाष्यम् २. २. २५) ॥

प्रकृतिः प्रातिपदिकरूपाऽप्येवोपवर्णिता ।

स्वरूपं प्रत्ययादीनां पृथक् पृथगर्थोच्यते ॥

तत्र प्रतीयते अनेनार्थे इति प्रत्ययः, स त्रिधा—धातुप्रत्ययः, प्रत्ययप्रत्ययः, प्रातिपदिकप्रत्यय इति । तेषु सनादयः, तिथादयः, तुमुनादयः, तव्यादयः, ण्वुलादयः, उणादयश्चेति धातुप्रत्ययमेव । तत्र इच्छाप्रयोजकव्यापारादिक्रियासु क्रियासमभितारादिषु च ये विधीयमानाः क्रियावचनत्वात् भूवादिवदेव प्रत्ययान्तरमपेक्षन्ते ते सनादयः, यथा—चिकीर्षन्ति, अभ्यापयति, पापयति, गोपायति, ऋणीयते, कामयते, इति । क्रियाप्रधानाः कर्तृकर्मणोः क्रियाया च ये विहिता साध्यरूपापन्नक्रियामिधायित्वेन प्रत्ययान्तरं नापेक्षन्ते ते तिथादयः, यथा—व्रजति देवदत्तः, पच्यते ओदनः, रज्यति वस्त्रम्, लूयते केदारः, चोरस्य दजति, आस्यते युष्माभिः इति । अनुपात्तरूपक्रियाभिधायिनोऽसत्त्वभूतार्था साध्यभावे ये विधीयन्ते ते तुमुनादयः, यथा—पशतुमिच्छति, भुक्त्वा व्रजति, अधीत्य क्वाति, पायपायमास्ते, चोरकारमाक्रोशति, चकासाञ्चकार इति । प्रायेण भावकर्मणो कर्त्रादिषु च ये विधीयन्ते ते तव्यादयः, यथा गन्तव्यं भवता, करणीयः कटः, कृतो भवता, लूयमानः केदारः, दुर्गमो मार्गः, वाल्तन्यो लोक इति । प्रायेण कर्तरि कर्मादिषु च ये विधीयन्ते ते ण्वुलादयः,

यथा पाचकः पुमान्, सोम पवमानः, पचन्यवागृम्, कन्यामलङ्घरिण्यु पादहारक पद्मः, प्रियकरण जीलम्, इति । सरेकारकेषु सिद्धभावे च ये विधीयमाना प्रायेण द्रव्यवचनत्वं लभन्ते ते उणादयः, यथा—शीता जायुः, वत्सला धात्री तीक्ष्ण दात्रम्, वृद्ध उपाध्यायः, रस्य प्रासाद पाको वर्तते इति । यदादयः, धादयः, मगादयः, कगादयः, युजादयः, दगादयश्चेति प्रत्ययप्रत्ययभेदाः । तेषु भगपत्यस्वार्थमर्थादिषु सुवन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते यदादयः, यथा—असद्यः, पूर्वहितनम्, चिग्नतनम्, आमुष्यायणः, स्वयका, शुभयुः इति । प्रकर्षापकर्षकुत्साप्रशसादिषु तिङन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते धादयः, यथा—पचतितराम्, गच्छतितराम्, जल्पतितराम्, स्पृशतितराम्, पचतकि, पचतिरूपम्, इति । निवृत्तस्वार्थ-मर्थार्थादिषु कृद्रूपो य उत्पद्यन्ते ते मगादयः, यथा—कृत्रिमम्, पाकिमम्, साराविणम्, व्यावकोशी, जित्यरी, द्यैनपाना इति । जीउदयप्रशस्तकुत्सिनस्वार्थादिषु अपत्यादितद्धिता-न्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते कगादयः, यथा—गाग्यायण, दाक्षायण, वाट्यायणीयः, वाट्या-यणिक, आसिजित्य, काञ्जायन्यः इति । सिद्धभावताच्छोयोपाधिकर्त्रादिषु निजादिधातु-प्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते युजादयः, यथा—कारणा, भद्राख्या, यावजूकः, सासहिः, यायावरः, चिकीर्षु इति । अपत्याद्यर्थस्वार्थशक्तिसंख्यादिषु श्रोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते दगादयः, यथा—गाह्वेयः, यौवनेयः, वाराणसेयः, सुवधूक नद्याम्, खट्वायाम्, पुनतयः, इति । टापादयः, स्वादयः, तसिलादयः, कादयः, अणादयः, क्यजादयश्चेति प्राति-पदिकप्रत्ययभेदाः । तेषु प्रकृतिलिङ्गामिविनि प्रातिपदिकाय उत्पद्यन्ते ते टापादयः, यथा—खट्वा, सुदामा, कारीषगण्या, ब्रह्मग्रन्थू, कुमार्ग, युवति, इति । प्रकृत्यर्थसंख्यामिधाविनि प्रातिपदिकादेव य उत्पद्यन्ते ते स्वादयः, यथा—कुण्ड, कुण्टे, कुण्डाभ्याम्, कुण्डेभ्यः, कुण्डयो, कुण्डेषु, इति । शक्तिमात्रामिधाविनि सोपाधिशतत्वमिधाविनो वा सुवन्तप्राति-पदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते ते तसिलादयः, यथा—यत, यत्र, कदा, पुगस्ताद्, बहुश, पुत्रा वसतीति । कुत्साप्रशसातिशयानतिशयाद्युपाधेर्नुपाधेश्च सुवन्तादेव प्राति-पदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते ते कादयः, यथा—अभ्वक, युष्मकामि, वैषाकरणरूपः, पटुतर, कुटीर, तार्तायीकम्, इति । समर्थप्रातिपदिकात् स्वान्विकारकभात्रेषु य उत्पद्यन्ते ते अणादयः, यथा—ओषगज, तावर्जन, आक्षिक, वामदेव्यम्, ब्राह्मणत्वम्, पौरोहित्यम्, इति । कर्मादिकारकोपहितक्रियेच्छाचारव्यार्थादिषु समर्थदेव प्रातिपदिकाय उत्पद्यन्ते ते क्यजादयः, यथा—चित्रायते, पुत्रकाम्यति, द्येनायते, लोहितार्याति, कण्डयते, मुण्डयति, इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययानामुपसर्गाप्यद्वागमलोपवर्णविकारविकरणादिरूप सस्कार उपस्कार । स च त्रिधा—प्रत्युपस्कार, प्रत्ययोपस्कार, उभयोपस्कारश्चेति । ते पुनर्भूषणसमवायाध्याहारैरुत्प-द्यन्तप्रातिपत्तमेदात् प्रत्येक पदप्रकारा भवन्ति । तत्र प्रहर्नेर्भूषणरूपा निरर्थकोपसर्गास्वार्थ-

कथं कतिपयादयः ; यथा—अभ्यागच्छति, पर्यागच्छति, प्रलभ्यते, निगजति इति ; यायका, पाङ्गुण्यम्, औपयिकम्, मानसम्, इति ; आली, मृष्टी, कमण्डलुः, चञ्चुः, इति । सम-
वायकः सार्वकोपसर्गसन्धयडादयः, यथा—आशास्ते, प्रतिष्ठते, सुमनायते, दुर्मेनायते, इति ;
जुगुप्सते, गोपायते, श्रुतीयते, कामयते, इति ; पुत्रीयति पुत्रकाम्यति, दयेनायते,
मुण्डयति इति । अभ्याहाररूपाः सहाभिधायकोपसर्गद्विषेचनसुडागमादयः ; यथा—अधीते,
अध्येति, अनुरुध्यते, सप्राप्तयते, इति ; जग्नयते, संपत्नीपद्यते, अराधते, उन्दिष्टिपति इति ;
उपस्कृत्यते, अपतत्, आस्थत्, मभवस्यति, इति । वैकृतरूपाः यणव्यस्ययपिपर्यायापादयः ;
यथा—निषिञ्चति, प्रणयति, यन्ति, उशयति इति ; तदः, सिद्धः, सिकताः, सक्तवः इति ;
सन्ति, प्रन्ति, घन्ति, समगत, इति । यत्नरूपाः उपचयप्रसप्तसंतुत्यादयः ; यथा—धीति,
मेघति, दीव्यति, निगृहति इति ; कीर्यते, पूर्वते, सौधातकिः, स्वायभुवम्, इति ; भास्त, भास्ते
अवोचत्, घटयति, इति । प्रतियत्नरूपाः विशेषादेशविधिनिवेधादयः यथा—आह, भवसत्,
वभ्यात्, अभ्यगीभ्रदि, इति ; जप्यः, पिड्यम्, गव्यम्, नाव्यम्, इति ; तितउः, प्रउगम्,
कोकृयते, कथयति, इति ॥

प्रत्ययस्य भूषणरूपाः इडसुर्गाककादयः ; यथा—सहिता, परिता, भुवै, भूणाम्, इति ;
देवासा, पारयामति, तारिपत्, भवाति, इति । तार्तीयिकम्, पीरयाय, तयका, पचतकि,
इति । समवायरूपाः स्यसिचूनीयुडादयः यथा—करिष्यति, अकरिष्यत्, वक्ता, प्रवीति, इति ;
अपाशीत्, अपीपचत्, अशिपत्, अलिक्षत्, इति ; कृपीष्ट, कुर्यात्, कुर्यात्, करयामद्, इति ।
अभ्याहाररूपाः प्रत्ययार्थविशेषकोपसर्गमत्तरादयः ; यथा—सुमनायते, दुर्मेनायते, अमिमनायते,
अमिपेणयति, इति ; कृत्रिमम्, साराविणम, व्यावहासी, कौशायन्यः, इति ; पचतितराम्,
पचमानः, सधेया, वृक्षणाम्, इति । वैकृतरूपाः आवेशसर्वादेशप्रत्ययविशेषादयः ; यथा—
गाव्यायणा, चान्द्रमसायनि, गौधेरः, कैलेयकः, इति ; पयना, पायका, वृक्षस्य, वृक्षः,
इति ; वेद, विवेद, विटान्, विद्धि, इति । यत्नरूपाः तुल्युत्पन्नवितुत्पन्नादयः ; यथा—
पचत्, जुहोति, पञ्चालाः, दधि, इति ददं, अद्राक्षीत्, कारकाः, कामण्डलेयः, इति ;
मन्त्रिचित्, शुभयाः, मूलगाः, अभवति, इति । प्रतियत्नरूपाः विशेषादेशविधिनिवेधादयः ;
यथा—तर्सा, वेद, प्रशाधि, जीवतात् इति ; उदपादि, राष्ट्रियः, नाग्रेयः, रत्नम्, इति । सुभूः,
सुप्रेयमी, व्यतिहरन्ति, व्यतिगच्छन्ति इति । उभयाभूषणरूपाः युष्मत्प्रभृतिप्रयोगादयः ; यथा—
एवं पचति, युवां पचथः, यूय पचथ, अहं पचामि, आवां पचावः एवं पचामः, यायुर्वाति,
देवो वपेति, मज्यते शापा स्वयमेव, अवकिरते हस्ती स्वयमेव, भूपयते कन्या स्वयमेव,
मृने कथा स्वयमेवेति । समवायरूपाः विकरणादयः ; यथा—मथति, चोरयति, दीव्यति,
सुनोति, तुदति, तनोति, रणद्धि, क्रीणाति, स्वयं नमने, स्वयं दुग्धे, तयते तथा, लुयते

केदार इति । अभ्याहाररूपा. छिद्रकत्यादयः . यथा—पायं पायं, पचतिपचति, ग्रामो ग्रामो रमणीयः, मूले मूले स्थूला, अग्रे अग्रे सूक्ष्मा, पूर्वं पूर्वं पुष्पति, प्रथमं प्रथमं पच्यते, ज्येष्ठं ज्येष्ठमुपवेशय, माप माप देहि, उपर्युपर्यास्ते, अहिरिहि बुध्यस्व इति । वैदृतरूपा बांन-
यादयः . यथा—ग्रामो बां, ग्रामो नां ग्रामो वः, ग्रामो न , ग्रामस्ते, ग्रामो मे, ग्रामस्त्वा रक्षत्, ग्रामो मा रक्षत्, हैयद्भवीनम्, मातुल, क्षत्रिय, भोत्रिय इति । यत्नरूपा अनुप्रयोगादयः , यथा—अग्निसात् स्वपद्यते, भस्मसाद्भवति, ब्राह्मणसात् स्यात्, देवश्चा करोति , मत्स्यश्चा गच्छति, मनुष्यश्चा यमति, शुक्लीभवति, पटपटाकरोति, चकासाचकार, कारयामास, निमरायभूय, विदां कुर्वन्तु इति । प्रतियत्नरूपा विध्यनुप्रयोगादयः , यथा—रपेयं पुष्पति, समूलकाय कपति, जीयग्राह गृह्णाति, पुरपवाह वहति, ऊर्ध्वशोणं शुष्कः, शूङ्कनाश नष्ट, भोदनपाक पक्व, सुवर्णनिधाय निहित , लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति , मधीष्वाधीप्से-
त्येवायमधीते राष्ट्रमष्ट मष्टमष्ट दूरमटेत्येवायमटति, सप्तत्नं पिय धाना स्वाद् भोदनं भुङ्क्ष्वेत्येवायमभ्यवहरति, इति । उपस्कारविशेष एव प्रवृत्तिसमीपोच्चारित पदमुपपदम्, तत् त्रिधा—तिदुपपदम्, ह्रदुपपदम् सुदुपपदं च । तेषु प्रथमं क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नाम-
रूपम्, अव्ययरूपम्, निपातरूपम्, उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा—एहि मग्ने रथेन यास्यसि, न मर्पयामि यत्तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । कारकरूपं यथा—अश्वेन सचरते, दास्या सप्रयच्छते । नामरूपं यथा—कालो यद्वृज्जीत भवान्, समयो यद्वृज्जीत भवान्, वेला यद्वृज्जीत भवान् । अव्ययरूपं यथा—कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, नमस्ते वृण्डः स्वयमेव । निपातरूपं यथा—यावद्बुद्धे, पुरा व्रजति । उपसर्गरूपं यथा—पराक्रमते, पराजयते इति । द्वितीयमपि क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नामरूपम्, अव्ययरूपम्, निपात-
रूपम्, उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा—भोक्षतु व्रजति, भोजको व्रजति, गोदायो व्रजति, कर्तुमिच्छति इति । कारकरूपं यथा—कुम्भकारः, उत्तानशय, शय्योत्थायम्, मूलकोपदशम्, इति । नामरूपं यथा—कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मोद्यम् इति । अव्ययरूपं यथा—दिवाकरः, दोषाकरः, सृषोद्यम्, ईपत्यानः, इति । निपातरूपं यथा—अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, यावद्धेदम्, अन्यथाकारम् इति । उपसर्गरूपं यथा—प्रजयी, प्रसयी, विकत्पी, निराकरिणु इति । तृतीयं क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नामरूपम्, अव्ययरूपम्, निपातरूपम्, कर्मप्रवचनीयरूपं चेति । तेषु क्रियारूपं यथा—न त्वां तृणाय मग्ने, सतापाय प्रमवति, गोपु दुष्टमानान्नु गत , कोशत प्राप्ताजीदिति । कारकरूपं यथा—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सोमिन् पुष्कलको हतः ॥

केद्रेण प्रसित , ब्राह्मणेण भुक्षानेण वृपला आसने, वृपलेचामीनेण ब्राह्मणा भुञ्जते, इति ।
 नामरूपं यथा—गवां स्वामां, अक्षस्य हेनोर्वसति, पित्रा सदश , शिवं प्रजाभ्यः इति । अव्ययरूपं
 यथा—समया ग्रामम, सह छात्रेण, नमो देवेभ्य , दक्षिणाहि ग्रामात् इति । निपातरूप
 यथा—हे देवदत्त, हा देवदत्तम, विना विष्णुमित्रेण, क्रुने यज्ञदत्तात् इति । कर्मप्रवचनीयरूप
 यथा—वृक्षमनु विग्रोतने, उपाजुन योद्धारः, अघि ब्रह्मदत्तेऽञ्जालाः, अघि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त
 इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययावेवमुपस्कारश्च दर्शितः ।

क्रमादुपपदस्यापि स्वरूपमुपवर्णितम् ॥

अव्ययानि निराताश्च गतयश्च निरूपिताः ।

कर्मप्रवचनोयाश्च मोपमर्गा, प्रकाशिताः ॥

न केवलं प्रकृतिः प्रयुज्यते

न केवला, सुप्तिङजण्क्वजादयः ।

भवत्युपस्कार इहापृथग्द्वयो-

र्ह्यर्थमेवोपपद् प्रयुज्यते ॥

॥ इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शुद्धारप्रकाशे प्रकृत्यादिप्रकाशो नाम

प्रथम प्रकाशः ॥

द्वितीयः प्रातिपदिकादिप्रकाशः

प्रातिपदिक त्रिधा—विभक्तावयवम्, अविवभक्तावयवम्, अनुकरणं च । तत्र विभक्तावयव
त्रिधा—शुद्धम्, तद्धितरूपम्, समासरूपं च । तेषु भावकारकाभिप्रायिनो धातुप्रत्यया कृतः ।
तत्र धात्वर्थे एवापूर्वापरिभूतो भावः, यदाह—

कालानुपाति यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति तत् ।

परितो यत् परिच्छिन्नं तद्भावं इति कथ्यते ॥

स इह षोढा संभ्रमति—सिद्धः, साध्यः, सिद्धासमाप्तः, साध्यासमाप्तः, सिद्धसाध्यः,
साध्यसिद्धश्चेति । तेषु उद्भूतप्रत्ययाशब्देन क्रियानुद्भवात् सत्त्वभूतत्वे लिङ्गसत्त्वाद्युपप्राप्ते
'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २ ३ ६५) इति स्यन्-यविभक्तेर्निमित्तं सिद्धः, यथा—भाध्यर्थ-
मिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भावः, मेदिका काष्ठानां देयदत्तस्य, चिरिषां
यज्ञदत्तस्य कटस्थ इति । अत्र उभयप्राप्तां कर्मण्येव इति नियमे उभयोः प्राप्तिरिति
कृति इति व्याख्यानात्, अकाराद्योश्च नियमप्रतिषेधात्, कर्तर्यपि पठ्येव भवन्ती भावस्य
सिद्धता द्योतयति । उद्भूतप्रत्ययाशब्देन क्रियोद्भेदादसत्त्वभूतत्वे लिङ्गसत्त्वाद्युपप्राप्ते कर्तृ-
कर्मणोः कारकविभक्तेरेव निमित्तं साध्यः, यथा—भोदनं भोक्तुं याति, स्वाध्यायमधीत्य
ह्नापयति, पयं पायं पायमास्ते इति । अत एव 'न लोका' (पा २ ३ ६५) इत्या-
दिना षष्ठी निषिध्यते । सिद्ध एव तद्धितानुबन्धी सिद्धासमाप्तः, यथा—व्यावक्रोशी, साह-
कृटिनम्, कृत्रिमम् इति । अत्र यथा आभिजित्य, कौञ्जायन्य. इत्यादायणाग्रमिहितोऽ-
प्यपत्यार्थः, तैत्तिरीया छान्दोग्येन इत्यादौ छान्दाग्रमिहितोऽपि प्रोक्तार्थः, स्वार्थेकाश्वेतु
वेदित्विषयतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यते, तथा व्यतिहारमिविधुपाधिको णजिनुणुक.
शुद्धश्च क्वयमिहितः सिद्धोऽपि भावः स्वार्थिकनिवृत्तार्थायतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यते
इति सिद्धासमाप्ते भवति । साध्य एवानुप्रयोगानुबन्धी साध्यासमाप्तः, यथा—चकासा-
ञ्जकारः, विदाङ्कुर्वन्तु रैषोप पुष्यति इति । अत्र यथा शुद्धीभवति, पटपटारुतेति, इत्या-
दायभूततद्भावादेषु च्याद्यन्तम्, लुनीहि लुनीहीरयेवायं लुनाति, राष्ट्रमट मटमट दूरमटे-
स्तेवायमटति, इत्यादिषु क्रियासमभिहारादिषु लोडन्तम् अनभिध्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तः स्वार्था-
भिव्यक्तये छम्वाद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं चापेक्षते, तथा आमन्त णमुलन्त चानभि-
व्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तः साध्यरूपमेव स्वार्थाभिव्यक्तये छम्वाद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं

चापेक्षत इत्येतदुक्तो भावः साध्यासमाप्नो भवति । तदाह—‘आम इव णमुलोऽप्यसमा-
प्तार्थत्वाच्चादिचदनुप्रयोगः । सिद्ध एव यथाविध्यर्थं तु वचन कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’
इति । तेन चक्रासांचकार इत्यादिनाऽयमर्थो भवति—चक्रास्ति स्म, विदन्तु, रायः पुण्यश्रमुं
पुण्यति, इति । अत एव क्रियाविशेषणेनैव सिद्धमिति न केचित् णमुत्प्रकरणमारभते ।
ननु च क्रियाविशेषणानां कर्मता नपुसकता च, कथं च पुपेरेव पुपिः कर्म भवति ?
न ह्यात्मनेवात्मा व्याप्यते, न हि सुशिक्षितोऽपि वटुः स्व स्फुन्धमारोदु शक्नोति । नैवम्,
नागरकं वृत्तं वर्तते, विश्वजिता यजेत, इत्यादौ सामान्यविशेषशोरनेकात्म्येन व्याप्यवच्छे-
दयोरुपलम्भात् सामान्यपुपेरेवावयवपुपि कर्म भवति । न च क्रियाविशेषणानां कर्मत्वैवेति
नियमः, क्रिया हि यथा साध्यमानत्वात् कर्म, तथोत्पद्यमानत्वात् कर्त्यपि भवति,
ततश्चात्मनोऽपि क्रियाविशेषणानि योज्यन्ते—रूपेण कृत्वा पुण्यति, रूपेण यथा भवत्येवं
पुण्यतीति । सिद्ध एव साध्यधर्मयोगी सिद्धसाध्य, यथा—आश्वर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेना-
गोपालेन, साधु खलु पयसः पानं यद्वदत्तेन, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना,
इति, अत्र उभयपक्षात् कर्मण्येव पृथीति कर्तरि कृतीयाग्नानात् सिद्धोऽप्ययं विवक्षातः
साध्योऽपि भवतीति ज्ञायते । अन्ये त्वन्यथा सिद्धसाध्य वर्णयन्ति—उष्ट्रासिकामास्ते, पञ्च वारान्
भुङ्क्ते, पञ्च प्रयोगान् पचति इति । अत्रोष्ट्रासिकावात्प्रयोगाणां क्रियाविशेषावृत्त्यनुष्ठानरूप-
त्वेनापृथग्भावात् क्रियाभिर्याप्यानां द्वितीयादर्शनादभेदविवक्षातः सिद्धानामपि क्रियावद्देव
साध्यत्वमवगम्यते, तदाह—

तत्तन्भावविशेषत्वाद्व्याप्या नोष्ट्रासिकाऽनया ।

साध्यत्वे त्वासनैकात्म्यात् फलतः कर्म कथ्यते ॥

सोऽयमित्यभिसंघन्यादभेदे धर्मधर्मिणोः ।

क्रियाया इव साध्यत्वं वारादीनां न द्रव्यति ॥

तेन उष्ट्रासिकामास्ते इत्यादीनामयमर्थो भवति—उष्ट्रवदास्ते, पञ्चावृत्तिं भुजिक्रियां करोति,
पञ्च पाकाद्विर्वर्तयति इति । साध्य एव सिद्धधर्मयोगी साध्यसिद्धः, यथा—कर्तव्यं मघतः,
कार्यं भवतः इति । अत्र ‘न लोकाययनिष्ठापलर्थतृनाम्’ (पा २. ३. ६९) इति
लादीनां साध्यार्थाभिधायित्वात् कर्तृकर्मणोः पृथीनिषेधे, ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ ‘कस्य च
वर्तमाने’ (पा २. ३. ७१ ६७), नपुसके भावे उपसंख्यानम्’ इत्यादिभिः पुनः पृथीविधा-
नात् पक्षे विवक्षातः सिद्धार्थाभिधायित्वमवगम्यत इत्येतदुक्तो भावः साध्यसिद्धो भवति ।
न चान् कृत्यानां निषेधो न द्रव्यते, यतः खलर्थतृनामित्यत्र खलर्थत्यनेन कृत्यकखलार्थाः

शतशानद्यानशब्ध स्मृता त तृतीयनन पुनस्तुत्रानि । अन एव निष्ठादिभारम्यव दृश्यभाष्य
कमण्यपि पट्टी न भवति यथा—

गतमरुत यत्राऽनेन यत्राऽभ्युदितमिन्दुना ।

तथा मानेन ईधि-प्रमाणन्त-य मृगीन्ध्र ॥

कथं पुनः सकमकात् भावप्रत्ययः ? नन हाकमकाद्विस्तृत्यम् यदा 'न' कमणि
च भावः व्याकमेभ्य (पा ३ ४ ६९) तयारव इत्यन्यलर्था (पा ३ ४ ७०)
न हि भवति एन कः दवदत्तनति । उ-यन—नतः तर्ह्यङ्ग द्रव्यकम, अपि तु काला
भवायग तव्या कममना हाकमणाम् इति गृह्यरूपे कालान्त्रिकमस्तु गतव्यलक्षण गत्य
धकर्म घटिरङ्गता च कागभनारत्य तमयाग (पा ४ ३ ४) इत्यनेन द्वितीयाविधानन,
भारव्य च कागदमन्त गतव्यम्य तु 'गत्यधकमणि द्वितीयायानुध्या' (पा २ ३ १२)
इति पुनद्वितीयाग्रहणन ज्ञायत अन्यथा हि कमणि द्वितीयाया सिद्धयात् गत्यध
कमणि चतुर्थी चेत्यव म्र्यान् । यस्य च द्रव्यकमणाऽतरङ्गस्याभावाकमक नस्य भावन
सकमका भवति अना विद्यमानमपि कालान्त्रिकम नाकमक्यपदं विप्रयति । अये
त्यन्यथा साध्यसिद्ध वणयति—उपासिका आभ्यत, हतशायिका शयन, यवाग्वा
पाकाय प्रजति इति । अत्र आसिकाशायिकयागत्यानाभिहितत्रियामक त्रात् पाकस्य यजि
त्रियासाध्य वान् सत्यपि साध्य व लिङ्गमर्यामत्रिप्रिमनियगादिवक्षान सिद्धमपि गम्यत
इत्यथ साध्यसिद्धा भवति । तथाऽपि उपासिका आभ्यत हतशायिका शयन, इत्यमूभ्या
सामान्यविशेषापरितरुपा भावा मव प्रयाग्यत स आर्यानाभ्या सामा यरूपेण, एतुल ताभ्या
विशेषरूपेण । बहुवचन तु कु सातिशयात् यो ह नामाप्रत्ययं कु सात या बहुप्रकारानुया
यह्य आसिका याध हतानामतिशयवत्यस्तथाभूता एव भूयस्य शायिका प्रतीता,
तामि विशपरुपाभिरियमासिका शायिका च उपमानापमयस्य वजनितमदामेदपरिग्रहाद्वका
रणापि सामान्यविशेषभावन कु सातिशयाय बहु वनव प्रत्याग्यत अनु वन विना सामान्य
विशेषभावानुपपत्त तनाणमिका इवासनानि हतशायिका इव शयनानि त्रियत भवतीति वा
वाक्याया भवति । नन्वेवमुपासिकादीना वारप्रयागादीना च कमतव नपुलकताऽपि प्रामानि
यथा—मृदु पत्रति, प्रशस्त पचतीति । उच्यत—त्रिधा मृदु क्रियाविशेषण भवति—पाह्यम्,
आभ्य तर्म् वाहाभ्यतर च तत्र वाहा धमरूप वारादि आभ्यतर विशपरूपमुपासिकादि,
वाहाभ्यतर गुणरूप मृदाणि । तेषु वाहा सोऽयमित्यमित्य धादमदापचारेणापिधलितस्वरूप
मत्र प्रधानं विशयन् कवमिज स्वलिङ्ग ज्ञानम् ? आभ्यतर तु विशयाशपरिग्रहादायि
लिङ्गमर्या क ममिज त्राऽयन्त्रि मृदीयान् ? वाहाभ्यतर तु गुण वात म्वलिङ्गपरिह 'गुणवचना

नामाध्रयतो लिङ्गवचनानि ' (महामाष्यम् १. २. ६४.) इति विशेष्यलिङ्गमाहोव भवति, तत्र साध्यैकत्वभावत्वादलिङ्गमस्यायाः क्रियाया विशेषणत्वे मृदादीनां नपुंसकत्वमेव न्याय्यम् । उद्गासिकावारदीनां तु नित्यमाविष्टलिङ्गत्वाद्दिशेपाशपरिग्रहात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि न नपुंसक-
लिङ्गता । यथ पाकाय व्रजति, एवेभ्यो व्रजति इति क्रिया रन्धनाय स्थालीतिवत् तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं सिद्ध एव कस्मात् विज्ञायते ? नैवम्, 'भाषवचनाश्च' (पा ३. ३. ११) इति तादर्थ्य एव प्रत्ययोत्पत्ते, 'तुमर्थाच्च भाषवचनात्' (पा २. ३. १५.) इति स्वार्थ एव चतुर्थीविधानात् । किमर्थं पुनरिदम् ? भावे हि घञादयः सिद्धा एव, तादर्थ्यं चतुर्थी । क्रियार्थोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये घञादयो मा बाधित, वासरूपविधिश्चात्र तुमुन्-
ण्बुलाविति ण्वुल्प्रवृत्त्याभावरति । अयं यथैधानाहुर्तुं व्रजति एवेभ्यो व्रजतीति 'क्रिया-
र्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा २. ३. १४) इति चतुर्थी, तथा पाक कर्तुं व्रजति पाकाय व्रजतीति यदि भवेत्, को दोषः स्यात् ? न कश्चित्, किं त्वेतत् पृच्छामि—
स पाकः सिद्धः साध्यो वा ? यदि सिद्धः किं कर्तुं व्रजति ? अयं साध्यः, क्रियार्थोपपदेषु तुमुना घञादयो बाध्यन्ते । अथ तुमर्थत्वेन साध्याभिधायिनश्चतुर्थ्यन्तत्वेन चासत्त्वभूतार्थाः पाकायैत्यादिषु घञादयः, कथं यवाग्वा इत्यादेः सन्धविभक्तैर्निमित्तं भवति ? शब्दशक्तिरेषा यत् कस्यचिदेव केनचित्, केनचिदेव कस्यचित्सन्ध, तद्यथा—अग्निर्हेऽप्यर्थे प्रजागरिताऽपररा-
त्रानिति तृनो द्याह्नकर्मोपसर्गकर्मयोगात् जायते, न जागरूक इत्युक्तस्य, ऊरीकरोति पाका-
दिकमित्युपादीनामेकानेकविशेषस्थया करोतिक्रियाया भवति संबन्धः, न तदर्थविषयैः पचा-
दग्निः, सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजद्वारा इति व्यवहृतामपि सूर्यकर्मिकां दृष्टिक्रियां नञ् निषेधति, न सूर्यसत्ताम्, एव न पुनर्गन्ते अपुनर्गया श्लोका, आहं न भुङ्के
अथाह्नमोजी ब्राह्मण इति । तथा लघण न भुङ्के अलवणमोजी मिश्रुः इत्यसूर्यपदयादिव-
दसामर्थ्येऽपि नञ्समासो दृश्यते, न त्वर्कचित्कुर्वाण इति, एव मायं हरमाणः, अगा-
धादुत्सृत इति । अपि च, पय पायं पाय, पय पीत्वा पीत्वा, रोहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्,
रोहमनुप्रविद्यानुप्रविश्य, इत्यामीत्यरीप्सयो पदद्वयेवन प्रयोजयन्ति णमुलादयः, न पापकथते,
द्विशो देहीति यद्वासादयः, लोलूयत इति द्विवचनमन्तरेणापि क्रियासमभिहारमवगमयति
यङन्तम्, न लुनीहि लुनीहीति लोडन्तम्, कृतपूर्वी कटम्, अधीती व्याकरणम्, इति वृत्तिवशे-
नोज्झितकर्माभिधानशक्तयः कर्मविभक्तिं न विप्रयन्ति निष्ठादयः, ग्रामं गन्तुमना, कटं कर्तुकाम
इति निवृत्तिच्छिन्ना अपि कर्मणि द्वितीयामेव प्रयोजयन्ति तुमुनादयः, उभयप्रातौ कर्मण्येवेति
नियमेऽपि विचित्रा सूत्रस्य कृति पाणिने इति, शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य इति, समासाय
कर्तरि संबन्धविभक्तिमगुपाददते किनादयः, साध्याभिधायिनोऽसत्त्वभूतार्था अपि यवाग्वाः
पाकायेति कर्मणि संबन्धविभक्त्यैव सवध्यन्ते घञादय इति तदुक्तभावः साध्यसिद्धो भवति ॥

क्रियानिमित्त कारकम्, तदपि योदा—कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, अधिकरण चेति । तत्र कर्ता—स्वतन्त्र, हेतुः, कर्मकर्ता च; तेषु क्रियायां स्वेच्छया करणादीनि यं प्रयुङ्क्ते न तु तैः प्रयुज्यन्ते, सा स्वतन्त्र, यथा—पुत्रपौत्रस्य दर्शकः, पुरा मेत्तेति । तमेव क्रियाप्रवृत्तयः प्रयुङ्क्ते स हेतुः, यथा—राजानं याचितवान् राजयुध्वा धनुष्मान्, नखानि मोचयन्ति नयमुच्यन्ति धनूपीति । कर्मस्य स्वानुपेक्षेण विवक्षितं कर्मकर्ता; यथा—स्वयमेव पच्यन्ते पचेलिमा मापाः, स्वयमेव भज्यन्ते भङ्गुराणि पाष्ठानि इति । कर्म—निर्घेत्यं, विकार्यं, प्राप्य च । तेषु यदसञ्जयते, सदा प्रकाश्यते, तन्निर्घेत्यं, यथा—कर्मव्य कट, उच्चार्यं शब्दः, इति । यच्च प्रवृत्त्युच्छेदो गुणान्तरं योत्पद्यते तद्विकार्यम्, यथा—भुक्त भोदनः, लूयमान केदारः, इति । क्रियारतविशेषानवगतां कर्तुं क्रियायाऽनास्थितमास्थितं वा यदाप्यते तत् प्राप्यम्, यथा—दुर्दर्शनं प्रभु, सुयानो मार्ग इति । करण—याहम्, आभ्यन्तर, बाह्याभ्यन्तर च, तेषु कर्तुं शरीराद्विहृत्पलभ्यमानं याहम्, यथा—भाक्षितं भव भक्तम्, धृतोदक करकः, इति । तद्विपरीतमाभ्यन्तरम्, यथा—प्रियकरणं शीलम्, वर्गीकरणं प्रेम, इति । उभयगुणयोगि बाह्याभ्यन्तरम्, यथा—दर्शनं चक्षुः, स्मरणं साम इति । संप्रदानम्—ददातिकर्माप्य, कर्ममात्राप्य, क्रियाप्य च; तेषु सम्यक् प्रतीयते भस्मे इत्यभ्यर्थसङ्गाया विषयो ददातिकर्माप्यम्, यथा—दीयतेऽस्मै दानीयो ब्राह्मणः, देवा देवास्तुस्मै देवदायो द्विभ, इति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा १. ४ ३२) इति पारिभाषिकसङ्गाविषयः कर्ममात्राप्यम्, यथा—दायतेऽस्मै देयमिति दाशः कैयतः, ना हन्ति आगतायेति गोघ्नः अतिथिः इति । कर्मशब्देन क्रियाया अप्युपादानात् क्रियाया यदाप्यते तत् क्रियाप्यम्, यथा—श्लाघन्तेऽस्मै जना इति श्लाघ्यो राजा, स्पृह्यन्त्यस्मै लोका स्पृहणीयो विभश्च इति । अपादानम्—निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अवेशितक्रिय च, तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (पा १ ४ १४) इति निर्दिष्टविषयम्, यथा—प्रपतनो गिरि, प्रलवणः शैल इति । औपात्तविषयो गोकमुपात्तविषयम्, यथा—अवधि पर्वत, मर्यादा समुद्र इति । अधिकरणम्—वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, नैमित्तिक च, तेषु विविधमनेकप्रकारं जाति-गुणक्रियाद्रव्यादिभिः निनोतीति विषयो देशकालादि, विषय एव वैषयिकम्, यथा—निपिनृत्यस्मिन् गगादय इति निषान जलाशयः, राजानो धीयन्तेऽस्यां राजधानी नगरम् इति । उपश्लेषोऽवष्टम्भ, तस्मै प्रभवत्यौपश्लेषिकम्, यथा—इषवे धीयन्ते अस्मिन् इषुधि उपासहम्, शेरतेऽस्यां शय्या पर्यङ्कः । निमित्तमेव नैमित्तिकम्, यथा—रज्यन्तेऽस्मिन् सामाजिकमनासि इति रङ्गः प्रेक्षा, प्रसीदन्ति अस्मिन् नयनमनासि इति प्रासादः सौधम् इति । तदेतदुभयमपि—शुद्धम्, सङ्गीर्णम्, उपाधिमत, रुढिमत, सवन्धि, अनुबन्धि चेति योदा विप्रयते । तत्र अर्थान्तरैरसस्पर्शं शुद्धिः, सा भावानां यथा—भोदनस्य पाकः,

अल कृत्वा, खलु स्थि'या इति, कारकाणां यथा—अपां स्रष्टा, चर्पशतस्य पूरक', सोमं पवमान इति । संपर्क' सङ्कर', स भावाना यथा—कालो भोक्तुम्, अलं भोक्तुम्, भोजं भोजं व्रजतीति, कारकाणां यथा—गमनमर्हति गम्या योषित्, जेतु शक्यते जय्य. शत्रुः, परं व्रजति, पाचको व्रजतीति । बाह्यमाभ्यन्तरमुभय वा शास्त्रोपात्त विशेषणमुपाधि', स भावानां यथा—भवत शायिका, उपसरो गवाम, समज. पशूनामिति । कारकाणां यथा—तुन्द-परिमृजोऽलसः, स्तम्भेरमो हस्ती, दतिहरि. पशु' इति । गुणवचनत्वे द्रव्यवचनत्वरुटिः ; सा भावाना यथा—मृगया, वासना, परिग्रजेति, कारकाणां यथा—कुम्भकार', प्रज्ञजम् अमावाश्येति । नियोगत प्रतियोग्यपेक्ष' संवन्ध', स भावानां यथा—भुङ्क्वा व्रजति, भोक्तुमिच्छति, अप्राप्य नदीं पर्यंत इति कारकाणां यथा—चङ्क्रम्यमाणोऽधीते; अधी-यानो वसति, गोदायो व्रजति । अनुपङ्गोऽनुबन्धः, स भावाना यथा—सांराविणं धर्तते, रैपोप पुष्यति, चक्रासाचकार इति, कारकाणां यथा—अग्निष्टोऽमयाजी, उष्ट्रकोशशतं दायी इति । अथैतदभिधाने त्रिप्रकारा' कृतो भवन्ति—भाववचना', कारकवचना', भावकारकवचनाश्च । तेषु अनुजादय, पुत्रजादय, जजादय, तुमुनादय, सयादय, णमुलादयश्च भाववचनाः, णुलादयः, अणादयः, उणादयः, विनादयः, शप्तादय, तुनादयश्च कारकवचनाः, तव्यादयः, तवायादयः, क्तादय, खलादयः, लुडादय, घनादयश्च भावकारकवचना । तत्र भाववचनेष्वनुपाधौ सिद्धभावे अनुजादय', यथा—नन्दुः, यज्ञः, स्वप्नः, क्रिया, कण्डूया, व्यज्या इति । अत्रैव रोगाद्युपाधिमति णुलादय, यथा—अरोचको वापते, प्रवाटिकात' करोति, भवत आसिका, इक्षुभक्षिका मे धारयसि, का त्वं कारिमकार्या', अकरणस्ते वृषल इति । सिद्धासमाप्ते जजादयः, यथा—व्याघ्रक्रोशी धर्तते, व्याघ्रहासी कुर्वन्ति, साङ्गटिन धर्तते, सांराविणं कुर्वन्ति, करणेन निर्वृत्त कृत्रिमम्, पात्रेन निर्वृत्त पत्रिन्नम् इति । साध्यरूपे तुमुनादयः, यथा—भोक्तु व्रजति, भोक्तुं जानाति, भुक्त्वा व्रजति, अपमित्य याचते, स्वादुङ्कार भुट्के, चोरङ्कारमाक्रोशति । तुमर्थ एव छन्दोविषये सयादय, यथा—वक्षे रायस्त्वा, दशे विश्वाय सूर्यम्, अग्निं देवा विभाजं नाशाननुवन्, ईश्वरोऽभिचरितो, ईश्वरो विलिख. इति । स्वाध्यायसमाप्ते णमुलादयः, यथा—समूलकाप कपति, रैपोप पुष्यति, चक्रासांचकार, निमरांवभूव, चक्रासामास, विदांकुर्वन्तु इति । कारकवचनेष्वनुद्रिकक्रियाशा कर्तव्येव णुलादयः, यथा—कारक', स्रष्टा, नन्दन', प्रियः, यज्या, जरञ्जति । सोपपदा. कर्मादिष्वणादय', यथा—काण्डलाय, पादहारक, सुभगंकरणम्, गोम्र', शत्रु, गोष्ठ इति । निरूपपदा रुढिमन्त उणादय', यथा—कार, दात्रम्, धात्री, दास, भीष्म इति । उभयेऽपि लोपवन्त' विनादय, यथा—घृतस्पृक्, सट्क्, अर्थभाक्, शुभयु, प्राट्, युट् इति । कर्तव्येवोद्रिकक्रियाशा शत्रादय, यथा—यवाम् पचन्, सोमं पवमानः, आशित दाभ्वान्, वेदमनूचान, मुकधानोदनम्, ग्राम गमी इति । त एव

ताञ्ज्रीत्याद्युपाधिमन्तस्तृनादयः , यथा—जागरितापररात्रा , मुण्डयितार धामिष्ठायना , यधू
मूढाम् , अल्करिष्णु , कतीह वञ्चमुद्धमाना , शत दायी , पधानाहारको मज्जति इति ।
भायकारकवचनेषुद्रिक्तानुद्रिक्तक्रियाशा त्व्यादयः ; यथा—कर्तव्य भवता , करणीय भवता , कार्य
करो भवत , कृत्य कटो भवतः , वास्तव्यो भवान् प्रह्लाभ्य भवत इति । त एव छन्दोनिपया
स्तवायादयः यथा—परिधातवै , परिस्तरितव , भञ्जक , भञ्जगाहे , दिदक्ष्य , कर्तुं हवि इति ।
उद्रिक्तक्रियाशा सादयः ; यथा—भुक्त भवता , भुज्यमान भवता , भोक्ष्यमाण भवता , भुक्
भोदनम् , भुक्त भोदनो भवता , पथ भोक्ष्यमाण इति । त एव व्यक्तकाला भलादयः , यथा—
ह्याह्नमभ भवता , सुस्थान भवता , प्राशितभभ भवता , दुराह्नमभ भवता , ईषापान सोमो भवत ,
भाशितभभ भक्तम् इति । अनुद्रिक्तक्रियाशा प्रायो गुणवचना द्युडादयः , यथा—व्यासस्य
वचन , पाणिनेरुक्ति , छागस्य हसित इध्माना मञ्चन , जनाना भक्ति , राजा मत इति ।
त एव प्रायो द्रव्यवचना घमादयः यथा—पर्याय क्रियाणां , विपर्याय कालस्य , समग्र
शास्त्राणां , अधीत स्वाध्याय , अधिगत उपाय , श्रेयानुपाध्याय इति ॥

भायकारकसमन्विधस्वार्थामिधायिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिता । तत्र भावो द्विधा—अन्तरङ्ग ,
बहिरङ्गश्चेति । तयो शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरङ्ग , यदाह—‘ यस्य गुणस्य हि भावाद्भवे
शब्दनिवेशः , स तस्य भावः तदभिधाने त्वतलौ । ’ तस्योपसमग्रहाय समग्रकार पठति—

‘ शब्दे ता जातिं शब्दमेवार्थजातौ जातिः शुद्धादौ द्रव्यशब्दे गुण तम् ।
कृत्तत्सयोग योगि चाभिन्नरूपं वाच्य वाच्येषु त्वादयो बोधयन्ति ॥ ’

तत स षोढा मिचते—जाति , गुण स्वरूप , सवध , सहति , अभिन्नरूप इति । तेषु
जातिर्यथा—गाय , शुक्ल , मानुष्यक , कृष्ण , पाञ्च , ग्राह्य इति । गुणा यथा—शुद्धत्व ,
शीघ्रता , अदिमा , माधुर्य , आर्जवम् , वैदग्ध्य इति । स्वरूप यथा—हित्य , आकाशत्व ,
चन्द्रत्व , सूर्यत्व , दिव्य , तदात्व इति । सवधो यथा—पाचकत्व , काण्डलायत्व , दण्डित्व ,
धौपगत्व , राजपुरुषत्व , पुरुषजाम्प्रत्य इति । सहतिर्यथा—धरत्यदित्व , नरसिंहत्व , शुक्ल
वृष्णत्व , वृष्णशस्त्रत्व , नीलोत्पलत्व , गौरवादित्व इति । अभिन्नरूप यथा—सत्य विद्यमानत्व ,
मर्गत्य , पञ्चालत्व , पदायत्व , पङ्कजत्व इति ॥ ननु च ,

जातिगुणाज्जातिगुणे धर्मखदिरादेः स्वजातिसमाने ।
इत्यादौ च स्वरूपे कृत्तत्सयोगे तु सवन्धे ॥

त्वादयः इति स्मृतिः ; कथमभिन्नरूपादावपि भवति ? उच्यते— ‘कृत्तद्धितसमासेषु संवन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्याभिचरितसंवन्धेभ्यः’ । अत एवोक्त— ‘कृत्तःसंयोगं योगिना भिन्नरूपं’ इति ॥

अत्रवेरपि वाच्यत्वं त्वादीनामिष्यते बुधैः ।

गोत्वाद्धि गौरिति ज्ञानमभिधानं च जायते ॥

ते ह्येवमाहुः— ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । तदसत् ; न हि गोत्वं गौरिति ज्ञानस्योत्पत्तावपादानता जनयत् ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ ‘भुषः प्रभवो वा’ भवति, यथा—शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । ज्ञानं त्वात्मन एव जायते, मनसैवोद्भवति, तदाह— ‘व्यापकादप्यात्मनो युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्, नाहमद्राक्षं, नाहमध्रौपं, नाहमहासिपं, अन्यत्र मे मनोऽभूदिति’ । निमित्तत्वं तु गौरिति ज्ञानोत्पत्तौ शब्दस्येव गोत्वादेरपीष्यत एव । तत्र यथा समवायिनः श्वेत्यात् श्वैत्यशुद्धे, श्वेते श्वैत्यशुद्धिः, तथा समवायिनो गोत्वादेरत्वशुद्धे गवि गोत्वशुद्धिः, ते परस्पर कार्यकारणभूते इति । अभिधानं तु शब्दः, स च येनोच्चारितेनार्यं प्रतीयते । तस्यापि न गोत्वमवधिर्भवति । शब्दो ह्याकाशादेव जायते, मुखादेव प्रभवति ; न गोत्वादेः । तदाहुः— ‘मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थम्’ इति । यदाऽपि नित्यः शब्द इति मतं तदाऽपि शब्दस्य गोत्वादयो वाच्याः विशेष्याः प्रत्याख्या एव भवन्ति । तत्र च शब्दस्य गोत्वादीनां वाच्यत्वे वा कर्मतैव, नावधित्वम् । प्रत्याप्यत्वे तु विपरिणामविपरिवर्तपक्षयोर्वैश्यमाणन्यायेन प्रत्युत शब्दस्यैवावधित्वम् । मध्यासस्तु सादृश्यादुपावेरुपाधिसादृश्याभ्यां वा सम्भवति, यथा—शुक्तिकादौ रजतादेः, स्फटिकादौ रक्षादेः, प्रतिविम्बादौ मुखादेरिति । तत्र यो यद्ब्रूयास्यते, यो यद्ब्रूयास्ते वा, स तस्याधिकरणं कर्म वा स्यात्, न त्वेवावधिः, गोत्वं निमित्तमुपादाय गोशब्दो गामभ्यास्ते गवि वाऽप्यास्यते । तदिष्यत एव ‘यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्यं शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलौ’ इति ॥

धात्वर्थरूप कृद्भिषेयो वहिरङ्गः, सोऽपि षोढा—भावरूपः, कारकरूपः, संबन्धिरूपः, भावविशिष्टः, कारकविशिष्टः, स्वबन्धिविशिष्टश्चेति । तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततुल्यो भावरूपः—ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं, पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं, स्तेनस्य स्तेयं, सत्युः सत्यं, दूतस्य दूत्यं, घण्टिजो वाणिज्यमिति । कारकैस्तुत्यक्तस्यः कारकरूपः, यथा—राजानमर्हति राजवद्वृत्तं, आप्रयोजनकाल भवति आकालिकी प्रवृत्तिः, द्येनस्येव पातोऽस्यां वर्तते—द्येनंपाता क्रिया, दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां—दाण्डा, महिमा अस्यस्यां महिमिनी समस्या, घटकं प्रकृतमस्यां घटकमयी यात्रेति । रूढे द्रव्यभूतः संबन्धिरूपः, यथा—चापाणां समूहः चापं, नाटयानामाज्ञायो

नाट्य, भृगुहिरसा विवाहो भृगुहिरसिका, काकोलूकस्य वैर काकोलूकिका, अग्नीना सघातो अधिकट, तेयामेय धिलारोऽत्रिपट इति । अतर्कितोपनतचित्रीकरणादिसद्वदो भावविशिष्टः ; यथा—काकस्य चागमनं यादृच्छिक, तालस्य च पात, तेन तालेन पतता काकस्य वधः ; एवमयं देवदत्तस्य चागमनं दस्यूना चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः ; तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागम इत्येत्येक उपमार्थः, यद्यं देवदत्तवधः स काकवध इवेति द्वितीय उपमार्थः, तत्र प्रथमं समासार्थः काकतालमिति, द्वितीयं प्रत्ययार्थं काकनालीयमिति ; समासध्यायमस्मादेव ज्ञापकात् । यदाह—समासाच्च तद्विषयादाकस्मिक इषार्थे च्यो भवति । तद्विषयादित्वत्र हि तदित्यनेन 'इवे प्रतिवृत्ता' इतीवार्थः परामृदयते । एवमजाट्याणीय, अन्धकवर्तनीय, घुणाक्षरीय, अर्धज्वरतीय, गोमयपायसीय इति । कारकावच्छिन्न कारकविशिष्टः ; यथा—मत्तस्य करणं मत्त, पीलूना पाकं पीलुबुणः, जनस्य जट्यो जट्य, शिषस्य भयनं शिष्यतातिः, नासिकाया भयनतिः भयदीट, धने कामं धनक इति । स्वयन्धिनाऽवच्छिन्नः स्वयन्धिविशिष्टः, यथा—हृत्स्यः काया, सौधः सकौचः, पौरुषेयो वधः, आवरणे आस्रायः, वैदो घोषः, छान्दोग्यो धर्म इति । उपाधिरपि सवन्धये भवति, यथा—गार्गिक्या विकृत्यते, काठिक्याऽधिक्षिपति, गार्गिकाम् वधेता, गार्गिकामगतवान्, काठिकामगतवान् इति । धात्वर्थोपि भाव एव । क्रियाऽपि ह्युपमानेन परीता परिच्छिन्ना साध्यसिद्धभावो भवति । स त्रिधा—आवहारकः, कारकविशिष्टः, सवन्धिविशिष्टश्चेति । तेषु भावविशिष्टो यथा—ब्राह्मणेन तुत्यमर्षीते—ब्राह्मणवत्, राज्ञा सदृशं वर्तते—राजवत्, जडस्य तुत्यं मूने जडवत्, सूर्य इव प्रकाशते सूर्यवत्, पिता यथा पालयति पितृवत्, गुरुरियानुशास्ति गुरुवदिति । अत्र ब्राह्मणादिभ्यास्त्वध्ययनादिक्रियास्तु साहचर्यामृति-जातिद्वययोरन्यतरेण क्रियाया सादृश्यानुपपत्तेः । यदाह—'तेन तुत्यं क्रिया चेद्वति', तेनेति तृतीयासमर्थात् तुत्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति यत्तुत्यं क्रिया चेत् सा भवति ; अर्थपरं चेत्तत्, तेन सदृशत्वादिप्रयोगेण तृतीयान्तादपि भवति । कारकविशिष्टो यथा—राज्ञेव व्ययहृतमनेन राजवत्, देवमिव भयन्तं पश्यामि देववत्, असिनेव दात्रेण छिनत्ति असिवत्, ब्राह्मणायेव यदा देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत्, पर्वतादिवासनादवरोहति पर्वतवत्, पितरीयं गुरुराचारति पितृवत् । अत्र पुनरिदमेव सूत्रमन्यथा व्याख्यायते—तेन कारकविशेषेण तुत्यं यथा भवति । एव चेत् क्रिया भवति भावोत्पत्तेः विदितप्रत्यये कदाचित् प्रत्ययमुखेन क्रियाविशेषणं भवति, कदाचित् प्रवृत्तिमुखेन, यथा—तीव्रं पाकः, तीव्रं पाक इति । स्वयन्धिविशिष्टो यथा—ब्राह्मणभ्येवाध्ययनमस्य ब्राह्मणवत्, राज्ञ इव रोद्रं वृत्तमस्य राजवत्, जडस्य सदृशं वचनमस्य जडवत्, सूर्यस्मैव प्रकाशोऽस्य सूर्यवत्, पितृयथा पालनमस्य पितृवत्, गुरोस्तुत्यमनुशासनमस्य गुरुवत् इति । अत्र तु 'तत्र तस्येव' इत्यनेन वति । ननु च 'तेन तुत्यं' इत्यनेनैव सिद्धे किमर्थं 'तत्र तस्येव' इति सूत्रागमः ? द्रव्यगुणयोरुत्त्ययो प्रत्ययो न लभ्यः इति, यथा—

मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मधुरावत्, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुद्धा दन्ताः ब्राह्मणवत् इति । यद्येव पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं न करिष्यते, साहचर्याच्च क्रियायामिव द्रव्यगुणयोः प्रातिपदिकं वर्तिष्यते ततश्च मन्त्रेयतुल्या गावश्चैत्रस्य, ब्राह्मणेन तुल्या दन्ता क्षत्रियस्य इति निगूह्य पूर्वसूत्रेणैव वृत्तिः सेत्स्यतीति । तदसत्, एव हि मन्त्रेयेन तुल्योऽनङ्गान् इत्यत्रापि प्रत्ययः प्रसजेत्, इवाधे तु प्रत्यये सप्तमीपष्ठयन्ताभ्यामिव निधीयमाने मन्त्रे इवानङ्गान् इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्गो न स्यात् सप्तम्यन्तपष्ठयन्तयोर्हि बाह्यसवन्निगमपथ्य इवशब्दप्रयोगो भवति, न पुनरिवार्थापक्षयैव; इवशब्दो हि उपमानोपमयभारत्क्षणावयव-अधोतकः, न तु सवन्धिरूपामित्रायाः । तस्माद्वयेन तुल्योऽनङ्गान् इत्यत्र मा भूत् प्रत्ययप्रसङ्ग इति पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणम् । तस्मिंश्च वृत्ते द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न स्यादिति सप्तमीपष्ठयन्ताभ्यामिवाधे 'तत्र तस्येव' (पा ५. १. ११६.) इति वृत्तिर्विधीयते । अथ 'तदहम्' (पा ५. १. ११७) इति किमर्थम् ?

अर्हतो या क्रिया कर्तुन्तत्रापि वर्तिरिष्यते ।

उपमानाश्रित्याया तद्विधानं न लभ्यते ॥

उपमानोपमेयत्वमन्यस्यान्येन वा सह ।

अवस्थाभेदभिन्नत्वादेरन्यस्याप्यात्मनेन वा ॥

तत्रान्यस्यान्येन यथा—अन्याकरणोऽप्ययं वेयाकरणवद्भूते, योपिदप्येया पुंवद्वत्तीति, अवस्थामेदमिन्नत्वादेरन्यस्याप्यात्मनो यथा—घंयाकरणेन निचिदुच्यते—वेयाकरणवद्भूतीति, योपिदप्युच्यते—स्त्रीयद्वदेति । यथाकरणोऽप्ययं कदाचिद्वेयाकरणवद्भूते, श्रूयते हि—यर्वाणस्तर्वाणां नाम साक्षात्तत्तधर्माणं ऋषयो बभूवुः । ते हि 'अन्तर्घंयामेव न म्लेच्छितव्यम्, अतोऽन्यत्रावहया' इति यद्वा नस्तद्वा न इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्युच्यते । योपिदपि कदाचिदाश्रितप्राग्वत्यात् पुंवद्वत्ति, यथोच्यते—

सरस्वतीव कर्णाटी प्रिययाङ्का जयत्यसौ ।

या वैदर्भगिरां भूमिः कालिदासादनन्तरम् ॥

अस्यापम्यद्वयस्यापि त्रिश्रुतोऽपरिग्रहे ।

वृत्तिः कथमित्रार्थाय इति (मत्वा) यमुच्यते ॥

तत्र राजगृहसमिल्यत्र यद्वैवविधादंशिवक्षा—पृथ्वादिना राज्ञा तुल्यं वृत्तमनेन राज्ञा राजगृहसमिल्येति, तदाद्येनैव सूत्रेण सिद्धं प्रत्ययः । यथा त्नेतादृशी चित्रक्षा—राज्ञ इव पृथोरस्य

वृत्त राजवद्वृत्त राक्ष इति, तदा द्वितीयसूत्रेण । यदा त्विद वृत्त राजानमेवाहंति नान्यमित्युप-
मानोपमेयभावाभावे राजवद्वृत्तमिति प्रयोगः, तदा 'तदहम्' (पा ५. १. ११६) इत्यनेन
पतिर्विधीयते इति नानर्थकः सूत्रारम्भः ॥

अन्ये तु—'तेन तुर्य क्रिया चेदिति' (पा. ५. १. ११५) इत्यत्र द्वितीयव्याख्यानपक्षे
क्रियायाः क्रिया विधेयण न सम्भवतीति कारकविशिष्टमायपक्ष 'तदहम्' (पा ५ १ ११७) इत्यनेन
सहाह्वयति, राजानमहंति यद्यवहरण, देवमहंति यद्गान, अस्मिमहंति यच्छेदन, ब्राह्मणमहंति
यद्दान, परेतमहंति यद्वरोहण, पितरमहंति यत् पारसन्त्यम्, तदुच्यते राजवत्, देववत्,
अस्मिन्, ब्राह्मणवत्, परेतवत्, पितृवत् इति । राक्षस व्यग्रहृतमिषादिमिषु तत्पर्यर्थः
प्रदर्शित इति ॥

कारकमपि भावयदेवान्तरङ्ग यद्विरङ्ग च, तयोराख्यातामिधेयमन्तरङ्ग, अनाख्यातामिधेय
यद्विरङ्गम्, कर्ता हेतुकर्ता, कर्मकर्ता, कर्म चेति, करण सप्रदानमपादानमधिकरणं चेति ।
तत्रान्तरङ्गमेदेषु कर्ता शुद्ध, मिश्र, सवीर्यम् । तेषु क्रियाकारकान्तरासंपृक्तं शुद्धं, यथा—
इष्टमनेन इष्टी यज्ञी, वृत्तं पूर्वं कटोऽनेन वृत्तपूर्वा कटमिति । क्रियान्तरसंपृक्तो मिश्रः, यथा—
व्याकरणेति अधीते वार्थयाकरण, द्वाभ्यद्भवः द्वाभ्यतिक इति । क्रियाकारकान्तरसंपृक्तं सरीर्णं,
यथा—शालायां प्रवेशमहंति शालीनः अपृष्टः, कूपे प्रक्षेपणमहंति इति कोर्पानमन्तरासम् । हेतु—
आत्मस्थक्रिय, परस्थक्रिय, परात्मस्थक्रियश्चेति । तेषु आत्मस्थक्रियो यथा—पारायण वर्तयति
पारायणिक, चान्द्रायण वर्तयति चान्द्रायणिक इति । परस्थक्रियो यथा—घातं क्षमयति
घातिक तेलं पिब क्षमयति पैत्तिकमिति । परात्मस्थक्रियो यथा—ययामुप दर्शयते यथामुखीन
आदर्शं, समुप दर्शयते समुखीनं प्रेयान् इति । कर्मकर्ता—अनुद्विक्कर्मोशः, उद्विक्कर्मोशः,
अनुद्विक्कोद्विक्कर्मोशश्चेति त्रिधा । तेष्वनुद्विक्कर्मोशो यथा—अभ्यसूतेन निर्वृत्तमाभ्यसूतिक धन,
पाकेन निर्वृत्त पाकिम्, माणिक इति । उद्विक्कर्मोशो यथा—वसन्ते पश्यन्ते वासन्त्यः
कुन्दलताः, पष्टिरात्रेण पश्यन्ते पाष्टिकाः शाल्य इति । अनुद्विक्कोद्विक्कर्मोशो यथा—घश गतो
घदय, शीर्षच्छेदमहंति शीर्षच्छेद्य इति । कर्म—निधेयं, विकार्यं, प्राप्य च । तेषु पदसंज्ञयते,
सद्वा प्रकाश्यते, तत्रिर्त्यम्, यथा—उरसा निर्मितः औरस पुत्र, पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं
व्याकरण इति । यस्य प्रवृत्त्यच्छेदो गुणान्तर वा विधीयते तद्विकार्यम्, यथा—विधेयं घष्य-
विष्य शत्रु, कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भं वस्त्रमिति । आस्थितमनास्थित वा क्रियया यदातुमिष्यते
तत् प्राप्यम्, यथा—नावा तार्यः नाव्यो हृदः, अयानय नेव अयानयीन शार इति । ननु च
शारोप्यास्थित क्सात्र भवति ?

त्यागरूपं प्रहातव्येऽप्यर्थे (प्राप्ये) संसर्गदर्शनम् ।

आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूप्यं भजते क्रिया ॥

यथा—पन्थानं गच्छति, गर्तमुत्तरतीति । शारस्तु प्राप्य एव, यथा—अर्जा नयति ग्रामं, (ग्रामं) वहति भारम् इति । नन्वेव ग्रामस्य प्राप्यता प्राप्नोति, नाजादेः, कः पुनराह न प्राप्नोतीति, किंतु अकथितत्वेन तत्र क्रियाव्याप्यत्वेनाद्वितीयैव, न प्रत्ययान्तरम्—गां दोग्धि पयः, पौरव गां याचते इति । बहिरङ्गमेदेषु करण—वाह्य, आभ्यन्तर, बाह्याभ्यन्तरं च । तेषु बाह्यं यथा—सुपां व्याप्यानं सौपं, ललाटस्य भूषणं ललाटिका । आभ्यन्तरं यथा—मतस्य करणं मत्स्यं, क्षतुर्णां पूरणञ्चतुर्थं इति । बाह्याभ्यन्तरं यथा—समिधमाधीयन्तेऽनेन समिधेन्यो मन्त्रः, (स एव) हृदयस्य घन्धनं हृद्य इति । संप्रदानम्—ददातिकर्माप्य, कर्ममात्राप्य, क्रियाप्यं च । संप्रदीयते भोजनादिकर्मस्यै इत्यन्वयं सज्ञकं ददातिकर्माप्यं, यथा—अन्नमोजनं नियुक्तमस्यै दीयते अन्न-भोजनिकं, पञ्चासै बृद्धिर्वा, आयो वा, लामो वा, शुत्कं वा, उपदा वा दीयन्ते पञ्चकं पुरुष इति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा १ ४ ३३) इति पारिभाषिकसंज्ञकं कर्ममात्राप्यं, यथा—राष्ट्रमस्यै निर्दिश्यते राष्ट्रियो राजन्यं, कलिं कुर्वन्त्यस्यै कालेयं गन्धद्रव्यं इति । कर्मज्ञानेन क्रियाया अग्न्यभिधानात् क्रिययाऽपि यमभिप्रैति स संप्रदानमिति क्रियाप्यम्, यथा—अलङ्कर्मस्यै निर्दिश्यते अलङ्कर्मोणः अन्यूनः, न षडङ्गाणि अस्यै भवन्ति अपडक्षीणो मन्त्र इति । अपादानं—निर्दिष्टविषय, उपात्तविषय, अपेक्षितक्रिय च । तेषु 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (पा १ ४. २४) इति निर्दिष्टविषयम्, यथा—अग्निं पतति अस्मात् आग्नेयः प्रावा, नद्यः स्यन्दन्ते अस्मात् नाद्वयः शैल इति । भौत्रार्थादियोगोक्तमुपात्तविषयम्, यथा—कुक्षिं रक्षन्ति अस्मात् कौक्षेयकं कृपाण, मुद्रा भवन्त्यस्मात् मौद्गीनं क्षेत्रं इति । अवधिमात्रार्थमपेक्षितक्रियम्, यथा—कर्णस्य मूलं कर्णजाहं, पक्षस्य मूलं पक्षति. इति । अधिकरण—धैपयिकं, औपन्हेपिकं, नैमित्तिकं च । तेषु विविधमनेकप्रकारं जातिक्रियागुणद्रव्यादिभिः सिनेतीति विषयः देशकालादिः, विषय एव धैपयिकः, यथा—गावः सन्त्यस्मिन् गोमान् देशः, पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मास इति । उपन्हेयोऽपष्टम्भ, तस्मै प्रभवति औपन्हेपिकं यथा—दण्डिनोऽस्यां सति दण्डिमती शाला, विंशतिरिहाधिका विंश शतमिति । निमित्तमेव नैमित्तिकं, यथा—पूर्णां मासोऽस्यां पौर्णमासी (ति), परिखात्रस्यात् परिदेयो देश इति । कारकं च अन्तरङ्गबहिरङ्गमेदाद् द्विरूपमपि प्रकृत्युपाये कारकविशिष्टं, अकारकविशिष्टं, संवन्धविशिष्टं, निपातविशिष्टं चेति चतुर्धा निर्धार्यते । तेषु कर्म कर्मविशिष्टं यथा—अयानय नेय अयानयीन शारः, करणविशिष्टं यथा—चक्षुषा गृह्यते चाक्षुष रूपं, अधिकरणविशिष्टं यथा—चुम्ने कृतो वा, लब्धो वा, क्रीतो वा स्नोमः, अपादानविशिष्टं यथा—तन्त्रादचिरापहतं तन्त्रकं पट इति, कर्तृविशिष्टं यथा—अभैरहाते आभो रयः, कर्तृविशेषणमपि कर्तव्यं, चतुर्भिर्हृद्यते चातुर शकटं, अपिच—

कौमारो सा भवेद्भार्या या कुमारः प्रपत्स्यते ।

प्रपद्यते कुमारो यं स कौमारो मतः पतिः ॥

सप्रदानविशिष्टं तु कारणं नास्ति । कर्ता कर्मविशिष्टो यथा—आद्यमनेनाद्य भुक्त आश्लिङ्गः, क्रियाविशेषणमिति शब्दोपसंहारः च कर्मणः, तद्विशिष्टो यथा—प्रतिफलं वर्तते प्रातिकूलिकः, माशब्द इत्याह माशब्दिक इति, करणविशिष्टो यथा—अश्लक्ष्णोति आश्लिङ्गः, अधिकरणविशिष्टो यथा—प्राकृतिकः, प्राकृति भवः प्राकृतेयः, अपादानविशिष्टो यथा—पितुरागतं पित्र्य धन इति । कर्तृविशिष्टं कर्ता नास्ति । करणं कर्मविशिष्टं यथा—ग्रीवाया भूषणं ग्रैवेयं दकमदाम । एव सप्रदानमपि यथा—भासमन्वयो नियुक्तं दीयते मासिकाः पितरः । अपादानं कर्तृविशिष्टं यथा—ग्रीवयो भग्नस्यस्मात् ग्रैवेयं क्षेपम् । एतमधिकरणमपि यथा—शर्करा सन्ति अस्मिन् शर्करिलो देशः । तदेव कर्मविशिष्टं यथा—पद्मस्मिन् हृदयं पद्मः कर्मम्, करणविशिष्टमपि यथा—दण्डः प्रहरणमस्या दण्डा व्रीडा इति । करणादयोऽस्य विशिष्टा न विद्यन्ते । कर्मकर्त्रोरेयाकारक-सन्निधिनिपातविशेषणयोगः । स कर्मणोऽकारणेन यथा—मासाय भूतो मासिकः, सप्तः सप्तमहीत्यर्थः साप्तरिक इति, कर्तुं यथा—सत्तापाय प्रभवति सातापिकः, वर्षं भूतो भारी वा वार्षिक इति । कर्मणः सन्निधौ यथा—गान्धर्वदे अधिष्ठित्य दृतो ग्रन्थः वाचस्पदीयः, कलापिषु उद्दिष्टमान-कलापेषु देयमृण कलापक इति, कर्तुं यथा—तत्तिष्ठिणा प्रोक्तं विद्वन्ति अधीयते वा तत्तिरीयाः, पूर्वं दृतं भुक्तं पीतं वा पमि पूर्विण इति । कर्मणो निपातेन यथा—यथाकथाच क्रियते याथाकथमिदं, घटि हृदयते बाह्य इति, कर्तुं यथा—भारद्वाज्य भारतीय साक्षाद्वा साक्षी इति ।

ननु क्रिययाऽपि कर्मणः कर्तुं यथा विशेषणयोगः संभवति, तद्यथा—पाकेन निर्वृत्तं पाकिम्, अपमिस्त्यापमित्यत्र, याचितेन याचितक इति, यथा च सुखात् पृच्छति सौभाग्यतिकः, प्रभूतमाह प्रभूतिकः, दृतं (त) पूर्वेभ्येन कटं दृतपूर्वा कट इति । उच्यते—क्रियाऽपि प्राकृतं कर्मणः, अतस्तद्विशिष्टयोरपि कर्मकर्त्रा कर्म(कर्तृ)विशिष्टत्वमेव भवति । ननु च निर्वृत्तमित्येतस्य कथं कर्मता ? इदं छात्रादिकर्मशेषे कर्तरि (कर्तरि वा) प्रयुज्यमानं दृश्यते । नेवम्, अन्तर्भूत-पर्यन्तत्वेनास्य सकर्मकत्वमपि मन्यन्ते, तथा च कात्यायनः—

‘उत्तारणाय जगतः प्रपितामहेन तस्मात्पदात्त्वमसि रज्जुरिव प्रवृत्ता ।’

महानागोऽप्याह—‘नागरकवृत्तं वर्तते’ इति । अथ दृतपूर्वी कट इति कथम् ? न ह्यनेन प्रयोगेणापि भवितव्यम् । किं कारणम् ? द्वितीयया तावत् नोत्पत्तव्यम् । तत् कुत ? तेनाभि-

हितम् । प्रत्ययेनापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति । उच्यते—नाय कर्मणि क० अपि तु भावे । भावसाधनेन च कृतशब्देन योच्यते क्रिया तयेप्सित कटादि कर्मानभिहितमेवेति । तत्र यथा ग्राम गतो देवदत्त इति धातुनिष्ठाभ्यामभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः ग्रामादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति, एव कृतपूर्वाति कृतशब्देन तद्वित्तेन वाऽभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः कटादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति, तथा हि—कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्विशब्दस्तद्वित्तान्तो वर्तते तेन च पूर्वं कृतवानित्ययमर्थः संपद्यते; एवं च सापेक्षत्वाभावात्तस्यसामर्थ्यम्, अस्ति च करातिवाच्यक्रियापेक्ष कटस्य कर्मत्वमिति तद्वित्त-द्वितीयोत्पत्त्योर्नानुत्पत्तिः । तदुक्तम्—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

संबध्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ इति ॥

यदा तु कृतं पूर्वं कटोऽनेनेति विग्रहः, तदाऽपि न दोषः, यतः यद्यपि कृतादिशब्दाः कर्मणि व्युत्पाद्यमाना सामानाधिकरण्यात् कटादिकर्मविशेष निर्भुज्यते, तथाऽपि नेत्यंभूता एव प्रत्ययमुत्पादयन्ति, वृत्तीनां विशेषप्रत्यायनासामर्थ्यात्, अतो वृत्तिविषयेऽनपेक्षितविशेषकर्मान्त-भूतकर्मसामान्योऽस्य एव कृतशब्दो भवति । अविचक्षितकर्माणोऽन्तर्भूतकर्माणश्चाकर्मका एव जायन्ते, यथा—‘तस्माद्दिक्षितो न ददाति न पचति न जुहोति’ इति । एवमकर्मकत्वेऽन्तर्भावमिधाय्येव, तद्वानपेक्षत्वात् सामर्थ्यं सति प्रत्ययमुत्पादयति । प्रत्ययार्थश्च कर्ता क्रियया प्रकृत्यर्थेन यक्षीप्सति तत् कर्मानभिहितं प्रत्ययेन, ततो द्वितीया भवति । तदुक्तं भाष्ये—‘योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने निवर्तते, अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यति कृतपूर्वा कटमिति’ । हरिरप्याह—

विशेषकर्मसंबन्धे त्रिनिर्मुक्ते कटा (कृता) दिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कट (कृत) शब्दोऽवकर्तते ॥

अकर्मकत्वे सत्येवं त्तान्तं भावाभिधायि यत् ।

तेन क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ इति ॥

यदि वा शास्त्रप्रक्रियाभ्यासप्राधितमतीनामेवायमभिमान — वाक्यार्थे वृत्तयो भवन्तीति । परमार्थतस्तु—वृत्तिवान्ययोरन्यत्वमेव मन्यन्ते, अर्थविप्रकर्षात् । यथा हि—वाक्ये यः कटादिकर्म-संबन्धः स वृत्ता नास्ति, तस्यान्तर्भूतकर्मण कृतशब्दस्य भावमिधायित्वात्; तदुक्तम्—

विशेष. श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु वृत्तौ नित्यं न प्रियते ॥

भाष्यकारोप्याह— 'नेदमुभय युगपद्वयति वाक्य च प्रत्ययश्च, यदा वाक्य न तदा प्रत्यय, यदा प्रत्यय सामान्येन तदा वृत्तिः, तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषणोऽनुप्रयोक्तव्य कृतपूर्वा वदमिति' एवमधीतमनेन, अधीत व्याकरणमनेन इति वा अधीती व्याकरणे इत्यपि व्याख्यातम् ।

सवन्धी द्विधा—प्रधान गुणभूतश्च । तयोः प्रथमान्ताभिधेय प्रधानम्, स द्विधा—द्रव्य रूप, गुणरूप, अभिन्नरूपश्च । तेषु 'तस्यापत्यम्' (पा ४ १ २२) इत्यादिराधेयवचनो द्रव्यरूपः, स द्विधा—निरपक्ष, सापक्षरूपश्च । तयोः निरपक्षो यथा—वसिष्ठस्यापत्यं वसिष्ठः, पाणिनेः शिष्यः पाणिनीयः, पञ्चालानां राजा पञ्चालः, पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः, पाटलायाः पुष्प पाटलः, जम्ब्या फल जाम्बयम् इति । सापक्षो यथा—पितुः पिता पितामहः, पितुर्भ्राता पितृव्यः, मातुर्भ्राता मातुलः, भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः, स्वसु स्वस्रोप इति । 'तस्यैव' (पा ४ १ २०) इत्यादिराधेत [वचन] गुणवचनो गुणरूपः, स द्विधा—पट्टोविशेष्यः, अपट्टोविशेष्यश्च । तथा पट्टोविशेष्यो यथा—गुप्ताकमियं गौः यांप्माकी गौः, देयदत्तस्य भूतपूर्वो देयदत्तरूपः राजा, पुत्रस्य निमित्तः पुत्रीयः सयोगः, विदिशायाः अदूरमथ धँदिशः नगरः, मूर्धायाः विकारः मूर्ध्वः भस्त्रः, दूर्धायाः अवयवः दोर्ध्वः काण्डः इति । अपट्टोविशेष्यो यथा—वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोपुङ्गवः, अङ्गारेभ्यः इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि, शरणे साधुः शरण्यो राजा, आकर्षे कुशलः आकर्षको धूर्तः, पुण्ये वित्तः पुण्यवचनं चम्पकः, सूर्येणैकदिक् सोरी घलाका इति । प्रहृत्यैकच्छायोऽभिन्नरूपः, ॥ द्विधा—लिङ्गसत्त्वानुपप्राप्ती, लिङ्गसत्त्वोपप्राप्ती च । तयोर्लुङ्गभिधेयो लिङ्गसत्त्वानुपप्राप्ती ; यथा—गर्गस्यापत्यानि गर्गाः, पञ्चालस्य राजानं पञ्चालाः, अत्रे अपत्यानि अभयः, कुसुम्याः पुष्पं कुसुम्भः, वदर्वा फल वदरः, लवणेन ससृष्टं लवणं सूपः इति । लुङ्गभिधेयो लिङ्गसत्त्वोपप्राप्ती यथा—पञ्चालानां निवासः पञ्चालाः जनपदः, वरणाः सत्यस्मिन् वरणाः नगरीः, शिरीषाणामदूरमथ शिरीषो ग्रामः । किञ्च गोदो नाम ह्रदः, तयोरदूरमवो ग्रामः गोदो हरीतक्यादिषु पुनः व्यक्तिसं योपगृह्णाति, न वचनम्—हरीतक्या फलानि हरीतक्याः, खलतिकादिषु वचनमेव, न व्यक्तिः—खलतिको नामाद्वि, तस्यादूरमवानि खलतिकं घनानि इति । ननु च वसिष्ठस्यापत्यमित्यादा भिन्नाधिकरणत्वात् द्वयमेवाश्रयतः पितरं पुत्रं च, तथाहि—उभयमपि सवन्धादभ्यधिकं प्रतीयते—पितुश्चास्मी पुत्राः स्वमिति, तत् क्यमेकसादेव पट्टी तद्धितो वा ? उच्यते—यद्यप्ययमुभयाधिकरणं, तथाऽप्येक एव, मेदे हि नोभयाधिकरणं एकं स्यात्, सत्यन्वद्वयप्रसङ्गात् । सोऽयमकोऽनेकाश्रयः, एकश्चेव विभक्त्योच्यते, एकसादेव तद्धितोत्पत्तिर्मवति । एवमपि पितुरेव

पट्टीति नियमो न स्यात् । कः पुनराह नियम इति, यावता मातुः पिता मातामह इत्यपि भवति । कुतः पुनरिदं यदेकदा तु स्वामिनोऽन्यदा तु स्वस्माद्भिभक्तिः तद्धितो वेति ? संयन्धस्य पदन्यासा-
तिरेकात् । नियोगतो हि पितापुत्रयोरेकस्य प्राधान्यमन्यस्योपसर्जनत्वं, तुल्यत्वे संबन्धमावात् ।
तत्र न प्रधानं पुत्रादि गुणानुरोधेन प्रवर्तितुमर्हति, उपसर्जनं तु पित्रादि यथा प्रधानानुग्रहः
तथाऽऽत्मानं निर्वर्तयति स्वरूपावस्थितौ प्रधानार्थासिद्धेः । अतोऽप्रधाने संबन्धस्याधिकः
पदन्यासः । तत्र पट्टी तद्धितोत्पत्तिर्वा भवति । सा चेकत्वात् संबन्धस्य पुत्रगतमप्येनमभिधत्ते ।
यदा तु मातुः पिता मातामहः इति विवक्षातः प्राधान्यविपर्ययः, तदा अपत्यादुत्पन्नया पट्टया
द्विष्टोऽन्यसावमिहित इति न सा तद्धितो वा पितृशब्दात्, तदुक्तम्—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिर्धायमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ॥

एवं 'तेनैकदिक्' (पा. ४.३.११२) 'तदर्थं विरुतेः प्रकृतौ' (पा. ५.१.१२) 'तस्य
निमित्तम्' (पा. ५.१.३८) 'तेन वित्तश्चुष्टुपूषणपो' (पा. ५.२.२६) 'तस्मै हितम्' बहुवचनकरणे
'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसर्गानाम्' इत्यादिषु सहार्थतादर्थ्यविचहितलक्षणोपपद-
परिशेषादयः संबन्धविशेषाः पठ्यन्ता अपि द्विष्टत्वादेकविभक्तिवाच्यत्वेनावगन्तव्याः । ननु च
तृतीयादीनां व्यतिरेकविभक्तित्वात् पट्टीवदेव भवतु, संबन्धामिधानसामर्थ्यात्, प्रथमायाः
पुनरव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थमिधाविन्या कथमिवैतदुपपद्यते—त्वमिव त्वावान्, अहमिव मावान्
इति । अत्रके धर्णयन्ति—त्वावत पुरुषसो, यज्ञ विप्रस्य मावतः, न त्वावानम्यो दिव्यो न पार्थिव
इति प्रथमान्तायाः प्रकृतेः प्रधानभूतेऽपि सवन्धिनि प्रयोगदर्शनात् प्रत्ययोऽवगम्यते । अन्ये
त्वाहुः—त्वमिव त्वावान्, अहमिव मावान् इत्युपमानमत्र प्रथमान्तं प्रहृत्यर्थः उपमेयं प्रत्ययार्थः ।
न तत्र तावदवच्छेदकत्वादुपमानं प्रधानम् । अवच्छेदकादन्युपमानात् पट्टी नोत्पद्यते, व्यतिरेक-
हेतोरसंभवात् ; इवशब्दो ह्यसत्प्रभूतामिधावित्वाच्च व्यतिरेकाभिधायकः, सादृश्यद्योतको ह्यसौ ।
अन्यच्च न कश्चिदिह व्यतिरेकहेतुः श्रूयते । अतश्च गौरिव गवयः इत्यादाविवात्र पट्टया अभावः ;
व्यतिरेकहेतौ तु सतीवशब्दप्रयोगे उपमानात् पट्टयुत्पद्यते—देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य दन्ता इति ।
तदुक्तम्—

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात संबन्धिनो विना ।

नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकः स प्रयुज्यते ॥

मा भूत् पट्टी ; प्रथमयाऽपि न मपितव्यमेव, उपमानस्यावच्छेदकत्वेनाप्याधिवयात् । कः
पुनराह—अनधिक एव प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति, पाटलिपुत्राद्राजकं सप्त योजनानि, सप्तसु वा

योजनपु इत्यभ्यन प्रथमा सप्तमी च सत्यते, मन्त्राधने च प्रथमं विधीयते, धिक् देवदत्त, हा देवदत्त, इति च द्वितीयानिषये प्रथमाप्रयोगो दृश्यते; यथा—

‘हा धिक्ष्टमनिष्टमस्तस्मिन्, कोऽयं निरे. प्रक्रम. ।’

‘कन्यान्त.पुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भाग्य. ॥’ इति ॥

पष्ठपन्तामिधेयो गुणभूत ; स त्रिधा—भावविशिष्ट, कारकविशिष्ट सवन्धिविशिष्टम् ।
तेषु भावेनावच्छिन्नो भावविशिष्ट ; स द्विधा—मुख्येन, उपाधिना च । तयोर्मुख्येन यथा—
वृष्टिरस्यास्तीति वृष्टीयल, मायायी, आमयायी, दयालु, भद्रालु इति । उपाधिना यथा—
मृदङ्गो वाद्यत इति शिल्पमस्य मार्दङ्गि, अपूपा मियन्त इति शिल्पमस्य आपूपिक, मास
प्रसन्नचर्यमस्य भिम्यो मासिक, अस्मि परलोके इति मतिरस्य साधो आस्तिक, नास्ति नरकादिक-
मिति मतिरस्यासाधो स नास्तिक, दिग्मेव प्रभवतीति मतिरस्य दिग्मेवो दैष्टिक इति ।
कारकेनावच्छिन्न कारकविशिष्ट स द्विधा—व्यतन्त्रेण, अस्वतन्त्रेण च । तयो स्तन्त्रेण यथा—
धनमस्यास्तीति धनवान् वदाय, पञ्चमाऽस्य मासो जातस्य वर्नेते पञ्चमो बालक, प्रासादोऽस्य
स्यात् प्रासादीय दारु, तारका मजाता अस्य ताररित नभ, समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कर्म,
एकमन्यत् कर्माभ्ययने वृत्तमस्य एकान्यिक इति । अस्वतन्त्रेण यथा—
रवण पण्यमस्य लायणिक, वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेय, धनु प्रहरणमस्य धानुष्क, प्रस्थ परिमाणमस्य प्रास्थिक,
सलानुरोऽस्याभिजन सालानुरीय, प्रामो निवासोऽस्य प्रामीण इति । सवन्धिनावच्छिन्न
सवन्धिविशिष्ट स द्विधा—विशेष्येण, विद्वेष्येण च । तयो विशेष्येण यथा—
अपूपा हिता
एषा आपूपिका अवन्तय, मूलमार्गर्द्ध एषा मूल्या माया, वृहत्याविरस्य वार्हत प्रगाथ, काल
प्रदोऽस्य कालिकमृणम् किञ्च निशासवन्धाभ्ययनमपि निशा तदस्य सोढ नैश, एष
प्रादापिक इति । विशेष्येण यथा—
इन्द्रो देवता अस्य एन्द्र हवि, सशतका योद्धारोऽस्य
साशतक सप्राप्त, दिनय प्रयोजनमस्या वैनयिरी विद्या, वधदत्तो ग्रामणीरस्य देवदत्तक सङ्ग,
पञ्च अवयवा अस्या पञ्चतयी गति, पञ्च अस्य भूतिवक्त्रा वा पञ्चक पदाथ इति । ननु च
‘तस्यापत्यम्’ इत्यादा उपगोगपत्य आपगग इति ‘समर्थानां प्रथमाद्धा’ (पा ४ १ ८२)
इत्यधिकारात् पष्ठपन्ता प्रहृतिरपत्यवतो गुणभूतस्य वाचिका, प्रथमान्त तु प्रधानभूतमपत्य
प्रत्ययाथ एव । ‘तस्येदम्’ (पा ४ ३ १२०) इत्यादावपि प्रधान सवन्धि तद्धितवाच्यमित्युप-
पद्यते । ‘साऽस्य देवता’ (पा ४.२ २४) इत्यादां तु इन्द्रो देवता अस्य एन्द्र हवि इति
पूर्वोक्तादेवाधिकारात् सेति प्रथमास्ता प्रहृतिरिन्द्रादिदेवतावाचिका प्रधानम् गुणभूतस्तु सवन्धी
पुरोडाशादिरस्येत्यननाप्रधानभूतसवन्धिव्याचकत्वेन निदिष्ट प्रत्ययार्थ । तत्कथमिवाय विपर्यस्त
प्रधानगुणभाव उपपन्नो भवति ? उच्यते—गुणभूतोऽपि सवन्धी बुद्धवत्तरेणाप्रधानभावात् प्रच्या

व्यासादितप्रधानभावः प्रत्ययार्थत्वेन प्रदर्श्यते । अत एव इन्द्रो देवता अस्येत्येतावानेव विग्रहो न कार्यः , वृत्तिसमानार्थेन हि तेन भवितव्यम् । न चेतावतो वृत्तिसमानार्थता , वृत्ता हि इन्द्रादि-
देवतावच्छिन्नं पुरोडाशाद्यवगम्यते वाक्ये तु पुरोडाशाद्यवच्छिन्नेन्द्रादिदेवतेति । अयं तु विग्रहो
वृत्त्या समानार्थः—इन्द्रो देवता अस्य तदिदमिन्द्रस्वाग्यवच्छिन्नमैन्द्र हविः इति । तदिदमुक्तम्—

अनन्तरोक्तः संवन्धी प्रतिपद्य प्रधानताम् ।

बुद्धयन्तरपरामर्शाद्वाच्यतां प्रतिपद्यते ॥

प्रकृत्यर्थाविशिष्टो हि प्रत्ययार्थोऽभिधानभाक् ।

न्यायः स नतः^१ सास्येत्यधिकारसमाश्रयात् ॥

एवं 'सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगायेयुः' इत्यादावपि गुणभूतः संवन्धी तद्धितामिधेयो
बोद्धव्यः । यत्र तु गुणभूतः संवन्धी प्रत्ययार्थः तत्र न प्रधानम् , यत्र प्रधानं तत्र न गुणभूतः ।
कुतः पुनरिदं ज्ञायते ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—यद्य निवासनिवासवत्सवन्धे उभयमाह—
'तस्य निवासः' (पा ४ २ ६९) 'सोऽस्य निवासः' (पा. ४. ३ ८९) इति ।

ननु च अपत्यापत्यवत्सवन्धेऽप्युभयं समाव्यते—माता अपत्यमस्य मातामहः, पिताऽपत्यमस्य
पितामहः इति । नैवम् , पितुः पिता पितामहः , मातुः पिता मातामहः इति करिष्यते । तथाऽपि
हृदयस्य वन्धनं शृङ्खलमस्य वन्धनं करमे, इति कथम् ? नाग्योत्र वन्धनशब्दः संयन्धिवचनः—
यथा हि वन्धनमित्यनेन दामोच्यते । नैवम् , वन्धनमित्यनेन स्रग्वाशब्दोपाभयः शृङ्खलकः करम इति ।
एवं च निवासतद्रतोऽपि शेषपष्ठभ्युपगमत्वे कर्तृविशिष्टमधिकरणं वाच्यम्—शिबीनां निवासः
शैव इति ; अपरत्र अधिकरणविशिष्टः कर्ता—ग्रामो निवासोऽस्य सोऽयं ग्राम्य इति । ननु च
ग्रामशब्दोऽयं समूहवचनः , तद्यथा— 'अथग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्'
'न रुणस्तीन्द्रियग्रामम्' इति । किं चात ? समूहश्च समूहपेक्ष इति सापेक्षत्वादसामर्थ्यं
तद्धितोत्पत्तिर्न भवति । न च सामान्येन समूहाद्भविष्यतीति वाच्यम् , तावत्येवार्थं तस्यापरि-
समातेर्दुरधिगममभिधाने च सामर्थ्याभावात् । न च यथा देवदत्तस्य मातुः पिता मातामहो
देवदत्तस्य, विष्णुमित्रस्य गुरोः कुल गुरुकुलं विष्णुमित्रस्येति सापेक्षस्यापि तद्धितः समासो वा
भवति, एवमस्यापि भविष्यतीति वाच्यम् , न ह्ययं संवन्धिशब्दः । सवन्धिशब्दानामेव च
सापेक्षाणां वृत्तयो भवन्ति , यदाह—

संवन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते ।

सार्थवत् सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥

^१ मूलमातृकाकोटोऽप्येवमेवात्र वर्गलोपः उपलभ्यते । परंतु, 'न्यायस्पष्टममतः सास्येत्यधिकारसमाश्रयात् ।' इति
पाठेनात्र भवितव्यमिति प्रतिभाति ॥

अन्येषां तु सविशेषणानां न वृत्तिः, वृत्तानां वा न विशेषणमित्येष; न हि भवति ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष ऋद्धराजपुरुष इति; नापि ब्राह्मणानां ग्रामो निवासोऽस्य ब्राह्मणानां ग्राम्योऽयमिति । क्व तर्हि राजः पुरुषः शोभनो राजपुरुषः शोभन इति ? भवति चे प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः । क्व तर्हि ग्रामो निवासोऽस्येति ग्रामस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्ये सापेक्षस्यापि वृत्तिर्न भवति ? अनन्तरोक्तन्यायेनात्र पटवर्थस्य प्राधान्यात् । ननु, अयमपि सवन्धिदाब्दः कस्मात् भवति ? समूहार्थमात्र एव घृत्यपरिसमाप्तेः । तर्हि न भवितव्यमेव ग्रामशब्दादिवासनिवासार्थसंबन्धे तद्धितेन ? न भवितव्यम्, यथा—अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदायां यमुपचारवृत्त्या भवति, इत्यते तात्पर्यात् तद्वदुपचारः, यथा मञ्जा क्रोशन्तीति, यदि वा ग्रामशब्दोपपदार्थः, यथा—अस्ति शालासमुदाये—ग्रामो दग्ध इति; जनपदसमुदाये—ग्राम आगत इति, अस्ति घाटपरिक्षेपे—ग्राम प्रविष्ट इति; सारण्यके ससीमके सखण्डिलके च भूमदेशे—ग्रामो लब्ध इति, अस्ति अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे—‘शूद्रकर्पकप्राये जनपदं निवेशयेत्; तत्र अष्टादशग्राममर्धं प्रधानं स्थापनीयम् । स नागराणां निवासो नगरमिति ।’ तत्र अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे यो ग्रामशब्दो वर्तते, ततो भवितव्यं तद्धितेन—ग्रामो निवासः अथेति सोऽयं ग्राम्यः ग्रामीणः इति ॥

अथ स्वार्थिकाः । तेऽपि द्विधा—असत्त्वभूतार्थाः, सत्त्वभूतार्थाश्च । उभयेऽपि प्रत्येकं षोढा-वाचकाः, चोतकाः, विशेषकाः, सहाभिधायकाः, सार्थकाः, निरर्थकाश्चेति । तत्र असत्त्वभूतार्थेषु शक्तिमात्राभिधायिनो वाचकाः, यथा—तत् आगतः, तत्र वसति, पुरस्तादागन्त, पुरस्ताद्वसति, देवता गच्छति, मनुष्यप्रा तिष्ठति इति । पदार्थगतकुत्साप्रशंसाद्यभिधायिका चोतकाः, यथा—कुत्सित पचति पचतकि, प्रशस्त पचति पचतिरूप, ईपदसमाप्त पचति पचतिरूप, प्रकृष्टं पचति पचतिराम्, एव नितरा, अतीवतरां इति । वाचकरे चोतकरे वा मङ्गलरीप्साद्यधिकार्याभिधायिनो विशेषकाः, यथा—बहुभ्यो देहि बहुशो देहि इति । अल्पं देहि अल्पशो देहि इति, ब्रह्म्यां ब्रह्म्या देहि डिशो देहि, माप माप देहि मापशो देहि, एवं कस्मिन् काले कदा, तेन प्रकारेण कथमिति । अनुप्रयोगाद्यपेक्षिण सहाभिधायकाः, यथा—अनग्निरग्निं सपद्यते अग्निसात्सपद्यते, देवाय देयं करोति देवराकरोति । एव त भवन्त ततो भवन्त, एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, अस्ते आयुष्मते दहायुष्मते, कस्य देवानां प्रियस्य क देवानां प्रियस्य इति । गतिसहाधिकार्य-निमित्तभूताः सार्थकाः, यथा—शुक्लकृत्य, पटपटायते, द्वेषाकार, अभितो ग्राम, विना देवदत्तेन, दक्षिणादि ग्रामात् इति । शब्दापेक्षयादिमात्रहेतवो निरर्थकाः, यथा—उरसि प्रत्येव प्रत्युरसं, आरमन्मध्यैव अप्यात्म, गिरिमन्नेव अनुगिर, उच्चैरेव उच्चकं, त्वयैव त्वयका, अस्माभिरैव अस्माकामि इति । एवमन्येऽपि—देवा अर्जुनतोऽभयन्, पूर्वतो ग्रामस्य, ग्रामपूर्वेण, पुरस्ताद्गमनीय, ऐक्य करोति, पञ्चदश पचति इत्यादयः असत्त्वभूतार्था स्वार्थिकेषु यथायोगमवगन्तव्याः । अन्ये तु—वतिमपि दास्यभिधायिषु विशेषकस्वार्थिकेषु वर्णयन्ति, यथा—रात्रेव व्यवहृतमनेन

राजवत्, देवमिव भवन्त पश्यामि देववत् इत्याद्युदाहृत पुरस्तात् । एव च सूत्र व्याचक्षते—
तेन तुल्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे वतिर्भवति यत्तुल्य क्रिया चेत् सा भवति । क्रियेत्यनेन क्रियानिमित्त-
भूता शक्तय उच्यन्ते । न चैतद्व्याच्यम्—एव सति क्रिया न सगृहीता भवति यतः क्रियाऽपि
कारकमेव, यथोच्यते—

क्रियामन्ये तु मन्यन्ने कचिदप्यनपाश्रिताम् ।

साधनैकार्थभावित्वे प्रवृत्तिमनपायिनोम् ॥

सामान्यभूता सा पूर्वं धात्वर्थैः प्रविभज्यते ।

ततो व्यापाररूपेण साध्ये च व्यवतिष्ठते ॥

प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।

शक्तिरेवाधिकरणे स्रोतोवदुपकर्षति ॥

अपूर्वं कालशक्ति वा क्रियां वा कालमेव वा ।

तमेवंलक्षणं भावं केचिदाहुः कथंचन ॥ इति ॥

तत्र तस्येवेत्यस्य च प्रयोजनमुपन्यस्त पुरस्तात्—द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न लभ्यत इति ।
नन्वेवं सति देयदत्त इव स्थूल, यज्ञदत्त इव गोमान्, इत्यत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति, सप्तमी पठ्यन्त-
त्त्वयोरभावात् । अत्रापि क्रियाप्रहणाद्रविष्यति । कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रिया-
पूर्वकत्वात्, स्थूलगुणयोगाद्धि स्थूले भवति, गोसधन्वाच्च गोमान् इति । नन्वेवं सति
क्रियाप्रहणमपि न कर्तव्यम्, प्रवर्ततामधिरापेणैव तेन तुल्य इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः । ‘तत्र तस्येव’
इत्यनेन च नार्थः सूत्रारम्भेण । ‘तदहम्’ इत्येतदप्युपमानान्न व्यतिरिच्यते, यद्धि वृत्तं
राजानमर्हति तद्वाजसहस्रमेव भवति । एव च तेन तुल्यमित्येवावतिष्ठते । तथा चाह चन्द्रगोमी—
‘इवे वतिः’ इति । नन्वेव सति गोरिव गजय इत्यत्रापि वतिः प्राप्नोति । नेवम्, उपमायां वतिः,
नोपमाने । यद्यपि वतिशब्देनोभयमपि द्योत्यते, तथाऽप्यन्यदेवोपमयम्, अन्यदेवोपमानम्,
भूयोऽवयवसादृश्यस्य योगो ह्युपमा यथा—चन्द्र इव मुखम् । सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्,
यथा—गौरिव गजय इति ॥

सत्त्वभूतार्थभेदेषु लिङ्गविशेषाद्यभिधायिनो वाचकाः, यथा—देव एव देयता, देवतैव
देवत, उपधिरेव ओपयेय, भाग एव भागधेयं, उपाय एव औपयिक, चत्वार एव वर्णाः
चातुर्वर्ण्य इति । कुत्साप्रशसाद्यभिव्यजका चोतकाः, यथा—कुत्सितो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः,

प्रशस्ता मृतृ मृत्ना, तनु उक्षा उभतर, लघु कुटी कुटीरक, ईषदसमाप्त आट्ट आट्टकृत्प, भूतपूर्वा राजा राजचर इति। वाचकत्वे चोतमत्वे वा व्याहृतत्वाद्यथप्रिणपव्यनिहेतव विनापका ; यथा—व्याहृतार्था वागेव वाचिकम्, उपदशरूप कमव कामेणम्, असहाय एव एव एमानी, अन्य इवायमभ्यक्, कुशाग्रमिव कुशाग्रीया पुडि, शिलेय शैलेय दधि इति। प्रट्टिविशेषेभ्यो नित्यमुपजायमाना सहाभिघायका यथा—करीषगन्तरपस्य करीषगन्ध्या, अभिजिताऽपस्यमाभि जित्य, कुशभ्यापस्य कौश्राय य, परस्पर विविध आकाशा व्याप्रीती, समन्ताद्वाय साराविण, राजामायत्त राजाधीनम् इति। 'लुपि युक्त्वक्षित्वचन' (पा १ २ ५१) इति कार्यार्था साधका यथा—चञ्चल रमणीयम्, यधिका दर्शनीय, वासुदय प्रतिमा, यल्लदयध्विन्न, दधपय आकाशरेखा, हसपथ प्रौञ्ज इति। शब्दोपचयादिमात्रहेतव निरर्थका यथा—प्रज्ञ एव प्राज्ञ, धिनय एव धनयिक, मृदेय मृत्तिका, सूर एव सूर्य, नामय नामधय, दधाना राजय देवराज इति। एव कतर, कतम, पटुतर, पटुतम, परिष्ठ, पटीयान् इत्यादयाऽपि सत्वभूता स्वार्था स्वार्थिरेषु यथायोगमवगन्तव्या। किं पुनरर्मा पदप्रवृत्तय प्रातिपदिकप्रवृत्तयो वा? कुतस्ते सहाय? उभयधोपलम्भात्; तथा टाया युष्मस्मि, कदा, तर्हत्यादा प्रातिपदिकप्रवृत्तित्वम्, भिन्दकि, त्वयकि, मयकि इत्यादा पदप्रवृत्तिरुपलभ्यते। ततश्च यावत्, अभ्यक्, उद्यक् इत्यादौ सदह, न सदह, स्वाथद्रव्यलिङ्गमप्याशक्तिमात्राभिधानेन प्रातिपदिकात् स्वार्थादि निमित्तकुत्साप्रशसानुक्त्वातिशयपरिसमाप्त्यधिकाथघातनेन पदादय स्वाधिकोपनिर्भवतीति। स्वार्थाभिधानेन हि परिसमाप्तार्थं पद स्वार्थादिनिमित्तक कुत्सादिभि सवन्धमुसहते; तदाह—

कुत्साप्रशसानिर्वायै. समाप्तार्थं तु युज्यते।

पद स्वार्थादय सर्वे यस्मात्कुत्सादिहेतव ॥

यद्यपि स्वार्थाद्यन्तमनियन्धना क्वचित् कुत्सादयो भवेयु, तथाऽपि तत्साकक्ष्यार्थं पदादेव कादय उत्पाद्या। तत्र अन्यतमनियन्धना कुत्सादया यथा—

किं द्वारि देवहतिके सहकारकेण सज्जितेन त्रिपवृक्षक पुप पाप।

यस्मिन्मनागपि त्रिकामत्रिकारभाजि भीमा भवन्ति मदनजरसनिपाता ॥

अत्र हि दैवदत्तशब्देन लघाया नीत्युपाया सर्वेष्वानुसृत्यमानताया सहकारसवर्धन नियन्धन वमवास्या कथा द्वात्यत—एव नाम त्व द्वावोपहृताऽसि, यत् सहकारच्छद्धान विपपादप द्वारि सज्जयसि इति। त्रिपदापदशब्देन लघाया सहकारस्य सवधव कु साया, पादपविकासकाले कामिनामसहायसरवरसनिशातहेतुकत्वमवास्या वप्रत्ययन प्रत्याख्यत। तदुक्तम्—

कुत्सितत्वेन कुत्स्यो वा न सम्यग्वा त्रिकुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

न च सांप्रतिको कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते ॥

तद्यथा—

एक इह जीव श्रेके जीवतिरूपं नृरूपपशुरूपः ।
यः प्रेमपागपाशे मृग इव न मृगीदृशां पतति ॥

स्वार्थादिसाक्यनियन्धना कुरसानुकम्पातिशयप्रशसादयो यथा—'कुरसितक', 'अनु-
कम्पितक', 'प्रकृष्टतर', 'प्रशस्तरूप' इति । अत्र हि—

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।
कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थं को विधीयते ॥
प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।
प्रकृष्टस्य प्रकर्षं तु तरवादिर्विधीयते ॥

एवमनुकम्पाप्रशंसयोरपि वाच्यमिति । अनुकामिकामीकादयोऽपि स्वार्थिकप्रत्ययान्ता एव ।
तेषामन्वादिभिर्हि क्रियाविशेषः कश्चिदाक्षिप्यते , तत्र च कामयते इत्यादौ प्रत्ययो भवत् स्वार्थं
एव भवति । ननु च 'अनुकामिकामीक' कविता' इत्यत्र अनुकामयतेऽसौ इत्यनुक', अतिकाम-
यतेऽसौ इत्यभिक्तः, अभीको वेति वृत्तिसमानार्थवान्यकृत्पनार्यां धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धः,
साधनेन वा ? किं चात ? यद्युपसर्गेण, प्रकृत्यर्थो वक्तव्यः, अनुकामयते, अतिकामयते इत्यर्थे
प्रत्ययस्यैवोत्पादात् । अथ साधनेन, पश्चादुपसर्गयोगो न घटते ; न ह्यसत्त्ववचना अन्वाद्य-
सत्त्वभूतार्थवचनैः सह संप्रत्ययमुत्सहन्ते । यथेच्छसि तथाऽलु । अलु तावत् कमेः प्रथममुपसर्गेणैव
संबन्धः । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थो वक्तव्य इति । स नास्ति पृथक्, प्रत्ययार्थविशेषणभूतस्यैवान्वादेः
प्रकृतिभावात्, यथा 'शृशादिभ्यो भुव्यच्चे' इत्यत्र मनस्वी सुष्टु भवति सुमनायते, दुर्मनायते,
अभि अभिमनायते इति सुदुरभीना प्रत्ययार्थमवने विशेषणत्वेऽपि प्रकृतिभावः । ननु असुमनाः
सुमना भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सुदुरभीनां कस्मान्न भवति ? तथा सति स्वमनायत,
दुरमनायत, इत्यङ्गागमः स्वादीनां पूर्वतः प्राप्नोति, यथा—असंग्रामयतेति । तत्र संग्रामयतेः

सोपसर्गस्यैव चुरादिषु पाठ इति चेत्, इहापि तत् समानम्, भृशादिषु हि सुमनस्, दुर्मनस्, धमिमनस् इति प्रकृतयः पठ्यन्ते । यद्येवं, अन्यदप्येत्येति चेत् स भविष्यति । नैवम्, यद्यपि 'अनो रुध कामे' इति दिवादिषु पठ्यते, तथाऽपि यथा अकथ्यतेति दृश्यते नैवममनायतेति । तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे, यथा इयेन इयाचरति इयेनायते इत्यत्र आट्. प्रयोग उक्तार्थत्वात् भवति, एवं सुमनायत इत्याद्यां स्वादीनामपि न भवेत् । नैवम्, तत्र हि आट् इत्यत्र प्रत्ययार्थ-विशेषणम्, इह तु तत्र स्वादीनामर्थः, ततश्च मनायत इत्युक्ते न ज्ञायते सुप्तु दुप्तु अभि वा मनस्वी भवतीति श्लाघ्यः प्रयुज्यन्ते ; यथा 'पुच्छमाण्डवीराणिष्ट' (पा ३ १ २०) इत्यत्र 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' इति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते इति, एष अनुकामयते अनुकः, अभिकामयते अभिक्, अर्माको वेति । अल्प वा पूर्वं कामे साधनेन सयम्भः । ननु चोक्तम्—पश्चादुपसर्गयोगो न घटत इति । निपाता अथादयो भविष्यन्ति—अनुरूपः कामिता अनुकः, अभिरूपः अभिक्, अर्माको वेति । तथाऽपि, अनुकोऽनु-कामिता, अभिकोऽभिकामिता इति घक्तव्यं स्यात्, यथा—'इत्क उन्मना' इति । नैवम्, सामायेनापि विशेषानिधानं दृश्यते, तद्यथा—'गम्ल खल्ल गतौ' इत्यत्र हि गच्छतीति गौः, सर्पतीति सर्पः इति गमनसर्पणयोर्धद्यपि महान् विशेषः तथाऽपि गतावित्यविशेषेण निर्दिश्यते । एतेन 'नते नासिकाया सहाया टीटज्जनाट्ज्झट्च' (पा ५ २ ३१) इत्याद्यपि व्याख्यातम्, अत्र हि नासिकाया अवटीटन, अवधनमनं, अवधंश इति नतिविशेषा नते इत्यनेन सामान्य-शब्देनाभिधीयन्त इति । उपसर्गतो वा न दोषः, अनुरूप कामयते, अभिरूप कामयत इति क्रियाभागमात्रेणैव सध-धादन्धादयः प्रत्ययार्थं विशिष्यन्तः प्रकृतिभावात् स्पष्टाभ्ये, यथा—सुमनायते, विपुच्छयते इति । विषम उपन्यासः, तत्र हि मन पुच्छादिकाया प्रकृतेः श्रवणं पिद्यते, इह तु तद्वन्धोऽपि नास्ति, यतः परः प्रत्ययः उत्पद्यते । नैवम्, इमान्, इयत्, अधुना इत्यादावपि प्रकृतेरभयणात् । तत्र प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतेर्निवृत्तिः इति चेत्, इहापि निपातननिमित्ता भविष्यति । कश्चैषमाह प्रकृतेः पर एव प्रत्ययो भवतीति ? 'अव्ययसन्देनास्त्रामकच प्राक् ङे.' 'विभाषा सुपो षडुच् पुरस्तात् पूर्वस्य' (पा ५ ३ ७१, ६८) समासान्ताश्च सर्वे टजादयः भवन्ति । अपि च, प्रकृतिः प्रत्यय इति रूपसिद्धिमात्रमेतत् । इदं तु अर्थवत्त्वम्—अयं शब्दोऽस्मिन्नेषं साधुर्भवतीति । स च कचिदेवमुच्यते—'अनुकामिकाभीक् कामिता' (पा ५ २ ७४) इति, कचिद्वा 'नते नासिकाया सहाया टीटज्जनाट्ज्झट्च' इति ; कचिदुत्कर्षं 'अनुपचन्वेष्' (पा ५ २ ९०) इति ; कचित् 'ओत्रियदुन्दोऽपीते' 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यते (स्य)' (पा ५ २ ८४, ९२) इति ; कचित् 'उपाधिभ्या त्यक्त्रासन्नारुहयो' (पा ५ २ ३४) 'अल्पभूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि कटच्' इति, कचित् 'अत्रे सधाते कटच्' 'दुग्धे सोदज्जदमरीसच' इति कचित् 'पशुनामभ्य-स्थाने गोष्ठच्' 'द्वित्वे नोशुगच्' 'पट्वे षड्गवच्' इति ; कचित् 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिर्नौ'

‘स्नेहं तैलञ्च’ इति , कञ्चित् ‘निष्फलतिलात्पिञ्जपेजौ’ ‘वाचो व्याहृतार्थायां ठक्’ इति , कञ्चित् , रुदितोऽर्थमनिर्दिश्यैव ‘वे. शालञ्जड्ढट्चौ’ ‘सप्रोदश्च कटञ्च’ ‘अघात्कुटारश्च’ ‘नेर्विडत्तिरीसचौ’ ‘इनच्पिडञ्चिकचि च’ (पा ५. २ २८, २९, ३०, ३२, ३३) कञ्चिकदेसश्च, इति । ननु च धातु प्रथमसाधनेन संगृह्यते, पश्चादुपसर्गेण , तत्कथमुच्यते ? यथेच्छसि तथाऽस्ते, विशेष्य हि पूर्वसिद्ध विशेषणसंबन्धमनुभवति , विशेष्यश्च धात्वर्थः, त्रियारूप-उपसर्गाणां, उक्तं च—‘क्रियावचनो धातु’ इति , क्रिया च साध्यमुच्यते , साध्यः साधनसंबन्धमन्तरेण न स्यात् । तदुक्तम्—

प्रयोगार्हेषु सिद्धस्तन्मेतत्तयोऽर्थो विशिष्यते । प्राक् च साधनसंबन्धात्क्रिया नेत्रोपजायते ॥
(वाक्यपदीयम्, २-१८५)

तत्र, भाविसंयन्धयोग्यतासमाश्रयणात् । इदं चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् , अन्यथा हि क्रियावचनो धातु. इत्यपि न स्यात् । न च ‘धातो. कर्मण. समानकर्तृकादिच्छायां वा’ (पा. ३. १ ७) इति सन उत्पत्ति , तदाह—

धातोस्साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा । धातुत्वं कर्मभावश्च तथाऽन्यदपि दृश्यताम् ॥
(वाक्यपदीयम् २-१८६)

यदि च धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धो न स्यात् , कथमुच्यते ‘विपराभ्या जे.’ (पा १ ३ १९) ‘अधिर्गीह्स्त्रासां कर्म’ (पा १.४.४६) इति ? ननु पूर्वमुपसर्गसंबन्धः कोपयुज्यते ? साधनसंबन्धमन्तरेण तद्विशेषानमिव्यक्ते. । नैवम् , फलकाले वीजसस्कारस्येव तस्योपयोगात् , तदुक्तं—

बीजकालेषु संवद्धा यथा लाक्षारसादयः । वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वते ॥
बुद्धिस्यादभिसंयन्धात्तथा धातूपसर्गयोः । अभ्यन्तरोक्तो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥
अडादीनां व्यवहार्यं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् । धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव हि तादृशः ॥
क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते क्वचित्तयोः । तथा हि सग्रामयतेः सोपसर्गाददो विधिः ॥
(वाक्यपदीयम्.)

अतः अनुकामयते इत्यादौ धातोः प्रथममुपसर्गेण साधनेन वा संबन्धे न दोष इति । उपसर्गाणां क्रियाविशेषणत्वे त्रयी गति — वाचकत्वं, द्योतकत्वं, सहाभिधायकत्वं च , यथोच्यते—
स वाचको विशेषाणां संभवात् द्योतकोऽपि वा । शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ॥

तत्र यदा धातकत्व तदा धातोः प्रथममुपसर्गेण सवन्ध यथा—प्रतिष्ठते, निराकरोति इति । यदा धातकत्व तदा साधनेन ; यथा—प्रपचति, निर्वपति इति । यदा सहाभिधापकत्व तदा धातूपसर्गयोस्तुल्यकाल साधनेन सवन्ध ; यथा—अधीत, अभ्येति इति । तदुक्तम्—

स्वादिभिः केऽल्लेख्येन गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानात् द्वित्रिधात्तद्धर्मा प्रादिरुच्यते ॥
 क्वचित्सभात्रिनो भेदा केऽल्लेख्येभिर्दर्शिता । उपसर्गेण सन्धे व्ययन्ते प्रपरादिना ॥
 यदाऽभिधानसामर्थ्यं धातोः न क्वचित्सदा । धातूपसर्गाः सभूय समर्थान्गमाहन्तु ॥ इति ॥

(धातूपदीपम्)

ननु च, प्रथमतः साधनसंयोगे प्रपचतीत्यत्र प्रष्टुं पचतीति स्यात्, न तु प्रष्टुं पचतीति । तत्र, साधु पचतीत्यादावपि सामानदोषत्वात् तत्र क्रियाविशेषणत्वात् क्रियामाश्रयेण सवन्ध इति चेत्, इहापि स एवार्थः । कथं च प्रादयश्चादिषट्सत्त्वयचना क्रियाविशेषका कर्तृविशेषण भवेयुः ? ‘उपसर्गा क्रियायोगे’ (पा २ ४ ५९) इति यचनात् । कथं पुनरसत्त्वयचनाश्चादयो भवन्ति ? उच्यते—

तेषामुच्चारणार्थत्वात् सर्गसन्धदर्शनात् । अन्यतन्त्रतयोद्धूरेरसत्त्वार्थत्वमुच्यते ॥

अथ किमस्मात् साधका, उत धोतका इति । तत्रक वक्ष्यन्ति—

‘तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यस्तेषां स गम्यते । समुच्चयादिरर्थात्मा यथाऽन्येषां गजादिक’ ॥’

अग्रे स्याद् —

‘पप्रयभावादसत्त्वोत्तरेकानुत्ते परस्थिते । गुणभावात्स्मृतेर्येषां धोतकत्वमुनिश्चितम् ॥’

इति ॥ तदेतदप्रत प्रातिपदिकाधनिगये निश्चेष्यत इति नेह प्रतव्यते ॥

अथ पृथगर्थानामेकार्थभावात् समास । स त्रिधा—प्राहृत, धृत, शयश्च । तेषु समस्त पदानामव्ययीमायादिष्वन्यनिमित्तं पूषपदप्रधानादिका प्रहति तत्र भव प्राहृत । स चतुर्धा—अव्ययीमाय, तत्पुरुषः, धनुमीहि, इन्द्र इति । तेषु पूषपदप्रधानोऽव्ययीमाय । स त्रिधा—अव्ययाना, अनव्ययाना, कर्मप्रवचनीयाना च । तत्र अव्ययाना यथा—अधिलिखि, उपकुम्भम्, अतिवैखक, सससि, यावदमत्र, यद्दिग्राम इति । अनव्ययाना यथा—अप्रवचन, मध्यदिन, चतुर्दश, द्विमुनि, पारेगङ्ग, मध्येसमुद्र इति । कर्मप्रवचनीयाना यथा—अप्रवर्गते, परिवर्गते, आप्रपद, आपाटलिपुत्र, अनुबन, अनुगङ्ग इति । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । सोऽपि त्रिधा—व्यधिकरण, समानाधिकरण, द्विगुञ्च तत्र व्यधिकरणो यथा—राजपुरुष, कष्टधित, शङ्कुला

खण्डः, धान्यार्थं, यूपदारु, वृक्षमयम्, कुम्भीपाकः इति . समानाधिकरणो यथा—नीलोत्पलं, एकपुरुषः, केवलाग्रम्, पापकुलाल , अब्राह्मणः, ईषत्कडार इति ; द्विगुर्यथा—द्वैमातुरः, पाञ्च-
नापिति , पञ्चगवधनः, विलोकहर्म्यं, पञ्चपूली, चतुःपात्र इति । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ,
स त्रिधा—प्रधानसंबन्धयर्थः, अप्रधानसंबन्धयर्थः, कारकार्यश्च , तेषु प्रधानसंबन्धयर्थो यथा—
दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एवं दक्षिणापरा, सह्याग्निना वर्तते साग्निः,
सवंदापुत्रः, केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्ध प्रवर्तते केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादपिड,
इति । प्रथमान्तमिह प्रधानमन्यपदार्थः । अप्रधानसंबन्धयर्थो यथा—चित्रा गावः अस्य चित्रगुः,
अर्थं तृतीयमेवं अर्थतृतीया, अविद्यमाना भार्या अस्य अभात्यर्थः, उष्ट्रस्येव मुखमस्य उष्ट्रमुखः, कण्ठे
स्थिताः कालाः अस्य कण्ठेकालः, केशसहस्रार चूडा अस्य केशचूडः इति । षष्ठ्यन्तमिहाप्रधान-
मन्यपदार्थः । कारकार्यो यथा—आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः, ऊढो रथोऽनेन
ऊढरथोऽनङ्गान्, एव क्षुण्णव्रीहि मुसलम्, उपहतपशू रुद्रः, उद्धृतौदना स्थाली, मत्तवहुमातङ्गं
घनं इति । अत्र द्वितीयादिवाच्यं कर्मादिकारकं समासार्थं । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः , स त्रिधा—
इतरेतरविषयः, समाहारविषय , उभयविषयश्च , तत्र मेदाविवक्षायामितरेतरयोगः , यथा—
धवखदिरौ, मातापितरौ, दधिपयमी, शिववैभवणौ, गोऽश्वौ, दशमे मार्दङ्गिकपाणविका. इति ।
अनेदाविवक्षायां समाहारः . यथा—पाणिपादं, शयिकाभ्वारोहं, तक्षायरकार, गवाभ्वं, प्रत्यष्ठात्
कठकौथुमं, उद्गात् कठकालापं इति । विभाषितैकवद्भाव उभयविषयः . यथा—अभ्ववड्यौ,
अभ्ववड्यं, हंसचक्रवाका, हंसचक्रवाकम् । धवखदिरपलाशाः, धवखदिरपलाशं इति ।

प्रकृतेरन्यथात्वं विवृति , तत्र भवः वैकृतः । सोऽपि चतुर्धा—प्राधान्यविपरीतः, सामर्थ्य-
विपरीतः, वाक्याधिकारार्थः, अर्थान्तरगामी च । तेषु प्राधान्यविपर्ययस्त्रिधा—पूर्वपदार्थप्राधान्य-
विपर्ययः, उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययः , अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्राधान्य-
विपर्ययोऽप्ययीभावो यथा—शाकप्रति, भक्षपरि, तिष्ठद्रु, उन्मत्तगङ्गं, पञ्चनदं, सतगोदावरं इति ।
उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययस्तत्पुरुषो यथा—राजदन्त , पूर्वकायः, प्रातर्जीविकाः, गोगर्भिणी,
अभ्वमतल्लिका, गोशृन्दारक इति । अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययो बहुव्रीहिर्यथा—द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्रा, एवं पञ्चपा , आसन्नो दशानां आसन्नदश , एवमदूरदशः, एवं द्विर्दश द्विदशा , एवं
त्रिर्दश इति । सामर्थ्यविपर्ययस्त्रिधा—पदासामर्थ्यात् , वाक्यासामर्थ्यात् , वृत्त्यसामर्थ्यात् , तत्र
पदासामर्थ्यं सापेक्षत्वे यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलं, ग्रामं गन्तुकाम , ज्ञातचित्तं कान्तया,
निवेदितात्मा गुरुभ्यः , कृतप्रस्थानो नगरात् , निष्पन्नबुद्धिः शास्त्रेषु इति ; वाक्यासामर्थ्यमस्वपत्र-
विग्रहे यथा—ब्राह्मणेभ्योऽयं ब्राह्मणार्थः सूप ब्राह्मणार्था यवागू , मासो जातस्य मासजातः,
एवं संवत्सरजातः, द्वे अद्वनी जातस्य द्वादजातः, एवं द्वादजात इति ; वृत्त्यसामर्थ्यं संबन्धे यथा—
सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजदाराः, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गया. श्लोकाः, भाद न मुञ्जे

अध्यात्मभोजी ब्राह्मण , एवमलक्ष्यभोजी मित्र इति, तीर्थे ध्याश्च इव तीर्थे ध्याश्च , एव तीर्थकाक-
इति । अर्थाधिक्य त्रिधा—विशेषणस्य, विशिष्टस्य, समुदायस्य च , विशेषणस्य यथा—चर्पशत-
मायुरस्य शतायु , जनसद्व्यभिर्भक्तिं सद्व्यभिर्भक्त , अधेणय धेणय इति धेणीकृता , अधिष्ठित
पण्डित उक्त पण्डितोक्त , शरीर इयामा शरीरइयामा , पुरुषोऽय व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र इति
विशेषणस्य यथा—घृतेन पूर्णो घट घृतघट , अभ्यर्चुक्तो रव अभ्यर्च , दधोपरि क्त ओदन-
दध्योदन , गुदेन मिथ्या धाना गुडधाना , अक्षेपु प्रसक्तो धृत अक्षधृत , शाकप्रधान पार्यय-
शाकपार्यय इति , समुदायस्य यथा—भूमि लेह कृप भ्यलेह कृप , कार्यः पया नदी
काकपया नदी , यद्व्यामालूढ यद्व्याहृढो जातम , पात्र पत्र समिता पात्रसमिता , एव किंराजा
यो न रक्षति , किंरा. यो न पदति इति , अत्र पूर्वयोरतिशयः , शेषेषु क्षेत्र समुदायस्य
प्रतीयते । अर्थान्तरगमन त्रिधा—पूर्वांशस्य त्यागात् , अत्यागात् , त्यागात्यागाभ्या च । तत्र
पूर्वांशस्य त्यागो यथा—तैलपावित्रा , शक्रगोप , अभ्यर्चनं , पञ्चाङ्ग , करार , पुनाग , इति ,
अत्यागो यथा—वृष्णसर्प , लोहितशाली , कालशाक , गारग्य , नरसिंह , दन्तलेख इति ,
त्यागात्यागौ यथा—सप्त पर्णान्यस्य पथेणि पर्यणि इति सप्तपथं , अष्ट पदानि अस्य पङ्क्ता पङ्क्ता
इति अष्टापदम् , शत पत्राणामस्या पुष्प पुष्प इति शतपत्रिंश , दर्शने दर्शने नयैव मालिका
अस्या नयमालिका , नक्तमिष मालायामस्य नक्तमाल , इमा माला अस्य पुष्प इति तृतमाल इति ॥

उदाहृतप्रकाराभ्यामन्य शेष , स चतुर्धा—सूत्रशेष , अस्त्रशेष , ज्ञापकशेष , एकशेषश्चेति ।
तेषु सूत्रशेषत्रिधा—गणोक्त , वार्तिकोक्त , सामान्योक्तश्च , तत्र 'निष्ठुद्रुप्रभृतीनि' (पा. २ १ १७)
'पात्र समितादयः' (पा. २ १ ४८) 'मयूरव्यसनादयः' (पा. २ १ ७२) इति गणोक्त यथा—
आयतीगर , समभूमि , उदुम्बरमशकम् , पिण्डीसूत्र , जहपुर्विना , आहोपुरविना इति ,
'निरादय भान्नापथं पञ्चम्या' गमिगाभ्यादिभूतापट्टानामुपसर्त्तयानम् ' 'अव्ययाना बहुव्रीहि
वक्तव्य ' इति वार्तिकोक्त , यथा—निष्ठाशास्त्रि , ओदनमुमुषु , वयाक्विका , पुष्टापुष्टिका ,
उद्येमुञ्ज , अस्तिक्षीरा इति , 'सुपसुपा' (पा. २ १ ४) 'पूर्वादिनि' 'सपूर्वाच्च' (पा. ५ २ ८६,
८७) 'कुशाप्राच्छ' 'समासाच्च तद्विपयात्' (पा. ५ ३ १०५, १०६) इति सामान्योक्त , यथा—
परदशता राजान , परस्सद्व्यभि शरद , पुनरस्सयून पास , पुनर्नय पय , इतपूर्वा कट , काक्तालीयो
म्यायोऽय इति । अस्त्रशेषत्रिधा—नामविषय , वृद्धिपय , तद्धितविषयश्च , 'अपरस्पर-
क्रियासातत्ये' , 'पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम्' (पा. ६ १ १४४, १५७) 'पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्' (पा. ६ ३.१०९) इत्यादिनामविषय , यथा—अपरस्पर सार्था गच्छन्ति , आशयं
वर्तते , पारस्कारो मुनि , कास्तीर नगर , पृषोदर कश्चिन्मयूर पक्षी इति , 'उपपदमतिङ्'
'कुगतिप्रादय' (पा. २ २.१९, १८) 'कर्तृकरजे कृता बहुलम्' (पा. २ १ ३२) इत्यादिः
वृद्धिपय , यथा—कुम्भकार , पङ्कज , ऊरीकृत्य , प्रजनी , अभ्यक्तीती , 'हिगोलुंगमनपत्ये' (पा. ४ १-

८८) 'तिक्रितवादिभ्यो ङङ्ठे' (पा २ ४ ६८) 'समासान्ताः' (पा ५ ४ ६८) इत्यादिस्तद्धित-
विषयः, यथा—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिक्रितवाः,
उपशरदम्, देवराजः, महोक्षः, मृगनेत्रा रात्रय इति । ज्ञापकशेषलिङ्गा—विधिज्ञापितः,
निषेधज्ञापितः, प्रयोगज्ञापितश्च । तत्र 'कोः कत्तत्पुरुषे', 'ईपदर्थेऽपि' (पा ६.३ १०१, १०५)
'नञो नलोपस्तिङ्गवक्षेपे च' 'कारकेऽन्यस्य ङुक्' 'व्यतिहारे सर्वादीनां सुव्यङ्गुलम्' सरया-
विसायपूर्वभ्याहस्याहस्यतरस्या ङौ' (पा ६ ३ ११०) 'दायाद्य दायादे' (पा ६ २ ५)
इत्यादिको विधिज्ञापितः, यथा—कुडुणः, अपचसि, अन्यत्कारकः, अन्योऽभ्यम्, सायाहः,
विद्यादायाद् इति । 'अलुगुत्तरपदे', 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः', 'आत्मनः पूरणे तृतीयायाः'
'वैयाकरणात्पायां पराश्वनुर्थ्या' [पा ६ ३ १, २, ६, ७] 'वाग्दिक्पदयद्भयो युक्तिदण्डहरेषु
यथासत्यमलुग्वचक्य', 'वष्टयाः अदस फक्फिञो', 'अपो योनियन्मनुषु सप्तम्याः' इत्यादिः
निषेधज्ञापितः, यथा—ब्राह्मणाच्छमी, आत्मनातृतीयः, परस्मैपदम्, पश्यतोहरः, आमुष्यकुलिका,
अप्सुयोनिः इति । 'जनिकर्तुं प्रकृति' 'तत्प्रयोजको हेतु' [पा १ ३ ३०, ५५] 'अपोनञ्च-
पाशन्तुभ्या घ' [पा ४ २ २७] 'यथानथाचान्त', 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' [पा. ३. ३-
१३१] 'अपरम्परा क्रियासातये' [पा ६ १.१४४] इत्यादिः प्रयोगज्ञापितः, यथा—भूतहर्ता,
दण्डनायकः, तनूनपात्, यायातथ्य, यज्ञगौरवः, क्रियासाफत्य इति । एकशेषलिङ्गा—सरूपाणां,
असरूपाणां, सरूपासरूपाणां च । तत्र सरूपाणां भिन्नार्थानामभिन्नार्थानां भिन्नाभिन्नार्थानां च,
भिन्नार्थानां यथा—अक्षौ, मापौ, पक्षौ, पादौ, गावौ, अभिन्नार्थानां यथा—वृक्षौ, प्लक्षौ इति,
भिन्नाभिन्नार्थानां यथा—अग्निनां, पुष्पवन्तौ, गावौ, सारस्वतौ, युवां, यूय इति । असरूपाणां
सर्वनाम्नां, सवन्धिनां, सहचारिणां च । सर्वनाम्नां यथा—स च देवदत्तश्च तौ, तौ च यज्ञदत्तश्च
एते, अयं च त्वं च युवाम्, अम् च त्व च यूय, त्वं चाह च आवां, स च मावां च वयं इति,
सवन्धिनां यथा—माता च पिता च पितरौ, स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ,
पिता च मातामहादयश्च पितरः, भ्रातरौ च स्वसारश्च भ्रातरः, पुत्रश्च दुहितरौ च पुत्रा इति,
सहचारिणा यथा—दन्त्रश्च नासत्यश्च दन्त्रौ, देवदत्तश्च विष्णुमित्रश्च विष्णुमित्रौ, शौण्डिश्च धूर्ता-
दयश्च शौण्डा, अर्धर्चश्च गोमयादयश्च अर्धर्चाः, पुरोडाशश्च धानादयश्च पुरोडाशाः, छत्री च
पदात्यादयश्च छत्रिणः, सरूपासरूपाणां भिन्नशब्दानां, भिन्नवचनानां, भिन्नलिङ्गानां च, भिन्न-
शब्दानां यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणी च गार्ग्यो, वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ, प्रथमश्च प्रथमा-
नन्तरश्च प्रथमौ, भीमश्च भीमसेनश्च भीमौ, वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, श्रीमाश्च
लक्ष्मीवाश्च श्रीमन्तौ इति, भिन्नवचनानां यथा—देवदत्तश्च दत्तश्च देवदत्तौ, तौ च देवदत्तश्च
देवदत्ताः, एवं विष्णुमित्राः, कृष्णश्च सारश्च कृष्णसारौ, तौ च सारश्च कृष्णसाराः, एवं
नीललोहिताः, अपारश्च पारश्च अपारपारौ, तौ च पारपारश्च पारपाराः, पथमपारपाराः इति;

भिन्नलिङ्गानां यथा—कुट्टश्च कुट्टी च कुट्टोऽ, श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरोऽ, गावश्च गावश्च गावश्च इमा, वत्सकाश्च वत्सिकाश्च वत्सिका इमे, अम्बाश्च अम्बाश्च अम्बा एते, शुक्लश्च शुक्ला च शुक्ल च तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि इति । कथं पुनरेकशेषः समासविशेषो भवति ? सक्षेपाभिधाने सति द्वन्द्वसमानार्थत्वात्, तथा हि—असरूपाणां द्वन्द्वः, सरूपांमरूपाणामेकशेष इति । कौऽनयो समानोऽर्थः ? येन युगपदधिकरणवचनता—पदार्थानां सहविवक्षेत्यर्थः, तदाह—

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रख्यापजायते । यस्यां सहविवक्षां तागादुर्द्ध्वैकशेषयोः ॥

इति । तत्र यदा प्रयोगेकतया वृद्ध्याऽनेकमर्थमयगत्य यथावगतमेवाभिधातुमध्यवस्यते, तदैकज्ञानावच्छेदानिरूपितमेकस्यास्य भागशोऽभिधानात्मभाष्यव्यवशब्दाः सघातविषया विशास्यते, तद्यथा—धवलदिरौ वृक्षौ इति । यद्येवम्, यथा घटखदिरपलाशमिति द्वन्द्वस्य समूहार्थत्वादेकवचनम्, एवमेकशेषस्यापि प्राप्नोति । नैयम्, द्वन्द्वः समाहारेतरेतरयोगयो, एकशेषः पुनरितरेतरयोग एव, तस्य हि समाहारपक्षे मिश्रार्थप्रतिपादकानेकशब्दनिवृत्तौ वचनमपि यद्यनेकार्थं न भवेत् केनानेकार्थं प्रतीयेत ? न हि वृक्ष इत्युक्ते वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति कश्चिदप्यर्थेति, तस्माद्भाषातोऽपि द्वन्द्वसमानार्थतया समाहार एकशेषोऽनभिधानादप्रयोगार्हं एवेति निज्ञायते । द्वन्द्वे तु यद्यपि एकवचनात्तानेकार्थावगतिः, तथाऽपि अनेकशब्दवृत्तिरिन्धनाऽर्था भविष्यतीति समाहारेऽपि न दोषः । एकशेषेऽपि यत्रानेकभिधानसामर्थ्यं कथंचिद्व्यति, भवत्येव तत्र समाहारैकवचनम्, यथा—शुक्लं वत्सं शुक्लां शरीं शुक्लः पटः इति तदिदं शुक्लमिति । यथा तद्वैकशेष्यशब्दस्यानेकार्थाभिधानसामर्थ्यादेकशेषे शब्दान्तराणां निवृत्तिः, एव द्वन्द्वेऽपि वत्साश्च भवति ? यदि भवेत्, एकशेषाद्विशेष प्रसज्येत । समाहार एकवचन विशेष इति चेत् अनेकार्थो न गम्येत, न हि पलाशमित्युक्ते धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति कश्चिदप्यर्थेति । अथ, यथा पितरौ भ्रातरावित्यादिषु शब्दान्तरनिवृत्तावपि तदर्थोऽवगम्यते तथा गृह्यग्रन्थेषु धवखदिरादित्यादिषु द्वन्द्वेष्वपि कस्मान्न भवति ? उच्यते—शब्दशक्तिरेवा भवति हि कश्चिरेकोऽपि शब्दो द्वयोरभिधायकः, यथा—रोदसीशब्दो घावावृषिभ्यो, कौचित् पुनर्हावेवैकमर्थमभिधाते, यथा—अपीते, अभ्येति इति । अत एव शब्दशक्तिदर्शो मुनिः केषुचिदेष विरुद्धैकशेषमारभते—‘आतृपुत्रौ स्वखडुहिमृभ्याम्’ (पा १ २ ६८) ‘पिता मात्रा’ (पा १ २ ७०) इति, अन्येषु तु द्वन्द्वमेवाभ्यनुजानानि ॥

ननु च, ‘चायं द्वन्द्वः’ (पा २ २.२९) स्मर्यते, स यथा समाहारेतरेतरयोगयोः, तथा समुच्चयान्वाचययोरपि प्राप्नोति । नैयम्, समुच्चयान्वाचययो पदानामसामर्थ्यान् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति, तथाहि—गौश्चाश्वश्च गच्छतीत्यादिक्रियापेक्ष समुच्चयः, भिक्षामटगा चानयेत्यादिक्रियापेक्ष अजाचयः, एव च बाह्यार्थापेक्षया पदानां परस्परमसामर्थ्यम्,

समर्थश्च पदविधिर्भवति । समाहारेतरैतरयोगयोगेन समूहत्वात् समूहस्य च समूहिरूपत्वादवयवानां सति सामर्थ्यं समासो भवत्येव यथा—घवखदिरपलाश, घवम्बदिरपलाशः इति । एवं तर्हि समूहस्यैकत्वात् समाहारपदितैरैतरयोगेऽप्येकवचनमव प्राप्नोति । नैवम्, समाहार एव परस्परानु-
प्रवेशादिव समधिगतामेदानामुपसर्जनीरुताग्रयव- समुदायोऽभ्यनुज्ञायते, यस्यानभिन्नकावयव-
त्वादेकवचनमिव नपुमकत्वमपि प्राप्नोति, इतरैतरयोग पुनरवयवमेदानुयातः सद्भातः, तस्य
प्रत्येकवर्तिपरमभिधीयमानत्वात् समुदायसत्यानिवन्धनैकवचनमवयवत्रेभ्यः प्रसृत्यते । तत्र यथा
पचतीत्यादा अभिश्रयणादिक्रियाकलाप प्रत्यग्रयव परिसमाप्यते, तथा समुदायाथोऽपि प्रतिपदं
साकत्वेन परिसमाप्यते । तत एकैकस्य पदस्य समुदायनिवन्धनं सस्कारो भवति । कथं पुन-
धवाद्यो निर्धारितार्थमेदाः पदान्तरस्यार्थमभिधातु क्षमते ? प्रवृत्तिनिवृत्तिसमारोपात् यथोक्तं—
'यदि प्रश्नरतीति गृह्य, न्यग्रोधोऽप्येवम्, यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोध गृह्योऽप्येव' इति । साहचर्या-
दिवशेन वा परस्पररूपापत्ति यथा—'सप्तमी शौण्ड.', 'अर्धर्चा पुंसि', ते विष्णुमिश्राः,
छत्रिणो गच्छतीति । तत्र यथा शौण्डार्धर्चादिव बहुवचनान्यथानुपपत्तिसमभिगम्यान् सहचारिणो
भिन्नरूपात् धूर्तगोमयादीनुपाददते, तथा धवादिशब्दा प्रतीतार्थमेदाः साहचर्यादिनिमित्तानुरोधेन
खदिरादीनुपाददते । तथा हि—एकवृत्तिपदार्थप्रतीतसाहचर्यां घवखदिरां, अत एव तयोरेव
प्रत्यग्रयवनिवेशाद्बहुवचनं न भवति । कथं पुनर्धवादीनामर्थान्तराभिधानं शन्यमध्यवसातुम् ?
यावता लोक पदसमुदायादर्थसमुदायमवति, नावयवात् । यदप्युक्तम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिसमा-
रोपादिति, तदप्यसारम् न हि प्रश्नरतीति व्युत्पत्त्या न्यग्रोधः गृह्य, नापि न्यग्रोहतीति व्युत्पत्त्या
गृह्यो न्यग्रोधो भवति, रूढानां हि धर्मनियमाय यथाकथंचित् व्युत्पत्तिः कियते, न ह्यव्युत्पत्ति-
वशेन रूढयोऽवतिष्ठते । नापि प्रकृतिप्रत्ययवदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्या धवादीनां समुदायार्थता ।
यदप्युच्यते—शौण्डार्धर्चादिवत् घवशब्दः साहचर्यादिलक्षणाया खदिरमुपादत्त इति, तदपि न
सम्यक्, सति ध्रुत्यर्थसमये लक्षणाया अयोगात्, न च खदिरायां धूर्तगोमयादिबहुवचनित्यः,
तस्य खदिरशब्देनेव साक्षादभिधानात् । एवं तर्हि, यदा धवखदिरादिव समुदाया प्रविभागेना-
त्राचिर्यानिता, तदा तमेव समुदायं प्रत्याख्यतयाऽमिसधायवयवना उपादीयन्ते, न त्ववयवार्थ-
प्रतिपादनाभिप्रायेण । अतस्तस्या गुणपदधिकरणवचनताया समीहितायां समुदायपरवादादवयव-
प्रयोगस्य, तेषामवयवानां प्रत्येकमनेकार्थत्वमुच्यते । किं पुन प्रयोक्तुरभिप्रायमनुरूप्यन्ते शब्दाः ?
येन तदमिसधानात् समुदायमभिदध्यु । नेत्याह, अन्यत्राप्यग्रयवाभिधायिना शब्दानामग्रयवमुत्तेन
समुदायाभिधानसामर्थ्यं दृश्यते, यथा—सुरमि कुचलयं, यन्मधुर राजतन इति, यदि हि
सुरमिमधुरादौ गन्धरसमात्राभिधायिनायपि गन्धरसादिसमुदायान् कुसुमकलत्रिणोपादीनवयव-
मुत्तेन नाचक्षते, कुचलयादिमि सदैव सामानाधिकरण्यं विरुद्धेति । सत्यमेतत्, अस्ति समुदाया-
भिधानसामर्थ्यमग्रयवशब्दानाम्, किं तु सुरमि कुचलय इत्यादौ सामानाधिकरण्येन तदवधार्यते ;

इन्द्रे तु निबन्धनमशक्यमवधारयितुमिति तस्यानुपपत्तिः । नेवम्, समुदायाभिधानस्य प्रक्रान्तत्वात् । यद्येव पट्टीमृद्याविति समानाधिकरणलक्षणः पुबद्भावः प्राप्नोति । उच्यते, अद्येह कस्मात् भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता ? अथ मनमेतत्—प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यात्, इहापि न दोषो भवति, न हि प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यामत्र विधत्ते । ननु च वाक्येऽपि समुदायप्रक्रमेणैवावयवपदानां प्रयोगात्, कथमुच्यते प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यं नास्तीति ? समुदायप्रक्रमस्य निनिबन्धनत्वेनाप्रतीयमानत्वात्, कुबल्यादिशब्दसामानाधिकरण्यं हि सुरभि-प्रभृतीनामसमासेऽपि समुदायतानिबन्धनम् इह त्येकार्थ्यभाषः समुदायाभिधाने निमित्तमिति वाक्ये सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिः । एवमपि, त्रिप्रतिरिद्धेषु युगपदधिकरण्यवचनताया अनुपपत्तिः, यथा—सुषुप्तं ते, जननमरणे, धीतोष्ये इति, सुषादिप्रतिघातेन हि तु ग्राह्यं, तु ग्रादिप्रतिघातेन च सुखाद्य इति । नैवम्, सर्व एव शब्दा त्रिप्रतिविद्धा, गृह्यन्यप्रोधावित्यत्रापि हि गृह्यशब्दः प्रयुज्यमानः गृह्यार्थं प्रत्याययति, न्यप्रोधाद्यर्थं निरुपयति, न्यप्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यप्रोधाद्यर्थं प्रत्याययति, गृह्यार्थं निरुपयति । तत्र हेतुका युगपदधिकरण्यवचनता दृश्यते, इहापि युक्तं दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । ततः किम् ? युगपदधिकरण्यवचनताया अनुपपत्तिः—गृह्यन्यप्रोधा गृह्यन्यप्रोधा इति, यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि स्यात् । नैवम्, एव सति, द्विवचनगृह्यवचनयोरप्यनुपपत्तिः, गृह्यशब्दो हि सार्थकौ निवृत्तः, न्यप्रोधशब्द उपस्थितः, स चैक एकार्थं इति तस्मादेकवचनमेव प्राप्नोति । विप्रष्टे खट्वपि युगपदधिकरण्यवचनता दृश्यते, किं पुनः समासे, तद्यथा—‘घाथा ह भ्रामा’, ‘घाथा चिदसौ पृथिवी सन्नमने’ (बृह ७ ६ ११, २ ६ ९) इति । समुदायात् तिद्धमिति चेत्, तत्र, समुदायस्यैकार्थत्वात् । एकार्थ्यं हि समुदाया भवति, तद्यथा—शत यूय वनमिति । नायमेकार्थः, किं तर्हि ? द्वयोः सहर्थाश्च, गृह्योऽपि द्वर्थः, न्यप्रोधोऽपि द्वर्थः । यत्रैवमनेकार्थत्वात् ‘यदुपु यदुवचनम्’ (पा १ ४ २१) इति यदुवचनं प्राप्नोति । तत्र, यदुवचनमावात्, यान्ध्यामेवात्रैको द्वर्थस्तान्ध्यामेवापरोऽपि । यद्येवमन्यथाचरेन शब्देनायस्य वचनं नोपपद्यते । एव तर्हि प्लक्षस्य न्यप्रोधत्वात् न्यप्रोधस्य च प्लक्षत्वात् स्वशब्देनैवाभिधानं भविष्यतीति । कथं पुनः प्लक्षोऽपि न्यप्रोधः, न्यप्रोधोऽपि प्लक्षः स्यात् ? यावता कारणाद्व्ये शब्दभविष्येशो भवति । कारणाद्व्ये शब्दसन्निवेश इति चेत्, कारणमुक्तं पुरस्तात्—यदि प्रश्नस्तीति प्लक्षः न्यप्रोधेऽप्येतद्भवति, यदि न्यप्रोधोऽस्तीति न्यप्रोधः, प्लक्षेऽप्येतद्भवित्यतीति । दर्शनं य हेतुः, न च न्यप्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्, तत्त्वमेतद्भवति, प्लक्षेऽपि न्यप्रोधशब्दो दृश्यते । नन्वेतद्वरीमि—नैव लोके सप्रत्ययोऽस्ति, न हि प्लक्षः आश्रयतामित्युक्ते न्यप्रोध आनीयते । दृष्टविषयमेवैतद्विषयम्, युक्तं पुनर्यथियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? वार्तं युक्तम्, अन्यत्रापि दर्शनात्, तद्यथा—समानेऽपि रक्ते वर्णं गौर्लोहित इति भवति, अन्यः शोण इति । समाने शुद्धे

घणे गो भ्येत इति भवति, अथ कर्क इति । यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोध न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष , एतेन योक्त्यादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न । अनुक्त प्लक्षण न्यग्रोध इति कृत्वा न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यते । कथमनुक्त ? यदिदानीमेवोक्त प्लक्षोऽपि न्यग्रोध न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति । सहभूतावयवोऽन्य स्यार्थमाहत्तु , न पृथग्भूतो । किं पुन कारणम् ? शब्दशक्ते स्वभाव , प्रतिनियता हि वृत्ति वाच्ययो शब्दानामभिधानशक्ति तद्यथा—शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति । ‘उपमानानि सामान्यवचने ’ (पा २ १ ५५) इति समासे शस्त्रीशब्दनावच्छिद्यमानविशेषावरुद्ध श्यामाशब्दो यद्यपि न सामान्यवचन , तथाऽप्यस्या देवदत्तायामुपमीयमानाया वर्तते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति , तद्विद मुक्तम्—‘प्रागभिसवन्धाद्य सामान्यवचन ’ इति समासमभिसवन्धशब्देन दर्शयति , यतस्तत्र विनिवृत्तिविशयान्तराकाक्षाणि यथासमीहितविशेषावरुद्धानि पदानि । सोऽय वृत्तिवाच्ययोर्विशेष । किं च, निष्काशाम्नि, निरारणसिरिति भेद सति निराद्रीना न व्रान्ताद्यर्थसंभव । अपि च, गोरखरवदरण्यम्, लोहितशालिमान् ग्राम इति । ‘प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्व न च गोरखरादिषु ।’ यथा—क्षिप्रकिसलयमरण्य, मत्तमातङ्ग वनमिति । ‘वृत्तिरन्यपदाथ या तस्या वाच्येत्वसंभव ॥’

एव च प्लक्षन्यग्रोधा प्लक्षन्यग्रोधा इति द्वन्द्वेऽपि सहभूतयोरेवा-यार्थमभिधान भविष्यति, न पृथग्भूतयोरिति । अथवा, इह कोचित् प्लक्षन्यग्रोधा प्राथमकत्पिका , काचित् क्रियया गुणेन वा प्लक्ष इवाय प्लक्ष , न्यग्रोध इवाय न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षावित्युक्ते सदेह स्यात्—किमिमां प्लक्षावेव, आहोस्वित् न्यग्रोधावेव, अथवा प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासवेहायो न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । सेय युगपदधिकरणवचनता ऽप्या दुरपपादा च । यदपि चास्या ज्ञापक ‘द्यावा ह क्षामा’ इति, तदपि छान्दसम् । इदं तर्हि ज्ञापकमनु ‘परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ’ ‘पूर्ववद्वचनं यडा’ (पा २ ४ २६, २७) यदि ह्यत्र कुञ्जकुम्भयूया इत्यादिषु सहविवक्षा न स्यात्, अनर्थकः सूत्रारम्भ स्यात् । ननु च, तत्पुरुषस्यात्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्र परवल्लिङ्गतातिदशोऽनर्थक । नानर्थक , तत्पुरुषस्य कचित् पूर्वपदार्थप्रधानत्वात्, यथा—अर्थ पिप्पल्या अर्थपिप्पली, पूर्व कायस्य पूर्वकाय , उत्तर शरीरस्य उत्तरशरीर इति । यद्येव, प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक , निष्का-त-कोशाम्ना निष्काशाम्नि , अल कुमाय अलकुमारि इत्यत्रापि परवल्लिङ्गता प्रामोति । एव तर्हि, द्वन्द्वेन सह निर्देशाच्चावविषयोऽत्र तत्पुरुषो गृह्यते , यथा—क्यात्रयिका, पुटापुटिका, फला-फलिकेति, अश्वमतल्लिका, कुमारीतल्लनक , गोप्रकाण्ड इति । अत्र हि, यथा ध्वश्च खदिरश्चेति युगपदधिकरणवचनताया, तथा समानाधिकरणतायामपि विशेषणविशेष्यभावेन समुद्भूतविधान्योन्यमथा भवत । तथा हि—प्रयोजनवत्तया महत्ताश्रयश्चासावत्पमृत्यवेन लघुत्वात् श्रद्धिका चेत्युपपद्यते, नीलो पलादिवह्निपणविशेष्यभाव । एव फलाफलिका, पुटापुटिकेति । अश्वमतल्लिकेत्यश्वशब्द प्रवर्तमान सर्वाश्वाग्रहरूपण प्रवर्तते , मतल्लिकाशब्द प्रशसावचन प्रवर्तमानो विशिष्टप्रहरूपणावच्छिनत्ति । यदि वा, मतल्लिकेत्येतत् प्रशसावचन न्यूनाधिकभावमनपश्य

प्रवर्तमानमनेनैव धर्मेण सर्वयोग्यं सत् अथ इत्यनेन विशिष्टायां योग्यतायां नियम्यते । ततो यथा—शुक्लः कृष्णध्याय मृगः सारङ्ग शयल इति वा, तथा अभ्यमतल्लिङ्गेत्येतदुभयरूपोऽर्थ इत्युभयमुभयेन सन्निवेश्यते । एवं कुमारीतल्लजकः, गोप्रकाण्ड इति । यद्येवं, अर्धपिप्पलीत्यादिषु पट्टीसमासापवादेषु पर्याल्लिङ्गता न प्राप्नोति । नैवम्, नत्रापि अर्थे च तत् पिप्पली चार्धपिप्पलीति, पूर्वध्यासौ कायश्च पूर्वकाय इति सामानाधिकरण्यमेव परमार्थः । अत एव यत्र सामानाधिकरण्यस्यासंभयः, तत्र पट्टीसमास एव भवति ; यथा—वेधार्थं दक्षिण मेरोः, स्वरार्थं, चूडिकार्थं, पणार्थं इति । न च अर्धादीनामेवैव नियमः, यतोऽन्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्य विषयाऽविषयाभ्यामुभयथा तत्पुरुषो भवति, तद्यथा—अग्रहस्तः, हस्ताग्र, तलपादः, पादतलं इति ॥

ननु च, 'चार्यं द्वन्द्वः' (पा. २.२ २९) इत्युच्यते, चञ्चाव्ययम्, तेन समासस्याव्ययसङ्गा प्राप्नोति, नैव दोषः, पाठेनाव्ययसङ्गा क्रियते, न च समासस्तत्र पठ्यते । मा भूदपाठे सङ्गा, तथाऽप्यभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति ; यद्येहाधोऽभिधीयते, न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गता, सम्पत्त्यता च । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानमीदमानानामधीयानानां च केचिदर्थेन युज्यन्ते, अपरे न ; न चेदानीं कश्चिदर्थयानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिदशक्यं भवितुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्, यत्राक् समासाच्चार्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथवा, आध्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति, यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाध्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा, शुक्लं यत्न, शुक्ला शादी, शुक्लः कमलः, शुक्लौ कमलौ, शुक्ला कमलाः इति । यदसौ द्रव्यं धितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथेह कस्मात् न भवति—यासिकश्चाय वैयाकरणश्च, कटश्चाय यद्वचश्च, औषधिकश्चाय मीमांसकश्चेति ? शेष इति वर्तते, अशेषत्वात् न भविष्यति । यदि शेष इति वर्तते—“उपास्नात स्थूलसिक्त तृष्णीगङ्गं महाद्दम् । द्रोणे चेदशको गन्तुं मा त्वा तासां कृताकृते ॥” इत्येतन्न सिध्यति । नैव दोषः, अन्यत्रि कृतमन्यद्वद्वत् । चार्थं द्वन्द्ववचने असमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति — “अहरहर्नयमानो गाम्भ्यं पुरुषं पशुम् । वैष्वक्तो न दृष्यति सुराया ॥ दुर्मदी ॥” ‘इन्द्रस्तथा वरुणो वायुगदित्वा’ इति । नैव दोषः, इह ‘चे द्वन्द्वः’ इतीयता सिद्धम् । कथं पुनश्च नाप्यवृत्तिः स्यात् ? शब्दो दोषः, शब्देऽसंभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्, यथैव विज्ञायेत—चकृतेऽर्थं चार्थ इति । कः पुनः चकृतोऽर्थः ? समुच्चयः, अन्यावयः, इतरेतरयोगः, समाहार इति । तत्र द्वयोः सापेक्षत्वात् समासो न भवति, द्वयोरुभयवतीति प्रतिपादितं पुरस्तात् । ननु चैवम्, चकृतोऽर्थं चार्थ इति पक्षे प्लक्षस्यप्रोधावित्यत्र प्लक्षश्च न्यप्रोधश्चेति विग्रहः प्राप्नोति, यावता प्लक्षश्च न्यप्रोधश्चेदप्युक्ते गम्यत एतत्—प्लक्षोऽपि न्यप्रोधसहायः, न्यप्रोचोऽपि प्लक्षसहाय इति । तत्र को दोषः स्यात् ?

प्लभो च न्यप्रोद्धो चेति यदुक्तं तत्र घटते । युगपदधिकरणवचनताप्रदर्शनमात्रपरमेतत् । न त्वयमेव परमार्थः । एव हि क्रियमाणे एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिः, द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिरिति द्विवचनं बहुवचनं च प्राप्नोति । किं पुनरेकविंशतिरित्यादयो द्वन्द्वः ? वादम् । एकाधिका विंशतिरिति पक्षे हि सरपास्वरो न प्राप्नोति स हि शतसहस्रमिति षष्ठीसमासे मा भूदिति द्वन्द्व एवाभ्यनुज्ञायते । यद्येवमितरेतरयोगपक्षे द्विवचनम्, समाहारपक्षे नपुसकत्वं प्राप्नोति । नेषम्, 'लिङ्गमशिष्य लोकाध्रयत्वात्' इति समाहारेऽपि नपुसकत्वं न भविष्यति । अथ द्वादशेत्यत्रापि समाहारः कस्मान्न भवति ? आ दशभ्यः सरया सरयेव एव वर्तन्ते, अत उद्भूतावयवसमुदायतायामितरेतरयोग एव प्राप्नोति, यथा 'अधिकरणतावत्वे च' (पा. २ ४ १५) दशमे मार्दङ्गिकपाणविका इति ॥

तदेतत् कृत्तद्धितसमासमेदाह्निककावयव त्रिधा प्रातिपदिकमभिहितम् । अथाविभक्तावयवमुच्यते । तदपि त्रिधा—नामरूप, अव्ययरूप, निपातरूप च । तन्नामपक्षितशब्दव्युत्पत्तीनि सत्त्वभूतार्थमिधार्थानि च नामानि । तानि त्रिधा—एकार्यानि, अनेकार्यानि, एकानेकार्यानि चेति, तत्र, एकार्यानि यथा—वृक्ष, कुण्डम्, कुमारी, डित्य, शुक्ल, शीघ्र, इन्द्र, शक्र, पुरन्दर, कोष्ठ, कुसुल इति । अनेकार्यानि यथा—अम्बा, माया, पादा, अवय, हरय, गाव, भूतय, पुण्डरीक, पुष्कर, साम, ललाम इति । एकानेकार्यानि यथा—दक्षा, नासत्यो, पुष्पवन्तो, उभो, रोदसी, रोदर्यौ, दारा, वर्षा, आप, वन, पङ्क्ति, सेना इति । प्रायेणालिङ्गसरयाशक्तीन्वव्ययानि, तान्यपि त्रिधा—द्रव्यवचनानि, गुणवचनानि, सवन्धवचनानि चेति, तेषु द्रव्यवचनानि यथा—स्व, प्रातर, दिवा, दोषा, नक्त, साय, विहायसा, भू, शम्, शयो, मय इति, गुणवचनानि यथा—उच्च, नीच, सुष्ठु, अणु, सुधा, अद्धा, मृषा, मिथ्या, अल, बलवत्, पृथक्, विष्वक् इति । सवन्धवचनानि यथा—समया, निकषा, वहि, अन्त, अन्तरेण, ऋते, आरात्, युगपत्, साक, सार्ध, अमा, सह इति । असत्त्ववचनाश्चादयो निपाता । तेऽपि त्रिधेय—स्वतन्त्रा, परतन्त्रा, विशेषपरतन्त्राश्च, तेष्वस्त्यादयः स्वतन्त्रा, यथा—अस्ति, अस्ति, अस्मि, एहि, बृहि, मृदुहि, मग्ये, जाने, पद्य, पद्यत, स्वात् इति । कर्मप्रवचनीयाश्चादयः परतन्त्रा—वृक्षमनु विद्योतते, उपानुन योद्धार, अप त्रिगतैर्यो वृष्णे देव, अमिमन्युरर्जुनत प्रति, यदत्र मा प्रति स्यात्, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्जाला, अह च त्व च वृत्रहन्, (ऋ ६ ४ २३) 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' (तै स १ ७ ७ २) 'अहमेव पशूनामीदा', सरोजमिव ते मुखम्, 'न नूनमस्ति नो श्व' (ऋ २ ४ १०) 'कस्वि देकाङ्गी चरति' (तै स ७ ४ १८ १) इति । गतिप्रादयो विशेषपरतन्त्रा, यथा—प्रकरोति, पराकरोति, ऊरीकरोति, गुलुगुधाकरोति, कारिकाकरोति, साट्करोति, पटपटाकरोति, तिरस्करोति, पुरस्करोति, अद्धा, अतर्धि इति ॥

अथानुकरणम् । तदपि त्रिधेय—साध्वनुकरण, असाध्वनुकरण, अव्यकानुकरण च । तत्र

प्रथम सार्थक, निरर्थक च । नयो सार्थक यथा—‘हि पचति’त्याह, अग्नी इत्याह, पचतीत्याह, अत्र सार्थकत्वात् ‘निट्टुनिट्’, (पा ८ १ २८) इति निगान. ‘इदृदेहिपचनम्’ (पा. १ १ ११) इति प्रगृह्यन्म्, ‘निटन्तन्वाद्प्रातिपदिकस्ये सुबु-पत्तिश्च न भवतीति । निरर्थकं यथा—‘सु-पूजायाम्’ ‘अपि पदार्थसमाजनाऽन्वयसंग्रहान्मुच्येषु’, (पा १ ४ ०४, ०६) ‘च समुच्ये’, अत्रार्थस्यानुकरणान् स्वस्वरूपस्याश्च प्रातिपदिकस्ये सुबु अर्थेण भवतीति । तृतीयम्—अशक्तिज्ञ, अपभ्रशश्च तत्राशक्तिज्ञ यथा—अहो ऋतक इति यत्कस्ये शक्तिर्भक्त्यात् अहो लनक इत्याह, अपभ्रशो यथा—हेरयो हेर्य इति यत्कस्ये, असुरा हेलयो हेलय इति यदन्त परान्भूषु । तृतीय—निहेत्य, सोहेत्य च, तयो निरहेत्य यथा—पटपटतिनि करोति, पटपटापते । सोहेत्य यथा—तदेतदेवैषा ईषी धागनुषदनि स्तनयितुर्दाद इति, दास्यत, दत्त, दयप्त्रमिति तदेतद्वयं शिक्षेत्—दम दान दयामिति ॥

प्रत्ययविधेय एव शक्तिसंख्याविभागरुद्धिमत्ति । सा त्रिधा—तिट्ठिमत्ति, सुन्विमत्ति, अव्ययविमत्तिश्च । तासु तिट्ठिमत्ति षोढा—परस्परपदविमत्ति, आत्मनेपदविमत्ति, सार्धधातुक-विमत्तिः, आर्धधातुकविमत्ति, व्यक्तकालविमत्ति, अव्यक्तकालविमत्तिश्च, तासु परस्परपदविमत्ति यथा—पचति, पचत, पचन्ति ; आत्मनेपदविमत्तिर्यथा—पच्यते, पच्येते, पच्यते सार्धधातुक-विमत्तिर्यथा—व्यपच्यत, व्यपच्येतां, व्यपच्यन्त, आर्धधातुकविमत्तिर्यथा—पपाच, पक्ता, पक्षीष्ट, व्यक्तकालविमत्तिर्यथा—अपाक्षीत्, अपचन्, पचन्ते, अव्यक्तकालविमत्तिर्यथा—पचतु, पचैत्, मपचत इति । सुन्विमत्तिरपि षोढा—कारकविमत्ति, स्वगन्धविमत्ति, ज्ञेयविमत्ति, उपपद-विमत्ति, प्रधानविमत्ति, सगोचनविमत्तिश्च, तासु कारकविमत्तिर्यथा—कट करोति, टात्रेण तुनाति, त्राह्मणाय दशति, स्वगन्धविमत्तिर्यथा—विधया यज, यूपाय दार, गवां कृणा सपन्नशीरतमा इति, ज्ञेयविमत्तिर्यथा—मातु स्मरति, वृक्षस्य पर्ण पतति, माणत्रकस्य पितृर् पथान पृच्छति, उपपदविमत्तिर्यथा—वृष्टं प्रति विधोतते विद्युन्, नमो देवेभ्यः, ऋणे देवदत्तात्, प्रधानविमत्तिर्यथा—देवदत्त पचति, क्षेत्रेण पच्यते, वीर पुरुष इति, संश्लेषतविमत्तिर्यथा—हे देवदत्त, प्रजामि देवदत्त, आगच्छ देवदत्त इति । तद्धितप्रत्ययविधेयोऽव्ययविमत्ति । सा द्विधा—विमत्तिकार्यवर्ती, अविमत्तिकार्यवर्ती च । विमत्तिकार्यवर्ती ‘प्रतिदेशो विमत्तिः’ (पा ४ ३.१) इति । सा त्रिधा—विमत्तत्वादेशरूपा, प्रत्ययादेशरूपा, प्रत्ययरूपा च, तासु विमत्तत्वा-देशरूपा यथा—‘पञ्चम्यास्तसिल’ ‘सप्तम्याम्वल्’, ‘इदमो ह्’, ‘किमोऽन्’, (पा ४ ३ ७, १०, ११, १२) मगार्न्-प्रायुराद्यध्मादेशवानप्रिय एतैर्योगे नेऽन्यासां चेति, यथा—सप्रेस्तात्, सजेत, पस्तिन्, यत्र, तं भजतम्, ततो भजन्ते, एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, इहायुष्मते अस्म्य आयुष्मते, कस्य देवानां प्रियस्य क देवाना प्रियस्य इति, प्रत्ययादेशरूपा ‘तसेश्च’ (पा ४ ३ ८) नसि । स च ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि’ ‘अपादाने चादीयस्ते’ ‘यतिग्रहाव्ययनक्षेपेयकर्तरि

तृतीयायाः', 'पट्टया व्याधये (पा. ५.४.४४, ४५, ४६, ४८) 'आधादिभ्यश्च सर्वविभक्तिः', इति, यथा—अभिन्मन्युरर्जुनतः प्रति, शैलतोऽवतरति, शीलतोऽतिगृह्यते, देवा अर्जुनतोऽभवन्; आदौ आदित, प्रमाणेन प्रमाणतः इति, प्रत्ययरूपा—'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' 'इदमोर्हिङ्', (पा. ५.३.१५, १६), 'प्रकारवचने याल्' 'था हेतौ च च्छन्दसि', 'इदमस्थमुः', 'किमश्च' (पा. ५.३.२३, २६, २४, २५) इति, यथा—सर्वदा, एतर्हि, सर्वथा, प्रकथा, इत्थं, कथं इति । अधिभक्तिकार्याऽपि त्रिधा—शब्दोक्ता, अर्थोक्ता, प्रयोगोक्ता च, तासु शब्दोक्ता यथा—'सप्तमी-पञ्चमीप्रथमाभ्योस्ताति', (पा. ५.३.२७) 'देवमनुष्यपुरुषपुरमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्' (पा. ५.४.५६) इति, यथा—पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागत, पुरस्ताद्वमणीयं, देवश्चा गच्छति, मनुष्यश्चा वसति, पुरुषश्चाभिनिविशते इति, अर्थोक्ता 'यद्धृत्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्', 'सत्यायाः क्रियाभ्याद्वृत्तिगणने कृत्वसुच्' (पा. ५.४.४२, १७) इति, यथा—बहु देहि बहुशो देहि, बहुभ्यो देहि बहुशो देहि, द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां देहि द्विशो देहि, माप मापं देहि मापशो देहि, पञ्च धारान् देहि पञ्चकृत्वो देहि इति । प्रयोगोक्ता—'तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः', 'तत्र तस्येव' (पा. ५.१.११५ ११६) । यथा—अग्निना तुल्यमय वर्तते अग्निवत्, देवमिष भवन्तं पश्यामि देववत्, ब्राह्मणेन तुल्यमस्मै दीयते ब्राह्मणवत्, व्याघ्रेण तुल्यमस्मादिमेति व्याघ्रवत्, मधुरायामिष पाटलिपुत्रे प्रासादा मधुरावत्, भोग्रियस्येवास् शृङ्गा दन्ता भोग्रियवत् । तद्धित-विभक्तिरिति वक्तव्ये अव्ययग्रहणम्, मघिलि, प्रसुरसं, पारेगङ्ग, पुरा, साक्षात् इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थमिति ॥

'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' (पा. १.२.४३, ४४) । तत् त्रिधा—विशेष्यरूपं, विशेषणरूपं, तुल्यरूपं च, तत्र विशेष्यरूपं यथा—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरव्याघ्र, पूजितोऽम्बः अम्बकुञ्जरः, गर्भिणी गौः गोगर्भिणी, स्तोकोऽग्नि अग्निस्तोकः, कायस्य पूर्वं, पूर्वकायः, अर्धं पिप्पत्या अर्धपिप्पली इति, विशेषणरूपं यथा—राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः, दन्ताना राजा राजदन्तः, कष्ट श्रितः कष्टश्रितः, जीविकामापन्नः आपन्नजीविकः, नीलमुत्पलं नीलोत्पलं, उत्तम पुरुषः पुरोत्तमः इति तुल्यरूपं यथा—शस्त्रीव इयामा शस्त्रीइयामा, खड्गश्चासौ कुलदधेति खड्गकुलः, निर्गतः कौशाभ्या निष्कौशाभ्यः, चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः, अर्धं तृतीयमेपां अर्धतुर्तयाः के सग्रहचारिणोऽस्य किसग्रहचारी इति । ननु च, अर्धं तृतीय-मेपामिति अन्यपदार्थो नोपपद्यते । स हि तत्र स्यात्, यत्र येषां पदानां समासः, ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो भवति । नेप दोषः । अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । नन्वेवं सति, 'असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्' 'सङ्घर्षणद्वितीयस्य बलं वृष्णस्य वर्धताम्' । इत्यादिषु द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । नैयम्, असिद्धितीयो यस्येत्यन्यपदार्थेनैक एवोच्यते । यथा—'जनादनस्त्यात्मचतुर्थं एव' इति । यदि वा, द्वितीयशब्दोऽयमस्ति तीयान्तः सत्यापूरणः, अस्ति

चाद्युत्पन्नः सहायवाची, तस्येदं ग्रहणम्—असिद्धिर्तीयाः असिसहाय इत्यर्थः । आत्मचतुर्थं इति कोऽथ समासः ? नन्वन्यपदार्थ—आत्मा चतुर्थः अभ्येति । आत्मना चतुर्थं इति तत्पुरुषः कस्मात् भवति ? 'आत्मनश्च पूरणे' (पा ६ ३.६) इति तृतीयाया मलुक्प्रसङ्गात् । यद्येवम्, मलुक् न वक्तव्य आत्मना चतुर्थं इति वान्य भविष्यति ; आत्मचतुर्थं इति च वृत्तिः, न चात्मचतुर्थं इत्युक्ते बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वाऽर्थमेदा विघने, उभयथाऽपि चतुस्सरयोपलक्षितसमुदायप्रतीते । नैवम् । एव सति, राक्ष. सप्ता राजसराः इत्याद्युक्ते सवन्धादेतदन्तव्यम्—नून राजाऽस्य सप्ता ; राजसलेति चोक्ते गन्तव्यमेतत्—राक्षससप्ताऽयमिति । ततश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरो न प्राप्नोति । नैवम्, मत्स्यत्र विज्ञेय—तत्पुरुषे समासान्तो भवति ; यथा—'स्वस्ति सोमसप्ताय ते' बहुव्रीहौ न भवति, यथा—'वृत्र जहि मत्सले' इति । इहापि तर्हस्ति विज्ञेय—तत्पुरुषे आत्मनाचतुर्थं साध्यमेतत्, बहुव्रीहावामचतुर्थं साध्यमेतदिति । अपि च, अन्यथाजातीय प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः, अन्यथाजातीय खट्वनुमानेन भवति ; तत्राय राक्षससप्ता, आत्मना चतुर्थं इति प्रत्यक्षेण, सवन्धस्योभयनिष्ठत्वात् नून राजाऽप्यस्य सप्ता, आत्माऽप्यस्य चतुर्थं इत्यनुमानेन । एव बहुव्रीहापि द्रष्टव्यम् । अथ यथाऽऽत्मचतुर्थं समुदायसंकार्थत्वादेकवचनम्, एवमर्थतृतीया इत्यत्रापि कस्मात् भवति ? अन्येऽपि हेतुकार्पा एव समुदाया भवन्ति, तद्यथा—शत, यूय, वनमिति । विषम उपन्यास, आत्मचतुर्थं इत्यत्र हि बहुव्रीहिणोपसर्जनीकृतप्रतीयमानपरस्येय-समानाधिकरणात्मचतुर्थशब्दशक्त्यभिधेयो जनादेन एकोऽस्येत्यन्यपदस्यार्थः प्रतिपाद्यते ; इह तु मर्थतृतीयशब्दशक्त्यभिधेयात्मनः सत्येया । तत्र यद्येकवचन वाक्ये वृत्ता वा भवति, केवा तदर्थं तृतीय भवति ? नन्वेवमपि, अर्थतृतीया द्रोणा इति द्रोणशब्द समुदाये वृत्तो नार्थं वर्तते । नैव दोषः, समुदायेषु वृत्ता शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते ; तद्यथा—पूर्वं पञ्चाला, उत्तरा कुरुवः इति । अथ, हौ द्रोणावर्धादक च कर्तव्यमर्थतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदाये शब्दा प्रवृत्ताः तेष्ववयवेषु वर्तन्ते, योऽवयवस्त समुदाय न व्यभिचरति, यथा—द्रोणार्थं द्रोण, आदकार्थमादकमिति । यद्यर्थं तृतीयमनयोरिति विग्रहः क्रियते, को दोषः स्यात् ? पष्ठयर्थो नोपपद्यते, किं हि द्वयोस्तृतीयमर्थं भवति ? भवानपि पृष्टो व्याचष्टाम् । अवेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः सवन्धार्थः ? एकस्मात् प्रादुर्भाव इति चेत्, वार्त्तं तत् ; तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिभयद्विजानां प्रातस्तथाय धिप्रतिष्ठमानाना न कश्चित्परस्परमिसरन्धो भवति एवजातीयक भ्रातृत्व नाम, तत्र चेद्युक्तः पष्ठयर्थो दृश्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम् । द्वयोर्हनुजन्मा तृतीयो भवति । दृश्यते चान्यत्रापि द्वयोस्तृतीयेन सवन्धः, तद्यथा—

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वय श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोर्मृतोया ॥ इति ॥

नैवम्, अर्थतृतीया आनीयन्तामित्यर्थानयन न प्राप्नोति, बहुवचनं च नोपपद्यते । नैव

दोष , भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसविज्ञानमपि , तद्यथा—शुक्लवाससमानय, लोहितोष्णीया ऋत्विज प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरति । बहुवचन तु द्वित्रादिवहुपपद्यत इति ; तत्र यथा आनीयन्तामिति त्रयाणामिव द्वयोरप्यानयनपक्षे बहुवचनमुपपन्न भवति, तथेहापि भविष्यति । विषय उपन्यास , तत्र हि द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते, त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते, सया समानाधिकरणपदार्थपञ्चकाधिष्ठाना वाक्, तत्र युक्त बहुवचनम्, इह त्वर्थे तृतीयमनयोरित्युक्ते यद्यपि गम्यते त्रयाणा पूरणस्त्वृतीयो भवतीति, तथाऽपि समासेऽन्यपदार्थ परतया द्वयोरेवामिधानाद्बहुवचनस्य नोत्पत्तिः । तद्गुणसविज्ञानमपि समासाभिधानपक्ष एवोपपद्यते समासश्च सामर्थ्ये सति भवति , सामर्थ्यं च वृत्तिवान्ययोरैकार्थ्यम्, तच्च तदोपजायते, यदि वृत्ताविद्य वाक्येऽपि समासार्थस्य बहुवचन भवति ।

अथ किंसम्राज्ञाचारीति कौऽय समास ? के सम्राज्ञाचारिणोऽस्येति । क सम्राज्ञाचारीति कर्मधारय कस्मान् भवति ? भवति, यदि क्षेपो गम्यते, यथा—किराजा यो न रक्षति, किंगौ यो न बहति । केषा सम्राज्ञाचारीति तत्पुरयस्ताहिं भवतु । कठ इति प्रतिवचन नोपपद्यते, न हान्यत् पृष्ठेनान्यदाख्येयम् अतः कठानामिति प्रतिषक्तव्यं भवति । बहुमोहावप्येतत्सुल्यमेव, तत्रापि के सम्राज्ञाचारिणोऽस्येति बहुवचनप्रश्न कठ इति न कथचनेनोत्तर भवति । नेप दोष , अग्नौ करवाणीति न्यायेन भविष्यति, तद्यथा—कश्चिदाह—अग्नौ करवाणीति, तत्र कुर्विति तत्कर्तृयनु-ज्ञाते कर्माप्यनुज्ञात भवति, अपर आह—अग्नौ करिष्ये, तत्र कियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । एव तत्रैव क सम्राज्ञाचारिणोऽस्येत्युक्ते कठा इति प्रयुक्ते सव्यन्धादेतद्व्यप्यते अयमपि कठ तथा कठ इत्यप्युक्ते सव्यन्धादेतद्व्यगन्तव्यम्—तेऽपि कठा । समासेन तु प्रति-निर्देष्टुमशक्यम्, उपसर्जनं हि तत्र ते भवन्तीति ॥

एकपद्य समास । स त्रिधा—उपनिष्पत्तिक्रिय, गमितक्रिय, अक्रियश्च । तेषूपनिष्पत्तिक्रियो द्विधा—उभयस्थक्रिय, अयतरस्थक्रियश्च, तयोरुभयस्थक्रियो यथा—वृत्तावृत्त, क्षिप्राक्षिपित, स्नातानुलित, भ्रष्टलुञ्जित, वृष्टावृष्ट, कयाक्रयिका इति, अन्यतरस्थक्रियो यथा—भोऽन्योष्ण, प्रातर्जीविक, आहिताग्नि, कष्टभित, काकपया, इधमप्रवक्ष्यन् इति । गमितक्रियो द्विधा—उभयकारक, अन्यतरकारकश्च । तयोरुभयकारको यथा—दध्नापसृष्ट ओदन दध्योदन, गुडेन मिश्रा धाना गुडधाना, शङ्कुलया वृत्त खण्ड शङ्कुलखण्ड, अक्षेपु प्रसक्त शोण्ड भक्षशोण्ड, कण्ठे स्थित कालो यस्य कण्ठेकाल, पञ्चसु कपालेषु संवृत्त पञ्चकपाल इति । अन्यतरकारको यथा—प्रगत आचार्य प्राचार्य, अतिमान्तो मालाप्रतिमाल, अवकुष्ठ कोकिलया अवकोकिल, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन, निष्पान्त कौशाभ्या निष्कौशाभ्य, प्रपत्तितानि पलाशान्यस्य प्रपलाश इति । अक्रियाद्विधा—वस्तुरूप, अवस्वरूपश्च । तयोरवस्वरूपो यथा—उपकुम्भ, त्रिमुवन,

नीलोत्पल, राजपुरुषः, चित्रशुः, धनदादियै इति । अयन्तुरूपो यथा—अधिक्षि, प्रत्युरसं, यथा-
शक्ति, याचदमश्च, पारेगद्ग, मध्येसमुद्र इति । अयं तु उपस्थितप्रक्रियो गमितक्रियश्च भवति । यथा—

आयतीगत्रमागच्छत्यातिप्रदूषतिप्रते । निकुच्य कर्णे शार्दूलोऽपोह्य पुच्छौ प्रधावति ॥

यथा च—

शलाकापर्यभिद्युतं चतुर्पर्यक्षपर्यपि । विपर्यस्ते त्रिधौ पश्य तलादेरपि जायते ॥

केशाकेशि, बाह्वाहवि, दण्डादण्डि, मुष्टीमुष्टि इत्यपि गमितक्रियमसत्स्वरूपं केचित् ।

यथा—

रोपावेशादाभिमुख्येन कौचिन्नामग्राहं रहस्योपजातौ ।

भित्वा हेतौ मद्भ्रममुष्टिघातैर्मन्तौ ब्राह्मचाहवि व्यासजेताम् ॥

केचित्पुनरस्य यन्तुरूपाश्च भवन्ते । यथा—

दण्डादण्डि न कुर्वन्ति न कचाकचि कोकिलाः । तथाऽपि जितमेवाभिर्वाग्भिरेव जगन्नयम् ॥

इति । इतः पुनरेतत् यदेकदा दण्ड्यादण्ड्यादयः सत्स्वरूपाः, अभ्यदा त्वसत्स्वरूपा इति ! 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' (पा २ २ २७) सूत्रस्य व्याख्यानमेवात् । तत्रास्य सूत्रस्यायमर्थः—हे समानाकृती शब्दरूपे अन्यपदार्थं समस्येते—तत्रेति तेनेति च । कः पुनरिदानीपदार्थः ? केचिदाहुः—इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादिभिमिति, केचित्पुनः—इदमित्यमिति । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षेऽसत्स्वरूपता, इतिशब्द-
स्यासत्स्वरूपाचित्वात्, उत्तरस्मिन् सत्स्वरूपता, इदमिति सव्यनाम्ना यन्तुरूपपरामर्शात् । कः पुनः
इहेतिशब्दार्थः ? योऽसौ तत्रेत्यधिकरणे तेनेति करणे वा इदमर्थानुयायिनी इतिकर्तव्यतारूपा
क्रिया, तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य इत्यादिक सव्यनामार्थो यत्तदिति तदिति व्यपदेशार्हप्रहणप्रहरणा-
दिकायां क्रियायां सार्वं युद्धादि । तदाह चन्द्रगोमी—'तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूप
सुसुप्तकार्यं भवति' इति । किमेतद्वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथमनुच्यमानं गम्यते ? 'सरूप'
इत्येकदेशोपापदानेन द्वयोरधिकरणयोः करणयोश्च तुल्यकालनिर्देशात् । न हि द्वयोरुल्लयल्लयो
प्रतियोगिनोर्व्यापारमन्तरेण द्वयोरधिकरणयोः करणयोर्वा तुल्यकालनिर्देशो भवति । तथाऽपि
युद्धादिनियमो न दृश्यते । कः पुनराह—नियम इति ? युद्धप्रहणादेरन्यत्रापि प्रयोगात् । हस्ते
हस्ते च गृहीत्वा मित्राय पुत्रं समर्पयति हस्ताहस्ति, गालिमिश्र गालिमिश्र निर्मलस्य प्रवृत्त-
परिहासो गालीगालि इति ॥

ननु च, अन्यपदार्थं बहुव्रीहिरित्युच्यमाने विस्पष्टपटुर्वेदुः, पुनरुक्त्युत वाच, परशता
शरदः, इति सामान्यसमासानाम् ; स्वयचौतौ पादौ, सामिश्रुकमश्च, श्रेणीकृता पक्षयः, इति

विशेषसमासानाम् ; विनिरुक्तप्ररूढो वृक्ष, कृष्णपिङ्गलो ग्रावा, ईषत्कडारोऽइमेति विशेषण-
समासानां, अवकोकिलं वन, पर्यध्ययनदृष्टात्र, निष्कौशाग्निः सार्धं इति प्रादिसमासानाम्,
शस्त्रीद्यामा देवदत्ता, अवततेनकुलस्थित तवैतत्, कृपमण्डको माणवकः इत्युपमानसमासानाम्,
राजवल्लभा वल्लभी, वरप्रदेया कन्या, मासो जातोऽस्येति पद्योसमासानाम्, वप्रधितो रिपुः, वृक-
भीतो न्यङ्कुः, शङ्कुलाखण्डः पोगंडः इति कारकसमासानाम्, अथान्दमोजी ब्राह्मणः, पुमाननेकः
पदार्थः इति नञ्समासानां च बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति । नेवम्, नैवाम-यपदार्थत्वे समासेन क्रियते,
अपि तु गुणवचनत्वेन । यदसौ द्रव्य धितो भवति गुण, तस्य यत्किञ्च वचनमर्थो वा स तस्यापि
भवति, तद्यथा शुक्ल वस्त्रं, शुक्ला शरी, शुक्लः कंयलः, शुक्लौ पटौ, शुक्लाः पट्टा इति । कथं पुनः
विस्पष्टपदुप्रभृतीनां सामान्यसमासता ? 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' (पा. ३.२.२४) इति शापकै-
समासावगमे विशेषसमाससंज्ञाभावे, 'सह सुपा' (पा. २.१.४) इति समासाभ्युपगमे च 'प्राक्-
डारत्समासः' (पा. २.१.३) इति समासस्य समाससंज्ञाभयणात् । कथं स्वयधौतादीनां विशेष-
समासता ? 'स्वय केन' 'सामि' (पा. २.१.२५, २७) इति स्वयसामीतिशब्दयोर्द्विचिवाप्य-
विशेषेऽपि स्वरैरूपपदार्थमेव समासारम्भात् । 'श्रेण्यादय कृतादिभिः' (पा. २.१.५९) 'उच्यर्थे'
इति च वृत्तावर्थविशेषात् । कथं छिन्नप्ररूढादीनां विशेषणत्वमासता ? छिन्नश्चासौ प्ररूढश्चेत्यादि-
प्रकारेण विशेषणविशेष्यभावात् । ननु च, यदा छिन्नो न तदा प्ररूढः, यदा प्ररूढो न तदा छिन्नः,
तत्कथमर्थयोः परस्परमसमूर्धनायां समानाधिकरणलक्षणो विशेषणविशेष्यभावो भवति ? य एव
छिन्नः स एवायं प्ररूढः इत्यनुसंधानात् । अथेह कथं कृष्णपिङ्गल इति ? यो हास्य कृष्णो भागः न
स पिङ्गलः, यस्तु पिङ्गलः स न कृष्ण इति । समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेषु वर्तन्ते ; यथा—पूर्वे
पञ्चालाः, उत्तराः कुरव इति । यदि वा, कृष्णावयवयोगात्स एव कृष्ण, पिङ्गलावयवयोगात्स एव
पिङ्गल इत्युपपद्यते सामानाधिकरण्यम् । नथ, ईषदित्यनेन किं विशेष्यम् ? कडारगुणयुक्तः
पदार्थः । कथं पुनरवयवानामसत्त्ववचनत्वे सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वं भवति ? क्रियाविशेषणत्वात् ।
का पुनरत्र क्रिया ? कडारेण गुणेन योगः । यदि वा अवयवानां केपाचित् सत्त्वगन्धित्वेन शक्ति-
योगादिः सत्त्वधर्मो दृश्यते, तद्यथा—दोषामन्यमह, दिवामन्या रात्रिः । 'दिवकराद्रक्षति यो
गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्यकारम्' इति । 'ग्रहवति मित्रहारिणि न त्वं योषाऽसि दोषाऽसि'
इति । एवमयमपि सत्त्वगन्धित्वेन गुणं निर्दिशन् द्रव्यं विशेषयिष्यति । ननु, कडार द्रव्यमेव
कस्मान्न विशेषयति ? यथा—ईषत्तत्र कातन्त्रं इति । तथा सति गुणस्येपद्रावो न लभ्यते,
तदुक्तम्—'ईषद्रुणवचनेन' इति । अथ कथं प्रादीनां द्रव्यवचनैः समासः ? यत्र हि कश्चित्
क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते, तत्रैव प्रादीनां प्रयोगो भवति । उच्यते, प्रयोगादेवैतद्वन्तव्यं—नूनमत्र
प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते, येन प्रादेः सामर्थ्यमिति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वाऽग्निरत्रेति गम्यते ;
त्रिविष्टम्भकं च दृष्ट्वा परिमाजक इति । के पुनरत्र प्रयोगार्हाः शब्दाः ? ये दृष्ट्वा कर्मकर्तृवाचिनः ,

तद्यथा—अथक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिल, परिग्लानोऽप्ययनाय पर्यप्ययन, निष्क्रान्त कौशाम्या निर्वाशाशम्यि. इति । अथ कथं शस्त्रीश्यामादय उपपन्नसमासा उपपद्यन्ते ? ‘उपमानानि सामान्य वचनैः’ (पा २.१.५५) इत्यादिभिः । यद्येवम्, ‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदमृत्तिस्वरस्य च’ इति ॥ यत्कथ्यम्, वाससी इव, कन्ये इव, इत्यादिप्रयोगाणा ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इत्यनेनैव सिद्धे, विभक्त्यलोपमात्र पुनस्तुक्प्रकरणे यत्कथ्य भवति । उच्यते—नायमिष शब्दः सामान्यवाची, अपि तु सामान्यघोतकः, तद्यथा—नेत्रे नीलोपले इत्युक्ते तदाकारकान्त्यादयः प्रतीयन्ते । शस्त्रीश्यामेत्यादिषु साक्षात् सामान्यवचन इयमाशब्द प्रयुज्यते । अथ, अयतनेनकुल स्थितमित्यत्र कथम् ? न त्वयमुपमाया, अपि तु क्षेपे । उपमानेनाथ क्षेपो गम्यते—अयतने नकुलस्येव स्थितं तथैतन्नापलमिति, यथाऽयतने नकुलश्चिरस्थाता न भवति, तद्वत् कार्यमारभ्य यश्चिर तत्र नावतिष्ठते स एवमुच्यते—अयतने नकुलस्थितं तथैतदिति । एतेन कृपमण्डूक इत्यपि व्याख्यातम्, यथा कृपमण्डूकः कृपाद्देहनिस्सरन् देशान्तरव्यवहार न जानाति, तवाऽयं स्वर्गोद्वाहिरिति सरन् न देशान्तरव्यवहारवैदी, ॥ एवमुच्यते—कृपमण्डूकोऽयमिति । अथ राजवल्लभेत्यादयः कथं पट्टीसमासा ? यतो राजवल्लभेत्येव बहुव्रीहि कस्मात् भवति—राजा वल्लभोऽस्याः इति ? अथेतन्नरत्नं वल्लभ्या वाल्लभ्यायोगात् । राजल्ल वल्लभेति भवति । तत्र राजा निर्वातात्मार्यः, स्वभावतः सामान्यात् प्रच्युतः, सामान्ये व्यग्रस्थितस्योपकर्तुमशक्तेः, सवन्धिषामान्यापेक्ष, संवन्धिविशेषापेक्षो वा, संवन्धन्तरस्य व्यवच्छेदायै प्रवृत्तेः, उभयाधिष्ठानत्वे सत्यपि सवन्धस्य परार्थमुपादानादुद्भूतसवन्धप्रवृत्ति, उपजातप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः, आत्मनि संवन्धोपभोगात् प्रधानेऽप्युपयुज्यमानसवन्धप्रवृत्तयस्तु उपारीयते । प्रधानानि चानिर्वातार्थानि प्रथमार्थेव विभक्त्या युज्यन्ते, तद्यथा—‘क पुनरिदं पठितम् ? भ्राजा नाम श्लोका’ इति । ततश्च वल्लभाशब्दोऽनिर्वातार्थेवादात्मन्यपदेशाय स्वार्थोद्प्रच्युत स्वभावतो विशेषवृत्ति, सत्यर्थार्थत्वे गुणानामेषोपलम्भात्, परत इदकार लिप्समानो निर्वातार्थेन सवन्धिना स्वार्थविशेषे नियम्यमान उपरतौत्सुक्य. औदासीन्येन प्रवर्तते । तत्र मेदाधिष्ठानस्य संवन्धस्य वाचिका पट्टी, पदान्तराभिधेये सवन्धिन्याकाशभावना गुणपदेन विशेष्यमाणा गुणपदस्था भूयते, विशेषविषयत्वात्समासस्य । गुणाश्च स्वार्थोपसर्जनप्रधानार्थोपपादिनो मेदे विनिवर्तमाने मेदाधिष्ठान सवन्धमभ्यन्तरीकृत्य प्रवर्तन्ते । तत्र राजवल्लभेति सवन्धे प्रातिपदिकार्थतामापाद्यमाने तद्विषया पट्टी, स्वभावतो निवृत्ता कार्यार्थे सामान्येन प्रसक्ता ‘सुगो धातुप्रातिपदिकयो.’ (पा. २.४.७१) इति शास्त्राद्विनिवर्तमाने वाऽन्वा-र्यायते । अथ वरप्रदेया कन्येति कोऽयं समासः ? पट्टीतत्पुरुष एव, यथा—देवदेयं पुण्यं, ग्राहणदेय धनमिति । नन्वेवम्, एते चतुर्थीसमासा कस्मात् भवन्ति ? ‘चतुर्थी तदर्थाथवलि-हितस्तुल्यवर्ति.’ (पा २.१.३६) इति तदर्थोदित्वेव तत्समासनात् । तादर्थ्यं एव हि तर्हि समासा भवन्तु, यद्धि यस्मै प्रदीयते तदर्थमेव तद्वयति । नैवम् । न तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी समस्यते । यथा—अवहननायोल्लङ्घनम् । अपि तु प्रकृतिविकारतादर्थ्ये । यथा—यूपरूपाया विकृते

प्रकृतिभूतं दाद यूपदार्थिति । ननु च नात्र प्रकृतिविकारग्रहणमस्ति , दृश्यते चाप्रकृतिविकार-
भावेऽपि, अभ्यघास , भ्रूक्षुर, 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति चतुर्थीसमासः , तत्कथमुच्यते
प्रकृतिविकारतादर्थ्यं एव चतुर्थ्यास्सामर्थ्यमिति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यद्य बलिरक्षितग्रहणं
करोति—यथाजातीयकानां च समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरक्तं भवति, तथाजातीयकानां समासः ।
विकृतीनामेव चतुर्थ्यन्तानां प्रकृतिभिस्सह समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरक्तं भवति, न तादर्थ्यमात्रे ।
अभ्यघासादयस्तु पट्टीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति, अयमपि तत्रामिसंयन्ध—तस्येद-
मिति । तद्यथा—गुरोरिदं यदुर्वेयमिति । तादर्थ्यमपि सवन्धविशेषः ; विशेषे चादृश्यमेव
सामान्यं संभवति । न चैतत्कर्मादिष्वपि न दृश्यते—माषाणामश्रीयात्, श्रुतं ते सर्वमेवैतत् इति ।
ननु च वरप्रदेया कन्येति यदि वृद्धातिप्रयोगेऽपि न सप्रदानम्, सप्रदानेऽपि न चतुर्थी, कोऽप्यः
तयोर्विशेषो भविष्यति ? क. पुनराह— नात्र सप्रदानम् ; सप्रदान एवैषा चतुर्थ्यं पट्टी , दृश्यते
हि संप्रदानादौ पट्टीचतुर्थ्योरविशेषेण प्रयोगः , तद्यथा— 'हिमवतो हस्ती' , 'पुत्रमृगश्चन्द्रमसे'
(तै. सं. ५.५.११, १५) 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति' (श्रु. २.४ ५) चिराय दृष्ट , चिरात्राय दृष्ट, 'रोचते मम घृतं सह मुद्रैः शालयो
दधिहारं क्रमुकाश्च' , 'श्रुतमेव ममापि रोचते श्रुतशीतं च सशर्करं पयः' इति । अथ मासजातोऽय-
मिति किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधान । सधर्मणाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवेदित्यम् ।
अग्रेषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैयासाधन्तर्बर्तिनी विभक्तित्तस्याः समासेऽपि भ्रवणं भवति , तद्यथा—
राक्षः पुत्रयो राजपुत्रः इति । इह पुनर्बान्ये पट्टी, समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ? योऽसौ
मासजातयोरभिसंयन्धः स समासे निवर्तते, अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न
इति, तत्र 'प्रातिपदिकार्थं प्रथमा' इति प्रथमा भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति ।
याद्यं संबन्धनमपेक्ष्य भविष्यति । ननु च 'काला.परिमाणिना' (पा २ २ ५) इत्यनेनायं समासः ।
न च जातस्य मासः परिमाण, अपि तु त्रिशद्रात्रस्य , यथा—द्रोणो वदराणां देवदत्तस्येति न
देवदत्तस्य द्रोणः परिमाण, अपि तु वदराणाम् , तदाह— 'कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणि-
त्वादनिर्देशः' इति । किं पुनर्भवान् कालं मन्यते ? येन मूर्तीनामुपचया अपचयाश्च लक्ष्यन्ते ।
तस्यैव तर्हि कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति भवति, रात्रिरिति च । कया क्रियया ? आदित्यगत्या ।
तयैवाऽसहृदावृत्तया मास इति च भवति, रुधन्तर इति च भवति । यद्येव भवति जातस्य मासः
परिमाण, किं तु मासो जातस्येतिवत् मासौ जातस्य मासा जातस्येति प्राप्नोति । नैवं, मासजातः
इत्युक्ते द्वित्वादिसत्त्वाविशेषस्यानुपलम्भात् । यत्र तूपलब्धेर्निमित्तमस्ति तत्र भवत्येव , यथा—द्वौ
मासौ जातस्य द्विमासजातः , एव त्रिमासजातः इति । कथं पुनः कारकाणां समास इत्युपपन्नं
भवति ? तेषां हि क्रिययैवामिसंयन्धः , न च क्रियावाचिनः सुवन्तत्वमस्ति । सुवन्तयोरेवान्तर्भूत-
क्रियाविशेषयोर्भविष्यतीति चेत्, नैवम् , द्रव्याणां क्रियोपजनितस्संयन्धः शेषविषयो भवति, न

कारकविषय । स्वभावसिद्ध हि द्रव्य सिद्धयदमिधीयमानं द्रव्यान्तर प्रत्यात्मप्रतिलम्भे निराकाश
 न कर्मादिभाव भजते । न च समासप्रकरणे कारकाणि समस्यन्ते इति वचनमस्ति । उच्यते—मा
 भूद्वचनम्, अर्थतस्तु गम्यते; यदाह—द्वितीया धितादिमि समस्यते; कष्ट धित कष्टधित इति ।
 तत्र धित इत्युपात्तत्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ता, अभ्यन्तरीकृतसाध्यसाधनस्यन्धत्रियान्तरस्यन्धाहः
 स्वाधयविषयास्तु याहास्तु क्रियास्तु शक्तघन्तरैरपि विरुद्धकार्थसमवायः कष्टाद्विद्युपसर्जनीभूतया
 ध्रयतिक्रिययाऽपक्षते । ततश्च ध्रयतिक्रियया सवन्धात् कष्टे कर्मत्वमिति ध्रयणक्रियापूर्वक
 कष्टधितयोरमित्यन्धो भवति । तस्मिन् स्ववृत्तवपयार्थशक्तघनगृहीतेऽर्थान्तरे प्रादुर्भूते तदमिधायी
 शब्दस्त्वमाससहा लभते । एव वृकाद्वीतो वृकाभीत इत्यत्रापि 'पञ्चमी भयेन' (पा २.१.३७) इति
 वृकस्य भये 'भीषार्थानां भयहेतुः' (पा १.४.२५) इत्युपादानत्वात् सति सामर्थ्ये, अभ्यन्तरीकृत-
 क्रियाकारकस्यन्धः समुदायः समाससहा लभते । ननु च, न वृकस्य भीत प्रत्युपादानत्वं, अपि तु
 भय भीतिरित्येतानि । उच्यते—यथा मासो जातस्येति मासाग्न्य क्रियाकलापः प्रथमदुक्षिगर्भ-
 वियोगात्त्यस्य जन्मनोऽवधिभावेन परिच्छेदको भवति, जन्मप्रतिलब्धा वा सत्ता समावृत्य
 जातमपेक्षते, तदेहापि वृकादित्ययमपादानशब्दो भयमात्रस्यावच्छेदको भविष्यति, न भीतस्य ।
 यदि वा, यथा कष्टधित इत्यत्रोपात्तध्रयतिक्रियास्यन्धात् कष्टे कर्मत्वमिति ध्रयणक्रियापूर्वक
 कष्टेन सवन्धते, तदेहाप्युपात्तभयत्रियावच्छिन्न कर्ता भयत्रियास्यन्धाद्वृकस्यापादानत्वमिति
 भयक्रियापूर्वक वृक्तेन सभस्यत इति । भवतु यत्रोपसर्जनीभूतया अपि क्रियाया ध्रयणम्, यत्र तु
 क्रिया न ध्रयते तत्र कथं शङ्कुलाखण्ड इति ? प्रतीयमाना भविष्यति, तथा हि—शङ्कुलाखण्डः
 इत्युक्ते हृत इति प्रतीयते, तदेतद्व्योतयन्नाह—'तृतीया तत्त्वेन गुणवचनेन' इति । न्यायसिद्ध-
 त्वाद्वचनानर्थक्यमिति चेत्, न, वचनस्य नियमार्थत्वात्—यत्रैव हृत इत्यादि गम्यते तत्रैव समास,
 अन्यत्र मा भूदिति । एव च गम्यमानकरोतिक्रियोपगृहीतकरणकर्तृत्वतीयान्तेन शङ्कुलादिना खण्डा
 दीना गुणमुक्तवर्ता मनुष्यलोपादिना द्रव्यवचनाना तृतीयान्तार्थहृतत्वे सति सामर्थ्यमवसीयते,
 न तूक्तवैपरीत्ये; यथा—अक्षणा काण, पादेन यज्ज इति । तदेवमाक्षितकरोतिक्रियावच्छिन्न
 त्रियान्तरस्यन्धाहं खण्डशब्दार्थो गम्यमानोपसर्जनीभूतया करोतिक्रियया शङ्कुलादीनपेक्षमाणः
 करणभूतै कर्तृभूतैर्वा शङ्कुलादिभिरसवन्धते । तद्वचनश्च समुदायोऽभ्यन्तरीभूतक्रियाकारकस्यन्ध
 समाससंशो भवति । अवेह कस्मात् भवति—दध्ना पटु घृतेन पटुरिति ? असामर्थ्यात् । कथम-
 सामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवति, न हि दध्ना पटुना सामर्थ्यम् । किं तर्हि ? भुजिना—दध्ना
 भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलया यण्ड इति, अत्रापि न शङ्कुलाया खण्डेन
 सामर्थ्यम् ? किं तर्हि ? करोतिना—शङ्कुलया हृतः खण्ड इति । तत्त्वेनेति वचनाद्विष्यति ।
 वचनादिति चेत्, अवेह गुणवचनेनेत्युच्यमाने कथं मनुष्यलोपाद्रव्यवचनेन खण्डादिनेति प्रतीयते ?
 वचनप्रदणात्, इह तृतीया तत्त्वेनेति सिद्धे यद्वचनप्रदण करोति तस्यैतत् प्रयोजनम्,

एवं यथा विज्ञायेत—गुणमुक्तवान् गुणवचनं, खण्डगुणवान् खण्डः, पाण्डुगुणवान् पाण्डुः इति । यद्येवं, नार्थस्तत्कृतप्रद्वेगेन भवति, भवति हि शङ्कुलायां खण्डेन सामर्थ्यम्, असामर्थ्यादिह न भविष्यति—दध्ना पटुरिति । इदं तर्हि तत्कृतस्य प्रयोजन—द्रव्यवचनैः कारकसमासे तदनुकूपा क्रिया अभ्याहर्तव्येति, तद्यथा—अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्ड इति । अथ द्रव्यवचनैस्तत्कृतसमासे गुणवचनेनेत्यपि किमर्थम् ? इह मा भूत्—धान्येन धनवान्, गोमिर्धनवान् इति ॥

अथ, अध्यादभोजीति कोऽयं समासः ? असमर्थनञ्प्रत्ययः । किं पुनरिहासामर्थ्यम् ? पूर्वोत्तरपदयोर्मिथोऽनवेक्षा, तथा हि—अध्यादभोजीति भुजिक्रियया नञ्. सन्धः, न आक्षेपः, न हि तस्यापि नियमः—नध्यादभोक्तव्यमिति । अपि तु—ध्याद न भोक्तव्यमिति । यत्र हि घटिपदार्थ-समवायिनी क्रियाऽभिधीयमाना प्रतीयमाना वा स्वभावतो निवृत्ता नञा द्योत्यते—अपाचकः, अग्राहणः इति, तत्रैव सामर्थ्यम् । यत्र तु बाह्यक्रियया नञ्. सन्धस्तत्प्राप्तसामर्थ्यमेव, यथा—सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजदाराः, न पुनर्गीयन्ते अपुनर्गयाः श्लोकाः, लवणं न भुङ्के अलवणभोजी मिथुरिति । नन्वेवं, अवयवार्थव्यतिरिक्तसमुदायार्थाभावेऽर्थवत्त्वाभावात् कथं प्रातिपदिकसज्ञा ? समासप्रहणादिति चेत्, अनर्थके कृतार्थत्वाग्रियमानुपपत्तिः, ततश्चार्थवतो यान्यस्यापि प्रातिपदिकत्वप्रसङ्गः । ननु च, 'असूर्यललाटयोर्दक्षितपोः' (पा ३ २ ३६) इत्यनेना-समर्थनञ्प्रत्ययमासानां साधुत्वे ज्ञापिते, अ किञ्चित्कुर्वाणः, अ मापं हरमाणः, अ गाधादुरक्षुतः इत्यादीनामपि मा भूत् समास इत्यसूर्यपदयादयश्चत्वार एवासमर्थसमासा परिगण्यन्ते ; परिगणन-सामर्थ्यादेव प्रातिपदिकसज्ञाऽपि भविष्यति, तथाऽप्यनर्थकत्वादाध्याभावे संख्याकर्माद्यभावे तेषां वाचिका द्योतिका वाऽपि विभक्तयो नोत्पद्येरन् । नैवम्, समुदायस्तावदानर्थन्येऽपि 'म केयला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमादवश्यमेवाव्ययादिषाद्विभक्तिमाश्रमपेक्षते, अवयवस्वार्थ-वरणात् संख्याकर्मादेराध्यासत्वेन तां विशिष्टामेवाङ्गीकरोति, ततश्च यथाऽऽतुरानातुरयोरैकभोजन-प्रतिपत्तावाहुराणां भोजनमनातुरोऽपि प्रतिपद्यते, तथाऽवयववार्थानुप्रहार्थकोऽपि समुदायो विभक्तिविशेषमेव प्रतिपत्स्यत इति न कञ्चिदोषः । ननु, असत्यकार्यभावे व्यपेक्षाधर्माः कथं न निवर्तन्ते ? के पुनस्ते ? विशेषणयोगः, समुच्चयः, संख्याविशेष इति । तत्र ब्राह्मणस्य शोभनः, धार्द्धं न भुङ्के इति विशेषणयोगः, धाद न भुङ्के बल्लिमामन्त्रण चेति समुच्चयः, धाद धादानीं वा भुङ्के इति संख्याविशेषयोगः । ते च वाक्य एवोपलभ्यन्ते, न त्वध्यादभोजीति वृत्तौ, न त्वध्यादभोजी ब्राह्मणस्य शोभनमित्यादि । तत्कथमुच्यते—नास्त्यत्रैकार्थ्यभावे इति । नैवम्, अध्यादशब्दो ह्यप्रा-समर्थः, न त्वध्यादभोजिशब्दः, अध्यादभोजिष्ययाश्चैते विशेषणयोगादयः प्रतीयन्ते, नाध्याद-विषया इति । ननु च, यद्यध्यादशब्दः समुदायार्थाभावादनर्थकः, अध्यादभोजिशब्दोऽप्यर्थवदनर्थक-संघातत्वादनर्थकः प्राप्नोति । अस्त्वानर्थन्यम् । वाक्यविषयास्तु धर्मा भविष्यन्ति तच्चानर्थक्यमपि परिहर्तव्यम् ; इदं च परिह्रियते—शब्दशक्तिरेषा यदमिश्रेऽप्यर्थं केनचिच्छेदेनाभिधीयमाने

विशेषणादियोगो भवति केनचिन्न भवति, नत्र वाक्येऽसमर्थसमासपदानामपिद्यमानमपि वृत्तां
 शब्दान्तरत्वादस्येकार्थमिधायित्वमिति । ननु च, यद्यसामर्थ्येऽपि वचनात्समासः—किमद्य ते
 वस्त्र नील उत्पलमालि कर्णे, नेह कश्चित्पुरुषः व्याघ्रस्सरति पट्टीम्, पश्य सति कष्टं त्रित प्रियो
 मे गुरुकुलम्, किं ते शङ्कुलया सण्डो देवदत्त उपलेन, गच्छ त्व यूपाय दाम् शोभन शैले, निवर्तस्व
 वृत्तात् भय देवदत्तस्य यक्षदत्तात् । भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य, सक्तः त्वमक्षेपु शौण्डः पिपति
 पानागारे इत्यादावपि सामान्यं प्राप्नोति, स तर्ह्यपि वचनात् 'विशेषण विशेषेण', 'द्वितीया
 भितादिमि', 'तृतीया तत्कृतेन', 'चतुर्थी तदर्थेन', 'पञ्चमी भयेन' 'षष्ठी सुरन्तेन', 'सप्तमी
 शौण्डादिभिः' समस्यत इति । विषम उपन्यास, परिगणनादीन्यसामर्थ्य एव समासार्थमारण्यन्ते ।
 यथा—कृतपूर्वी कटमित्याद्यर्थे 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाद्य' (पा. ५ २ ८६, ८७) इति । 'विशेषण
 विशेषेण' इत्येवमादीनि तु 'समर्थे पदविधिः' (पा. २.१ १.) इति सामर्थ्ये सायुपादीयन्ते ।
 सामर्थ्यविययप्रदर्शनार्थमेव च 'विशेषण विशेषेण' इति प्रथमाया सामानाधिकरण्यम्, द्वितीयाया
 भितादिनिधम', तृतीयायां तत्कृतादिवचन, चतुर्थ्यां प्रकृत्यधिकारमात्रः, पञ्चम्या भयादिपरिगणन,
 षष्ठ्या पूरणादिनिषेधः, सप्तम्यां शौण्डादिनिर्देश इत्युपपद्यते । तेन यत्र विशेषणादिषु सामाना-
 धिकरण्यादेरभावः, तत्रासामर्थ्यात् समासो न भवति ॥

अत्राज्ञानोऽयमिति कोऽयं समासः ? समर्थनान्नतःपुरुषः । किंप्रधानोऽयम् ? उत्तरपदार्थं
 प्रधानः । अत्राज्ञानमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमाधस्यानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः, इदं तावदर्थं प्रष्टव्यः—
 अवेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमाधस्यानयनं कस्मात् भवति ? राजाऽत्र विशेषकः प्रयुज्यते, तेन
 राजविशिष्टस्यानयनं भविष्यति । इहापि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ् विशिष्टस्यानयनं
 भविष्यति । क' पुनरसौ ? निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते, तदा किं स्वाभाविकी
 निवृत्तिः ? आहोस्विष्टाचनिकी ? किं चातः ? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति ।
 तर्हि वाचनिकी भविष्यति, किंच प्रतिकीलपत् । तत्र यथा कील आह्वयमानः प्रतिकीलं निवर्तयति,
 एव नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । यद्येतन्नमो माहात्म्य स्यात्, न जातुचिद्वाजानो इत्यथ
 निवृत्तः, नेत्येव नृपः । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः, नञ्निमित्ता त्वलम्बि । तद्यथा —
 सतमसान्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं, न च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति । यदि पुनरयं
 निवृत्तपदार्थको नञ्, किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते ? एवं यदा विज्ञायेत—अस्य पदस्यार्थो
 निवृत्त इति । नेति एवमेव सदेहः स्यात्—कस्य पदार्थो निवर्तते इति, तत्रासदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः
 प्रयुज्यते । यदि वा, सर्वे एते शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यः, शूद्र इति ॥

‘तपः श्रुतं च योनिश्च तत्र ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स. ॥’

तथा गार कपिल पिङ्गलकेश इत्येतानप्यान्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् नुवाति । समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अयमेवैवपि वर्तन्त तद्यथा—पूर्व पञ्चाला, उत्तरा कुरुर इति । एतस्य समुदाये ब्राह्मणशब्दो वृत्ताऽयमेवैवपि वर्तन्ते गुणे जानौ च । गुणे तावन्—अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन् मूढयतीति, अब्राह्मणोऽयं गच्छन् मथयतीति । अपि च, काल कल्माष मापरादिघणमापण आर्मान दृष्टाऽध्य-
वस्यन्ति—नाय ब्राह्मण अब्राह्मणोऽयमिति निर्गत तस्य भवति गुणकृता चार्थस्य निवृत्ति । अयं जाना—जानिर्हन्ति सन्हादुरूपश्चाद्वाऽन्यो ब्राह्मणशब्दं प्रवर्तते । सन्हात्तावन्—गारमय शु-याचार पिङ्गल कपिलकेश दृष्टाऽध्यवस्यन्ति—ब्राह्मणोऽयमिति ततः पञ्चादुपलभते—नाय ब्राह्मण अब्राह्मणोऽयमिति निर्गत तस्य भवति । अत्र सन्हाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्ति । अयं दुरूपश्चान्—दुरूपविग्रमस्य भवति—अमुमित्रकाश ब्राह्मणमानयेति । स तत्र गता य पदयति तमध्यवस्यन्ति—ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पञ्चादुपलभते—नाय ब्राह्मण, अब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरूपश्चाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य निवृत्ति । ननु च, नञव्यञ्ज उदाय ब्राह्मणादिशब्दप्रयोगे समासस्य पूरपदप्रधानता प्राप्नोति, नवम्, अव्ययसंज्ञा-
प्रसङ्गाद् अव्यय ह्यस्य पूरपदम् । नप दाप पात्रनाव्ययसता क्रियते । न च नञसमासस्तत्र पठ्यते । मा भूदव्ययेषु पाठ । तथाऽयमिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति, यथेहायौऽमिधीयते न तस्य लिङ्सङ्ख्याभ्यां यागोऽस्ति । नेद वाचनिकम्—प्रलिङ्गता, असङ्ख्याता वा । किं तर्हि ? स्वामात्रिकमतत् । तत्र किमस्मामिदृशय वक्तु—यत्रञ्च प्राक् समासाल्लिङ्सङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । यत्ति वा, गुणउचनानामाश्रयतो लिङ्गउचनानि भवन्ति । यदसौ द्रव्य भित्तो भवति गुण समासो वा, तस्य यल्लिङ्ग वचनं च तत् गुणस्यैव समासस्यापि भवति । उच्यते, इह त्रयी गति —कदाचिन्ननर्थनोत्तरपदार्थो विनाप्यत, कदाचिन्ननर्थ उत्तरपदार्थेन, कदाचिन्नम-
र्थोत्तरपदार्थोभ्यामन्य पन्थ इति । तत्र यदा नञर्थोत्तरपदार्थोभ्यामन्यपदार्थो विशेष्यते तदा 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' । नञर्थश्च विनायो भवतीति पदं समासार्थमेवेदं जायन्ते—
अत्यन्तामात्र, अनत्यन्तामात्र, अचररामात्र, तात्पर्यामात्र, सङ्घातामात्र, प्रवृत्तामात्रश्चेति । यथा—अरूपो वायु, अनुदश कन्या, अकिञ्चन पुमान्, अपिशाच कुल्य, अष्ट भूतल, अनङ्ग काम, इति । यत्र तूत्तरपदार्थेन नञर्थो विनाप्यते, तदा पूरपन्थप्रधानस्तपुरुष, नञर्थोपापेक्ष्य पदं समामात्रमेवेदं जायन्ते—प्रागभावा, सामर्थ्यामात्र, आश्रयकतामात्र, इतरेतरामात्र, सत्तामात्र, भावामात्र, इति यथा—अनुपत्ता घट, अप्रतृष्यस्सुमन, अभूषित कान्त, अगर्ग हेमन्त, अमन् शत्रुनिषाणम्, अनुद्विष्ट प्रजा, इति । यत्र तु नञर्थनोत्तरपदार्थो विशेष्यते, तदा उत्तरपदार्थप्रधानस्तपुरुष । पदार्थस्य च नञर्थोपापे पदं समाममेवेदं जायन्ते । यथा—तन्मात्र, तदन्य, तत्सन्ध, तद्विरुद्ध, तदपञ्च, तदुन्मथ, इति । यथा—अनन्य, अनत्रि, अब्राह्मण, अमित्र, अननुष्य, अमानुष, इति । ननु च, अन्यपदार्थतत्पुरुषयोरन्यत्रापि

नञ्समासो दृश्यते, यथा—मल्लिकाणामभावः अमल्लिकमिति । नाय नञ्समासः, किं तर्हि ?
'अव्यय विभक्तिः' इत्यादिनाऽव्ययमभावाच्च समस्यते; अव्ययीभावश्च समासो भवति; यथा—
निघात, निघात, इति । किं पुनरस्मी नञ्समासार्था अन्यपदार्थादिषु व्यधतिष्ठन्ते उत सङ्गमन्ते ?
केचिद्व्यधतिष्ठन्ते मञ्समासादयः, तद्यथा—

भवेदभीष्मद्रोणे धृतराष्ट्रं कथम् । यदि तत्तुल्यरुक्ष्योऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ॥

यथा च—अनुदरा कन्या, अलोमिका एवकेति । केचित्तु सङ्गमन्ते प्रागभावादयः, तद्यथा—

अजन्मा पुरुषस्तावदपुमान् पशुरेव वा । यावद्वह्नीलावतोरन्यत्रोक्षितार्थं न युज्यते ॥

यथा च—अनेकैः, अनेकः इति । ननु च, एकदात्रो वदर्थः, तद्यथा—'एक' कोऽपि स
कुम्भसमग्रमुनिः' इत्युत्कर्षार्थः, तत्रैकं तावदाहुरिति पक्षान्तरार्थः, एक एवायमाययोः स्वभावः
इति तुत्पार्य । नैक शायीत्यसहायार्थः । एकमेवेदं शब्दप्रत्ययमेवार्थः । एकः, द्वौ, बहव इति
सत्पार्यः । तत्कस्येह ग्रहणम् ? सत्पार्यस्य । उत्कर्षादीनां कस्मात् सति ? अनभिधानात्;
तद्यथा—अभिप्र इत्युक्ते पूर्वपदार्थप्रधानतरुषु शत्रुरेव प्रतीयते, न तन्मूर्ध्नि । एष अनेकं इत्युक्ते
बहव एव प्रतीयन्ते, न पुनरनुत्कर्षादिमन्त । एतेन तरुषुष्योत्तरपदप्राधान्ये सत्यनेक इत्यपि
व्याख्यातम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे बहूनां सप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्यार्थं क्रियागुणौ ततः पश्चा-
न्निवृत्तिं करोति, तद्यथा—आसय भोजय शायय अनेकं इति । स्यादेतत्, यत्र क्रियागुणौ
प्रसज्येते, यत्र तु यत्तु न प्रसज्येते तत्र तु कथम्—अनेकस्तिष्ठतीति ? भवत्येवजातीयकेष्वपि
एकस्य प्रतिषेधे बहूनां सप्रत्ययः; तद्यथा—न न एकं प्रियम्, न न एकं सुखम् इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ त्रेधा त्रिधोपस्कारभक्तयः । त्रिधैवोपपदप्रातिपदिकानां विभक्तयः ॥

त्रिधोपसर्जनं त्रेधा समास इति कीर्तितः । प्रतिपादकशब्दोऽयमथान्वाख्येय उच्यते ॥

पदमिह त्रिविधं प्रतिपाद्यते त्रिविधमेव हि वाक्यमथ त्रिधा ।

व्यवहृतिः खलु शब्दनिबन्धना यदनयोरुभयोः प्रतितिष्ठति ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शुद्धारम्भकाशे प्रातिपदिकादिप्रकाशे नाम

द्वितीयः प्रकाशः ॥

तृतीयः प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशः

तत्र पद्यतेऽनेनार्थ इति पदम् । तत्रिधा—क्रियारूप, कारकरूप, उपस्काररूप च । तेषु साध्याभ्यामिधायि क्रियारूप, साधनार्थमिधायि कारकरूप, साध्यसाधनयोर्भूषणादिभूतमुप-
स्काररूपम् । तेषां प्रत्येक पङ्क्तेदत्त्वात्पदस्याष्टादश भेदा भवन्ति । तेषु भावपदं, कर्तृपदं,
कर्मपद, भावकर्मपद, भावकर्तृपद, कर्मकर्तृपदं चेति क्रियारूपपदभेदा । तेषु भावपदं यथा—
पच्यते, अपाचि, पश्यते, वेष्टयते, आस्यते, आसि, आसिष्यते भयता मिद्यते, अमेदि, मेत्स्यते
कुन्तलेन, आयते, अधायि, धायिष्यते यवाग्वा एव आयिष्ये, शश्रे, आधायिष्यतौदनेन ।
घानिपीष्ट, जप्ते, अधानिष्यत इस्तिना ग्राहिपीष्ट, जगृहे, अग्राहिष्यत ग्राहेण दर्शिपीष्ट, दृष्टो,
अदर्शिष्यत प्रेयसेति । कर्मपदं यथा—पच्यते ओदनस्सूदेन, आस्यते मासो भृतकेन, गम्यते
ग्राम पान्थेन, सुष्यते क्रोशदिशशुना, अकारि कटः कुशलेन, अरोधि गौगांपालकेन, अदोहि
धेनुर्बल्लवेन, अतारि पृथिवी राज्ञा, अववातस नितव कर्मणा, अनुयभूवे कम्बलः करेण, पश्यते
यवागूर्मिवजा, अलाप्सिष्ट भिक्षा तापसेन । एव करिष्यते कारिता कारिपीष्ट कटः, घानिष्यते
घानिता अधानिपीष्ट शत्रुः, ग्राहिष्यते ग्राहिता ग्राहिपीष्ट ग्रन्थ, दर्शिष्यते दर्शिता दर्शिपीष्ट
प्रेयानिति । कर्तृपदं यथा—पचति चैत्रः, आस्ते मैत्रः, तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, तप्यते
तपस्तापसः, सृजति माला मालिकः, सृजते धर्मं धार्मिकः, उदसर्जि स्व वदान्यः, उदपादि
सत्यं भूपः, पारिपारयन्ते वृक्ष कर्णका, शोषयते श्रीहीनातप, संयुज्यते गृहमेधी भार्या,
पच्यते सलोहितं फलमुदुम्बरः, तथा अदीपि अदीपिष्ट वह्निः, अजनि अजनिष्ट धूम, अबोधि
अबुद्ध प्रसुप्त, अपूरिष्ट काम, अतापि अतापिष्ट धर्म, आप्यायि आप्यापिष्ट लोक, इति ।
भावकर्मपदं यथा—इच्छामि भुञ्जीत भवान्, इच्छामि भुक्तं भवान्, कामये यत् स भुञ्जीत,
प्रार्थये यदि स भुञ्जीत, सभावयामि भुञ्जीत भवान्, समर्थयामि भोक्ष्यते भवान्, श्रद्धां
नाभुक्त भवान्, अवकटपयामि नाभोक्ष्यते भवान्, न श्रद्धां ननु भवान् वृषलं याजयेत्,
नावकटपयामि तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति, न मर्षयामि तत्रभवान् वृषलमयाजिष्यत्, विगर्हं
अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति, स्मरसि देवदत्त कादमीरेषु वत्स्याम, अमिजानासि कलिङ्गेषु
यदवसाम, अमिजानासि कलिङ्गेषु शम्बदवसाम, स्मरसि कादमीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे,
अमिजानासि कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्जमहि, स्मरसि यत् कादमीरेषु वत्स्याम यत्तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे, अमिजानासि यत्कलिङ्गेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि, एहि मन्ये रधेन यास्यसि
जाने सुतो विहायसा गच्छामि, पश्य मृगो धावति, इह पदयामः, कर्मणि द्विवचनयद्वचनान्युदा-
ह्रियन्ते इति । भावकर्तृपदं यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति, चोरस्य बाधते, चोरस्य

पीडयति, चोरस्य दहति, चोरस्यातद्गुहयति, चोरस्य स्पृशति, चोरस्य शोषयति, चोरस्य मर्दयति, चोरस्य मोटयति, चोर प्जरयति, चोर सतापयति । तथा—अरति पचति पश्यति, भरत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यात् अपि स्यात्, नास्ति रमे, अयूयुजस्त्वमसि, अस्ति त्वमीशिषे, अस्ति गच्छामो वयम्, अस्त्वप्र काचिद्रां पश्यति, अस्ति भवतु गगयते, भवतु साधयाम इति । कर्मकर्तृपद यथा—रजयति वस्त्र स्वयमेव, कुहयति पादस्वयमेव, अवधिरते हस्ती, अयाकीष्टं वा स्वयमेव, प्रक्षीते माला, अग्रधिष्ट वा स्वयमेव, चित्रीर्षते कट, अचिर्वर्षते वा स्वयमेव, उच्छृण्वते दण्ड, उद्दिशयत वा स्वयमेव, मृते तथा अघोचत वा स्वयमेव, प्रक्षते गौ प्राक्षोष्ट वा स्वयमेव, आहते गौ अवधिष्ट वा स्वयमेव, अनुरद्ध गौरस्वयमेव, अरुतकटः स्वयमेवेति ।

अग्रे पुनरमीषामपि कर्मकर्तृत्व मन्वन्ते । मिथते कुसूलं स्वयमेव, मिथते रज्जुरस्वयमेव, स्तूयते कैदारस्वयमेव, पच्यते फल स्वयमेव, भजयते बाष्प स्वयमेव, कुश्यते पादस्वयमेव, अदोहि गौरस्वयमेव, अरोधि गौरस्वयमेव, अहायि हविस्वयमेव । तथा, भूषयते कन्या स्वयमेव, मण्डयते कन्या स्वयमेव, दोहयते गौरस्वयमेव, आरोहयते हस्ती स्वयमेव, दधयते राजा स्वयमेव, अभिषादयते शुङ्ग स्वयमेव, लावयते कैदार स्वयमेव, पाचयते ओदनस्वयमेव, मेदयते कुसूल स्वयमेव, गणयति गण स्वयमेव, स्वरयति वनगुत्तम स्वयमेव, इति ।

आहुध 'कर्मयत् कर्मणा तुत्यक्रियः' (पा ३.१.८७), कर्मयद्वावे यगात्मनेपदचिन् भावा प्रयोजन अच कर्मकर्तरि चिण्वद्वाहुध 'नरुध' (पा ३.१.६४), 'ननुहस्तु नमां यक् चिणौ' (पा ३.१.८९) 'यक् चिणोः प्रतिपेपे हेतुमणिभिमुग्रामुपसत्यानम्' (वा १.८८१) 'भूयकर्म-किरादीति निध्निधिमन्थिभूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसत्यानम्' (वा १.८८२) । तत्तु सम्यक् तथा हि—मिथते कुसूल स्वयमेव, अकारि कट स्वयमेवेत्यादिषु कर्मण्येय यक् चिणौ स्वय शब्दात् कर्मकर्तृकत्वप्रतीति, अरोधि गौ स्वयमेवेति । हरेरपि कर्मविधक्षाया चिन् भवत्येव, अरोधि गौर्गोपालकेनेति । यद्वा तु गौरात्मनेपद एव कर्मकर्तृत्व तदा अरोधि गौरात्मनैवेति भवति । य एवार्थ आत्मनैवेति अ एव स्वयमेवेति । अरोधीति चोक्ते नाश्रुते कर्तृवाचिनि पदान्तरे कर्मकर्तृत्व गम्यते । तस्मादिहापि कर्मण्येव निध् । भूषयते कन्या स्वयमेवेत्यादिषु तु 'गैरणी यत्कर्मणी चेत् स कर्ता नाभ्याने' (पा १.३.६७) इति फलवति कर्तृयथात्मनेपदम् । कुतस्त्या तर्हेतेषु कर्मकर्तृताप्रसिद्धि । भूयता कर्मपदेषु तावत्,

क्रियमाण तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकर स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तं विदुः ॥

कर्तृपदे भूतपूर्वकत्वात् तद्वदुपचार इति । तथाहि, कन्यादयो लावण्यातिशयादिभिः आत्मभूपायै प्रसाधनादीन् प्रयुज्जने च । माषादयो मद्वाकवयः ।

“अकुञ्चितप्रेमनिरूपितक्रमं करेणुरारोह्यते निषादिनम् ।

ससंज्ञं दर्शयते गनस्मयः कृताधिपत्यामित्र साधुबन्धुताम् ॥”

इति फलमनयो सुषासिकालोकरखनं च । अन्यथैको हास्तिपकैः पीड्येत, द्वितीयो दुर्दर्श इति नाभिगम्येत अचेतनेष्वपि, क्रियाफलनिवक्षायां तु दृश्यते—परिवारयन्ते वृक्षं कण्टकाः, शोषयते व्रीहीनातप इति । एतेन करणेन तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्यपि न वक्तव्यं भवति । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षं मनुष्या, परिवारयन्ते कण्टकाः स्वयमेवेति । तथा दुष्टिपच्योः सकर्मकयो कर्ता बहुल कर्मवद्भवतीति न वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव ; पयो मुञ्चतीति गम्यते । तस्मादुदुम्भरस्सलोहित फल पच्यते इति कर्मतैश्च क्रियाविशेषणविशक्तिता । उदुम्भर-शब्दोऽत्र फलवृत्तिः, उदुम्भर तत् कालेन पच्यते सलोहितगुणं यथा भवति लोहितेन पाकेन संश्लेष्यते इति यावत्, कर्तृत्वविवक्षायां च पक्षत्यात्मानमिति । तथा युजेः ज्यत् कर्तरि च वक्तव्यम् । मासं युज्यते ब्रह्मचारीति । कर्तृत्वविवक्षायां दैवादिकत्वम् न सेत्स्यति । कर्मण्यविवक्षायां तु कर्मत्व, यथा कर्तृत्व तु स्वयं शब्देन गम्यते । इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

कृदन्तमपि खलु क्रियारूपं विद्यते तत्र भावो यथा—इह तैः पातं, आसितं, इह तैर्मुक्तं, इह तैः पीतं, कृतं भवता, प्रसृतं भवता, सुरुतं भवता, सुसितं भवता, भूतं भवता, भविष्यमाणं भवता, ह्यमानं भवता, भवितव्यं भवता, भवनीयं भवता, भव्यं भवता, भवदप्यं भाव्यं भवता, आदर्शितं भवं भवता, ईपदाट्यं दुराट्यं स्वाट्यं भवं भवता, ईपदुत्थानं भवता, सुन्नावं भवता इति । कर्म यथा—प्रकृतः कटो भवता, कृतः क्रियमाणः करिष्यमाणो भवता, खलु कटः कर्तव्यः, कृत्यः करणीयः कार्यः ईषत्कार्यं ईषत्करः क्रियायां भवता, ईपदाट्यकर स्वाट्यंकर. ईपन्गानस्सोमो भवता, सुपानः दुष्पानः दुःशासनोऽरिभिर्मन्वान्, सुयोधनः दुर्योधनः दुर्मर्षणः दुर्धर्षणः ईषल्लभ्यो जनैर्भवान्, सुलभः दुर्दर्शः इति । कर्ता यथा—कृतवान् कटं, उपेयिवान् ग्रामं, विद्वान् व्याकरणं, अधीयन् पारायणं, धारयन्नुपनिषद्, द्विपन्निहिहासं, कुर्वन् कटं, कटं कुर्वाणः, विदिता जनापवादान्, प्रजागरितापररात्रान्, कन्यामलंकरिण्णु, दिवमुत्पतिष्णु, ग्राममाकामुकः, योयामामिलापुकः, ओदनं बुभुक्षुः, त्रियमाशंसु, ददिर्गा पविस्सोऽयमं, भवन्दायी, शतंदायी, ग्रामंगामी, ग्रामतां गामी, कटं कारको व्रजति, ओदनं पाचको व्रजतीति । भावकर्म यथा—क्रिया क्रियन्ते, विधयो विधीयन्ते, उद्गासिका आस्यन्ते, हतशायिकाश्शय्यन्ते, अर्हति भवानिधुमक्षिकां, इधुमक्षिकां मे धारयसि, व्यावहासीं विदधने, सांकोटिर्न कुर्वन्ति, उत्सवमामन्त्र्यै, समाजमामन्त्र्यै, आमन्त्रणमामन्त्र्यै, मन्त्रण निमन्त्र्यै, कां न्वं कारिमकार्यां, कां कारिकां कां कृतिकां क्रियां कां कृत्यां, किं कृतं सर्वा कारिमकार्यं, सर्वा कारिकां सर्वा कृतिं सर्वा क्रियां सर्वा कृत्यां सर्वं कृतमिति ।

भावकर्ता यथा—ग्रहभूय वर्तते, ग्रहहत्या न भवति, पाप्मो वर्तते, त्यागो भवति, साराधिण वर्तते, आग्न्यागो भवति, अन्वेषणा वर्तते, व्याघ्रमापी भवति, समज पशूनां, उदज पशूनां, गयामुपसर, ऋतूनां पर्याय, भवत आसिका, भवत शायिका, अभ्यूयसादिका वर्तते, इन्दुभक्षिना उदपादि, शिरोतिर्वर्तते, प्रवाहिका न भवति, शिरोरोगदिशरो वाधते, अरोचको न भवति, निग्रहस्ते, अग्रहस्ते, अजननिस्ते, अमवन्तिस्ते वृषल भूयादिति । कर्मकर्ता यथा—स्वय धाता पादा, स्वय धिर्लानमाज्य, अट्टपचयादशालय, पचेद्विमा मापा, मिदेतिमानि काष्ठानि, मिदुराभू, मिदुराराह, अट्टर काष्ठ, आरोहयमाणो हस्ती, लूयमान वेदार, हुषाणा कथा, भूयमाणा कन्या, प्रजाना स्त्र, अजनाना स्त्र, चिर्षिपमाण कट, अग्रिरमाणो हस्ती, नममाणो दण्ड, उच्छ्रायमाणो दण्ड, दुहाना घेनु, प्रज्जाना घेनु, रुधाना गौ, आप्राना गो, रज्यहस्त, हुष्यन् पाद इति ।

अन्ये पुनरमीषामपि कर्मकर्तृत्वं मन्यन्ते । प्रवृत्त कट भवान् प्रवृत्त कटो भवता, यात पन्थान भवान् यात पन्थान भवता, आसीनो मास्य भवान् आसीनो मामो भवता, भुङ्क्ते भोदन भवान् भुङ्क्ते भोदनो भवता, अधिशयीत यदा भवान् अधिशयिता खट्वा भवता, आरुढो वृक्ष भवान् आरुढो वृक्षो भवता, आन्त्रिष्ट्र मिषा भवान् आन्त्रिष्ट्र मिषा भवता, उपस्थितस्त्वृष भवान् उपस्थितस्त्वृषो भवता, उपासितोऽग्निं भवान् उपासितोऽग्निर्भवता, अनुपितो गुरु भवान् अनुपितो गुरुर्भवता, अनुजातो माणवको माणविका अनुजाता माणविका माणविकेन, अनुजीर्णा वृषल देवदत्त अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन इति तत्र सम्भवाप्यमेदात् । ननु च भवान् आक्षेपलब्ध कर्ता न तिष्ठ वाच्य, तत्कथमुच्यते कर्तृपद, मायकर्तृपद कर्मकर्तृपदयेति । तथा हि, अयमव्यतिरेकाभ्यां शब्दव्याभिधानशक्तिः कर्तव्येत । भावनाक्षेपेण च प्रतीयते, कर्तरि न तत्र प्रत्ययस्याभ्यव्यतिरेको कर्तव्येत, यथा ज्ञात्याक्षेपेण व्यक्ते प्रतीता न ता प्रति शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनोपपत्तिप्रती । कथं पुन कर्तुरनभिधाने प्रत्ययस्य घञ-पुरुषमेदो युज्येत ? यद्येव नामनेपदेषु, ज्ञात्यभिधानपक्षे जातेरलिङ्गसहपाया अपि तदाधार व्यक्तपाश्र्वाणि लिङ्गवचनानि प्रवर्तन्ते तथैव भावनाया अमेदेऽपि तथा कर्माश्रयो घञपुरुषमेद प्रपञ्च्यतीति ।

न च कर्तरि लृटार स्मर्यते इति वाच्यम्, यत् 'कर्तरि कृष्' (पा ३ ४ ६७) 'लृ कर्मणि च नावेऽच्चाकर्मरेभ्य' (पा ३ ४ ६९) 'वर्तमाने लृट्' (पा. ३ १.१२३) । लृट्यतिरादय । 'निटलृणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा', 'तान्येकवचनद्विवचनत्रयवचनाभ्येकश', 'युमदि -

मध्यम', 'अस्ययुत्तम', 'ज्ञेये प्रथम' (पा १ ४ १०१, १०२, १०६, १०७, १०८) 'मात्रमणोरा मनेपदम्', 'ज्ञेयात्कर्तरि परस्मैपदम्' (पा १ ३ १३, ७८) इत्यादिवाक्याना 'द्येकयोद्विवचनैरन्येन', 'बहुषु बहुवचनम्' (पा १ ४ २२, २१) इति सत्याविधानेन

सद्वैकार्थविवक्षयात्वेकवाक्यता व्याख्याता । एको हि पचतीत्यादिशब्दस्त्वैर्व्याक्रियते । तत्रैष वान्यार्थो भवति । कर्तुरेकवचनत्वे एकवचनं किपित्यादि, कर्तृवचनं तिवित्यादि, कर्तुर्बहुवचनत्वे बहुवचनं ज्ञीत्यादि ; एवं च भावनाक्षिप्तकर्तृसंख्यायामेव लकारः स्मर्यते, न कर्तरि । उच्यते, यदि भावनाक्षिप्तकर्तृसंख्या लकारेणोच्यते, देवदत्तेनास्यते इति भावाभिधायिनोऽपि कर्तृसंख्यामेवाभिधानं प्राप्नोति, उभयत्रापि कर्तृसंख्यायात् । येनैव हि निमित्तेन पचतीत्यादौ कर्मसंख्याभिधेयमासाद्यति तेनैव प्रयोगान्तरेऽप्यासाद्येत् । कथं च कर्तर्यभिधीयमाने तद्विशिष्टसंख्याभिधानं युक्तम् ।

अथ संख्यामात्रमभिधीयते न विशेषः, तर्हि पुरुषादिमेव प्रतीतेरनुपपत्तिः तद्विशिष्टाभिधानं च तदभिधानपुरस्सरमेव न्याय्यं, नागृहीतविशेषणे विशेष्यबुद्धिर्यतः इति न्यायात् । न च शब्देनानामस्पृश्यमानोऽपि कर्ता सन्निधिमन्त्रेण सत्यां विशेषयितुमुत्सहते संख्याया धर्मरूपत्वाद्धर्मिणा कर्तुरवच्छेदकत्वेन संस्पर्शो युज्यते । करणादीनामपि सान्निध्यधर्मित्वात् तथात्वोपपत्तेः । किञ्च लकारेणाभिहितयोर्भावनासंख्ययोरुत्तरः कालः भावनाक्षिप्तः कर्ता लभ्यते । ततोऽस्य पूर्वंभावात् भावनासमकालमभिहितया संख्यया अविशेषात् सर्वकारकानामवच्छेदः प्राप्नोति । पञ्चाष्ट कर्ताक्षिप्तः कथं भावनासमकालमभिहितां संख्यामात्मनि निरुन्ध्यात् । अथ संख्यावद्भावनाप्रतीति-समकालमेव कर्ता प्रतीयते, न तद्धाक्षेपलभ्यः । अपि तु संख्यावल्लकारेणामिधीयत एवेति । किञ्च देवदत्तादिपदेन पचतीत्यादेः स्सामानाधिकरण्यदर्शनात् । संख्यायान् कर्तृष्वलकारेणामिधीयते । यदि पुनः कर्तृसंख्यानमेकत्वादिकं लकारो ब्रूयात् तदा देवदत्तस्य पचतीत्येवं प्रयोगः स्यात् यथा देवदत्तस्यैकत्वमिति । अथ न संख्यानमुच्यते लकारेण, किन्तु संख्येय एव देवदत्तादिरभिधीयते । देवदत्तः पचतीत्येकत्वसंख्यावच्छिन्नः पाकं करोतीत्यर्थः । एवं च, संख्येयेऽभिधीयमाने कर्तृत्वमभिहितो भवति ।

न च कर्मभिधानेऽपि शक्तेः कारकत्वात् समानाधिकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिर्हि लकारेणाप्यभिधीयमाना गुणद्रव्यपरतन्त्रैवाभिधीयते । यथा—शुक्लः पटः, शुक्ला शादीति । अपिच भवन्तोऽपि कर्मलकारवाच्यत्वं मन्यन्ते । तदनुपपन्नम् । यथैव द्विभावनक्षेपलभ्यत्वात् कर्तुरवाच्यत्वं तथा कर्मणोऽपि भवितुमर्हति । अथानाक्षेपात्कर्मणो वाच्यत्वम् । एवं च सति कर्तुरपि तथात्वोपपत्तिः । न हि क्रियाक्षेपे कर्तृकर्मणोर्विशेषमुपलभामहे । यथैव हि कर्त्रा विना क्रिया न प्रतीयते एवं कर्मणाऽपि । न सर्वत्र कर्मसंबन्ध इति चेत्, तत्रास्ति । तत्र कथम् । अथ कर्मणोऽपि क्रियाक्षेपलभ्यत्वात् तद्वताऽपि संबन्धवोच्यते लकारेण । कथमिदानीं कर्तृकर्मानभिधायको लकारः कचित् कर्तृगता संख्यामभिधत्ते, कचित्कर्मगतमिति विशेषो भवति । न च विशेषण नास्तीति वाच्यम् । यतः पचतीत्यत्र उल्लसितेन कर्तृरूपत्वेन पच्यत इत्यत्र रूपगृहीत-कर्मनिष्ठत्वेन प्रतीतिरुपपद्यते । किञ्च लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधाने देवदत्तः पचतीत्यनभिहिते

कर्तरि तृतीया । ओदन पच्यत इति कर्मणि द्वितीया प्राप्नोति । अर्थवमुच्यते कर्तृकर्म
मरणयोरभिहितत्वात् अभिष्यन्तो विभक्ती वृद्धन्तु तर्हनिष्ठमिति सत्याया वृत्त्यभिधानात् ।
तत्र पक् ओदन इति द्वितीया, पक्ता देवदत्त इति तृतीया प्राप्नोति ।

ननु चोभय विभक्त्यश्च सत्याकर्मदयश्च । तत्र यथा भाष्यातेषु सङ्गहाया अभिहितत्वात्
कर्तृकर्मणोऽद्वितीयान्तृतीय न भवत, तथा वृद्धन्तेषु कारकस्याभिहितत्वात् सङ्गहाया सङ्गहाया
द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । स्यान्तत् । यद्यभिहिते प्रतिषेधस्यात्, अनभिहिते तस्य विधि
सामर्थ्यस्यावयवताभ्या पयुंदासाश्रयणात् । तत्र तिङन्तेषु मर्यामिधानेऽप्यनभिहितत्वात्
सङ्गहाया नाररविभक्तय प्राप्नुवन्ति । अपिच देवदत्त पचन्, देवदत्त पचमान इति
ज्ञातृज्ञानयो कर्तरि च सङ्गहाया मध्यनभिधानात् तृतीया न प्राप्नोति । अथ ज्ञातृज्ञानस्य
कर्तृरनभिधानमाश्रित्य तिङ् विभक्त्याम् ? तस्याऽपि लङ् शत्याच्छतृज्ञानचो ट्त्वात्कर्तरिर्द्विद्वि
(पा. ३ ४ ६७) यचनात् कर्तृरभिधानादिति चेत् कर्मण कथमोदन पच्यमान इति । अथ स्थानिनो
लकारस्य कर्मणि विधानात् तदादशायाश्च ज्ञानच कर्माभिधान भविष्यति । तथाहि । 'ल' कर्मणि
च भावे चार्हमनेभ्य ' (३ ४ ६९) इति 'भावकर्मणोरात्मनेपद' (१ ३ १३) इति या कर्मणि लकारो
विधीयते । एव सति यत्रापि तिङोऽपि विधीयते तत्रापि कर्मणि प्राप्नोति । नतश्च कर्तर्यपि केनापचार्थते
तत्राऽपि कर्तरि वृत् । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपद' (१ ३.७८) इति कर्तरि लकारोऽपि विधीयते ।
तदुचम्—

आत्मनेपदरूपेण सर्वत्रैव हि कर्मणि । लकारस्यात् तथैवाऽय कर्तर्यपि भवेन्नस्मि ॥

नच कर्तरि या कर्मणि या सङ्गहाया तत्र तिङो भवन्तीत्याश्रयितुमुचितम् । न हि 'ल
कर्मणि च भावे चार्हमनेभ्य' (३ ४ ६९) इत्यस्य 'लोकयोद्विवचनैकवचने', 'यदुपु यदुवचन'
(१ ४ २२, २१) इत्यनेन कथानयस्य विधत्ते, भावेऽपि लकारस्य विधानात् । नच भावस्य साध्य
त्वेन सत्यायोगोऽस्ति । नापि स्वैजसित्वादेर्निमित्तविधानस्य सत्याविधानेन सहकथानयस्य
असत्यायोगोऽप्यव्ययस्यसुषुप्तत्वे । नाह च महावार्तिककार — सुतिटोरयिरोपविधानात्
वृद्धविप्रपागत्वाच्च नियमाप्य उच्यते ।

महामाध्यकातोऽप्याह — सुतिटोऽविशेषणोत्पद्यत, उत्पन्नाना नियम इति । तस्मात्
कर्तृकर्मसत्याया लकारविधि, अपितु कर्तृकर्मणोरेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कथं पुनस्सर्वकारक
सन्निधाने लकारेण कर्तृकर्मणोरेवाभिधानम् । उच्यते तयोरेव प्राधान्यात् तत्र कर्तुं प्राधान्य
रूपादीना तदधीनवृत्तित्वात् कर्मणस्तु नदयत्वमव तत्प्रवृत्ते । यद्विज्ञा कर्तृकर्मव्यापारमि
धायिनो धाता पर उपजायमाना लकार कर्तृकर्मणी एवमिदधाति । अथ कथं कर्तृकर्मणो
कालात्मिकमपि नाभिदधाति विषयमेवान् । तथाहि यदयं तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, काल,

उपग्रहः, कारकं, पुरुषः, संयेति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते ; प्रत्ययः साधनं संग्यां पुरुषं च । तत्र प्रकृत्यभिधेयेषु क्रिया प्रधानं, कालोपग्रहो विरोधणम् । प्रत्ययाभिधेयेषु साधनं प्रधानं, संग्यापुरुषो विरोधणम् । कथं पुनः संग्या कारकस्यैव विरोधणं, न क्रियाकालोपग्रहपुरुषाणाम् ।

उच्यते क्रियायास्माद्यन्वेनापरिनिष्पन्नत्वात् कालस्य च क्रियानो व्यतिरेकान् व्यतिरेकेऽपि वा क्रियाचच्छेदकत्वेनोपसर्जनत्वात् । उपग्रहस्यापि गन्धनादेः क्रियाकर्मत्वेनापरिनिष्ठितत्वे अनिदन्तानिदोऽयस्यादसंग्यस्मरयायाः पुरुषस्तु प्रथमादिस्वाधनमेव, नान्यः कश्चिन् । मनः कारकैष्य संग्याभिसंग्रहणे, न क्रियादिमिति । तदेवं निष्वाच्यत्वेन कर्तुं कर्तृपदं, माधकर्तृपदं, कर्मकर्तृपदं चेति यदुक्तं, तदनुपपन्नमेवेति । कर्तृपदं, कर्मपदं, करणपदं, संप्रदानपदं, अपादानपदं, अधिकरणपदञ्चेति कारकरूपमेदा । तत्र कर्त्रादयः कारकप्रस्तावेऽप्रतः प्रपञ्चयिष्यन्ते ; इह तु संग्याविच्छेदाय लेशान् उदाह्रियन्ते । तेषां कर्ता त्रिधा—स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रः कर्मकर्ताचेति । तत्र क्रियायां स्वेच्छया यः करणादिकारकाणि प्रयुङ्गे ननु तैः प्रयुज्यते सः स्वतन्त्रः । स द्विधा—स्वविमन्निवाच्यः, परविमन्निवाच्यश्चेति । तयोस्वविमन्निवाच्यो यथा—

मानभङ्गपटुना मुग्तेच्छां तन्वता प्रथयता द्विगि गगम् ।
लेभिरे सपदि भावयतान्तर्योपितः प्रणयिनेव मदेन ॥

परविमन्निवाच्यो यथा—

चारुता वपुर्भूषयदानां तामनूननवर्चावनयोगः ।
तं पुनर्मककेतनलक्ष्मीनां मद्रो दधितमङ्गमभूषः ॥

योऽन्यप्रयुक्तः क्रियासु व्याप्रियते सोऽस्वतन्त्रः । सोऽपि द्विधा—उद्भूतव्यापारोऽनुद्भूतव्यापारश्च । तयोऽनुद्भूतव्यापारो यथा—

गुणानुगुक्तामनुगुक्तमाधनः कुलाभिमानो कुलजां जनाधिपः ।
पैग्वदन्त्यः क इवापहाग्येन्मनोग्भामात्मवधूमिव श्रियम् ॥

अनुद्भूतव्यापारो यथा—

चित्तिर्निवृत्तिं विवायि विवित्तं मन्मथो मधुमदृग्गशिमानः ।
मङ्गलं च दधितं म्म नयन्ति प्रेम कामपि मुवं प्रमदानाम् ॥

कर्मकर्ताऽपि द्विधैव । उद्विक्तकर्माङ्गः, अनुद्विक्तकर्माङ्गश्च । तयोऽुद्विक्तकर्माङ्गो यथा—

तत्तदुच्छ्वसितपीतमैन्दव सोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तपट्पदपिराजमज्जसा भिद्यते कुमुदमानिवन्धनात् ॥

अनुद्रिककर्मांशो यथा—

उदारकीर्तिरुदयं दयावतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्तुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥

कर्तुं क्रिययाऽनन्यार्थया यदाप्यते तत्कर्म । तदपि त्रिधा—निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यञ्च ।
तेषु निर्वर्त्यं द्विधा— “यदसज्जायते सद्वा जन्मना तत्प्रकाशयते ॥” तयोः प्रथमं यथा—
अयमान्दोन्नितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः । उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

द्वितीयं यथा—

सन्तमेव चिरमप्रकृत्यादप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे ।
विभ्रमो मधुमदः प्रमदानां धातुर्लानमुपसर्ग इवार्थम् ॥

विकार्यमपि द्विधा । प्रवृत्त्युच्छेदात् गुणान्तराधानाच्च । तत्र प्रथमं यथा—

क्रोधं प्रभो सहर सहेति यावद्विरः खे मरता चरन्ति ।
तावत् स वह्निः भजनेन जन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

द्वितीयं यथा—

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचनं स्तस्पृहं सुखधूमिरेक्ष्यत ॥

प्राप्यमपि द्विधैव । कथितमकथितञ्च । तत्र यत्त्वत्कल्ललादिभिरभिधीयते तत्कथितं,
यत्तैर्नाभिधीयते तदकथितं । तयोराद्यं यथा—

निपीयमानस्तचका शिल् मुखेरशोकयष्टिश्रलबालपल्लवा ।
त्रिडम्बयन्तो ददृशे वधूजनैरमन्ददण्डकगवधूननम् ॥

द्वितीयं यथा—

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमाचलः ।
प्रक्रियाये न कल्पन्ते सम्बन्धास्तदनुष्ठिता ॥

क्रियासिद्धौ साधकतमत्वेन यदव्यवहित व्याप्रियते तत्करणम् । तदपि त्रिधा—वाह्य-
माभ्यन्तर वाह्याभ्यन्तरञ्च । तेषु बाह्य द्विधा—व्यवधायकमव्यवधायकञ्च । तयोराद्यं यथा—

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभाव केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
पर्यक्षिप्तकाचिदुदारबन्ध दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥

द्वितीयं यथा—

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गे मृगराजशाव स्तुङ्ग नगोत्सङ्गमिवारोह ॥

आभ्यन्तरमपि द्विधा—कर्तुर्भिन्नमभिन्नञ्च । तयोर्भिन्नं यथा—

शिलाघनैर्नाकसदामुरस्थलैः बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः ।
तटान्तनीतेन त्रिभिन्नवोचिना रूपेव भेजे क्लृप्तत्वमम्भसा ॥

द्वितीयं यथा—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना नमा परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतस्सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभि स्सासपदीनमुच्यते ॥

वाह्याभ्यन्तरमपि द्विधा—बहिर्मुखमन्तर्मुखञ्च । तयोराद्यं यथा—

गतया पुनः प्रतिगवाक्षगवं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।
मुहुरन्तरालभवमस्तगिरे स्सवितुश्च योषिदमिमोत दृशा ॥

द्वितीयं यथा—

विभ्रतौ मधुरतामतिमात्र रागिभिर्युगपदेव पपाते ।
आननैर्मधुरसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

क्रियाकार्यत्वेनावधीरित कर्मणा क्रियया वा सयोगः यदनुभवति तत्संप्रदानम् । तत्रिधा—
ददातिकर्मव्याप्यं, कर्ममात्रव्याप्यं, क्रियाव्याप्यं चेति । तेषु ददातिकर्मव्याप्यं द्विधा—स्वत्यस्याऽ-
निवृत्तौ निवृत्तौ च । तयोराद्यं यथा—

सुम्ब्रनादलकचूर्णरूपितं शंकरोपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥

द्वितीयं यथा—

दातु वा प्रभवसि मामन्यस्मै हर्तुमेव वा दासम् ।
नाऽह पुनस्तथात्वं यथाहि मां शङ्कमे भौरु ॥

क्रियाकमेव्याप्य द्विधा—इदाल्पार्थविषय च । तत्र प्रथमं यथा—

श्रीमद्वृत्ताभवनमोषवयः प्रदीपा शय्या नवानि हरिचन्दनपट्टवानि ।
अस्मिन्नतिश्रमनुदश्च मगेजवातारम्भतुं दिशन्ति न त्रिस्तुरमुन्दरीभ्यः ॥

द्वितीयं यथा—

शयम तस्मै प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेना श्रृङ्गेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥

क्रियाव्याप्यमपि द्वित्रैः । पारिभाषिकमपारिभाषिकञ्च । तयोः प्रथमं यथा—

न म्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यश्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
माधनेष्वभिरतेरुष्यत्तं रम्यता प्रियसमागम एव ॥

द्वितीयं यथा—

इत्थं विधिजेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजाना पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥

तत्र कर्मा कर्मणा वा क्रियाजन्यमेव ध्यायेण यद्विगाहमग्राहते तदपादानम् । तद्विधा—
निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियञ्च । तेषु निर्दिष्टविषयं यथा— उज्जितं अनुज्जितं च ।
नयोराद्य यथा—

स्वेदानुविहार्द्रनग्नक्षताङ्गे मन्दप्रभृतिशिशिवाकपोले ।
ध्रुतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरःपुष्पं महमा पपात ॥

द्वितीयं यथा—

औपसात्पभयादपलीनं वामरच्छविविरामपटीयः ।
मन्त्रिपत्यं जनकैरिव निम्नादन्वकारमुदवाप समानि ॥

उपात्तविषयमपि द्विधा । हेयमुपादेयञ्च । तयोराद्यं यथा—

करो धुनाना नववल्लवाकृतौ वृथा कृया मानिनि मापरिश्रमम् ।
उपेयुषो कल्पलताभिः शङ्कया कथं नु विव्रस्यति पट्पदावलो ॥

द्वितीयं यथा—

अतिथि नाम काकुत्थात् पुत्रमाप कुमुद्वन्तो ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अपेक्षितक्रियमपि द्विधैव । सामान्यापेक्ष विशेषापेक्ष च । तयोराद्य यथा—

मा पुनस्तमभिसांसरमागस्कारिण मदविमोहितचेताः ।
योपिदित्यभिल्लाप न हालां दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥

द्वितीयं यथा—

कुनो भवानध्वनि चित्रकृटान् दृष्टस्त्वया श्रीललितप्रभावः ।
किं तेन मुग्धे मदनोत्सवेऽस्मिन् काम त्वया वेष्मनि लेखयामि ॥

कर्त्रा कर्मणा व्यवहित क्रियाधारोऽधिकरणम् । तन्निधा—वैषयिक, औपश्लेषिक
नैमित्तिकं च । तेषु वैषयिकं द्विधा । तयोराद्य यथा—

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरु तरौ जघनश्लीपरिसरे महती ।
रशनाकलापगुणेन वधू र्मकरध्वजद्विरदमाकलयन् ॥

द्वितीयं यथा—

त्रिपदि धैर्यमयाम्बुदये क्षमा मदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिः व्यसनं श्रुतेः प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

औपश्लेषिकमपि द्विधा—एकदेशिकमभिव्यापकं च । तयोराद्य यथा—

स्पर्शभाजि विगदच्छविचारौ कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।
सन्नति दधति पेतुरजस्र दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥

द्वितीयं यथा—

रागकान्तनयनेषु नितान्त विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।
सर्वथाऽपि दृष्टो वनितानां दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रोः ॥

नैमित्तिकमपि द्विधैव शुद्ध सङ्कीर्णं च । तयोराद्यं यथा—

क . एधूमधारे अरे अव्युत्तणमग्निगणो समग्निहिड ।

मुहकमळ चुव्यणळिह धम्मि पासठिएदि अरे ॥

द्वितीयं यथा—

इहाधीतो पूर्वं धृतधरणिभार. कमटराडपांनायेनास्माद्विरिशतशरण्येन पठिताः ।

ततः प्राप्ता दूरीकृततपनतापैर्जलधैरसरता दुःखोपज्ञ सततमुपकारोपनिषदः ॥

प्रवृत्तप्रयोजकानु निमित्तविशेषो हेतुः कर्ता च भवति । सोऽपि त्रिधा—प्रेरकोऽनुकूल प्रत्यायकश्च । तत्र प्रेरको द्विधा—व्यवहितोऽव्यवहितश्च । तयोर्व्यवहितो यथा—

सा चूर्णगौर रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्या करभोपमोरुः ।

आसज्जयामास यथाग्रदेश कण्ठे गुण मूर्तमिवानुरागम् ॥

अव्यवहितो यथा—

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतस्मै चोत्तयन्ति मदविभ्रममामाम् ॥

अनुकूलोऽपि द्विधा—सिद्ध साध्यश्च । सिद्धो यथा—

गेहाजिरेषु नवशालिकणावपातगन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् ।

आनन्दयन्ति मुसलोल्लसनावधूतपाणिस्वलद्वल्यपद्मतयो वधूद्वयः § ॥

साध्यो यथा—

सुण्णम्मि गिरिं गामे वणमहि सविता अभङ्ग वइवेदे ।

गहवइ धृआद सण मणोहरो मंप सा वेइ ॥

प्रत्यायको द्विधा । अदृष्टप्रयोज्यक्रियो दृष्टप्रयोज्यक्रियश्च । तयोः कस्य घातयति, पुष्पेण चन्द्र योजयतीत्यादिरदृष्टप्रयोजनक्रियः । स यथा—

शैलैस्तन्धयति स्म वानरहतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधि ।

व्यास पार्थशैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्भाव्यते ॥

वागर्थौ च तुलाधृताविव तथाप्यसत्प्रवन्धानय ।

लोको दूषयितुं प्रमाणितमुखस्तुभ्य प्रतिष्ठे नमः ॥

वाराणस्या रात्री विवासयति, माहिष्मत्या सूर्यमुद्रमयति, इत्यादिदृष्टप्रयोज्यक्रिय ।

स यथा—

त्रिषु उत्तरनितम्बामोगरुद्धरमप्या ऽऽदितुमनाधिगच्छञ्जीवितेऽश्वकशम् ।

रतिपरिचयन-यन्नैद्रत-द्र. कथचिद्रमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु॥

कथं पुनः कस्य घातयति कथं, बलिं बन्धयति गायक इत्यादौ प्रयोजकव्यापारेण निजुपत्तिरूप्यते ।

अन्धोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्निपयता गतान् ।

प्रत्यक्षमित्रं कसादीन् साधुत्वेन मन्यते ॥

तथा चोत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् समृद्धिमाचक्ष्णान् परानपि तथैव प्रत्याययति । तथा हि । वक्तारो भवन्ति, गच्छ हन्यते कस्य, किं गतेन हत कस्य इति । एव रात्रिं विवासयतीत्यादावपि तथा प्रत्यायनमवगन्तव्यम् । अथ च सूत्राणामारम्भपक्षं न्याय, सूत्रारम्भपक्षे तु व्याख्यानात् हतस्तदाचष्टे कृत्रुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिं प्रकृतिवच्च कारकमित्युदाहृतं पुरस्तात् ।

अथायं गिजर्थो धात्वर्थत्वेनावच्छिद्यमानं किं साक्षादवच्छिद्यते ? एव भवितुमर्हति । न हान्यदिहोपलभ्यते तदनुपपन्नम् । क्रियोऽसाध्यत्वेन स्वसाधनापक्षया परस्परेण सम्बन्धः । अस्तु तर्हि कर्तृव्यवधानेनायुक्तं चतत् । धात्वर्थो हि कर्तृव्यापाररूपः, सोऽनुपलभ्यमानमपि कर्तारमाक्षिप्य तद्वारेण प्रत्ययार्थं विशेषयति ।

न चेव सति प्रेरणानथन्य यतो विच्छेदमाशङ्कमानं क्रियायां प्रवृत्तमपि प्रेरयति । यत्राप्यप्रवृत्त एव प्रयत्येते तत्रापि योग्यत्वाद्बुद्धिस्थं क्रियासम्बन्धं गृहीत्वा प्रयुक्तं । अनुद्धिनिबन्धनोऽपि क्रियाकर्त्रोस्सम्बन्ध उपपद्यत । तदाप्याख्यानात् हतस्तदाचष्टे इत्याद्युपलक्ष्यानेन वा सामान्यम् । हतत्वादेतुताद्यविशिष्टमिति बुद्धिनिबन्धनत्वेनैव प्रत्याख्यातम् । तदा च बुद्धिः सोऽनुद्धिं वास्तुवदेन हन्यत इत्येवभूतबुद्धिविषयं प्रयाजकव्यापारमाश्रित्य पुनयाद एव प्रयोजकव्यापाराऽङ्गीकृतम् । अथोऽर्थाक्षिप्तकर्तृसङ्गतायां धात्वमिहितायां क्रियायां प्रत्ययार्थत्वेन प्रेरणादिना सम्बन्ध इति । अत एव प्रवृत्ताऽपि प्रत्यमाणे लोडादिप्रत्ययोत्पत्तेः कर्तृत्वस्यापायात् । ननु कथमप्रवृत्तवाहयोगं कर्तृत्वमुपयात् । प्रपसाध्य च कर्तृत्वं कथं नाम ? तत् प्रागेव मन्वेत् । उच्यते, नदं बाह्यप्रयोगप्रवृत्त्यधीनं कर्तृत्वमभिधीयते । क्रियायां तु सम्प्रत्यमानत्वेन विवक्षितायां तत्साध्यता । नातरीयकं सामर्थ्यप्रापितसन्निधानं कर्ता स्थित एव प्रयोजकव्यापारेण बाह्यप्रयोगसिद्ध्यमेव विषयीक्रियते । अन्यथा प्रयोजकव्यापारापक्षकर्तृत्वे प्रयोजकोत्तरकालप्रवास्य

कर्तृत्व भवति न स प्रति कर्तृत्वमात्र तावन्निधनो लोडादिद्रव्यपक्षे । तस्मात्पक्षे तस्याऽपि य पक्षे
स पाक्षे प्रति प्रत्ययवित्ति कथितं भवति । क्रियासामर्थ्यादेन निर्मातृ कर्तारं प्रत्ययतामिधेयमावेन
लकाराभिनिविशते । तथाहि, सोऽयं पाकादिघातव्यं सामर्थ्याद्वगतं कर्ता साधन-वार्यस्य
बाह्यप्रयोगस्तत्पक्षे प्रेरणादिव्यापारविधीयते प्रत्ययेनाभिधीयत इत्यामनन्ति ।

अतु नाम क्रियाप्राप्तिसुप्रधानं कर्ता । सतु नियतं एव पुरुष कथं प्रापते ?
यत्तदमुच्यते यदयं पक्षे स पाक्षे प्रत्ययेति । अत एव भाष्ये सतिशब्दस्य कर्तुं प्रयोगे
निष्क्रममिधाय द्रव्यमात्रस्य प्रयोगे लोड उत्पत्तिरिति—शृणु मा भवान्, अनुशुद्धा मा
भवान् इति । उच्यते द्रव्यमात्रमपि प्रेरणाय क्रियासाधनयोगमयं प्रेरणं, न काष्ठकुट्टादि ।
नन्वयं निचो लोडश्च विषयसद्वरं प्राप्नोति, नास्ति सद्वरं यस्याद्वगतमस्ति प्रमाणात्तरेण
क्रियाकर्तृत्वममात्रं सम्भासितक्रिया निश्चितं । अतश्चक्रियासामर्थ्यं तु यो यमय । द्रव्यमात्र
लोडिष्य इति तेन पक्षेत्तसमयं यत्तं पक्षे पाकादि पात्रं इत्तं स त्वं प्रत्यय पाक्षमिति ।
एव च क्रियाकर्तृत्वेन योग्यतया ज्ञायमानस्य प्रयोगे प्रत्ययमानत्वात् कर्तुरेवाधिकारः शयुक्तं भवति ।

विद्वच्छ्रुतिज्ञानकर्तृकं राज्यं भगवन्निधनं इत्यादिवचनमहिमिरपमेधार्थं तस्मिन्प्रत्यये ।
यदि तर्हि न कर्ताधिक्रियते नाऽयं मतिमान् विद्विष्ये पुरुषप्रयत्नकारेऽधिकारेनुरूपीत यमेव
कृत्विःपुरुषमुपादधीत । अथवा एनं लोडादिनिधेयं प्रपादिविषयः । ते कस्य धर्मभूता, तद्वयं
ते धनयन्ति प्रयोक्तुं, प्रयोक्ता हि प्रेरणादिमिरमिधितस्मिन्प्रत्ययेऽमित्याह पुरुष प्रत्ययेति, सतु
कृत्विःप्रेरणं, कृत्विःप्रेरणं, कृत्विःप्रेरणं इति शब्दस्यैव व्यापारा इत्यपरे । प्रेरणा हि
सर्वविध्यादिसाधारणरूपा । सा च शब्दव्यापार निमग्नपादयन् प्रमाणादिविधधनास्तद्विधेयाः ।
तथाहि, इह निमग्न, इयमनुष्ठा, अयं शतकाल इति प्रकरणान्तरव्ययते । अथवा प्रत्यय-
व्यापारविशेषं ते चासविदिता । सतु पुरुषो निष्ठादिप्रयोगात् भोजनानादिक्रियासु निमग्नपाद
यन्तान्तरमात्रान् मन्यते निमग्नानाऽहमप्येतिताऽहमिति ।

अथवाह —विधिरेक एवार्थं प्रत्ययस्य । स च यजेतेत्यादेशधारणेऽवगाह्यते तथारूप एव ।
कृत् कुट, इह करोत्यर्थात्मकं विधिरेकाऽर्थानुयायीति कारकाणामभिस्मरणं । यत्तं करोत्यर्था-
त्मकव्यापारेण कारकाणां विध्य उपनायमान उपलभ्यते कुत्रादि कारका भवति । अथवाह —
योऽयं पाकादिको विद्येय इतरतरात्प्रेरणेनोपलभ्यमान प्रतिनियतफलजनकः । यत्रैव
फलसाधकत्वात् करणानि प्रत्येत तस्यैव तु व्यापारामकत्वात् त्रिरूपनाऽपि रूपप्रेरणेति ।
अथवा तन्निवन्तु इह कारकाणि व्याप्रियन्ते न व्याप्रियन्त इति । उभयात्मकं यन्नि-
विदितापक्षिरूपस्य निर्धारितत्वात्त्राऽपि प्रवृत्तिमुपयन् कारकमितरत्रापि प्रवृत्तिविधेःपलभ्यते ।
अथवा नूनं उभयात्मकमयं हि क्रियारूपं यन् कारकस्त्वप्यत । अत एव कारकाणां प्रवृत्ति-
विशेषं क्रियेयेतद्भावनापक्षेऽपि सङ्गच्छते, न चास्माभिस्मकत्वात्त्राऽर्थानुयायिकरोत्यथरूपा भावना

अङ्गीक्रियते, यदित्यमर्च्यगीपत कृम्वस्तय क्रियासामान्यवचना क्रियाविशेषवचना पच्याद्य इति । किंतु प्रत्ययवाच्यत्वमस्या अनुष्ण्यते ।

ननु च भावनापथ्य कारकाणामिति बहुवचनानुपपत्ति कर्तुरेव हि व्यापारा भावना, न कारकाणामुच्यते । कर्तृव कारकशब्देनाक, न पुनरितरकरणादि । कर्तृणा तु क्रियामेदेन बहुवचनम् । कथं पुनरिदं ज्ञायते । यतो मुनिक्रियामूर्तिर्येदमभिधत्ते । अन्यथा कारकाणि शुष्कादने प्रवर्तन्ते अन्यथा मासादन इति । इतथ शुष्कादन मन्दप्रस्थानेन प्रवर्तते, मासादने सरम्भेणात कर्तुमन्दात्सरम्भप्रदर्शनं ज्ञायत । कर्तृव परिगृहीता, यस्य पुद्गलानुपपत्त्या प्रवृत्ति । ननु च शुष्कादनमासादनयो करणाधिकरणाणीनामपि तद्वेदनिमित्तं बहुवचनं भविष्यति । ननु विद्यमानमपि कारकान्तर कास्यपान्नातिशुष्कमासादनयोमन्दतया सरम्भेन वा प्रवर्तत । यदापि सकलकारकयापार क्रियति पक्षस्तथापि प्रधानत्वान् कर्तृव कारकशब्देनोच्यते, तस्य च सक्रियाविशेषविषयत्वेनानपायात् प्रयागप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । कर्म पुन यद्यपि तदधत्वात् प्रवृत्त प्रधान तथापि तस्यासथविषयत्वाच्चकारकाणामिति बहुवचनं सङ्गह । यद्येव कर्तृशब्द एव कस्मान् इत कर्मणि लकाराणा तस्य व्युदासो माभूत् ? तेन यत्र सम्भवति कर्म तत्राङ्गीकृतमव तु तदपक्षया बहुवचनम् । ननु च सरमादिप्रदर्शनाच्चेतनायापारस्य क्रियाय न प्राप्नोति । ननु, सरमाद कर्तृविलक्षणत्वात् । अत कर्तृयापार क्रियेति सिद्धम् । नन्वेव सति भाष्य न सगच्छते क एवे प्रधानाथ, याऽसा तण्डुलाना विहितितिरिति अर्थ प्राधान्यमाभित्य तद्भाष्यमित्यविरोध । यत्तदर्थं प्रेषण, अध्येषण वा ससन पच्यर्थ इति । एव च पचतीत्या रयातस्य विहित्युपसर्जनं विहेदनमर्थो भवति ।

अथै तु कारकाणामिति बहुवचनं सर्वकारकयापारत्वेन व्याचक्षते यस्मात्सकारक व्यापारमिधाधित्य धातूना इदयते । तथाच दवदत्तस्य काष्ठ स्यात्पामोदनस्य च पाचक स्याद। सर्वाणमव कारकाणि धाचधस्य विगपण नात्र कस्यचिद्वृणभाव प्रधानभावो वा अगम्यते । आर्यातास्तर्हि सकारकयापारा किमिति नागम्यन्ते ? प्राधायाकर्तृकमणोरव लकारोपत्ते तद्यापार एवाप्याताप्रवर्तयते । किं पुनस्सर्वेषां कारकाणामका प्रवृत्ति ? आहोस्वित् प्रतिकारकं भिन्ना प्रवृत्तय क्रियेति । न तावदाय एव, सर्वेषामकस्या प्रवृत्तेरपमवात् । न हि यव काष्ठाना प्रवृत्तिस्सय एवत्तस्य स्यात्पामोदनस्य सम्भवति तस्मात्प्रातिकारकं भिन्ना प्रवृत्तय धातुना युगपदभिधीयमाना क्रियत्युच्यते । अथवा पुनरस्वेकत्र सकारकाणा प्रवृत्ति क्रिया । तथाहि, सर्वरव कारकैरेका प्रवृत्तिरूपनयने सर्वाण्यय हि फलनननाय प्रवर्तन्ते । किञ्चित् केनचिद्रूपन चनयतीत्यनन्तरमेदाकरणाव्यपश एकश्चानकत्र वृत्तिर्नातिवदुपपद्यते । विगपाद्वास्या फलननरूपत्र, न पुनरधिभयणान्तरूपतेति विगपपादिरूपतेति । विगपपादिरूप निपातादिरूप, आर्यातादिरूप, सगोधनादिरूप, सगधादिरूप, हत्वान्तरूप चैयुपरकाररूपा ।

एते चाग्रत उपरम्भाराधेप्रस्तावे प्रयञ्जतो यण्विप्यत इति नेह प्रतस्यन्ते । सवन्धादिच्छेदार्थं तु
लेशत उदाह्रियन्ते ।

तत्र विदापणादय क्रियाविशेषण, कारकविशेषण, उपसर्गश्च । यथा—साधु पचति,
भीष्ममुदार दर्शनीय वट करोति, एवमन्ये रथेन याम्यतीति । निपाता कर्मप्रवचनीया
अव्ययानि च यथा—मह च त्व च वृत्रहन् असाधत जेतुमित्याद्याय आख्यातानि । कृतस्तद्धिताश्च
यथा—स्मरमि देवदत्त कादमीरेषु यस्याम, रैपोथं पुप्यति, ब्राह्मणवद्वयीति । सम्बोधनादय
सामन्त्रणमयधि भावलिङ्ग च यथा—हे देवदत्त भुक्ता प्रजतीति, स इति, रुचन्धाद्यदोष इति
उपपदम् । सहायश्च यथा—राज्ञ पुरष, बुदाल देवदत्तायेति, पुत्रेण सहायात इति । हेत्यादयो
हेतुलक्षण तादर्थ्यं च यथा—विद्यया यदा, कमण्डलुना छात्र, यूषाय दार्विति । कथं पुनरयं
हेतु कारकाद्विशिष्यते ? 'द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतमियम् ॥' यथा—वर्जिते सस्यं,
तपसा वृद्धा, अनेन पसति, मतेन ब्राह्मण्य, कारक यथा—देवदत्त भद्रया तीर्थं हेमशतं
निक्क ब्राह्मणाय ददाति । यद्येव द्रव्यादिनिषयत्वेन क्रियायामनियत एव भवति । यथा—पुत्रेण सह
गोमान्, पुत्रेण सह स्थूल, पुत्रेण सह ब्राह्मण इति । नैवम्, न हि सहायस्य द्रव्यादीन् प्रति
नियतनभावदशादेनोच्यते । हेतोः पुनराधितव्यापारस्याऽपि त्वर्थादिभिरस विधीयत इति
क्रियाविषय करणात्कथं मिद्यत इति चेत्,

क्रिया यै. करणे तरय दृष्टः प्रतिनिधिरतथा । हेत्वर्थोऽपि क्रियाहेतुर्न च प्रतिनिधीयते ॥

तर्हि तादर्थ्यादमेद । किमिदं तादर्थ्यं नाम ? कार्यस्य कारणं प्रति प्रयोजकत्व तादर्थ्यं,
विशिष्टः कार्यकारणभाव इति यावत् । यदि यदर्थं तन्निर्णयगतस्तस्य करणम् । यथा—
मङ्गलीयाय कनकमिति कथं तर्हि हेतोर्न मिद्यते ? यत कारणस्य कार्यप्रस्तावयोभ्यताहेतुत्व
कार्यस्य कारणं प्रति प्रयोजक तादर्थ्यमिति । अथ च विदोष कार्यवाचिन एव तादर्थ्यं चतुर्थी,
कार्यवाचिनो निमित्तवाचिनश्च हेतौ लु वृत्तीयेति । यद्येव हेतुलक्षणयोर्हेतुलक्षणा वृत्तीया कनका
प्राप्नोति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या बाध्यते विषयमेदात्, कार्यवाचिनो वृत्तीया, चतुर्थी कारण-
वाचिन इति कथं च सवन्धे विधीयमाना चतुर्थी कार्यशब्दादेव, न कारणशब्दात् । अपिच
मिश्रकारणत्वात्सवन्धस्य यथा राज्ञ पुरष इति द्विष्टमपि सवन्ध राजशब्दादुत्पाद्यमाना
चतुर्थ्युभयमपि सवन्ध उपपत्स्यते, इति । नैवम्, तस्मै तदर्थमिति सर्वनाम्ना योर्थं प्रतिपद्यते
स एव स्वकारणापेक्षया प्रापितव्यतिरेकश्चतुर्थ्या सवन्धते । यथा—यदर्थमस्य मन्त्रः तदनेनाधि-
गतमिति सर्वनामार्थ एव कार्ययोगि, तद्येहापि तच्छब्दोपात्त एवार्थं प्रयोजनतया विपरिणत,
तदर्थं शब्दो नाभिधीयते । भावप्रत्ययान्तोऽप्यसौ कार्यगतमेव रुढविशेषाण्याचष्टे कार्यस्य
कारणं प्रति प्रयोजकत्व तादर्थ्यमिति । तत्कथं कारकस्य तादर्थ्यविभक्तिराशङ्क्यते ? कार्य-

स्याऽपि चतुर्थ्योभयगतस्यापि सवन्धस्यावगतत्वात् अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थमिन्नः कारण-
शब्दाद्भवति, न तु व्यतिरेकलक्षणां कृतीयेति । अयं च हेतुतादर्थ्ययोर्विषयः ।

प्रातिलोम्यानुलोमाभ्यां हेतुरर्थस्य साधकः । तादर्थ्यमानुलोम्येन हेतुत्वानुगतं तु तत् ॥

घासेनाधीते, अध्ययनेन वसतीति, या च यूपाय दारु, अध्ययनाय वसतीति । यस्तु
मन्यते तदर्थतान्तविषयस्य पारार्थ्यरूपा कार्यप्रसवयोग्यता हेतोरनग्यार्थस्य तादर्थ्यं, तस्य
तद्विषयस्येति अनन्यार्थस्येति विशेषणद्वयमपार्थं उभयप्राविशेधात् । यदि तावदर्थस्यानग्यार्थता
तादर्थ्यं तदसत् । कनकस्य बलयादावपि सामर्थ्यं सङ्घातादधोकिधर्मेण तद्वेतावपि समानम् ।
न हि विद्याया यशोहेतुतां मुक्त्वा कार्यान्तरयोग्यतां वृते, पारार्थ्यरूपेत्यपि न वचनीयं
कार्यप्रसवयोग्यतेत्यनेनैव गतायेत्वात् । ननु च नटस्य शृणोतीत्यादौ कार्यप्रसवयोग्यस्यापि मटादेः
पारार्थ्येण विषक्षायां मा भूदेतुत्वमिति विशेषणं क्रियते । नैवम्, यथा उपाध्यायादधीत इति
उपाध्यायादेः परार्थत्वेन कारकत्वं प्रयोजकत्वमेव तादर्थ्यमिति ।

अथ लक्षणस्य का वार्ता ? लक्षणमपि तादर्थ्यवद्धेतुविशेष एव । सिद्धो हि हेतुः कारको
ज्ञापकश्च । तत्र कारकस्य स्वव्यापारानाभयणे हेतुरित्याख्या, ज्ञापकस्य लक्षणमिति पदार्थान्तर-
परिच्छेदे हेतुता हि लक्षणार्थः ।

अनाश्रितेषु (तु) व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते । आश्रयावधि भावंतु लक्षणे लक्षणं विदुः ॥

कचित्तु हेतुरपि लक्षणम् । जटामिस्तापस इति इत्थंभूतलक्षणं, मृणा काण इति
विकारलक्षणं, कपिला विद्युदित्युत्पातलक्षणं, गोषु दुह्यमानासु गत इति भावलक्षणं, पचन्नास्त
इति क्रियालक्षणं च व्याख्यातमिति । एकार्थपरं पदसमूहो वाक्यम् । तद्विधा—संस्कृतं
प्राकृतमपभ्रंशश्च । तत्र संस्कृतं भौतमार्पं लौकिकञ्च । तेषु भौतं द्विधा—मन्त्रग्राहणमेवात् ।
तत्र मन्त्रो यथा— तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा । तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापरस
प्रजापतिः ॥ ग्राहणं यथा— शयो मनुष्याणां रागद्वस्समूहो भवति । तन्वाप्येषामधिपतिः
सर्वेषां मनुष्यैर्कैः कामैरसंपन्नमतः । स मनुष्याणां परम आनन्दः ।

अपि द्विधा । स्मृतिः पुराणं च । तयोस्मृतिर्यथा—

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

पुराणं यथा—

हिरण्यकशिपुर्देत्यो या यां दिशमुदैक्षत । भयभ्रान्तैस्सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥

लौकिक द्विविध, काव्य शास्त्रं च । तयोः काव्यं यथा—

कस्य नो कुरुते मुग्धे पिषामाकुलि' मनः । अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

शास्त्रं यथा—

प्रकामधवल यस्याश्चक्षुः पर्यन्तपद्मलम् । नवनतोपम तस्या भवति स्मरमन्दिगम् ॥

प्राकृत द्विधा, सहज, लक्षित, श्लिष्ट च । तेषु सहज द्विधा—मरुततम देश्य च । तयोस्मरुततमं यथा—

सरले साहसराग पण्डित रंभोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरस विरहायाम बाहु तत्र चित्तमसह मे ॥

देश्य यथा—

विष्य अपि आपु आणुणाहं पडरसमं परिहमन्तेई ।

वासअर विणडिओ विस ललंस्व णावेसि ॥

लक्षित द्विधा, महाराष्ट्र शौरसेन च । तयोर्महाराष्ट्र यथा—

णमह अग्रद्विअतुग अविसारिअवित्थअं अणोणअगहिर ।

अप्पळहुअपरिमङ्ग अणाअपरमन्थपाअड महुमहणं ॥

शौरसेन यथा—

श्लिष्ट द्विधा, पेशाचं मागः च । तयोः पेशाचं यथा—

फनमथ चन अप्पकुवि अकार्धा चरणकिपटि अपटि ।

पिप्पतमु नग्गतप्पनेसुं एतासतनुततर रुत ॥

मागध यथा—

हटमाणुशमशमोयण कुभशहाशवगाहिशन्दिं ।

अणिशंअ पिवामि शोणिड वलिशशं शमलेण भोयदु ॥

अपभ्रंशद्विधा । उत्तमो मध्यम, कनिष्ठश्च । नेपाऽन्यलरीयादिरुत्तमः । तत्रावन्त्यो यथा—

एरुदू असन्नोर्णा अल्ल वाहरणमुसदरी अच्छि उपलपट धीवडकहिम्मल्ल भट्टपवटपि अमरप ।

उणजाणिड विरहानुरणुज्जि अपमः हरोदावणुदिण्णुवहिणे विण्णूरि अ य ॥

लाटीयो यथा—

हिरउ हरन्त हो चोरहोए भुजिदन्दुहले जण्डपणव सच्छिन्ने विलोइ अउगणे ।
एहपुणपिण गणत्थणि सथहउक्कपणु जचन्दाणमेदिज्जइ अहरहोदन्तपणा ॥

आभारगार्जरादिर्मध्यम । तयोराभीरो यथा—

लवियऊउ बीउदुद्धडाकउ दहाण एच्छसि पुतहोमत्थजिम्हा ।
जळदहिडा उज मे पि जवि आभासि ॥

गार्जरो यथा—

अव अएखो औ समुद्रुतरि सिलदुहि गरुकाणि ।
मन्दो हि ए पिलहि अउउजपरुअइते व मणि ॥

कादमीरपारस्व्यादि कनिष्ठ । तयो कादमीरो यथा—

कवळि आळ एक ते कुदुच्छलदन्तहि विडि सुद्धि एम इवि आलसीलति ।
सउ अगापिदुसरासहि एवाचि दु फलिनन्तकी आभासण अईदसि ॥

पारस्वो यथा—

महणाहि अकुटुवि सामइन्दीहिररेभाउ जपिहुरि । विण्णउजान्ता वव्वरिवामे केरेधूजे वासा हावायि ।
आखीजणुकणासहुकानाचितेहाथेञ्चित उदूकराए । वळ आच्छइणी जीव उपायरुस
अणइ भवणाहि वाच्छर ॥

तदेतत् समस्तमपि वाग्यजातमाख्यातोपाधेरेकादशप्रकार विप्रथते । तद्यथा—एकाख्यात
मनेकाख्यातमावृत्ताख्यातमनुवृत्ताख्यात विपरिणताख्यातमेकार्थाख्यात समुच्चिताख्यात रुदमि
हिताख्यातमपक्षिताख्यातमेकान्तराख्यात निरन्तराख्यातमिति । तेष्वेकाख्यात यथा—

वागर्थानि सपृत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

अनेकाख्यात यथा—

यदेव गेचते मद्य तदेव कुरुते प्रिया । इति वेत्ति न जानाति तत्प्रिय यत्करोति सा ॥

आवृत्ताख्यात यथा—

जयत्यमरकौस्तुभस्तवमितासपीठो हरि र्जयन्ति मृगलोचनाचलदपाङ्गदृष्टिर्नमा ।
ततो जयति मल्लिङ्ग तदनु सर्पमयेदना त्रिनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य धनिः ॥

अनुवृत्ताख्यात यथा—

चरन्ति चतुरम्भोधिप्रेलोचानेषु दन्तिनः । चक्रगालादिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

विपरीताख्यातं यथा—

सोऽस्मिञ्जयति जीवातुः पञ्चपोः पञ्चमध्वनिः । तेच चत्रे त्रिकोणेवा तक्रोलीकेल्योऽनिलाः ॥

एकार्धाख्यातं यथा—

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । उन्मीलन्तिच कन्दल्या दलन्ति ककुभानिच ॥

समुच्चिताख्यातं यथा—

ताम्रवातारयत्पर्वा रथाद्वततार च ॥

कृदमिह्ताख्यातं यथा—

ततःकुमुदनाथेन कामिनोगण्डपांडुना । नेतानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलभृता ॥

अध्याहृताख्यातं यथा—

यश्च निम्बं परशुन । यश्चैनं मधुसर्पिणा । यश्चैनं गन्धमाख्याभ्यां सर्वत्र कटुरेव सः ॥

अनपेक्षिताख्यातं यथा—

कियन्मात्र जलं विप्र जानुदक्षं नराधिप । तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः ॥

एकान्तराख्यातं यथा—

तेनाट्रिबन्धो ववृधे पयोधिस्तुतोप रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्दृष्टो सुवेलः प्राचे जलान्तो जह्नुः सुधाशाः ॥

निरन्तराख्यातं यथा—

ध्रेमुर्ववल्गु, ननृतुर्जहर्पुर्जगुस्समुत्प्लुविरे निपेदु ।

आस्फोटयांचक्रभिप्रणेदू रेजुर्ननन्दुः प्रययुस्समोयुः ॥

ननु च निरन्तराख्यातं समुच्चिताख्यातमेकार्धाख्यातमावृत्ताख्यातमित्यादयो वाक्यविकल्पा नोपपद्यन्ते, वाक्यकारो हि मन्यते । नास्त्येव तिङन्तयोस्संबन्धः । तथाच 'तिङ्ङ तिङ्' (पा ८ १ २८) इत्यत्रातिङ्चवनमनर्थकः समानवाक्याधिकारादित्यतिङ्चवनं प्रत्याचष्टे । नह्येकत्र वाक्ये द्वे तिङन्ते स्त इति, एव लक्षणं करोति, आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् । तत्राख्यातग्रहणं न कर्तव्यम्, नह्यव्ययकारकविशेषणपदानि निबन्धनमन्तरेणाव तिष्ठन्ते । आख्यातमेवैषा निबन्धनमिति लब्धे व्याख्याने पुनराख्यातग्रहणं आश्रितसङ्ख्याख्यातपदपरिग्रहार्थम् । यत्रैकमाख्यातपदमव्ययकारकविशेषणपदानि आश्रिततन्ति, तद्वाक्यं यथा स्यात् ? अनेकाख्यातपदप्रयोगे तु वाक्यसंज्ञा माभूदित्यनाश्रितसङ्ख्याख्यातपदांशकानिरासार्थमेकतिङ्वाक्य-

मिति वचनान्तरमारभते । तत्रेदं विचार्यते, किमेकस्मिन् वाक्ये द्वयोस्तिङन्तयोस्सबन्ध एव नास्ति, उत सत्यपि सबन्धे द्वितीय न प्रयुज्यते ? एकतिङ्गवान्यमिति पूर्वाचार्यसमयादनु । किञ्चिदाह । सत्यपि तिङन्तयोस्सबन्धे तिङन्तामन्त्रितयुष्मदसदादेशुनादिकार्यव्यवस्थार्थमेकतिङ्गवान्यमिति पारिभाषिकमेव वान्यलक्षणं क्रियत । किं कारणम् ? समानवान्यार्थात् पदादुत्तरयोस्तिङामन्त्रितयोर्निघातस्संयते । 'युष्मदसदो पृष्ठीचतुर्थोद्वितीयास्थयोर्वा नावौ' (पा ८ १.२०) वादय आदेशा विधीयन्ते । 'वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त' (पा ८ २ ८२) इति वाक्याच्चा मन्त्यस्य प्लुतदिशप्यते इति । तच्च तदोपपद्यते यदकतिङ्गवाक्यमिति पारिभाषिक वान्यलक्षणं क्रियत । अन्यथा 'समर्थं पदविधि' (पा २ १ १) इति पदानां परस्परसामर्थ्यं वान्यस्य चापरिसमाप्तौ सर्वथा न प्राप्नोति । तथाहि, नद्यास्तिष्ठन्ति कृले वृक्षस्य लग्नते शाखाया, क प्रिये मथे कौप ? का सुभगा प्रिया ते ? शालीना भोदनं दाभ्यामीति मे माता ब्रवीति । आगच्छ भो देवदत्तं कुग्रामं गच्छाव, ग्रामं यदि यासि रे न मामपि प्रतीक्षस्व । अत्र तिष्ठति नाकूलमसिसन्धानं नदी, लग्ननेन शाखा न वृक्ष, क इत्यनेन कौपन प्रिया, कस्यनेन तु प्रिया न सुभगा ते इति युष्मदसदधनं दानं न शाल्य मे इत्यसदर्थं न मातावचनम् । आगच्छ देवदत्तं ग्रामं यदि यासि रे इत्येतावति वान्ययो परिसमाप्ति । किं तर्हि गच्छावो मामपि प्रतीक्षस्वेति ततश्च निघातादिकार्याणामप्राप्ति । एकतिङ्परस्य तु पदसमुदायस्य वान्यत्वे परपरया यथाकथञ्चिदसिसन्धे निघातयुष्मदसदादेशा युज्यन्ते । 'युक्तयुक्ते चोपसङ्ख्यान' इति युक्तेन वक्तव्यं भवति । एव साकाक्षस्याऽपि पदकदम्बकस्य एकतिङ्गच्छेदेन वाक्यत्वप्रतीतौ वाक्यस्य टे प्लुत इति वान्याचामन्त्यस्योदात्तं प्लुत इति सिद्धो भवति ।

कञ्चित्तु ब्रूते—नास्त्येव तिङन्तयोस्सबन्धः । स हि तिङन्तेषूपकल्यमानं पोढेवावकल्पते । विशपणविशेष्यसबन्धः, साध्यसाधनसबन्धः, लक्ष्यलक्षणसबन्धः, हेतुहेतुमत्सबन्धः, मध्यमवधिसबन्धः, समुच्चयादिसबन्धश्चेति । तत्र विशपणविशेष्यसबन्धस्सामानाधिकरण्येन वा स्यात् वधधिकरण्येन वा । न तावत्सामानाधिकरण्येन पचति पठतीत्येतयोरत्यन्तमर्थमेदात्, न हि पदाभ्योरत्यन्तमेवेऽभेदे वा विशपणविशेष्यभाव उपपद्यते । न हि भवति आम्नश्चूतोऽभ्यः इति, यत्र तु नात्यन्तमेदो वा तत्रोपपद्यते यथा नीलमुत्पलमिति ।

ननु यथा प्रपचति स्तोकं पचति इत्यादावुपसर्गेण स्तोकादिना वाऽऽख्यातं विशेष्यते, तथाऽऽख्यातान्तरेणापि कस्मात् विशेष्यते ? नैवम् । अत्र यथा नीलवीरशब्दो नीलत्ववीरत्वे विशेषणरूपेणामिदधतो उत्पलपुरुष च सामान्येनोपगृहीतः । न रूपपुरुषसामान्ययोर्वा नियतौ भवतः, उत्पलपुरुषशब्दावप्युत्पलपुरुषो विशेष्यरूपेणामिदधतो नीलत्ववीरत्व च सामान्येनोपगृहीतः, न तु सामान्ययोस्तद्विशपणयोर्वात्मानं नियमयत । परस्परोपश्लेषकृतयोर्विशेषणविशेष्य

भागे भवति । नचैतन् पचति पटसीधेनयोद्यप्यते, न हि नीलोत्पलादिवत् पचति पठति पचति वा पठतिरपगृहीतुं शक्नोति ।

ननु चात्यन्तमभिप्रायश्च दृश्यते विज्ञापणविशेष्यभावः । अभिप्रायैर्योऽर्थः—प्रणीते, अथेति, मित्रार्थयोऽर्थः—प्रतिष्ठते, प्रसरति । ननु, अपीति, अ-पेतीत्येतयोऽर्थेऽपि धातुपसर्ग न अभिचरति, अभिचरत्येवोपसर्गो धातुम् । अतश्चाक्यतेऽन्वयव्यतिरेकाः याम्यमेदं कृतमित्युक्तं यद्वाऽयमधिरेवमत्र दृष्टस्तदर्थं इहापि भवितुमर्हति । अयचाधिरेवमत्रोपरिभाषायां दृष्ट, यथा—अप्यात्ते, अधिरोहतीति ते मन्यामहेत्यस्य स एवार्थः इति तस्मादधीङ् व शब्दत्रियो ज्ञानक्रियश्चेति । अधिशब्दश्चेतमेवार्थमुपरिभाषेन विज्ञिनाष्टि विधिः पार्थक्रियश्चार्थता शब्दानां विधिपूर्वं विशदयन् तथाधीतार्थविषयविज्ञानमिति एतावानेवार्थोऽधिना विवक्ष्यते ; इह तर्हि कथं प्रतिष्ठते, प्रसरति इति । नह्यत्र सत्यपि केषलप्रयोगे तिष्ठते स्मरतेर्वा पचतिवत्सामान्याभिधायित्व, किं तर्हि विरोधिग्येव क्रिया गम्यते ? मज्जिधियास्मरणनिवृत्तिश्च व्यक्तश्च प्रतिष्ठत इत्येनं स्थानप्रारम्भो नोद्ध्यते । किं तर्हि गमनमथ स्मरतीत्यनेनापि स्मरणात् प्रारम्भो नोद्ध्यते, पितुस्स्मरणारम्भ एवेति नेप दोषः । शब्दोऽयं प्रपचतीत्यादिर्कर्मवचनत्वेन निर्हाताऽस्य विज्ञापनोद्घादनुमानादादिकर्म वचनत्वमनुमीयते । तिष्ठतिश्च देयदत्तस्तिष्ठतीत्यादा क्रियावचनाद्धातुत्वेन निर्हाताः, अतोऽस्य सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्गमनार्थत्वमपि विज्ञायते । यद्वाऽपि धातवो भवन्ति, 'यपि' प्रकरणे दृष्टदृष्टेऽपि प्रवर्तते' वैशान्वयपीति । 'ईदृतिश्च गती दृष्ट प्ररणेऽपि प्रवर्तते । अक्षिर्वा इतःपर्वमीहे ॥' कर्वातिरपूर्वप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणेऽपि वर्तते । पादौ कुट्ट, पृष्ठ कुट्ट, मा कुट्ट, उदरं ज्ञेहो हीयते, उन्मृदा न मृदोन्मृदा नेति गम्यते । तथा कटे कुट्ट, अश्मना नमित कुट्ट, निक्षिपावक्षिपति गम्यते । अयमपि च धातुत्वाद्नेकायां भवितुमर्हति, एतेन स्मरतिरपि व्याख्यात । न चेन्न दृष्ट विद्वद्वायांरथी तुल्यरूपेण शब्देनाभिधीयते । तद्यथा—सन्निकर्षविप्रकर्षयोर्दण्डमारुह्यदेनाभिधान-भारुह्यनुमपवाधस्य दूर, दूरादधीयो अपमेध शब्दः । अतस्तिष्ठतिरेव गमनार्थः, स्मरतिरेव स्मरणनिवृत्तिरपि, तद्विज्ञापणोपसर्ग इति युक्तमुक्तं धनुर्गारत्यन्तमेदंमेदं वा विशेषणविशेष्यभाव इति यदाह—

"सम्भवे व्यभिचारः च विशेषणमर्थवद्भवति" इति ।

नापि वैयधिकरण्येनाख्यातस्य विशेषण भवति प्राधान्ये सत्वधात्वर्थभूताधत्वात् । इह राज्ञः पुरुष इति मरणादिभिर्यानिमित्तो व्यतिरेको विशेषसम्बन्धनम् । न च प्राधान्यस्यैव राज्ञावस्थोपजायते न च तदाख्यातार्थस्य प्राधान्य सत्त्वाभावे वा सम्भवति । यत्रापि च नियामद न श्रूयत मातु स्मरति सर्पिषो जानाते इति तत्रापि सा नियामाध्यासदेत्यनेन रुपणाग्निप्रमाणसत्त्वभूतस्याप्रधानस्य मात्रादेरर्थस्य व्यतिरेकमुपजायत, श्रूयमाणमिया विशेष स्य भवेमिन्न भवति । न चनदाख्यातस्योपपद्यत, सत्वभूतत्वादय निमित्तानिर्दश्यतयास्येति

व्यपदेशाभावात् । यत्स खलु परिनिष्ठितस्वभावमस्य तस्येति सर्वनामप्रत्ययमर्थयोग्यं तद्विशेषणतया कचिदुपयुज्यते वा न वा, यत्पुनरात्मनैवापरिसमाप्तरूपे तद्विपरीतं, तत्कथमिवान्यस्य विशेषणत्वं यायात् ।

नन्विदानीमिव प्रपचति, स्तोक पचतीत्यसत्त्वभूतयो प्रशब्दस्तोकशब्दयोर्विशेषणत्वमुक्तम् । नैरम्, अन्यथा तदुपपत्ते, उपसर्गणा क्रियाविशेषणानां वा सत्त्वभूतानामप्यनन्यविषयत्वेनैव क्रिया प्रति गुणभावो भवति । तथाहि, योऽसौ क्रियाभूतो धर्मः प्रारम्भादिः, तं क्रियार्थमिव क्रियानुप्रविष्टमसत्त्वभूतमभिदधत्प्रशब्दोभिव्यञ्जयति । यदिवा यथाक्षिणिकोच्चादयः अनभिदधत् एवार्थान् प्रदर्शयन्ति, एव क्रियास्थान् प्रारम्भादीनभिदधत् एव प्रादयोऽवद्योतयन्ति । इदयते भन गीयमानस्याप्यर्थस्यात्मस्यस्यावद्योतनं यथा—दण्डा क्रीडयति, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडा या गो विहितः क्रीडामब्रुवन् प्रहरणत्वं दण्डत्वमवद्योतयति । तस्मात्पचतीत्यत्र पचिमेव सदिग्ध विज्ञेयमेव स्थापयन्नसत्त्वार्थोपि शब्दो विशेषणत्वं लभते । एव स्तोकशब्दोपि क्रियाभूतं धर्म-मपकर्षादिक क्रियात्वसत्त्वभूत क्रियानुप्रविष्टमभिधानं क्रियानुरोधादेवासत्त्वभावमापन्नं क्रिया विशेषणत्वं भजते ।

न चैवमात्प्यातान्तरस्थं विशेषणमात्प्यातमभिव्यञ्जयितुमभिधानु वा शक्नोति द्वयोरपि प्राधान्येन परस्परानपेक्षत्वात् । भवतु, चोपसर्गादेरसत्त्वार्थस्यापि नीलोत्पलादिष्वेव सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः, वैयधिकरण्ये तु व्यतिरेकापेक्षायां कथमिवैतन्नभवति ? न हि अपरिनिष्पन्नत्वेनात्मलाभ एव क्षीणस्यापरोपकारिणः करणादयो व्यतिरेका युज्यन्ते । अतो वैयधिकरण्येनापि न तिङन्तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्संयन्धो भवति । साध्यसाधनभावोऽपि नोपपद्यते, सहे क्रिययो कर्तृत्वे कर्मत्वे वा स्यात्, साध्य हि वस्तुत्पद्यमानत्वेन कर्ता कर्म चेति । न चैतदुभयमपि क्रियाया क्रियान्तरं प्रतियुज्यते । तिङन्तेन हि क्रियात्मोत्पत्तिं प्रति प्रयतमान कारकाकाशापि प्रकृत्या प्रयोगेषु विनिवेशितस्वरूपाऽभिधीयते । अतोऽप्रतिलब्धात्मरूपत्वेन क्रियायास्तसाधनपरवशत्वेन तद्वत्कृद्वादादितरेण क्रियात्मना संयन्धसत्त्वेनास्याः कर्तृरूपता वा सम्भवति, यतः परिनिष्पन्नरूपस्यात्मलाभनिरपेक्षस्य सिद्धात्मनस्तसाधनभावो घटते, नतूक्तविपरीतात्मन इति । क्रियायाश्चायमेव स्वभावः, यदुत साधनाधीनत्वेन साध्यस्वभावायाः प्रतीतिः, या च साध्यस्वभावा सा कथमिवान्यस्मिन् साध्ये साधनभावं गच्छेत् येन कर्त्रात्युच्यते या च साधनाधीनत्वेन साध्यस्वभावा सा कथमिव क्रिया साध्येत येन कर्मात्युच्यते ? यदि च स्यात् परिनिष्पन्नरूपद्रव्यवैवेदं तथा निर्दिश्येत । न च निर्दिश्यते, अतोऽनिन्दितया निर्दिष्टादपि न साधनम् । अत्रस्थारूपश्च साधनधर्मो व्यापारशब्दवाच्यः । क्रिया सा कथमिवात्मसिद्धये तथाविधमेव धर्मान्तरमपेक्षेत ? अनपेक्षितयोश्च कथमिव मिथस्त्वन्धोपपत्तिः ?

न च क्रियाया क्रिमपि तद्वशिष्यते यत्साधनैरसाधित क्रिया-तत्त्वस्य साध्य भविष्यति । तदेवमितरेतरानाद्यस्वरूपयोरस्यन्ध एव क्रिययो । न च निवर्तमानलब्धात्मक वस्तुनिवर्तकादृते परेण सह सन्धमहत्त्वं । उपकार्योपकारकनिबन्धनस्वभावानामितरेतरेण सन्धलब्धात्मकस्य लोपकारकत्वम् ? क्रिया च तथारूपत्वविरहान् साधनेभ्यस्त्वोत्पत्तिमवेक्षमाणा कथं गीतातथाभूत क्रियान्तरेण सन्धमियात् ? तस्मात् स्वसाधनायकृत्वात्साध्यमानैरस्यभावाया क्रियाया कर्तृत्वे कर्मत्वे वा न क्रियान्तरेण सह सन्धः ।

ननु च यथा पाक करोति, पाको यतंते, इति तिङ्शुद्धमिहितयोः क्रिययोः साध्यसाधन-भावाो दृश्यते, तथाच पठति पचतीत्येतयोरपि कस्याश्च भवति ? नैवम्, उक्तमिदं भाष्ये, अस्ति पलु तिङ्भित्तस्य रुद्धमिहितस्य भावस्य विशेष, रुद्धमिहितो हि भावो द्रव्यवत् प्रकाशमानः क्रियया समयाय गच्छतीति । न हि भवति, पचति, पठति, इति लक्ष्यलक्षणमात्रोऽप्याख्याता मिहितयोः क्रिययोः अभिप्रासाधनयोर्वा भवति । द्विधाऽपि जानुपवन्ति, साध्यमानतदेन प्रवर्तमानस्य साधनपरतन्त्रस्य चात्मनोऽनिदन्तानिर्देशस्य साधनबहुलक्षण-वायोगात् । ननु च माभूत् क्रियायास्साधनम्, लक्षणं तुभयथापि दृश्यते, पाचकः पठति, रदन् प्रामाजोदिति । ततो य पचति स पठति, स रोदिति, अथ प्रवर्जतीत्याख्यातयोर्लक्ष्यलक्षणभावाो भविष्यति । चिरजीव, त्वयैव स्मरितोऽसि, आख्यातयोर्लक्ष्यलक्षणयोरेनासन्धकारणस्य यदत्र लक्षणद्वयोः 'क्रियाया.' (पा. ३.२.१२६) इति शत्रुशानर्चा तिङ्परार्द्धा स्मर्यते । अतो लक्षणतरे क्रियाया क्रियान्तरे प्रति समाधिदमणे पचन् पठति रुदन् प्रामाजोदित्येव भविष्यम् ।

ननु य पचति स पठति, स रोदित्यथ प्रवर्जतीति तत्कथं सन्धः ? एतेन हेतुहेतुमद्भाष्य भाष्यातयोः प्रत्युक्तो भवति, यतोऽसावपि द्विधा—हेतुर्वा हेतुमत्परत्वेन, हेतुमता वा हेतुपरत्वेन । तत्र हेतोर्हेतुमत्परत्वे शत्रुशान्त्या हेतुमत्स्वहेतुपरत्वे तुमुनादिभिर्भाव्यम् । यथा पचन् भुङ्क्ते, अधीयमानो वसति, भोक्तु पचति, भोजको व्रजतीति । ननु पचति, भुङ्क्ते, व्रजतीति तत् कस्य त्रेन सन्धः ? अथस्वयमभिप्रायोपि तिङ्-तयोर्नास्त्वेव, स हि वैशतः कालनो वा स्यात् । न तादृशत, तस्य मूर्तिमद्विषयत्वात् कालतन्तु युज्यते । किंतु तत्र पूर्वकाले कस्याप्रत्ययविधानात् पञ्जरा भुङ्क्ते इत्येव स्यात् । न तु पचति भुङ्क्ते इति समुच्चयेनापि क्रियायास्सन्धः । सोऽपि हि द्विधैव, साधनानां वा क्रियाया यथा—गौरभश्च गृह्यताम्, क्रियाणां वा साधने यथा—असौ पचति पठति चेति, ननु क्रियाणां क्रियायामेव ।

ननु चैकत्वात्क्रियाया यथापि साधनसमुच्चये क्रियामिसन्धो नास्ति, तथाप्येकवस्तु-विषयत्वेन क्रियासमुच्चयोऽसौ भविष्यति । तथाहि, य एव पचति स एव पठतीत्येकाधिकरण्ये भवत्येव सन्धोपपत्तिः । नैवम्, साध्ययोस्साधनाय तयोर्लब्धात्मनोस्साधनोन्मुपत्वेन परिवर्त-मानयोः क्रियाया परस्परानपेक्षत्वात्, नहानन्वितात्मनामधिकरणमुपेक्षामुपजनयितुमलम् ।

अनस्त्येतरगोविषाणवत् परस्परेणासमन्वितमेव क्रियाद्वयं साधने समुचीयते । न च समुचीयमाने धनुनि मिथस्त्वप्यते, तथा सति समाहारेतरेतरयोरन्यतरापत्तौ समुच्चयस्यैवाभावात् । आदिग्रहणादन्वादयोऽनन्वय एव क्रिययो, तस्मान्नास्त्येवारायतयोर्मिथस्त्वबन्ध इति ।

ननु च अस्ति स मे रोचते, अस्ति त्वमीक्षिषे, नाह रमेस्मिन्निति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावो भवति । पचति, भवति, पश्यति, मवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति कर्तृत्वेन पश्य मृगो धावति, इह पश्याम, कर्मणि द्विवचनयदुवचनान्युदाह्रियन्ते । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, सरसि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रादन मोक्ष्यामहे, न मर्षयामि यत्तत्र भयान् वृषल याज्ञयेदिति कर्मत्वेन साध्यसाधनभावः । यो भुङ्क्ते स गृह्यतां, योऽर्धाते स पचतीत्यभिन्नसाधनत्वेन, स स्वपिति, एष युष्यते, स उदेति, मयमस्तमेतीति मिश्रसाधनत्वेन लक्ष्यलक्षणभावः । हस्तीति पलायते, वर्पतीति धावतीति हेतोर्हेतुमत्परत्वेन, वक्ष्यामीति व्रजति, भोक्ष्यते इत्यास्त इति हेतुहेतुमतोर्हेतुपरत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति, यदय भुङ्क्ते तत पठति, यदय भुक्त्वा व्रजतीत्यधीत एव, ततः परमिति अबध्य-बधिमद्भावः । सन्तु पिव, घानाः खाद्, ओदन भुक्ष्वेत्येवायमभ्यवहरति, पठति चायं पठति चेति समुच्चयः, षटो मिक्षामट, गां चानयेत्यन्वाचयोऽपि तिङन्तेषु दृश्यते । तत्कथमुच्यते नाट्यातयोस्त्वबन्धोऽस्तीति ? नैवम् । वान्यमेदादिना तदुपपत्तेः । अस्ति स स मे रोचते, अस्ति त्वं त्वमीक्षिषे, अस्यहमहं रमे, अस्त्येतद्रच्छामो धय, भवत्वैवमेतत्, पयसोऽध्यामय-त्वममिष्येवास्ति, यन्मुरजितस्त्वमपूषुज इत्युक्तेषु वान्यमेदा उपपद्यन्ते । निपाता वा अस्त्यादयः आट्यातसरूपनिरर्थका अपि वान्यपूरणाय कमीमिद्विदित्युच्यन्ते ; न तु क्रियामिर्विशेषण-विशेष्यभाषमनुभवन्ति । भवति पचतीत्यादिषु ॥ पचतीति पश्यतीति अपाक्षीदिति च योऽर्थो भवति मत्तावस्तीत्यर्थः । ननु पचत्यादेर्मवन्तौ कर्तृत्वेन साध्यसाधनभावः, एवं भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।

ननु चावश्यमेव पचत्यादिक्रिया भवतिक्रियाकर्तृत्वेनाभ्युपेया । यदि ह्येषा न भवेत्तेन कर्त्री स्यात् सिद्धरूपतया, न लकारेणामिधीयते । न च सा सती सिद्धभावमुपैति । न च लकारसिद्धतदमिधानेन विना कर्तृभावेनेमा प्रतिपादयितुमुत्सहते । ततो येनात्मना कर्त्री न तेन क्रिया, येन च साध्यात्मना क्रिया न तेन कर्त्रीति वस्तुवन्तरमेव लकारेण कर्तृतया कथितमापद्यते । देवदत्त पचतीति चानेन ज्ञातवत्प्राज्ञाप्येते विधेयता त्येकैर्भवतीत्यत्र ॥ अज्ञातरूपतयोपादीयते भवनक्रियानुभवितृत्वात् । न च युगपदेव ज्ञातवदज्ञातवच्च समाश्रयण युक्तम् ; अतो न क्रियाकर्तृत्वमुपयाति । पश्य मृगो धावतीत्यत्र तु पश्यशब्दो न तिङन्तः । किं तर्हि पिता तोषमाश्चर्यमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ? पश्य भुङ्क्ते, अहो आश्चर्यमद्भुतं भुङ्क्ते इत्यर्थः । केचिदाट्यात-सरूपौ पश्य पश्यत शब्दा न दर्शनादर्थे क्रियेत्यास्मिन्नर्थे मन्यन्ते, अथवा पश्य मृगो धावतीत्यत्र

नासाधेयमाह ददा मृगसरणे नियुजन् । किं तर्हि ? चक्षुः प्रणिधत्स्व प्रमत्तो माभूरिति सतोऽप्रणिहितचक्षुस्सन् मृगसरणमन्यद्वा प्रतिपद्यते यथा रूपमन्य दृष्ट्वा एतदेवाह, आलोक्य आलोकयेति, तस्याप्यदयेत्येतावत्पर्यवस्यति, परिसमाप्तवाप्राप्ति ददास्सरणेन सवन्ध । अथ यो धायति मृगस्त पश्येति सवेनास्मा यदा सोऽर्थं प्रत्यक्षमृगो भवति तदा क्रिया तस्योपलक्षणाय प्रवर्तते । यो धाति सतीर पश्यति ; अथ चार्थं पश्य धायतीति पदयोस्तस्यन्धत्वेन श्रुतार्थापत्तिगम्यः, न तु शब्दसन्निवेशी ; यदि वा श्रुतार्थापत्त्यय गम्यमानेति शब्दोपलक्ष्यस्य मृगो धायतीति यावदाद्यस्य दृष्टौ कर्मत्वमथ पश्याम उदाह्रियन्ते इति । अथवा हे एते वाक्ये एकमेतावति वाक्यमिह पश्याम , कर्मणि द्विवचनश्रुत्यचनादीनि वचनाभ्येष ददा कर्मत्वेनापत्तिष्ठन्ते, नोदाहृति । अतश्च पश्यामो यस्मादुदाह्रियन्ते प्रयुज्यत इति द्वितीयम् । एहि मन्ये रथेन यास्यामीत्यत्र 'प्रहासे च म योपपदे मयतेस्तम एकश्चेति' (पा १ ४ १०६) यचनाद्यत्रायमथ, एहि मन्ये रथेन यास्यामीति । यदा वा सूत्रप्रतिषेधपक्षे स्वविषय एव मध्यमोक्तमा तदा सयथा गम्यमानेति शब्दोपलक्ष्यस्य यागार्थस्य कर्मत्वम् । परीति च प्रहासविषयसंयोजनार्थं आख्यातस्वरूपो निपात । आख्यातस्वरूपाश्च पुरुषसत्त्वा च व्यभिचरन्ति । न हि भवति त्वमस्ति वयमस्तीति । किञ्चास्तिरपि निपात ; सोऽह यथा—अस्ति क्षीरा गा । तत्र आख्यातमिति दृष्ट्वा तु उपधिकारेऽस्ति क्षीरादिवचनमिति ; न चाव्यपत्त्याभिप्रायोऽयमिति परिहारः ।

ननु च सङ्गमामिचरन् कथमेकशब्दो यद्वा प्रहासे यदुक्तं ब्रूयात् ? नैवम्, यदुमिरेकं ग्रह्यते, नैकैव ग्रह्य, न हि यदुपेव प्रहसतु सूत्रप्रतिषेधपक्षे एहि मन्ये रथेन यास्यामि । यदा वा सूत्रप्रतिषेधपक्षे अस्तीति कथं न सत्त्वभूतोर्थस्साध्यसाधनसंयन्धमनुभवति । यो भुक्ते स गृह्यतामित्यत्रापि वान्यद्विषयमेव । न चात्र क्रियायां लक्ष्यलक्षणभाष क्रियायां कारकोपलक्षणत्वात् यो भुक्ते स देवदत्त इति देवदत्तस्यो लक्षणमेको वान्यार्थं स तथाभूतो गृह्यतामिति तस्य ग्रहणसंयन्ध, दर्शनमपरम् । न च यथासंख्य तद्रूपमभिधायित्वेन सरणात् कर्तृप्राधान्यमभिधत्तु क्रियायां क्रियान्तरं प्रति लभ्यत्वमभिधत्ते तथा सधनामभिधानुज्ञाप्नोति । तत्र हि सा क्रियासाध्यत्वात्प्रच्यव्य साधनापसर्जनभावमुपनीता तत्परामृष्ट देवदत्तमुपलक्षयति, स तु तथाभूत क्रियान्तरेण संयध्यत इति । नद्येकस्या प्रवृत्तेस्साधनोपलक्षणमपरक्रियासंयन्धश्चापपत्रे भवति ।

नन्विदमेवास्या क्रियान्तरेणान्वितत्वं यदन्यस्यास्साधनमुपलक्षयति । नैवम्, एषा स्वसाधनलक्षणत्वेन प्रवर्तमाना यदधीनोदया तदेवोपलक्षयेत्, नान्यसंयन्धात् । ननु चाऽस्या अपि देवदत्त एव साधनं स चानयोपलक्षित, तत्कथं भिन्नत्वमप्यता ? नैवम्, भवतु नाम देवदत्तो लक्षणत्वमस्या, किंतु न देवदत्ततयोपलक्षयति, अपितु स्वसाधनत्वेन । ततस्त्वसाधक एव देवदत्ते प्रथमतोऽन्यविधानि, देवदत्तस्य च तयव तदामिसंयन्धोऽप्युपपद्यते । न हि

यौगपद्येन लक्ष्यमाणत्वं प्राधान्यं च प्रतिपद्येत, क्रियान्तरे गुणभावः च विरोधप्रसङ्गात् । न च भुजिक्रियावच्छिन्नस्येतरक्रियाभिर्सवन्धोऽभिमतः समुच्चयमानक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । यो भुके सः गृह्यतामित्येकरसा प्रवृत्तिः प्रत्यासत्तेः तन्मात्रमित्रं सत्रं, तस्य तु पुनरित्यंभूत एवार्थः इति न तत्र वान्यमेदः । एतेन योऽधीते स पचतीत्यपि प्रत्युक्तम् । स स्वपित्येष बुध्यते, स उदेतीत्यम-
स्तमेतीत्यत्र तु साधनत्वान्न तत्र लक्ष्यलक्षणभावः । हस्तीति पलायत इति अत्रविति शब्दो हेतुहेतुमद्भावाद्योतयन्नर्थस्य स्वातन्त्र्यं करोति । दृष्ट इति शब्दोऽर्थस्य स्वातन्त्र्यमुपजनयन् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (पा १ १ ६६) इति अत्र हि तस्मिन्नित्यधिकरणस्य कर्तृकर्म-
सम्प्रदायिन्यौ क्रिये प्रत्युपाधित्वेन प्रवर्तमानस्याकाशा यत् आधेयस्तत्र स्व आत्मन्यवस्थानाभावादिति शब्देनास्त्यवच्छेदे कार्ययोगो न स्यात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युक्ते तस्मिन् य आधेयो निर्दिष्ट इति सप्रत्ययस्स्यात्, तस्मात् सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्य कार्यस्य संप्रत्ययार्थमिति उपादीयते एवमिहापीति शब्दो वा न तस्य स्वातन्त्र्यमुपजनयति, यस्मादयं दृष्टिः तस्मादयं पलायत इति, एव वर्पतीत्यादावपि योजनीयम्, अत्र च तिङन्तयोरिति शब्दसामर्थ्याद्धेतु हेतुमद्भावाऽनुमीयते, न पुनश्शब्दसन्निवेशीति । यावद्भुके ततो व्रजतीत्यादौ तु भिन्नवाक्य-
तायामपि यावत् तत् पूर्वमित्यादिनिपातसामर्थ्यादवश्यवधिमद्भावो गम्यते, न पुनराख्यातशब्द-
सन्निवेशीति । सकृन् पिबेत्यादावपि सकृन् पिब, घाना खादेति ओदनं भुक्त इति विशेषण-
यान्यार्था इतिशब्दोपसङ्गता इतिशब्दसामर्थ्यादेव तत्सामान्याभिधायिना अयमन्यवहरतीति वाक्यान्तरेणोच्यन्ते । पचति चायं पठति चेति वान्यद्वयमेव, एवं भिक्षामट, गां चानयेति ।

तदेवं कात्यायनमते नास्त्येवमाख्यातयोस्सवन्धः, सूत्रकारस्य तु मतेऽस्त्येवाख्यातयोः
अनेकवान्यत्वेनाभिसवन्धः इति । यद्यपि समानवान्याधिकारे तिङन्तादुत्तरस्य तिङो निपातं शास्ति ।
अभिज्ञायचने लुङिति स्मृत्युक्ताद्यतीतकालेऽपि लुट् सरति, यदिति यत्प्रयोगे ताद्विपेक्षति विभाषा
साकांक्ष (पा ३ २ ११४) इत्याकांक्षायां विभाषयाभ्यनुजानाति, 'नयचनाकाक्ष्ये' (पा ३ ४.२३)
इति निराकाक्षवान्ये क्ताणमुलौ निषिध्य लुङादीनेवानुमन्यते इति का पुनरत्रोपपत्तिः ? उच्यते
आख्यातपदतुल्यधर्मिणो हि क्तान्तस्यानेकस्यापि दृष्टिस्तिङन्तेन सह सवन्धः । आख्या पीत्वा
भुक्ता व्रजतीति, तथा पूर्वं आति भुंक्ते पिबति तु व्रजति, इति । तत्र यथैव क्तान्तस्य
तिङन्तेनैकवान्यत्वं तथा पूर्वकालक्रियाभिधायिनामाख्यातानां सर्वेषामपि क्रियाविशेषणकत्वा-
द्भवति । उक्तञ्च—

यथाऽनेकमपि क्तान्ततिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तं तत्ताहुः तिङन्तस्य विशेषकम् ॥

किञ्च यथाकथञ्चिदाभियमाणोऽर्थस्सामानाधिकरण्येनावधिभावेन वा विशेषणत्वं न
व्यञ्जिकमिति । तथाहि, व्रज देवदत्तेत्यामन्त्रितस्य विशेषणत्वेनैकवान्यत्वादामन्त्रितस्य चेति

निघातो दृश्यते, कर्तृत्वाद्भविष्यतीति चेत् प्रजति देवदत्तेत्यत्र कथम् ? नहि देवदत्तो प्रजिक्रियायाः कर्ता, न यत्त्वपि कारकस्य विशेषकः, नापि सुष्ठु पचतीति पदान्तरत्वेन क्रियाविशेषणमुपपद्यते । किंतु क्रियां प्रत्याभिमुख्येनावस्थाप्यमानः पञ्चद्वारात् पचतीतिवत् धातुविशेषणता लभते । कः पुनर्याहान्तरयोः क्रियाविशेषणयोर्विशेषः ? अयमस्ति आन्तर हि क्रियाविशेषण कर्मस्य नपुंसकत्वं च प्रतिलभते, यावत्स्व तु स्वलिङ्गता न कर्मत्वनियमः । एव च कृत्योक्तम् —

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

ननु च संबोधनपदस्य तिङन्तेनैकवाक्यता युज्यते, संबोधनं शाक्षितक्रियापदं घटते । देवदत्तं अभिमुखो भवेत्याभिमुख्ये हि युज्यते । तत्र देवदत्तेत्यंतापत्यधेयं परिसमाप्तत्वात् संबोधनपदमेक वाक्यम्, सोभिमुधीभूत क्रियान्तरो व्यापारः । अन्येत्वादुः—

साकांक्षावयव भेदे परानाकांक्षशब्दकम् । कर्मप्रधानगुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥

एव च द्रुवतो यद्योक्तलक्षणपदसमूहो वाक्यमित्यभिप्रायः, न च देवदत्तेति पदसमूहः । अथाभिमुखो भवेत्याक्षेपादस्य समुद्रभाषः, तथाऽपि साकाक्षत्वाद्वाक्यत्वम् । न ह्यभिमुखी-
भाषमात्रमेव कश्चिद्विधत्ते । किं तर्ह्यभिमुखीभाष विधाय क्रियान्तरे निर्युक्तं, अपि चाभिमुखो भवेत्यध्याहियमाणयाऽपि क्रियया संबन्धं ग्रन्थसे प्रजेत्युपात्तयाऽपि न मन्यस इत्यहो मात्सर्यम् । किंचाभिमुखो भवेत्ययमपि नियोगः, तत्रानभिमुख्यस्य नियोक्तमशस्यत्वात् । अभिमुखीकरणाय क्रियान्तराध्याहारेऽनघस्या, तद्गवाद्याभिमुखीकारगर्मनियोगोक्तीकर्तव्यः, स च प्रजेत्यादावपि तुल्य एवेत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदि चामन्त्रितस्य तिङन्तेनैकवाक्यता न स्यात्, 'मामन्त्रित पूर्वमविद्यमानव' इति (पा ८.१.७२) सूत्रकारो न श्रूयात् । तत्रेदमविद्यमानवत्वे प्रयोजनम् । निघातादयो भाभूयश्चित्ति निघातादयश्चासमानवाक्यत्वादेव न भविष्यति, किमविद्यमानवद्भावेन ।

न चैतद्वार्तिककारो मन्यते । सोऽपि एवविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनानि पठति अविद्यमान-
वत्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मदादेशातिङ्निघाता इति । भवतु नात्र सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा यथाकथंचिदाधियमाणानामाख्यातानामाख्यातं प्रति विशेषणत्वमुपलक्षणत्व-
हेतुमत्त्वमवधिभावो वा समुच्चयोऽप्येवमेवोपपद्यताम् । साध्यमाधनभावस्तु नोपपद्यते, विरुद्ध-
रूपयोरवयोरैकरूपेण शब्देनाभिधानात् । यथाऽयं दण्डो हरानेन फलानीत्यत्रायं दण्ड इत्यनेन
रूपेण दण्डशब्दो दण्डार्थमन्तर्भूतास्तिक्रियमुपादातुमीधे । अनेनेत्ययं च शब्दः करणरूपेणैव
यत्सामान्यमभिदधत् प्रत्यक्षेणोपादत्ते, न रूपान्तरेण प्रकरणात्तु दण्डे प्रतिपत्तिः । तथेहापि
पचति धावतीत्यादिराख्यातसाध्यभूता क्रियामभिधत्ते, तामेव च सिद्धा साधनत्वमापन्नामनेनैव
रूपेण ग्रह्यतीत्यसम्भवः । नासम्भवस्साध्यत्वेनेव साधनत्वात्, यदेव हि क्रियायास्साध्यमानत्व-

मनिदन्तानिर्देश्य परिनिष्ठित रूप तेनैव साधनभाव प्रतिपद्यते, न रूपान्तरेण तस्याभावाहकारोऽपि चेता साध्यतया भवन्ति कर्तृभावेनाभिधत्ते पचति, भवतीति ।

ननु किमन्यद्भवन पचतिक्रियायाम्साध्यता व्यतिरेकि, किंवा तदतिरिक्त कर्तृत्वं, येन साध्यसाधनभावोऽवकर्तपेत । उच्यते योऽयमस्या कारकसम्बन्धः, कारकव्यापारविषयता न कारकाणि शशविषाणवन्पराकरोति । शस्यते सपादयितु तेभ्यस्सपत्तिमनुभवति, तदस्या कारकसम्बन्धलक्षण साध्यमानत्वमेव रूप भवनमभिधीयते । पचति क्रियाभवन निर्वर्तयत् कारकभ्यो निवृत्तिं प्रतिपद्यते । कारकाणि व्यापारवन्ति करोतीत्यर्थः । यत्पुनरस्या विशेषणरूप यागादिधर्मक पक्तिरूप पचत्येकशब्दवाच्यमनन्यसाधारण, तेनैषा कर्त्ता सपद्यते, तदेवमनन्य-साधारणेन कर्त्ता सपद्य साध्यात्मना भवति, क्रियारूपत्वेन भवति पचति, भवति साध्यत्वं लभत इत्यर्थः । अथवा प्रयोगात्मको योऽधिभ्रयणादिव्यापारस्तैरेषा भवनक्रियारूपतामुपयाति । फलभूतेन विद्वित्यात्मना भवितृरूप कर्तृत्वं, तेन भवति पचति इत्ययमर्थः पक्तिरधिभ्रयणाद्यात्मना भवति, अधिभ्रयणाद्योऽस्याः प्रवृत्ता इति यावत् । अधिभ्रयणादिरूपेण वा भवितृत्वं पक्तिरूपेण भवनक्रियात्वं तेनाऽयमर्थः अधिभ्रयणाद्य पक्तिरूपतया भवन्ति विद्वितिस्सञ्जातेति यावत् । अथवा शब्दवाच्यो बुद्धिपरिगत यद्रूपं तेन कर्तृत्वमस्या बाह्यसंपत्तिरूपत्वेन भवनरूपत्वं बाह्यरूपेण भवितृत्वं बुद्ध्यात्मना भवनरूपत्वमिति, यदि वा सामान्यात्मना कर्तृत्वं विशेषात्मना भवन-रूपतेत्युपपद्यते क्रियाया कारकत्वम् ।

ननु चोक्त न लकार सिद्धवदभिधानेन विना कर्तृभावेनेमां प्रतिपादयितुमुत्सहते, ततश्च सिद्धत्वेनाभिधाने पुनरपि विरोधः । नैवम्, यदेव पचतिक्रियायास्त्वभावभूतमात्मीयरूपं साध्यतालक्षण तेनैव रूपेण सा कर्तृत्वमुपगता लकारेणोच्यते । सिद्धत्वावभासः कुत इति चेत्, लकारस्तां कर्तृभावेन प्रतिपादयितुं प्रवृत्तसिद्धत्वेनावगमयति, न तु साध्याया क्रियाया सिद्धत्वापत्तिः । अतो रूपान्तरापत्तेः नास्ति विरोधः, यथा—चोरस्य रज्जतीति धात्वर्थ एव रोगलक्षण, कर्त्तृन्तराभ्रयणात् कर्तृभावमुपयाति साध्यात्मन एव चास्य कर्तृत्वम् । न च सिद्धताप्राप्तिः कर्तृत्वेन प्रतीयमाना सिद्धतयाऽवभासते तथा क्रियाऽपि न सिद्धतया लकारेणाभिधीयते । अपिपु साध्यायामेव तस्यां तदधिकरणात् कर्तृशब्दैरभिधीयते इति, अथवा एकस्यैव वस्तुनो नानारूपादशक्यो विद्वद्विरुद्धस्वभावा लोकयात्रां कल्पयन्ति । ततोऽस्य सर्वेशब्दभावस्य याचकशब्दः कश्चित्, सिद्धात्मिकां शक्तिवृत्तिमवलम्ब्यते कश्चित्, तदेवसिद्धसाध्यताशक्तियुक्त वस्तु शब्दाभ्यामभिधीयमानं न विरुध्यते । अनेकशक्तियुक्तत्वात् पचतीत्यनेन तदेव साध्यत्वेनावगत भवतीति लकारस्साध्यत्वेनाभिधत्ते, सर्वशक्तिविरहित वा वस्तु सकलविकटपोलेखरहितत्वात् । तस्य तु शब्दा एव स्वमहिम्ना नानाविधबुध्युपजननहेतवदर्शकं सनिवेशयन्ति, शक्त्याविष्टमिष व्यवहारगोचरता नयन्ति । तेन शब्दाभ्यामेव निद्वसाध्यताशक्त्याधानादखिलविकटपीडिता-

त्यक्रमपि तद्वन् सिद्धसाध्यभावेनोपदिश्यते । भवति पचतीत्येतेन शब्देन सन्निवेशितसाध्यता शक्तियुक्तममिहितमितरेण तु तदथ शक्यन्तरारोपण प्रकाशयत इति नास्ति विरोधः ।

यदि वा न पदस्य पदरूपादेवाधिकावता किं तर्हि वाक्यरूपात् ? तद्यथा— पुरुष इति पदकाले पुरुषो व्यतिरिक्त उच्यते । यदा ॥ राज्ञः पुरुष इति विशेषसन्निधौ प्रयुज्यते तदा विशिष्टस्य पुरुषार्थस्य गतिर्न पुरुषस्येति वाक्यकालेऽधिकस्य धर्मस्य प्रादुर्भावे तथा पचतीति नक्तसाध्य पदरूपात्कर्तृत्वम् । यदा भवतीति पदान्तरसन्निधिसिद्धापरत्वे साधनमदृष्टवाक्यकाले पुरुषस्यैव व्यतिरेक उपजायत इति । यदाऽपि व्यपदेशिष्यद्वावेनाभिप्रेत्यापि धातोरवयव प्रथमैकान्वयपदेश इयायेत्यादा प्रयत्ने, तथा पुनर्निर्देशकत्वनया आख्यातवाक्यस्यार्थस्य भेदेऽपि क्रियाकारकादिव्यपदेशः प्रयत्ने । ततश्च पचतीत्यत्रापि कदाचिदपरा तदतिरेकिणी भवनक्रिया कश्चिदपरा वा कर्ता विरोधहेतुरस्ति । अपि तु सैव व्यपदेशिष्यद्वावेन भवनक्रियारूपता पितृत्व च दर्शयन्ती चकस्ति । एतेन पदस्य मृगो धावतीत्यादावपि सिद्धसाध्यत्वयोरपि चैकस्याप्यर्थस्य विषयभेदेन द्विधर्मत्व न विरुध्यते । यदा राज्ञः पुरुषस्य पुरुष इति पुरुषदर्शनी भवति, शपथेति राजानं विशेषोऽविचलितस्वार्थदर्शयतामापद्यते । एव च धावतीति मृगो कर्तरि साध्यभावे प्राधान्येनाजहत् सरणं दशावकृत्य साधनत्वं चोपतीति न कश्चिद्विरोधः । अथवाऽप्यमये, साधनमिदमय साध्य इति रूपं सिद्धमात्रमेतत्, यथा पदं अयं प्रत्ययौऽथ प्रत्ययार्थ इत्येक एवासावर्थः । विशिष्टो विशिष्टो वा वाग्यविशेषयोर्गुणितव्य, यदा—मुण्डयति, कूटयति, मूत्रयति, चर्चयतीति । तत्र मुण्डयति माणवकं मुण्डि केशच्छेदनवचनम् । तस्य तु द्युत्पत्तिं मुण्डं करोतीति सामान्यप्रवृत्तिविशेष मुण्डशब्दोऽवस्थापयति । करोति विनाशो यस्मिन् णिनु पद्यते, न करोतिमात्रम् । अन्यं पुनः केशच्छेदनादिवचनान्मुण्डादीनभ्यवस्यन्ति यद्योक्तम् । अथवा मुण्डादयो धातवः । मुण्डयतीति चतसिप्रथं कूटयतीति च प्रयुज्यते कूटयति माणवकं मिति यदाच मुण्डं करोतीति प्रयुज्यते, नवम्, कूटं करोतीति कूटशब्देन द्विं करोति, विशेषो न लक्ष्यते किंतु छिदादिविशेषमवलक्ष्यमाणोद्देशनिर्माणं तृतिरेवोपादत्ते । एव मूत्रं करोतीति मूत्रयति, चर्चा करोतीति चर्चयति । मूत्रेण चर्चया वा कर्तारो विशेष्यमाणे क्षरण परिभाषणं वा विशेषणोपादीयते । स एव च कदाचित् भरणविशेष परिभाषणविशेषो वा नगोद्देशविभाग उपादीयते, यदा मूत्रस्त्रयणं मूत्रयति, चर्चपरिभाषणे चर्चयतीति ।

एव पदस्य मृगो धावतीति इदमत्र साधनपदमिदमत्र साध्यपदमिति उन्नेक्षया । इदं त्यक्तं नात्र सरणं न दर्शनं न मृगम् । किं तर्हि मृगकर्तृको दक्षिकर्मसरणविशेषोऽयं तत्रैकार्थत्वात् दक्षमेवेदं वाग्यमित्यस्ति द्रष्टव्येति तन्तयोरेकस्मिन् वाक्ये । ततश्च पचति करोतीत्यादावपि पाकं करोतीतिपदं साध्यसाधनभावेन सन्नयोऽस्त्येवेति न कश्चिद्विरोधः । अन्ये पुनर्न मन्यन्ते कस्यचिदपि बाह्यस्य यस्मात्तमनोऽममवात् । भावभूतजगत्सुखमयवेदं जगत्, ततो बुद्धीनामव

तथाभूतव्यवहारोपजनननिवन्धनत्वम् । बुद्धय एव हि सिद्धसाध्यतारूपमुपदर्शयन्त्यः शब्दात्प्र-
वर्तयन्ति । ततश्च स्वमहिमोल्लसितनानाविबुद्धिसमुपनीतभेदनकार्पनिकाकारपरिगतोऽयं मायेन्द्र-
जालसदृशो व्यवहारः प्रवर्तत इति न कश्चिदपरं वक्ष्ये यस्य सिद्धस्य साध्यलक्षणविरोधापत्तिः ।
तथा हि , बुद्धिमाफारमेदवतीमेके क्रिया मन्यन्ते । ते हि स्वमात्रामिरपयंवसितविषयनिर्भासामि
अन्तस्तत्त्वादिमिरिव बहिरर्थनिवन्धनामर्थक्रिया साध्यन्ति । न तदर्थं दर्शनाभिनिवेशावस्माक
आराद्बोयस्समुत्सारयन्ति प्रत्ययव्यक्तयो हि परारूतवान्यार्थसंस्पर्शायाह्वयवत् तासु तास्वर्थ-
क्रियासु यथासामर्थ्यमुपजायमाना प्रतीताः शङ्काविषयपरिगमनाद्यवस्थानु तदा सामर्थ्यक्रिया
सामर्थ्यं किमर्थमन्यपदार्थरूपमभ्युपेयत इत्यत्र चूर्णाविरोधः दर्शयति । इदं किलोक्तं भाष्ये—
कृदभिहितो भावः क्रियया समवायः गच्छति, पाको वर्तत इति , तिट्भिहितस्तु न गच्छति ।

न हि भवति पचति पठतीति अत्राऽयं समाधिः , यथा क्रियोपन्यस्ता तथाभूता
समवायं न गच्छति, विशेषयोस्समवायो नास्ति, सामान्ययोरस्त्येष । अस्ति स मे रोचते, अस्ति
त्वर्माशिपे, नास्ति रमे, भवति पचति करोतीति । तत्रैतच्छ्रूयते वक्तुम् । यत्रान्या च क्रिया
भवति यत्र तु खलु सैव सा क्रिया तत्र कथं ? यथा—भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।
अस्ति च लोके एवभूतः प्रयोगः । अपि भवेदेतदेवदत्तस्यापि स दिवसस्स्याद्यत्रेदं भवेदिति
देवदत्तस्य च वर्तमानकाला सत्तामविनाशः प्रार्थयमानः एतत्प्रयुक्ते , अपि भवेदेतत् भवेद्देवदत्त इति ।
अत्राप्यनन्तमस्ति कुतस्साधनमेदात्कालमेदाद्यः हि कस्यात्र भवतेर्भवत्साधनस्सर्वकालश्च प्रत्ययः ।
अपि भवेदित्यत्र यो भवति तत्र देवदत्तसत्ता न प्रकृत्यर्थः । किं तर्हि प्रत्ययार्थं प्रार्थनैव लिटिति
सर्वकालत्वः कालविशेषस्यानाश्रितत्वात् । अपरस्य बाह्यसाधनं वर्तमानकालस्य प्रत्ययो भवति ।
तस्य बाह्यसाधनं द्वयं देवदत्त इत्यर्थः, देवदत्तसत्ता तु प्रकृत्यर्थः, वर्तमानसत्ता तु देवदत्तस्य
प्रार्थयत इत्यनुपात्तकालविशेषः । शास्त्रे लिङ् स्वरूपादेव वर्तमानकालेऽवतिष्ठते, यथा तव्यादयो
भविष्यन्ति, कर्तव्यः कट इति । स्वभावाच्चाधानां व्यवस्थेति भाष्ये कालाधिकारः प्रत्याख्यातः ।
एव स्यादपि स्यादित्यत्रापि स्वाभाविकं नानात्वं साधनकालभेदेन प्रतिपद्यत इति ।

नन्यस्यादयोऽपि निपाताः, ते चाख्यातस्वरूपत्वात् कारकाणि विंशतिपतः कालं पुरपं
सरयां न व्यभिचारिष्यन्ति , यत्र व्यभिचारस्तत्र कथम् ? तथा हि, भवति पश्यति भवत्यपार्श-
दययुजस्वमर्सीति कालव्यभिचारः, भवतु गच्छाम्यहमिति पुरपव्यभिचारः । भवतु तयैव
मण्डूका पच्यन्तामिति सरयाव्यभिचारः । भवतु नाम द्रक्ष्यमीति कालपुरपव्यभिचारः । भवतु
भविष्यन्ति जीवतो घनानीति कालसंख्याव्यभिचारः । अस्त्यगमाम गोपादिति कालपुरपसरया-
व्यभिचारः । लोके चैवंभूता वाचोयुक्तिरस्ति प्रयुक्ते हि लोकः । अस्ति गच्छामो वयमिति
एवमादिः । तत्रास्तीत्येकवचनमुपलभ्यते । तेन मन्यामहे गमरेवैकन्याभ्यस्य कर्तृत्व, न वयमिति
बहुवाश्रयस्य । तदेव सामान्यक्रियया विशेषाग्न्याणां कर्तृत्वेनामिसंघन्धात् अस्त्यनयोस्ताध्य-

साधनभाज । विज्ञापयिष्यामिपि वचित्कर्मत्वेन सवन्धा दृश्यते पश्य भावति, पश्याम
उदाह्रिय त, मन्थ यावयसि स्मरसि वन्ध्याम नमर्पयामि याजयिष्यति आश्रमे शुक्लोऽधीयेति ।
कर्णादिभावश्च तिष्ठताना न विद्यत, पचति पठतीति, अत्र तु विद्यत एव सवन्ध, सवनास्त्रा
परामर्शात् । न चेह वाक्यभेद सवन्ध तदनुपलभ्यते । तत्र हि यत्तु वाक्यभेद उपपत्तिः
नशासा परामृश्यमानोऽन्धा बुद्धिरुत्थिता । न चेदोद्भववान् वाक्यभेदो बुद्धादुपलभ्यते,
तस्मादवयवस्यस्यमय । अत एवामिजानासि दयदत्त यत्कर्मारेषु घटयाम, तत्रादन भोक्ष्यामहे
इति 'विभाषासाक्षात्' (पा ३ २ ११४) इति सवनास्त्रा परामर्शात्साक्षात्सर्वोपपत्तिः । तत्रैतन्ने
नानुसंधीयमानस्याह्ना लब्धश्च विकल्प प्रवर्तत । स स्वपितृपुत्रं पुष्यते, सोऽस्त्वमयतेऽयमुदेतीत्यत्र
तु परस्पर वा मात्स्यातयाल्लक्षणमात्र । सह वा सर्वस्य कालविशेषादिकं लक्ष्यत इत्येक
परत्वाद्वाक्यान्वयतैव । यथा—

कुमुदानि प्रभुभ्यन्ने जतयन्ति शेरते । शम्भु गाहते व्योम मातृमण्डलमुज्झति ॥

इतीति पलायत इत्यादा एवस्थित एव हेतुहेतुमद्भाव इति न घोष्यते; नन्वपूर्वं
नियत पचति पठतीत्यत्रापि प्रसङ्गात् । एते तावदवध्ययधिमद्वाया यावदादौ समुच्चयादौ
चादयश्च व्याख्याता । तदेव मूलकारण्य आप्यकारस्य च दर्शन अस्ति क्रियाया क्रियान्तरेण
सवन्ध । धातित्वाकारान् शुभदस्मादेकनिघाताद्यधमात्स्यात साव्ययकारकविज्ञापण वाक्यमक
तिष्ठवाक्यमिति अन्यद्वय लौकिकाः पारिभाषिक वाक्यलक्षणमारभत । न च तेन लाकिको
व्यवहारस्तिभ्यतीत्युपपश्यत । तदुक्तम्—

निघातादिव्ययस्यार्थं शास्त्रे यत्पाणिभाषिणम् । माक्षाजयव तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥

एतेन मित्राभिन्नप्रवृत्तकानकवाक्योपकर्षितवाक्यस्थानामपि क्रियाणां परस्परमभिन्नवन्धो
व्याख्यात । स मित्रप्रवृत्तकः यथा—

कुशल तस्या जीवति कुशल पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयामि मृता नु कथयामि यात्रसिति ॥

अभिन्नवृत्तव यथा—

अम्यच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलत्वे प्रियामापतो ।

पीयूषावृत्तिं पर्यगस्यति म्लिजं ज्योत्स्नेति तत्त्वान्तरम् ॥

तिग्म ग्राम चिर चकारित द्विपि तत्तत्रास्ति दिव्य पुमान् ।

य विज्ञातप्रता मुटन्ति निग्विला भूयो भग्नग्रन्थय ॥

प्रवन्धाहमवान्तर्गवाक्य प्रकरणम् । तन्निघा — प्रसृत, कल्पित, आकस्मिकञ्च । तेषु प्रस्तुत
द्विधा—अङ्ग वणकञ्च । तयारङ्ग यथा—

अथाजिनापादधरः प्रगल्भवाग्जलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबन्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ इत्यत आरभ्य,
 इतो गमिष्याम्ययवेति वादिनो श्रमालसा च स्तनभिन्नवत्कला ।
 स्वरूपमाध्याय च ता कृतस्मितम्समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ इति यावत् ।

अवहि— तमातिथेयोवहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा वृषुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥

इत्यादे प्रकरणान्तस्य कथाशरीरत्वमवगम्यते । वर्णको यथा—

असंभृत मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्य करणं मदम्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिगिक्तमखं बाल्यात्परं माऽथ वयः प्रपेदे ॥ इत्यत आरभ्य,
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
 सा निमेता विश्वमृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ इति यावत् ।

अवहि— उन्मूलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥

इत्यादे. प्रकरणार्थस्य पार्वतीरूपयौवनलाक्षणवर्णनाद्यवगम्यते । कटिपत द्विधा—सामासं
 निराभासं च । तयो रसाभासं यथा—

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियान्तनूजन्तपनद्युतिर्दितेः ।
 यमिन्द्रशब्दार्थनिपूढन हरे हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ इत्यत आरभ्य,
 यथोपपत्तिच्छलनापरोपरामवाप्य शैलप डवैष भूमिकाम् ।
 तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सप्रति सोऽप्यस.परैः ॥ इति यावत् ।

अवहि— विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ठास्त्रिदुर्गैस्समे पुनः ।
 सरावणो नाम निकामभीषण बभूव रक्षः क्षतरक्षणं द्विवः ॥

इत्यादिप्रकरणार्थं कटिपतोऽपि पुराणेष्पलम्भासंभवाच्च तथाव्नेनावभासते । निराभास यथा—

ततः किराताधिपनेरलङ्घ्यमाजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
 स तर्कयामास विविक्ततर्कश्चिर विचिन्वन्निव कारणानि ॥ इत्यत आरभ्य,

इय च दुर्वारमहारथानामाश्रिप्य कीर्तिं महतां ब्रह्मनाम् ।

शक्तिर्ममाधरयति ह्रींयुद्धे सौरात्र तागपतिधाम्नि द्योति । ॥ इति यावत् ॥

अग्रहि, मदन्युतिश्यामितगण्डलेखाः क्रामन्तिविक्रान्तनगविस्तृटाः ।

महिष्णवो नेह युधामभिजा नागा नगोच्छ्रायमित्रोत्क्षिपन्तः ॥

इत्यादि प्रकरणार्थं तापसकिरातयुद्धवर्षनायामनाभासमान वायुशलेन कविना पोट्टारेणोप-
कथ्यते । आरुक्षिक द्विधा—सर्पज निर्पज च । तयोस्तबीज यथा—

अथोपरिष्ठात् भ्रमर्भ्रमद्विः प्राक्मचितान्तःमलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यस्मरितो गज उन्ममज्ज ॥ इत्यत आरभ्य,

इत्थ तयोर्ध्वनि देवयोगादासंदुपोस्सरय्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्मौरान्तरम्यानपरो विदर्भान् ॥ इति यावत् ।

अग्रहि— गान्धर्वमन्त्र तदतः प्रताड्यप्रयोगमहागविमक्तमन्त्रम् ।

प्रस्थापन नाम यतः प्रहर्तुर्नचारिहिसा विजयश्च हस्ते ॥

इति बीजम् । यस्याग्रतः ,

प्रियवदान्प्राप्तमथ प्रियार्हः प्रायुक् राजस्वधिराजसन्तुः ।

गान्धर्वमन्त्र कुसुमान्नकान्तः प्रस्थापन स्वप्ननिवृत्तलौक्यः ॥

इति फलमुपलभ्यते । निर्धौज यथा—

सन्ध्याभ्रकपिशस्तत्र विगधो नाम गक्षसः ।

अतिप्रुन्मार्गमावृत्य रामस्येन्द्रोग्नि ग्रहः ॥ इत्यारभ्य,

त विनिषिज्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधाया निचल्नतुः ॥ इति यावत् ।

अग्रहि— स जहार तयोर्मध्ये मैथिली लोकशोषणः ।

नमानमस्योर्वृष्टि अवग्रह इवान्तरे ॥

इत्यादेः प्रकरणार्थस्याग्रतः फलानुपलम्भादाकस्मिन्स्यापि निर्धौजत्वमवगम्यते ।

तदिदमर्थतस्त्रिधा । प्रकरणमभिहितम् । अथ शब्दतोऽपि त्रिधैवामिधीयते—एकवाक्यमनेक-
वाक्यमकानेकवाक्य च । तत्रैकवाक्य द्विधा—सानुबन्ध निरनुबन्ध च । तयोस्तानुबन्ध यथा—

स मारुतिसमानोत्तमहौपधिहतव्यथः । लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥
इति । निरनुबन्धं यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विमृष्टाः समुद्ययुः ॥

अनेकवाक्य द्विधा—आद्युपसंहृतमन्तोपसंहृत च । तयोराद्युपसंहृत यथा—

तस्मिन्क्षणे पौरविलासिनीनामीशानसदर्शनलालसानाम् ।
प्रानादमालासु बभ्रुरित्थं त्यक्तत्रान्यकार्याणि त्रिचेष्टितानि ॥ इत्यत आरभ्य,
तासां मुखैरासवगन्धगमैर्व्याप्तान्तरास्सान्द्रकुनूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गैवाक्षा स्सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥

अन्तोपसंहृत यथा—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ इत्यारभ्य,
इत्यौपधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन् कथाः श्रोतसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिर्हिमालयस्यालयमासमाद ॥ इति यावत् ।

एकानेकवाक्य द्विधा—सर्वेनामयोजितं विभक्तियोजितं च । तयोस्सर्वेनामयोजित यथा—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । इत्यारभ्य,
यज्ञाङ्गयोनित्वमेवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कटिपतयज्ञभागश्शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठन् ॥ इति यावत् ।

विभक्तियोजित यथा—

निर्वाणभूयिष्ठमथाऽस्य वीर्यं सन्धुक्ष्यन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ इत्यत आरभ्य,
सुगन्धिनिश्चामविवृद्धतृष्णं विम्बाधरासन्नचर द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ इति यावत् ।

एतेनैतद्व्यतिरेकोऽपि व्याख्यातः । यथा—

अहमे तिववगासञ्जल ज अन्कमणवन्दि नमहासि हर निष्ठसि
 अदरिगणदिस सेसदि सामुद पद्दावि अरणसुवळ ॥ इत्यत आरभ्य,
 तुला अदोघारमुदळे जन्त अरुसणमणिगड से ।
 लब्ध तीणणपत्तो तिसवहुण सिडिळ नण अनुराधो ॥

इत्याश्वासकपरिसमाप्तियांवदिति ।

ननु वर्णसमूहः पद, पदसमूहो वाक्य, वाक्यसमूहः प्रकरणमित्याचक्षते । तत्कथमुच्यते
 एकवाक्य प्रकरणमवांतरवाक्य प्रकरणमिति ? उच्यते, त एव प्रष्टव्याः उद्धरितप्रभसिनामनर्थ-
 कानां च वर्णानां समूहस्य पदार्थमव्यक्तत्वात् वर्णयति । यद्यप्येकार्थपर पदसमूहो वाक्यमित्येव
 प्रतिजानीमहे । तत्र पदैरपि वाक्यमारभ्यते, वाक्येणपि च प्रकरणमारभ्यते । पदैरपि च प्रकरणः
 प्रसङ्ग आरभ्यते । वाक्ये पदैरपि च तैश्च वाक्येष्वपि वाक्यानि भवन्ति । यथा—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वय चार्थिनो ।

रत्न यत्कचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शकादपि ॥

कन्यायाश्च परार्थतैत्र हि मता तस्याः प्रदानादह ।

घन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रप्राश्च मेवन्धिनः ॥

प्रकरणेभ्यः प्रकरणानि यथा— इन्दुमतीस्वयंवरे मगधेश्वरादिराजवर्णनादीनि । प्रसङ्गेभ्यःपि
 प्रसङ्गा यथा—उत्तरचरितादौ गर्भनाटकादीनि । यदि वाक्यमेव पदसमूहः, कथमाह
 महावाक्योपनिषदाचार्या दण्डी,

तैश्शरीरं च वाक्यानामलङ्कारश्च दर्शितः ।

शरीरं तावद्विष्टार्थव्यवच्छिन्ना पञ्चावली ॥ इति ।

विचिनिषेधावगतिहेतुर्महावाक्यं प्रसङ्गः । तद्विधा—पद्यं गद्यं च मिश्रं च । तेषु च्छन्दोगत
 पद्य, छन्दः त्रिधा—अक्षरच्छन्दोमात्राच्छन्दोऽङ्गणच्छन्दश्चेति । तावपि प्रत्येकं त्रिधा—समार्थ-
 समविषयमेवाह । तत्राक्षरच्छन्दस्सम यथा—

आशुशिशानो वृषभो न इध्मो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

सक्रन्दनोऽनिमिष एक वीरञ्जितं सेना अजयत्माकमिन्द्रः ॥

अर्थसम यथा—

नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसामेत्यग्रे ।

मागं देवेभ्यो व्रिध्यात्पायन् प्रचन्द्रमारितगतिं दीर्घमायुः ॥

विषम यथा—

न न्नमस्ति नोशः कस्तद्वेद यद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसङ्गेष्यमुतार्धं तं विनश्यति ॥

पूर्वोक्तोदाहरणत्रयमपि वैदिकविषयमेव । मात्राच्छन्दस्सम यथा—

वा ओनडुन्नवपजिमु नविदग्गणिगवहइवणेनकडुनपाधनपादमग्रहइ ।

कोइल्लमोरमराळ-हकोल्लनधाहरइ माएनजाण इमाहटं वैय विरहिणी मरइ ॥

अर्धसम यथा—

दिगहदिवच्छहो इति स उष्णिज्जइउ सुरेविओ । अवरणेह मिहइ घरमादालव्व हि दूरे ॥

विषम यथा—

जइविग्गन्डहीजइ विषडुरव्व पडुडुगमुतर अरहीजइ विगहणेसू ।

विणदीसइ इतो इसु पुरिसु वसडि जहीते धुवच्छहरव्व अउडि ॥

गणच्छन्दस्सम यथा—

रजोजुपे जन्मनि सत्त्वृत्तये स्थिनौ प्रजानां प्रलये तमस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥

अर्धसमं यथा—

वपुषा परमेण भूधराणामथ संभाव्य पराक्रमं विभेदे ।

मृगमाशु विलोकयाञ्चकार स्थिरदृष्ट्राङ्कमुखं नरेन्द्रसूनुः ॥

विषम यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनम्विलोचनम् ।

कृन्तिरहितमभिराधयितु त्रिविवत्तपासि त्रिदधे धनञ्जयः ॥

तदेतन्निविधमपि महाकान्येतिहासश्रुत्यादिषु च दृश्यते । मच्छन्द पदसतानो गद्यम् ।

तन्निधा— वृत्तगन्धि शूर्णमुत्कलिकाप्रायश्च । तेषु पद्यगन्धवद्वृत्तगन्धि, तन्निधा-समा (धं) सम

विषममेदात् । तेषु समगणच्छन्दोगन्धि यथा—

पाता

वासिष्विति ॥

अर्धसमगणच्छन्दोगन्धि यथा—

क्रममारचय्य च महेन्द्रासनात् स्वयमुत्पपातेति ॥^१

एव मात्राक्षरच्छन्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

^१ न विषमगणच्छन्दोगन्धेरदाहरणमत्र ।

अनात्रिद्वललितपद नृणम् तत्रिधा—गुह्यदुल, लघुवदुल, मिथचेति । तत्र गुह्यवदुल यथा—
त्रैलोक्यकप्रदीपस्य मगवतरसहस्रगदमराविंशपासद्वयानिष्टमृतोऽञ्जनराशिरिव द्वापरे
स्तोमस्त्वायते ।

लघुवदुल यथा—

व्यपगतघनपट्टमचलजलनिधिसदृशपुष्पघरतल विलोक्यते ।

मिश्र यथा—

महाभागसुनिष्ठगुणतया रमणीय एव सन्निवेश । वृत्तद्विनी च नो भर्तृदारिका
घर्तत, यतस्तस्याममिनयो विचित्र वृत्तमपुव्यापार इति ।

अललिताविद्ध यावयमुत्कलिकाप्रायम् । तदपि त्रिधा—ललिताविद्धपदयानयमेदात् ।

तत्र ललित यथा—

अथ ललाटतटघटितविकटकीनाशतोरणं त्रिशूलयमानभीषणभृकुटि वृद्धो
भामसेन इत एवामिवर्तते ।

अविद्धपद यथा—

एतो रतु वञ्जनिभ्याददारणचपडामोडि पाडिदने अणरतुरगमज गङ्गुगाम्भरिद्वल
गुहागभीर गगिरोल क्रिगद्वूरण सदस्सदभपडियाभो अहेसपि अण्डा जटविदाभणजणनिहा
ओडु सद्दो कभत लीळाद्द करेद ।

अविद्धयात्र यथा—

यस्य च मदकलकरिङ्गमपीडपादनमाचरतो लम्परधूलमुक्ताफलेन ददमुप्रिनिपीडनात्रि
ष्ठपूतधाराजलदिङ्गुदगुरेणैव वृषाणन वृष्यमाणा सुभटोर कथाटपुग्घटितकथचसहस्रान्धकार
मध्यघतिनी करिकरटतटगटितमदजलासारदुर्दिनास्त्रमिसारिकेव समरनिशासु समीपमसर
दाज्ञगाम राजगर्भी । तन्नेत्रिविधमपि आल्यायिकासु कथासु मधुमलिकादिषु दृश्यन्त ।

गद्यपद्यव्यायोगो मिश्रम् । तत्रिधा—पद्यप्रधान, गद्यप्रधान, तुल्यरूप चेति । पद्यप्रधान
त्रिधा, सजातीयेन विजातीययोर्भाष्या च । तत्र सजातीयनस्तिहाससुभाषितकोशादा, विजातीयेन
प्रस्थानसेतुवन्धनविवरणादौ, उभाभ्या भारतीयदशरूपकलक्षणदावस्य प्रयोगा दृश्यते ।

गद्यप्रधानमपि तद्वद्व त्रिधा—तत्र सजातीयेन पञ्चतन्त्र चक्रे दा,† विजातीयेन
काल्यायनीय पाणिनीय प्राटलक्षणादौ, उभाभ्या मयूरशुकमाजारीकादावस्य प्रयोगा दृश्यते ।

तुल्यरूपमपि त्रिधैव—सजातीयाभ्या विजातीयाभ्या सजातीयविजातीयोर्भाष्या चेति । तत्र
सजातीयाभ्या चम्पू मीमांस कादा,† विजातीयाभ्यामपि मारसावंगोविदाप्याननादौ
सजातीयविजातीयोर्भाष्या नाट्यनाटिकादि विदग्धमुखमण्डनादावस्य प्रयोगा दृश्यते ।

† अत्र मूलमन्त्रकोशे ग्रन्थगत ।

प्रकृत्यादिभिभागेन सैष द्वादशधा स्थितः ।

अर्थावसायप्रसवनिमित्तं शब्द उच्यते ॥

ननु च वणसमूहशब्द इति वक्तव्यं विमथमुच्यते प्रकृत्यादयश्च इति ? यदाह क पुनश्च इति गकाराकारविवर्जनीया इति भगवानुपवर्ष । नव, अथमर्थावसायप्रसवनिमित्तं शब्द इत्येते । अथ गारिति न प्रसवादिनिमित्तपु जातित्रियागुणद्रव्यादीनां क शब्द, यनोच्चारितेन अथ प्रतीयते, तर्हि वर्णा एव शब्दः । उच्चारितेषु हि गकाराकारविवर्जनीयेषु गारिति साक्षादिमानथ प्रतीयते सत्यमेव । किन्तु वर्णा प्रत्ययनिमित्तमेकेशो वा स्युः, समुद्रिता वा । न तावत्ककश, द्वितीयादिष्वर्णोच्चारणव्यर्थप्रसङ्गात् । नापि समुद्रिता, उत्पत्तिपक्षे यागपक्षेना उत्पत्ति, उत्पत्तस्य च क्षणादूर्ध्वमनवस्थानात् अमिव्यक्तिपक्षे नम्रणवामिव्यक्ते, अमिव्यक्तपक्षे नन्तरमव च वायुमिस्तिरोधानात् कथं समुद्राय एकस्मृत्युपास्तानां च वर्णानां वाचकत्वे नम्रसरणे नियमनिमित्ताभावात् । उक्तक्रमेण च स्मरणदर्शनात् सरारस इति प्रतीतेरविशेषः प्राप्नोति । वक्तृभेदे चार्थप्रत्ययप्रसङ्गः । अतो न वर्णाशब्दः, किन्तु वणसमूहमित्यङ्गपरिपोषणोक्त्यात्मा शब्द इति । स एव स्फुट्यस्मादर्थ इत्यर्थावसायप्रसवनिमित्तमित्येतत् । कथं तर्हि शब्द कुरु, मा शब्द कार्यं, शब्दकार्येण भागवत् इति ध्वनिं कुर्वन्त्येते ? अमिव्यक्तवामिव्यक्तयोरेवेदोपचारात् । नन्वमिव्यक्तव्यपि न वर्णानामथवत्ता भवितुमर्हतीति ? नवम्, वणसमूहात्मनो ध्वनेरेवामिव्यक्तवत्त्वात् । किं पुनर्वर्णास्त्वथ नाथयन्त ? पृथक्त्वेन तावन्नाथयन्त, न हि प्रतिवणमर्थं उपपद्यन्ते ।

ननु च धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातेषूपलभ्यन्ते—धातुषु इण् पति, ऋ इयतीति, प्रातिपदिकेषु अ इशाटी, उ उहोति, प्रत्ययेषु अमे धू भू, प्राग्गीव्यतोऽण कापटव इति, निपातेषु अ अवहि, उ उपस्करोति । नन्ते वर्णा, अपि तु शब्दाभिव्यक्तिहेतव एकवर्णा एक ध्वनिहेतवश्च शब्दशब्दवाच्या, न त्वप्यन्तोऽपि वणसमूहशब्दः । नवम्, अर्थाभिव्यक्तिहेतुशब्दः, शब्दाभिव्यक्तिहेतुर्ध्वनिः । स तु कश्चिदेकवर्णः, कश्चिदनववर्णः, एकस्मिन्नेव वा समूहारोपण सामर्थ्यातिशयात् यथैकापूपाति । यदि होकस्मिन्पूष समूहो नारोप्यते स समूहाभावात्कापूष इत्येव स्यात्, न त्वैकापूपाति । कथं पुनरेकस्मिन् समूहारापण ? ध्वनदक्षिणपक्षात् । अन्यथा अनुपाय भरत्यादा प्रथमत्रेकात्त्वयारभावात् द्विवचनभावात् । यद्यवगम्यतेऽपि वर्णारसमूहारोपणेन ध्वनयो भवितुमर्हन्ति ? नार्हन्ति, कुत, शब्दशक्तिसामान्यात् । यथा समानमीदृमानानामधी यानानां च केचिदवयुं यन्ते, तथा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एव वर्णास्त्वमूहारोपणेनवाथ वत्ताप ध्वनियप्यन्त लभन्ते, न पुनरन्य । स्वामाविक चतत् ।

न च स्वभावा पर्यनुयोगमर्हति इतस्तर्ह्यध्वनो वर्णा । वणव्यत्यये वणविपर्यय वर्णापाये वर्णापजने वणविकारे वाऽर्थान्तरं गम्यते । वणव्यत्यये कूप, खूप, यूप, इति ।

चणविपर्यये कमल, लम्ब, मलक, इति । वर्णापाये शम्भ, मशक इति । वर्णोपजने अक्ष, प्रक्ष, पक्ष, इति । चणविचार नीर, नील, नीडमिति । तत्र कृप इति कर्त्रेण कश्चिद्यों गम्यते, रूप इति सकारव्यत्ययऽर्वांतर, ग्रूप इति तु सकारस्य ककारस्य वा यकारस्य व्यत्यये कृपात् सुपाद्यार्वांतरमिति । तेन म-यामह य कृप कृपावंस्त कर्त्रारस्य, यस्तप सुपाधंस्त सकारस्य, यो ग्रूप ग्रूपांस्त कर्त्रारस्यति । यदि तु समुदायस्याधर्म्यो भवेत्, कृपादिसमुदायस्य ग्रूपाणि भूयस्वाङ्गविष्ट कृपावंस्वरूप म्यात्, सपाधश्च कृप, कृपाधश्च ग्रूप, ग्रूपाधश्च ग्रूप, ग्रूपाधश्च ग्रूप, ग्रूपाधश्च सप इति, एव चणविपर्ययेऽपि प्रमोक्षमयोऽरमुदायाविष्टेपात्, कमल, मलक, लम्ब इति प्रत्ययाविष्टेय प्राप्नोति । न हि तत्र तेभ्यो वदन्तेभ्यो वा तदपरिच्छेदे पलाशत गदिरतो या नाऽवधारणे समुदायस्य मन्दो भवति, वर्णापायेऽन्यथाय यवविरहे समुदायस्थानस्य वात्, मशक, शम्भ इति नार्थांतर गम्येत । मिश्रकर्णपुच्छोऽपि यथा भवेत् न चाभ्यन्तर इति, वर्णोपजनेऽपक्ष, पक्ष, प्रक्ष इति प्रत्ययविष्टयो न स्यात् ।

न हि सनोद्रेके केदादमे वा युवतिव्यक्तेरन्यतायुक्तिमती, एव चणविकारेऽपि नीर, नील नीडमिति नार्वांतरप्रतीतिर्जायेत । न हायगित वल्लवति रञ्जितशेषाणे वा विष्णुमिश्रादे स्वरूपा-न्यव भवति । यण यत्ययविपर्ययापायोपजनविकारेषु चार्वा-न्तरदर्शना-म-यामहै अर्थवन्तो वर्णा इति । वर्णावंतरे हि चणव्यत्ययविपर्ययापायोपजनविकारा कारणमर्था-न्तरोपलब्धेर्जायते ।

अत्रापि मम य एते त्वया वर्णानामर्थवन्ताया हेतव उप-न्यता वर्णव्यत्ययादय तेषु कृपस्वरूपे ग्रूप इति सङ्घातान्तराण्येवते अर्वान्तरे च उतन्ते । यदि हि वणव्यत्ययाद्विद्वतमर्वान्तरगमन स्यात् भूयिष्ठ कृपावंस्वरूप म्यात् कर्त्रारमाश्रयैव व्यत्ययात् । सपाधश्च कृप इति समान पूर्वण । यतस्तु न किञ्चित् कृपादीना म्पादिष्यतोऽन्वयाभावा-म-यामहै सङ्घातान्तराण्येवतान्यर्था-न्तरेषु वर्तन्ते इति, एतेन वर्णविपर्ययाद्याऽपि व्याख्याता । ता-नपि हि अर्वा-न्तरप्रतीतिं सङ्घातान्तराण्येवेति । इदं यत्पि भवता वर्णानामर्थवन्ता द्रुवता साधीयोऽनर्थक्य द्योतितम् । यो हि मन्यते य कृप कृपावं स ककारस्यापशब्दस्तस्यानर्थक्य स्यात् ।

ननु च समुदायस्यावंतरे समुदायस्यैकदेशस्य विनाश समुदायस्य कारणमात्र कार्याभाव इति विनाशो वाऽभ्युपयते मिश्रकर्णपुच्छ-न्ययायादपि विनाशो वा मिश्रात्, विनाशापक्षे समुदायाभावादर्थ्याभावप्रसङ्गः । पला-न्तरेऽपि स पलायां न त्वर्वा-न्तरम्, ततश्च कय श्लोक श्लोक, लोक, लोक, क, इत्यर्वा-न्तरप्रतीति उक्तमत्र । समुदाया-न्तराण्येवैनान्यर्था-न्तरेषु वर्तन्ते । भवदेतत् यत्रार्था-न्तर गम्यते । यत्र तु स एव सोऽयेस्तत्र कय, यथा-उदक, दक, क, इति । इमान्यपि सङ्घातान्तराण्येवकायवृत्तीनि, यथा-क-दु, कोष्ठ, कुसुल इति प्रमात्तस्य चार्थवन्ता द्रुवता त्वयः दकारोकारयोगनयस्यमुक्त भवति । कश्चवमाह-चणव्यत्ययविपर्ययापायोपजन विकारेऽर्वा-न्तरदर्शनमत्र, यत द्यामा, रामा, वामा, इति चणव्यत्ययो नाधेव्यत्यय । तर्हि,

सिकता, सिंह इति वर्णविपर्ययो नार्थविपर्ययः । सन्ति, स्थिति, प्रवर्तन्ति वर्णापायो नार्थापायः । आस्थात्, अवोधत्, सञ्चस्कारेति वर्णोपजनो नार्थोपजनः । घातयति, द्विणोति, रोपयतीति वर्णविकारो नार्थविकारः । तेन मन्यामहे वर्णव्यत्यादिष्वन्यन्तरगमनादनर्थका एव वर्णा इति । इतस्तर्ह्यर्थवन्तो वर्णा, यतेषां सङ्घाता अर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तस्त एव समुदायादर्थवन्तः, तद्यथा— एकश्चभुषाम्नां पश्यति, तत्समुदायश्शतमपि पश्यति । एकतिलस्तैलं प्रसूते, तत्समुदायः सारीशतमपि प्रसूते । येषां पुनरवयवा नार्थवन्तस्तत्समुदाया अपि नार्थवन्तः । तद्यथा—एकोऽङ्घो न पश्यति, शतमप्यङ्घानां न पश्यति । एका सिकता तैलं न प्रसूते, तत्समुदायः सारीशतमपि न प्रसूत इति । नैवम्, अतदर्थनाप्यवयवेनावयविनोऽर्थसङ्गावो दृश्यते । यथा—एकस्तण्डुलं क्षुद्रमतिघातेऽसमर्थं, तत्समुदायश्च बर्धितकं समर्थमिति । नैवं भवति । तत्र प्रत्येकमपि क्रियत्यप्यर्थमात्रा इमे पुनर्वर्णो अत्यन्तायैवानर्थका यथा—तर्हि रथाङ्गानि विहितानि तानि प्रत्येकं यजि क्रियाऽसमर्थानि, तत्समुदायश्च रथसमर्थ इति ।

एवमेवा वर्णानां समुदायादशब्दाभिष्यक्तिरेतवोऽर्थवन्तः अवयवास्त्वनर्थका इति । अतः स्थितमेतत् प्रकृतिप्रत्ययादिवर्णजनिताध्वनिसमूहोऽभिव्यङ्ग्यस्फोटलक्षणोऽर्थात्माऽर्थावसायप्रसङ्गनिमित्तं शब्दः । तद्विशेषाश्च प्रकृत्यादिस्फोटं पदस्फोटो वाच्यस्फोट इति । —

योभूदित्यादिकञ्शब्दो भवतीत्यादिकश्च यः ।

भूरस्तीत्यादिको यश्च स स्फोटं नातिवर्तते ॥

प्रतिपाद्यो निवर्त्यश्च प्रतिपादक एव च ।

त्रिधा स्फोटस्स्फुटत्यस्मादतोऽर्थास्ते घटादयः ॥

उक्तः क्रमात् द्वादशभेदभिन्नशब्दप्रपञ्चोऽयमनादिसिद्धः ।

अथार्थमूर्त्याऽस्य निवर्तमाद्यं तावत्प्रकारं प्रतिपादयामः ॥

इति महात्तजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशो नाम

तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थः क्रियाद्यर्थचतुष्टयप्रकाशः

—२४१६—

तत्र प्रख्यादिशब्दप्रत्याग्या विद्याकालकारकपुरुषापाधिप्रधानोपस्काराद्यं प्रतिपत्तिर्वाधं
वृत्त्यर्थपदार्थवाच्यार्थरूपा षाडश भेदा । तेषु कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रिया ता धात्वर्थ
इत्यामनन्ति । धातवश्च त्रेधा—अस्त्यर्था , भवत्यर्था , करोत्यर्थाश्च । तत्र येन कर्तार उदासते
ते अस्त्यर्था , यथा—अस्ति विद्यते भ्रियते तिष्ठति आस्ते वर्तते इत्यादि । येन विदुर्गते ते
भवत्यर्था यथा—भवति सजायते वर्धते स्पर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति इत्यादि ।
येन प्रयुज्यते ते करोत्यर्था यथा—करोति विधत्ते जनयति निर्वर्णयति साधयति उत्पादयति ।
तत्र अस्ति करोति भवतीनां साम्यापस्थानाभिर्विचारमनाद्यन्त शब्दप्रत्येकस्यावक्षते । तथैवविधानेका-
धंवाचिनो भवतिनवोमिति व्यपदिशन्ति । तस्य यदा अस्तिताहेतुरविद्यानियन्धनोऽविपरिणामरूप
प्रथमधिकारोऽस्तिरुच्यते । तदा अस्तेनास्तिप्रतियोगित्वावस्थितेऽप्येकमर्थतदुभयथापि प्रथमयते ।
यन्नास्ति तद्भवामीति आपक्षाय, तद्भवताऽस्य भवति नाम द्वितीयविकार परिगृह्यते । ततो
यद्भवति तस्य तस्य चान्यत् भवनो मिथ्याभिव्यक्त्यामिथ प्रयोज्यप्रयोजकत्व सभावयतिसंज्ञक
तृतीयविकार करोतिरित्यारयायते ।

एष चास्तितापक्षामिनिवेशद्वैतविप्रसृततायामविद्याया एवमपि विशयविशयनो दूरीकृता
विद्या, विद्यते, जनिष्वदय प्रादुर्भवति । तदाह, वृभ्यस्तस्य क्रियासामान्यवचना क्रिया
विशेषवचना एवादय इति । तेऽस्मी सर्वेऽपि धात्वर्थभेदा समेदतो मिथस्तरूपानमतियर्तते,
न तु वृभ्यस्तिरूपताम् । ननु च धात्वर्थे क्रिया, स च कारकाणां प्रवृत्तिविशेष, कारकेषु च
स्वतन्त्र कर्ता, कर्तुरीप्सिततम कर्म, साधकतम करण, आधारोऽधिकरण, कर्मणा यममिप्रति
स समदान, ध्रुवमपायेऽपादान, तेभ्योऽन्यस्तद्विवक्षा या शेष, कर्तुं प्रयोजको हेतुरिति
कर्त्रादिभ्यो व्यतिरिक्तमर्थान्तर नोपलभ्यते यत् क्रियेति प्रतीयते ।

उच्यते अस्ति क्रिया किन्तु कर्त्रादिभ्यः पृथगाप्याहुमशक्य, अनापन्नत्वभावात् ।
अनिर्मुक्तितगर्भवत् यथा गर्भोऽनापन्नत्वभावात् कललावस्थायामाशयत पृथगाप्याहु न शक्यते,
तथा क्रियाऽपि साधनेभ्यस्साध्यावस्थायाम् । तद्यथा—ज्योति प्रकाशते, शब्दो ध्वनति इति ।
कथं तर्हि अस्ति ज्ञायते कारकसन्निधानेऽपि पचतीति प्रत्येकपदार्थयोर्भावाभावाभ्या, इह खलु
यत्सन्निधाने यस्य भावामावा, तस्य ततोऽन्यनिमित्तापक्षितत्व दृष्टम् । यथा अग्निघटयोस्तन्निधान
भवतामभवता न तत्सन्निधायोपक्षितत्व पाकजाना, कर्त्रादि च सन्निधाने च कदाचिद्व्यतीत्येत
द्वति, कदाचिन्न पचतीति दृश्यते । तेन मन्यामहे नूनमस्ति शक्तिशक्तिमद्भ्याऽऽयशक्तिर्ममा

यद्वात्रादिमे प्रत्योपाख्ये प्रयत्नेते, यद्भावाच्च न प्रयत्नेतेति सिद्धमस्ति च क्रियाया, इतश्चारितक्रिया साध्यमन्तरेण साधनानुपपत्ते । इह खलु कर्त्रादीना साधनव्यपदेशो दृश्यते । स च साध्यमन्तरेणानुपपन्न । यच्च साध्य सा क्रिया । तदाह—सह्य कार्कर्य एकोऽर्थाऽभिनिर्वर्त्यते सा क्रिया । क्रियानिमित्त कारकमिति, तथा च क्रियासु स्वेच्छया कारकादीनि य प्रयुङ्के, न तु तैः प्रयुज्यते स कर्ता, कर्तुं क्रिययाऽन्यथा यदाप्यते तर्कमे, क्रियासिद्धा साधकतमत्वेन यद्व्यवहित व्याप्रियते न करण, कर्त्रा कर्मणा वा व्यवहित क्रियावारोऽधिकरण, क्रियाकार्यत्वेनावधारित कर्मणा मयाग यदनुभवनि तत्संप्रदान, कर्त्रा कर्मणा वा क्रियाजन्यमेव प्राप्येन यद्विभागमवगाह्यत तदपदानम्, श्रूयमाणक्रियापदोपक्रियाकृत कारकाणामकारकाणा च सयन्धविशेष । स शेष कुर्वन्तमेवाहप्रदानादिना य क्रियाया नियुङ्क्त, स तत्प्रयोजको हेतु कर्ता च भवति । एव च यथा काष्ठादयो लाक्षादिकमपक्षमाणा एव मिथस्सयन्धयोग्यतामनुभवन्ति तथा द्रव्याण्यपि क्रियापक्षीण्येव परस्परसयन्धाय भवन्तीति क्रियामन्तरेण जगतश्चिक्कर्मण इव मिथस्सयोगो धियोगश्च न स्यात् । तदुक्त—यावदेवदत्त इह भूचा पाटलिपुत्र भवन्ति सा नून क्रियेति । अस्तु नाम क्रिया, कारकभ्यस्तु तस्या कथं व्यतिरेक ? न च भवन्तोऽपि क्रियाकारकयोर्व्यतिरेक न मन्यते । तद्यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति इति । उच्यते व्यतिरेकेव कारकभ्यः क्रिया, अनकस्यकव्यपदेशनिमित्तत्वात् । इह यद्यस्यानेकव्यपदेशनिमित्त तत्तेभ्योन्यत् । यथा—व्यक्तर्जाति कारकमित्येतद्व्यपदेशनिमित्त चानेकस्य कर्त्रादे क्रिया, तस्मात्ततोऽन्योन्यगम्यत्वात् । इह पर्यदनुगम्यते तत्तेभ्योऽन्यत्, यथा नरेभ्यो राजाभिगम्यतेऽनुगम्यते च । क्रिया कारकस्ततोऽन्येयम्, जन्यत्वेनोपलम्भात् । यज्जन्यतया यदुपलभ्यते तत्ततोऽन्यत् । यथा पितु पुत्र उपलभ्यते क्रियाकारकजन्यत्वेन तस्मात्ततोऽन्या उपलब्धवानुपलब्धे, इह यस्यापलब्धा यस्यानुपलब्धि तत्ततोऽन्यथा, रूपाद्रस सूर्यस्य चोपनगतेरपलब्धि तस्यास्ततोऽन्यथा । अस्ति चास्यासा देशान्तरप्राप्ते, साऽपि दृष्टा तथैवापश्यत परावृत्त्य दर्शनात् । प्रमाणान्तरप्राह्यत्वात् । इह यद्यस्मात्प्रमाणान्तरेण गृह्यत तत्ततोऽन्यत्, यथा शरीरादात्मा । प्रमाणान्तरप्राह्या च सदागता गति, तस्मात्ततोऽन्या । बहुविक्रित्वेनाविधानात्, इह यद्वहुभ्य प्रविवेकमेकत्वेनाविधीयते । तत्ततोऽन्यत्, यथा तन्तुभ्य पट । अभिधीयते यद्वाश्रितापि प्रविवेकमेकत्वेन क्रिया, यथा—प्राङ्गणरास्यत इति तस्मात्ततोऽन्या । अनावृत्तावावृत्ते, इह यस्मिन्नावर्तमाने यदावर्तते तत्ततोऽन्यत् यथा हस्तिनो मशक । आवर्तते चानावर्तमाने कर्तारि क्रिया पञ्चदश पचतीति, तस्मात्ततोऽन्या, इहोभयोरपि सशयनिर्णयनिमित्तत्वात् इहोभयोस्सशये यस्य यो निर्णयहेतुश्च पुरुषस्य चलनादिक्रिया, तस्मात्ततोऽन्या । अभिधायाभिधानात्, इह यदभिधायायांन्तरा विषया अन्तरेण यदभिधीयते ततोऽन्यत्, यथा—गारभ्य, अभिधीयते च अभ्येता अर्थाते गन्ता गच्छतीति कारकमभिधाय क्रिया तस्मात्ततोऽन्या, पर्यायाप्रसिद्धे । इह येषामेव पर्यायप्रसिद्धि, तेषामेव च तेभ्यो न मद्, यथा—निवर्तिरिति ।

न च पचन्नपीते पचत्यपीत इति पचन्पचत्योः पर्यायत्वम् । अपि पचन्नपीत इति कर्तुं पचतीति त्रियाया पर्याययोग्यत्वम्, अतोऽसौ ततोऽन्य । अभिन्नशब्दाभिधानेऽपि विशेषाणा लिङ्गवचनभेदात् । इह यल्लु क्रियाकारणरभिन्नशब्दामिधेयत्वेऽपि नष्टिनापणाना लिङ्गवचनभेदे दृश्यते, यथा—शोभन पचति शोभन पचत शोभन पचन्तीति सचाऽयं भेदे भिन्नशब्दोपादान एव दृश्यते । तट तटी तट, पुष्य तारका नक्षत्र, रस आप जलम्, दारा कलत्र भार्या, इत्यादिविशेषणानाम् । न तदाहृतसदृशत्विति त्रिया कर्तुरन्या । शब्दावृत्तिभेदेषु द्विभेदात् । इह यल्लु त्रियाकारकयोः शब्दावृत्तिभेदे बुद्धिभेदो दृश्यते, अध्येता पठति, पठति गन्ता, गन्ता गच्छतीति पूर्वबोधोत्सोत्तरयोरभिहितम् । यस्य च यतो बुद्धिभेदस्तत्ततो व्यतिरेक यथा—मृदङ्गधनेर्मधधनि, घटादिभ्य पटादय इति त्रियाया कारकयोः व्यतिरेक । सिद्धं चास्मिन्नभेददर्शनं भेदव्यतिरेकश्चापिषेकत एवेति द्रष्टव्यं दृश्यते । प्रदीपप्रयाहशब्दशरीररसरकारणानुपादु तेष्वष्टेऽप्यप्रत्यक्षरूपादिभिन्नेषु अभिन्नप्रत्यय प्रयत्नते तेष्वभेदेनैव तदनुकूलो व्यपदेश । चोरस्य रजतीत्यत्र तु रजसाधनस्य कर्तुरमावाहकार कर्तरि वर्तमाना तामेव रजधातुमसिद्धितामभिधेयीकरोति । अस्ति च माधवस्यापि चक्रानो भयतो कर्तृत्वमतस्तद्वै कर्तृप्रत्ययेनाभिधीयते न चोरस्य रजतीति । अस्यापमर्शं चोरस्य न्युत्पद्यत इति कुत पुनरिय कारकक्रिययोर्विंशति, तदेकत्र धोप्ता अन्यत्राभीक्ष्ण्यमिति त्रियाया एकरत्वेन धीः सानधिगमात् । यद्वा द्वि त्रिया गुणद्वयं प्रयोज्युग पद्यातुमिच्छा धोप्ता, सा त्वेकत्वे त्रियाया नोपपद्यते, इति । ननु च त्रियाया एकत्व नोपपद्यते कालत्रयेणात्मन्तविरोधिना युगपदमिसवध्व्यपदेशात् । इह यल्लु त्रियाया सा कस्मिन्नपि काले कालत्रयामिसवध्वहेतुर्व्यपदेशो दृश्यते, पचति देवदत्त, अपाक्षीघटदत्त, पश्यति विष्णुमित्र इति ।

तत्रेकत्वे न घटते इत्यनेका क्रिया भेदनिवन्धना । आतिशयिकतरयादिप्रत्यययोगात् । इह यल्लु क्रियायाः पचतितरा पचतितमामित्यातिशायनिकप्रत्ययो दृष्टः । स च द्वयोर्बहूना च प्रकर्षे सिद्ध इत्यनेकक्रिया एकेन युगपदनेकाधिकरणस्य निर्धारणात् । इह यदेकैकस्मिन् काले अनेकाधारस्य पृथक्त्वेनावधार्यते तदनेक, यथा—अङ्गुलीषु नयानि निर्धारयन्ते । निर्धारयन्ते चानेकाधारकेन युगपद्वोषु गतिरित्यनेका क्रिया । पूर्वकालेऽपि प्रत्ययदर्शनात् । इह द्वयोरेककर्तृकयो क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते, यथा भुक्त्वा भुङ्क्ते, पक्त्वा पचतीति द्वित्र्य चैकस्य प्रत्ययानेकमित्यनेकक्रिया, युगपद्वयलक्षणयोगात् । इह त्रियाणामभिन्नकाल लक्ष्यलक्षणयोगो दृश्यते । गवि दुरामानायामपि दोग्धि, तयक्त्वेऽनुपपन्नमित्यनेका क्रिया पूर्वकालेऽपि प्रत्यय दर्शनात् । इह द्वयोरेककर्तृकयो क्रिययोः पूर्वकाल क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते, यथा—भुक्त्वा भुङ्क्ते, पक्त्वा पचति हेतुगर्मफलाभावात् । इह क्त्वहेतुफलयोः प्रसिद्धो भेदः । स च क्रियासु दृश्यते ओदन पचति, शाक पचति, भुवान् ओदन भुङ्क्ते इति भेदश्चक्रविरोधात्त्यनेका क्रिया क्रियार्थक्रियोपपदतुमुनादिप्रत्ययोपसे । इह ये तु क्रियार्थापामुपपद तुमुनादपस्सारयन्ते, ते च

भोक्तुं गच्छति, पाकाय व्रजति भोक्ष्यामीति पचतिप्रभृतिषु यथा मिश्रधातुवाच्यत्वेऽपि दृश्यन्ते, यथा गन्तुं गच्छति, भोजनाय भुङ्क्ते, पश्यामीति पचतीति ।

सचायं तदर्थफलभागेनैकत्वं एवोपपद्यत इत्यनेकार्थक्रियामिहितानमिहितशक्तिप्रादुर्भावा-
निमित्तत्वात् । इह धार्त्रा धयति, दात्रेण दाति, दाशाय दाशते, सीमाद्विभेति, आसने आस्ते,
शयने शेते, स्थाने तिष्ठति, प्रासादे प्रसीदतीति प्रत्ययविभक्त्योर्विधानादमिहितानमिहितशक्ति-
प्रादुर्भाव उपलभ्यते । सा चानैक्यानिमित्तं क्रियाभेदमन्तरेण न संकुञ्च्य इत्यनेका क्रिया
भानभिधानेऽपि यन्त्रादिभ्यो द्विवचनयद्वयचनोपलब्धिः । इह खलु शुद्धेऽपि भवे यन्त्रादिभ्य
पाकां पाका, उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाश्शयन्ते इति द्विवचनयद्वयचनोपलब्धिः । तच्च
क्रियेकत्वे न युक्तमित्यनेका क्रिया वृद्धात्प्यातामिहिताया क्रियायाः सर्वसंख्यासामानाधिकरण्यात् ।
इह रुदमिहिताया अप्यातामिहितायाश्च क्रियाया मिश्रार्थानभिधायिभिस्संख्याशब्दैः सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते । यथैकं पाकं द्वौ पाकौ बहव पाकाः, एका उष्ट्रासिका आस्यते द्वे आस्येते
बहव आस्यन्ते । तच्चैकत्वे क्रियाया न सांप्रतमित्यनेका क्रिया इह भवति निमग्नप्रभृतीनामव-
धृतभेदपरिस्फुराश्रयकार्यामिनिवृत्ते । इह यासां क्रियाणामवच्छेदकधात्वर्थोपाधिभेदात्त्वाद्भेदकत्वं
प्रत्यविवादः, 'तासु ये भेदाभ्यां धर्माः प्रसिद्धाः । तद्यथा— भोक्तुमिच्छति, भवति पचति,
भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, आमन्त्र्यै समाजमुत्सवमामन्त्र्यै इति समानधातुवाच्यास्वपि
दृश्यन्ते, अपितुमिच्छति, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यात्, निमग्नये निमग्नार्थमामन्त्रये
आमन्त्रणार्थमिति । तस्माद्भेदाश्रयकार्यसवन्धाद्भवितव्यम् । अनेकत्वमेकैव धातुना सर्वत्र
भेदेनेत्यनेका क्रिया साध्यसाधनभावात् । इह साध्यसाधनयोः प्रसिद्धो भेदः प्रदृश्यते च ।
साध्यसाधनता क्रियाणां यथा—स इमान् पोषानपुपत्, तप्यते तपस्तापस इति । तच्चैकत्वे
न घटते इत्यनेका क्रिया । तदेतदनेकत्वे क्रियायास्तस्यैवसाधनं साधनभेदादेवोपचरितभेदाया
एकत्वे वा तदुपपत्तेरभिज्ञानामप्युपाध्यादिभेदात् । भिन्नाकारात् प्रतीतदेशव्यपदेशश्च दृश्यते ।
यदेन्द्रोर्जलेषु ज्योत्स्नाजलेषु जलधराशासु दिशो व्यवस्थासु पृथक्त्वस्यार्थेषु शुद्धेर्विषयेषु
विद्युतोऽन्धेषु शब्दस्य च कन्दरेषु चित्रस्य नीलादिषु आकाशस्यावकाशेषु भावस्य भावेषु च यो
भेदबुद्धिः, यथा च संपन्नो यवो यवेषु शुक्लरूपेण विनष्टसुराष्ट्रेषु दर्शनीयोत्तनेन्द्रसेनेषु
अक्षिणी कलिङ्गेषु पटुर्मवान् पटुरासीत् पटुतर एव मागं कृपोऽभूत् कृपो भविष्यति प्रियो
मन्युस्ते प्रियो न वयम्, मेथिली रामस्य दारा, आ पवित्रं वरणा नगर शिरीषा रामः पाञ्चाला
जनपदा इत्यभिन्नस्याऽपि जात्यादिरर्थभेदस्य भेदतो व्यपदेशः, तथा क्रियाया अपि कालयोगादय
साधनभेदाद्विप्यन्ति, अनेकाधारसमवेतायाश्च युगपदेकैव ग्रहणं जातिचतुषपचते ।

वृद्धमिहितानां तु शुद्धभावानां आप्यातयन्त्रि क्रियाभिः द्रव्यवैधर्म्यादयुक्तस्तद्धर्मोपनयः ।
वृद्धमिहितो हि भावो द्रव्यव्यक्ताप्रकाशमानो लिङ्गस्यैवकर्मादिशक्तीनामाश्रयो भवति ; न त्वार्यात्

याच्य' तस्या परिनिष्पन्नत्वेनाभ्यवत्त्वानुपपत्तेः । तथाहि, यथा पाको वर्तते पाकः पचतीति शक्तिसत्त्वादियोगः कृदन्तेषु दृश्यते, नैव तितन्तेषु । नहि भवति, पचति वर्तते, पचति पश्यतीति ; ननु च भवति पश्यति, मृगो धावति, उत्पद्यामि कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्मुदा-
ह्रियन्त इति धावतीना दक्षि कर्मत्व केवल त्वप्रातिपदिकत्वात् सुपोऽनुत्पत्तिः । तत्र ; यथा क्रियाया क्रियमाणत्वादेव नैसर्गिकं च भवति पचति पश्यति भवत्परादर्शदिति च दृश्यते । पचादीना भवतेः कर्तृस्य दृश्यते , भवति पश्यति कर्मस्य क्रियाविशेषणानां कर्मतयाऽपगम्यते । तदोत्पद्यमानत्वादेव गर्तो कर्तृत्वमपि नैसर्गिकमेव । मृगो धावतीत्यादां गम्यमानेतिशब्दाप-
सङ्गतस्य धात्रयायंस्य कर्मत्व, न क्रियाया । तस्मादशङ्कनीयः क्रियासकृदंशक्तियोगा करणादि-
योगायोगाभ्या व्यक्तमेव कृदाख्याताभिर्देधभावयोर्मिथोर्ध्वम्यमिति । तस्मादनेकार्थविषयया वीप्सयाऽनभिसम्भानात् सिद्धमेकस्य क्रियाया । शब्दप्रत्यययोरभेदाच्च, यन्नामिधान्नानयो-
भ्यन्तमभेदस्तस्यैकस्य सिद्धम्, यथा जाते प्रत्येकं च व्यक्तिविशेषाणां, अभिन्नौ च देशकालौ भेदे च क्रियायाः शब्दप्रत्ययौ दृश्येते, यथा च पचति पचत पचन्तीति, तस्माच्छब्दप्रत्ययहेतु-
एका क्रिया ।

ननु च, जलचन्द्रादिदृष्टान्ते भेदव्यवहारे सन्देहः किं साधनभेदाध्यायि क्रियायाः कालत्रययोगादीनि प्रत्ययव्यपदेशानि च भेदकार्याण्युत स्वभेदाध्यायिणीति । अत्रोच्यते क्रियायाः भवेदेऽपि साधनभेदात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्तेरसदेहो भाव्यः । इह भेदस्याभेदपूर्वकत्वात् भेदमभ्युपगम्यतावदभ्युपगम्यते भेदोऽभ्युपगम्यते, तस्य यस्याः क्रियाया एकत्वमभ्युपगम्यते तस्यास्साधन-
भेदादृष्टौ द्विवचनबहुवचनयोगः । यथा—परमाणु पचत, परमाणु पचन्ति । भवेत्कदाभ्युपगमे च साधनस्याभेदे दृष्टमेकवचनमेव, भिनत्ति कुसूलमिति वचनभेदः । तस्मात्साधनभेदानुविधानाच्च क्रियाया, क्रियाभेदानुविधानाच्च साधनानां साधनाध्यायि भेदकार्याणि, क्रियायाः न स्वाभ्यायिणीति ।

कथं तर्हि, पच्येते भोदनौ पच्यन्ते भोदना देवदत्तेनेति कर्तृभेदे वचनभेदः ? यस्मिन् साधने लादयोऽभिधीयन्ते ? तद्वेदमनु धीयन्ते क्रियायाः क्रियाभेदे साधनानां स्वशङ्कनीयमेतत् । प्रदीपादिषु भेदाभेदयोरेनात्यन्तिकत्वात् ज्ञानाभिधानयोरपि तथात्वेऽस्ति न तैर्ल्यभिचारः । इतश्चानेका क्रियाया अभ्यावृत्तिभावात् बहुसरयायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृतवमुजादयस्संयन्ते, पञ्चकृत्वो मुक्ते, चतुष्पञ्चतीति तच्चाभेद एवोपपद्यते । न हि देवदत्तं गते, यन्नदत्ते जायते पुनरावृत्त इति व्यपदेशो दृश्यते च । वज्रवायात् इत्येका क्रिया समुच्चयाभावात् । इह मित्राना एकविषयसंपाते समुच्चयो दृष्टः, देवदत्तस्य गौश्चाभवश्च पुरुषश्च देवदत्तस्य यन्नदत्तस्य विष्णु-
मिश्रस्य च गौरिति । नच वनुरभेदे गुडतिलौदनादिवाक्यभेदात् क्रियाभेदाभ्युपगमेऽपि क्रियासमुच्चयो दृश्यते । देवदत्तं पठति पचति चेति तस्मादेकक्रियासत्त्वभावापत्तौ

प्रविवेकः, एकत्वेनाभिधानात् । इह क्रिया सत्वभाव प्रतिपन्ना यदा साधनेभ्यः प्रविविच्यते, न भवति तदा द्विवचनादियोगः, ब्राह्मणैरास्यत इति तस्मादेका ।

ननु च सत्वभावेऽप्येतदुपलभ्यते यथा गुडतिलौदनानां पाकः, ताम्र-पलाशेषु वभूव रागः, इति तन्नः, तस्याव्यभिचारात् ।

‘यथा नृपाणां प्रणयाग्रदूत्यो विलासचेष्टा विविधा बभूवुः ॥’

व्यभिचारे किन्निमित्तमिति चेत् कृद्भिधानमेव, ‘कृद्भिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते ।’ द्रव्यस्य च सत्यपि नानात्वे सवन्धिभेदादेव भेदावगतौ कचिद्भेदाभिधानम् ।

ऊरुमूलचपलेक्षणमम्लन् यैर्वतसकुसुमैः प्रियमेताः ।

चकिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुधनाम् ॥

यथा च वेदवान्य—

‘यत्पशुर्मायुमकृतोरोवा पद्मिराहते ।’ इति ॥

वचित्पुनस्तद्विवक्षायां भेदेनैव यथा—

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तरास्सान्द्रकुनूहलानाम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणैरास्यत इति सर्वदैकवचनमेवेति विशेषः, साध्यत्वात् । सिद्धस्य हि वस्तुनस्संस्था-योगो युज्यते, न साध्यस्यापरिनिष्पन्नत्वेनाध्यत्वानुपपत्तेः । साध्या च क्रिया प्राधान्यतया साभि-रभिधीयते तस्मान्न भेदसंख्ये इत्येका । एकशेषात् इह येषां सरूपशब्दाभिधेयानामनेकत्वं दृष्टं, तदभिधानानामेकशेषो दृष्टः । तद्यथा—व्यक्तिपक्षे ब्राह्मणा पुरुषाः, इति । न च ब्राह्मणैरास्यते, पुरुषैर्गीयते इति क्रियाभिधानानामेकशेषो दृश्यते । स चायमेकशेषो व्यावर्तमानस्त्वव्याप्त-मनेकत्वमपि गृहीत्वा व्यावर्तत इति एका क्रिया ।

ननु च कथमेकशेषाभावः न तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयतीति का पुनरत्रोपपत्तिः ? क्रियाप्रधानत्वमाख्यातानां, तदेव चिन्त्यते, इह खलु क्रियाकारकयोः प्रधानोपसर्जनाभावेन वृत्तिसंसर्गेण चतुष्टयी गतिः । क्रिया वा क्रियाया व्यग्रभवति यथा—चिकीर्षति अध्यापयतीति, कारक वा आक्षिप्तः निष्कौशाग्रिः, कारके वा क्रिया यथा—पाचकः पचनीयः, क्रियायां वा कारकः यथा—पुत्रीयति उपश्लोकयति । आख्यातेषु चैषामन्यतोऽपि न प्रकारः, तत्र हि साध्यक्रियाऽपि प्रकृतातमवती साधनतन्त्रा सव्यापारसाधना अपरिसमाप्ता पचादिमित्येते सिद्धानि च साधनानि तिवादिभिरभिधीयन्त इति न कस्यचित्प्राधान्यमप्राधान्यं वा प्रत्युत प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं स्यात् ।

एव च द्विवचनग्रहवचने अपि तात्रेयधने उपपद्यते ; तत्र, सिद्ध साध्यायोपादीयते । सिद्धानि च साधनानि च तानि परार्थमुपादीयमानानि शेषता लभन्ते । साध्य तु परापकारेषु असमर्थमात्मसिद्धयेऽर्थान्तरमपेक्षमाण नद्वैधर्मात् प्रधानमाद्यमनुभवति । नन्वेव हेकशेषाभावो न सिध्यति , न हेकशेषाभावे प्राधान्येन गुणाभावेन वा किञ्चिदाधीयते । पचादयो हि क्रिया वचना , तेषामेक एवानेकसाधनसमवेतानेकत्वेन विवक्षिता क्रियामभिधायति । तत्र, यद्यप्येवो धातु यथोक्ता क्रियां प्रीति तथा लकारस्यानेककर्मकर्तृविपर्ययात् प्रतिसाधनमुपपत्तावनेकत्व प्राप्नोति । तदनुगधाद्यार्था प्रधानानि प्रत्येभ्यो व्यावर्तन्त इत्येकशेषापरम्भस्यात् । क्रिया प्राधान्येन तु गुणभूतयो कर्तृकर्मणा स्तुत इति । एव तर्हि भिन्नसाधनमभिन्नमर्थ वक्ष्यामीति एकशब्दस्य, साधनमेदास्तु द्विवचनग्रहवचनयोगः ।

अन्ये तु युवते यथेकस्याः प्रकृतेरसाधनभेदे भिन्नालङ्कारा प्रसज्येरन्, तथाऽपि यथैकस्थाने एकवचनमेव द्वयोर्द्विवचन वचना मविष्यन्तीति । इदमेव हि द्विवचनग्रहवचनयो द्विवचनग्रहवचनस्य, यत्तदेकशब्दरूपमेकशेषशब्दवदनेकार्थाभिधाने समर्थमिति व्याख्यायते । इतश्च क्रियाप्रधानमाख्याता करोतीति प्रश्ने निर्ययार्थस्यात् । किं देवदत्त करोतीति प्रश्ने पचत्यास्ते इत्युत्तर भवति, न ग्यासक पाचक इति । न चाय कर्तृप्रश्न किं देवदत्त इति, विशेषस्यान्यन्तरीकृतत्वात् भिन्नलिङ्गत्वाच्च । नापि कर्मप्रश्न अनुज्ञाति व्यापारे कर्मप्रश्नासम्भवात् । पचति पठतीति कर्तृविशेषमन्तरेण प्रतिवचने प्रष्टु कृतार्थत्वात् पचति पठतीति चार्यातस्य आख्यातेनायोगात् । यदि साधन प्रधान स्यात् यथा पाचकः पचतीति सामानाधिकरण्येन न योगो भवति, यथा पचति पठतीत्यत्रापि स्यात् । न चैतदस्त्यतः क्रियाप्रधानत्वमेवाख्यातानां क्रियाप्रधानत्वाच्च एकशेषापरम्भ , तदनारम्भादेकत्वमेकत्वेन वीप्सामाद्यः, वीप्साभावाच्च गन्ता गन्ता गच्छति गच्छतीति शब्दावृत्तिभेदः बुद्धिभेदाच्च क्रियायाः कारकेभ्यो व्यतिरेक इति ।

ननु च पचति पचत पचन्तीति धात्वर्थ एवाऽयं, न क्रिया । तत्र, धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थस्यैवावच्छेदकत्वाद्धार्यार्थान्तु क्रियाया वृथक्त्य साध्यमानमप्रधानव्यपदेश्यतायामेव मतिष्ठते । यथैव तर्हि कारकभेदेऽप्यभेद क्रियायास्तथा धात्वर्थभेदेऽप्यभेद एवास्तु, सत्यमेतत् । किंतु वस्तुन सर्वधैकत्वमनेकत्व बोध्यमान भेदाभेदनिग्रहण लोकव्यवहार सर्वमतिक्रामति । तस्माद्भेदमभेद वा अभ्युपगच्छता व्यवहारसिद्ध्यर्थमभेदो भेदश्चाभ्युपगन्तव्यकस्यचित् किञ्चिन्मुख्य किञ्चिदौपचारिक सर्वो हि भेदादी निरपकारेष्वयशालाकपदसन्धेर्वन्त्योन्यव्यावृत्तेषु भेदेषु तदेवेदमिति प्रत्ययस्य भेदादेकत्वमाश्रित्य लौकिकव्यवहारमनुगच्छति । एकत्ववादी च भेदाधिष्ठानामिह भवता सर्वो वृत्ति सर्व च विशेषशब्दव्यवहार धर्मान्तरमसर्गपूर्वक लोके व्यवस्थित मन्यमानो लोकमनुगच्छन् अभिन्नमपि भेदेरेव निदर्शयति । तस्माद्विग्रहात्वार्था गच्छिता भिन्नाऽपि क्रिया भिन्नैवेति एतेनैतदपि सगृहीत भवति । प्रकृतिपचत्यस्तीति स्वेतत इत्यादौ प्रत्ययार्थधान्यर्थयोरद्वापावापा-

भ्यामन्यत्वेनावधारितो धात्वर्थावच्छिन्नः, परिच्छिन्नकालः कालपरिच्छिन्नो वा उपसर्गादिभिरुपस्कृतः प्रत्ययार्थोपकारः कारकैरसंख्यशक्तिभिस्संख्योपपृक्तैरपक्रियमाण उपक्रमप्रभृत्यवमर्शपर्यन्तमन्तः प्रतिभया साकत्येनोद्दिश्य साध्यत्वेनाध्यवसित तथा सूपभृतोवहिर्निष्पन्ना प्रक्रान्तक्रमरूपावयव समुदायात्माऽनपेक्षितान्तरालक्रियान्तरोपनिपातस्तथाविधावयवो वा पुरुषव्यापारः क्रिया । यद्योक्तविशेषणोत्पन्नधात्वर्थो वा साध्यफलनिष्पत्तिपूर्वक्षणेपलभ्यमानतदवयवो वाऽवयवसमूहोपलभ्यमानैकाकारप्रत्ययनिमित्तजातिविशेषो वा पूर्वावयवोपकृतान्यावयवप्रतीयमानजातिप्रादुर्भावो वा धात्वर्थव्याप्रीयमाणकर्तृकर्मणोरस्वव्यपदेशनिमित्तसत्तासद्यो वा कर्तृकर्मसत्ता वा तद्व्यापाराविष्टधात्वर्थावयवसामान्यं वा तथैवोपलभ्यमानधात्वर्थावयवव्यक्तयो वा व्याप्रीयमाणेषु स्वपराम्नो पूर्वस्वरूपविलक्षणरूपान्तराभिमानो वा तत्रैव च तयोस्तथाविधामिन्नस्वकारणसत्तासंबन्धो वा बुद्धिसत्ताभावेपु प्रत्यस्तमितरूपमनेकपुञ्जनुस्यूते बुद्धिसामान्यं वा क्रियाशब्देनाभिधीयते । अपिच—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्षितम् । आश्रितक्रमरूपत्वा तत्क्रियेत्यभिधीयते ॥

स च कार्यानुमेयत्वात् परोक्ष इत्येके । गच्छतिपचत्यादिप्रत्ययेषु प्रत्यक्षेण, देवदत्तादिस्वरूपेऽतिरिक्तक्रियातत्त्वानुपलभ्ये । य एव देवदत्तात्मा तिष्ठन् प्रत्ययगोचरः चलतीत्यपि सविचौ स एव प्रतिभासते । किंतु चलतीति प्रतीति संयोगविभागमालम्ब्यते, संयोगविभागः कदाचिद्देवोत्पद्यमानः परिदृश्यमानपदार्थस्वरूपातिरिक्त कारणमनुमापयति, यच्च कारणं स परिस्पन्दप्रयक्तादिरूपः पुरुषव्यापारोऽतीन्द्रियः क्रियेति ।

तदनुपपन्नमित्यन्ये, चलतीत्यादिप्रत्ययानां प्रत्यक्षत्रयावलम्बनत्वात् । तथा च न चलतीति प्रतीतेस्संयोगविभागालम्बनमव्याप्त्यादिप्रसङ्गात् । तत्राऽकाशे विद्वङ्मो गच्छतीति प्रतीति न स्यात्, संयोगविभागयोरग्रहणात् । न च द्वयोर्विहायसोस्संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वात् बाधुवनस्पतिसंयोगविभागवत् । अथ विततालोकावयव्याकाश तत्संयोगविभागौ च पक्षिणः प्रत्यक्षौ तन्न, सन्तमसेऽपि खद्योतविद्युतोः क्रियाबुद्धे । न च तमो नाम वस्तुस्वरूपमस्ति, भूकंपे च कंपते वस्तुधरेति च ज्ञानमस्ति । संयोगविभागमस्तीत्यतिव्याप्तिः संयोगविभागोपजनप्रसङ्गेऽपि तयोर्वर्तमानयोरेव ग्रहणं तौ च गत्वाऽपि स्थिते गथादौ स्त इति । तत्रापि गच्छतीतिज्ञानप्रसङ्गः निश्चले च श्येनसमवायापायपरपरावति बध्यशूले प्रवाहजलजादोपविशेपमालहारिणि सरित्कूले रङ्गतुरङ्गमसंयोगविभागश्रेणिमति च बाह्यालिन्दमहीतले चलतीति प्रत्ययः प्राप्नोति । अथ क्रियाजन्यत्व संयोगविभागजनानां तत्रैव चलतीति श्येनादौ प्रत्ययो न निष्क्रिये शूलादाविति तद्वि क्रियावयवव्यतिरेकानुविधानात् क्रियालवन एवाऽयं प्रत्ययो, न संयोगवियोगालवन ।

किञ्च नित्यपरोक्षाय क्रियायामिदमपि न ज्ञायते ? किं शूलकूलमहीतलक्रियाजन्यत्वं संयोगविभागानां, किं वाऽन्येन जलतुरगक्रियाजन्यत्वमित्यतिव्याप्तिः संयोगविभागालवनत्वे च

सयुज्यते विमुज्यत इति च प्रतीतिभ्या न चलतीति यथाप्रिय प्रत्ययोत्पादनिर्घाने जलस्य आलम्बनता स्यात् । चलतीति च वर्तमानाभास प्रत्ययसंयोगविभागानुमेयत्वेन समवति । तथाहि-संयोगान्तरं कर्मति । न च संयोगो वर्तमाना क्रियामनुमापयति, विभागो विकास्यात्वा दातमन प्राक्कालीन इय कारण गमयति । कारणस्य हि सत्य प्राक्कालीनमेव कार्योपयोगि न तुल्यकाल, तदानीं तस्य सिद्धत्वात् । अतः कार्यात्कारणभूतां क्रियामनुमिमनो भूतामेवानुमिमीते न वर्तमानाम् । तस्मात्संयोगविभागभ्या क्रियानुमाने वर्तमानाभासश्चलतीति प्रत्ययो न समवतीत्यसमर्थम् । न च नित्यपरोक्षक्रियानुमानमपि शक्यं कार्यं कारणपूर्वकमिति सत्यं प्रहणानुपपत्तेः । न हि द्रव्यमिदं कारणं, अपि तु क्रियाविशिष्ट क्रियायाश्च परोक्षत्वात् तदानीमिष्टद्रव्यकारणप्रहणमनुघटमिति घटादावपि दुर्घटाव्याप्तिप्रतीतिः, तस्मात् कार्यानुमेया क्रिया । अपितु उद्देशेपणादिभेदयत् परिस्पन्दरूपस्य कर्मणः प्रत्यक्षेणोपलम्भात् प्रत्यक्षमेवेति । एतेन पचतीति प्रतीतिरपि प्रत्यक्षक्रियात्वनैवेति व्याख्यातम् । तत्र हि पचत्यादिक्रियायाश्च प्रतीयन्ते, देहदत्तश्चलति, चुली ज्वलति, स्थाली उर्वायते, वयस्य वययति विधानमपि यत्ते, तण्डुलानि विहिंसन्ति, दर्व्यपविध्यति, ओदनस्सिध्यति, इति ।

ननु च पाको नाम धात्वर्थः परिरुद्यमानदेवदत्तादिव्यापारव्यतिरिक्त एवमित्यर्थः, तदन्तरेण फलनिवृत्तेरभावात् तदभावे च किमपिहस्य कारकाणि सद्युज्येरन् । अत्रोच्यते, य तमेक पाक नाम धात्वर्थः चलनादिभ्योऽतिरिक्त क्रियेति मन्यसे, स किं वस्तुधर्मः ? तत्कार्यं वा, तत्र वस्तुधर्मत्वे रूपवज्जातिवद्वाभ्युपगम्यमाने यावद्वस्तु सर्वकालं वा फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । तत्कार्यत्वे सति स किं सकलकारकनिष्पाद्य, एकैककारकनिर्घेत्या वा । तत्राप्यप्येकं भवेत् कारकमक्रिय एकैकनिष्क्रियत्वे तु साकत्येऽपि कार्यत्याद्यापारांतरव्यपनायामनवस्था । पश्चात्तरे तु क्रियामिदं फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्युरिति किं क्रियया । ननु करोतीति कारकं सस्य करोति फलमनुक्रियाम् । ननु करोतीति यद्रूपे सेयमुक्तैव क्रिया । चेन्न कट करोतीति चैत्रस्येव इदमेव करोतिरप्यर्थो वाच्य एव । उच्यते परिस्पन्द एव भातिको व्यापारः, करोत्यर्थः । न हि यद्यपरिरुद्यमान परिस्पन्दात्मक व्यापारमप्युद्गमे । प्रतिकारकं विच्छिन्नस्य चलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु तदतिरिक्तं करोत्यर्थो नास्तीति द्रूमम् । क्रियातीन्द्रियत्वे हि तद्योगवृत्त कारकत्वमधिगच्छन्त फलार्थिनस्तदुपाददीरन् ।

तावदेव त्रिनिधित्वं तदुपादीयतेऽर्थिभिः । नदेवोपाददानैश्च फलमप्यतिगम्यते ॥
कारकत्वं च पक्षेऽस्मिन्नास्ति किञ्चिदतीन्द्रियम् । कारकत्वं स्वप्नस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥

निर्व्यापारस्य नन्वस्य को गुणस्सहकारिभिः ।

व्यापारयोगिनोऽप्यस्य को गुणस्सहकारिभिः ॥

बुधव्यापार एवैष सवै संभूय साध्यते ।

किं फलेनापराद्धं वः तद्धि संभूय साध्यताम् ॥

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् । न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥
चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनम् । एतावद्दृश्यते तत्र न त्वन्या काचन क्रिया ॥
क्रियानिमित्तसंसर्गवादिनोऽपि द्वयो गतिः । सत्यां क्रियायां संसर्गस्संसर्गे सति वा क्रिया ॥
अत्राऽपि पक्षे पूर्वस्मिन् संसर्गः कोपयुज्यते । तथा सति फल सिध्येत्काष्ठादेः केवलादपि ॥
समर्गात्तु क्रिया सिद्धा पुनरेकैकमक्रियम् । तथा च सति नैधांसि ज्वलेयुः पिठरान्विताः ॥
ज्वलन्त्येधांसि न पुनः पचन्ति पिठरान्विताः । पिठरे सत्यपीमानि ज्वलन्तीत्येव मे मतिः ॥
तस्मात्क्रियान्तर्गभावात्काष्ठाम्बुपिठरादयः । संमृज्यन्तां फलायैव किमदृष्टेन कर्मणा ॥

ननु च फल सिद्धं साध्यं वा , किञ्चातं सिद्धं चेत् कारकान्तराण्यपि सिद्धानीति संसर्गभावः । अथ साध्यं सैव कारकव्यापारव्यतिरिक्ता क्रियेति । तत्र, फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः । ओदनो हि फलं, न चासौ क्रियाणां विप्रतिपत्तिः , पाकस्तर्हि कः ? पचेर्वाच्यं, इत्यतैव युक्ता उच्यते—समुदितदेवदत्तादिकारकनिकरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाकः । स एव च पचेरर्थः, देवदत्तादिक्रिया हि चलनज्वलनादिरूपा पृथगस्तथैवावभासगते, समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदाद्रूपान्तरेण पाकादीनामपस्फुरन्ति, व्यपदिश्यन्ते च, तथा देवदत्तः पचतीति चत् काष्ठानि पचन्ति, स्थाली पचतीत्यपि व्यपदेशो भवति । ननु च यथा स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीति दृश्यते । नैवम्, ओदन पचति तण्डुला पचन्तीति सत्यमेतत् । कारणं तु धान्यं किं तदिति चेत् पचेरकर्मकत्वक्रियात्वमेव ।

नन्वोदनस्य तण्डुलानां वा कर्तृत्वं न तूभयोस्संभवति । नैव, तण्डुलानोदनं पचतीत्यपि व्यपदिश्यते ; न च कर्मणस्त्वन्नता युक्ता, तदभावाच्च न कर्तृत्वनिबन्धनः पचतिव्यपदेशः स्वात्मन्ये वा कथं कर्मकर्तुं कर्मवत् न कर्तृप्रत्ययभावात् ।

नन्वेवं सति, ओदनतण्डुलानां निवृत्तिविकारयोरस्वातन्त्र्यात्सिध्यति ओदनोऽपि क्लिप्तं तण्डुला इत्यपि न स्यात् । तत्र, निवृत्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रतां कर्षन्तराणां व्यवहारे कर्म सपद्यते पुनः । भणतु नाम, तण्डुलानां सिद्धानां कथञ्चिदेतत्, ओदनस्य तु साध्यस्य नोपपद्यते ? नैव, अवलये सर्वस्य कर्तृत्वात् भवत्यर्थश्च सिध्यतीति न दोषः ।

यद्योदनो न पक्तव्यः पक्तव्यो यदि नोदनः ॥

यथा— शाटकश्चेन्न पातव्यो पातव्यश्चेन्न शाटकः ॥ अत्रोच्यते ।

अन्तस्थत्वं वहिस्थत्वं निष्कर्त्तौ द्वयमिष्यते । अन्तस्थत्वं पुरस्कृत्य वहिस्थत्वं प्रकाशते ॥
द्वयी सत्ता पदार्थानां बाह्यान्तरोत्तरीति च । आन्तरी व्यवहारार्थां बाह्यान्तरोत्तरीति प्रति ॥

अन्यथा घटुरो जायत इत्यपि न स्यात् । अत इदमुक्तम्, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमन्त
प्रतिमया साकृत्तेनोद्दिश्य साध्यतेनाध्यवसित पुरःपापार क्रियेति । न च पुष्टपद्यापारस्य
क्रियात्व, रथो गच्छति, फल पततीत्यादिप्रयोगाभावात् उपचारो वा । पुरःपापारनेह प्रथममध्यमो
त्तमलक्षणां त्रिकामिषेययो कर्तृकर्मणोरभिधानात् । न चेयमेतद्यापारयोरेव क्रियात्व फलामि
धायित्वेन कारकोपलक्षणत्वात् ।

यथा च भागाः पचतेश्चलनञ्चलनादयः । चलनञ्चलनादीनां ज्ञेया भागास्तथाऽपरे ॥

तथाहि । देवदत्तश्चलतीत्यत्र किं प्रतीयते ? शुगीमादत्ते, उदकमासिञ्चति, तण्डुलाना
पपतीति । एव कारकान्तरव्यापारोऽपि द्रष्टव्यः, न तु देवदत्तादेमातिर्को व्यापारः आत्मव्यापारः
पूर्वको भवितुमर्हति । नैतदेवम्, नद्यात्मनो व्यापारः किञ्चिदस्ति इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नप्रदादेव
स भौतिकव्यापारकारणता प्रतिपद्यते । चलतीतिप्रतीतियत् पचतीति प्रतीतिरपि प्रत्यक्ष
क्रियात्वनैवेति अत्रानुमेयक्रियावादिनस्मादुच्यते ।

अन्तु नाम देवदत्तादिकारकनिरूपरिस्पन्दसमुदाय क्रिया । किन्तु पचतीत्यादायधि-
श्रयणावचनविषयतादीनां किमायुष्मान् क्रियात्व गम्यते, किमर्थं सर्वाण्येवेति ? भोमिति प्रश्नः ।
पृच्छामि आयुष्मान् किमधिश्रयणादय क्रियायपदेशमेकशो वा लभेरन् । न तावदेकशः,
क्रमरूपामावात्, एतच्च तत्क्रियाया क्रियात्व, यदुत साधनेस्साध्यमानता क्रमरूपोपादानञ्च ।
न चेकस्य क्रमरसंभवति, अवयवामिषेयश्चैतदुपात्तक्रमस्साध्यतयाऽभिधीयमानपदार्थं क्रियेति ।
अन्यथा हि पाकादीनां उपसंहृतनमानामपि क्रियात्वप्रसङ्गः । ते हि पर्यवसिता स्वरूपतयोप
संहृतनमा एव स्वशब्दैरभिधीयन्ते । तेषां पूर्वापरीभावविशेषात् क्रियात्वम् । अत एव ते
साधनभावेन तैश्च शब्दैरभिधीयन्ते, न साध्याभावेन । पाक करोतीत्यादौ हि साधनविशेष
नियन्धनाविभक्तिरपलभ्यते, द्वितीयानिवृत्तिरूप च साधनमुपपद्यते । नन्वेव, अस्ति पिद्यते
तिष्ठन्त्यादीनामपि न क्रियात्व प्रसज्येत्, यावता नेहापि क्रम उपलभ्यते । नयम्, अत्रापि क्रमस्य
प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—

कालानुपाति यद्रूप तदस्तीत्यपदिश्र्यते । परितस्तु परिच्छिन्ना भाव इत्येव कथ्यते ॥

एव विद्यते तिष्ठतीत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, कालाधिकारे चतुर्दशपतो वणयित्वा । नापि
गणश क्रमजन्मताधिध्रयणादीनामुत्पद्यमान, प्रध्वसित्वाद्ययोग्ये समूहानुपपत्ते । तदभावे च

कथमिव मित्रेषु मित्रशब्दो वर्ततां पचतीति । उच्यते, क्रमोपजातावयवपरिच्छेदप्राप्तसंस्कारान्तं हि यदा सकल क्रियाकलापत्ते कलयति, तदा प्रत्यय परिवर्तिसमुदाय एककार्यत्वादाहितभेदः पचतीत्यादिशब्दव्यपदेशनिमित्तं भवति । तथाहि, ओदनादिकार्यक्रियाकलापस्तिरोधाय भेदमभेदेन व्यपदिश्यते । पचतीति फलस्य च सकलक्रियावयवसाध्यत्वात् साधनभावेनापि स एवाऽपेक्ष्यते । तदनन्तर्गतास्त्वधिभ्रयणादयः प्रत्येक फलमभिनिर्वर्तयितुमपर्याप्ताः पर्याप्तस्य समुदायस्य रूपसपादनार्थत्वासमुदायः प्रति गुणभूता विज्ञायन्ते । तदाह—

गुणभूतैरवयवैस्समूहमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

यद्येव पचतीति व्यपदेशो नोपपद्यते धातृपादानातीता न चानागता तदा वर्तमानकाल-विहित प्रत्यय प्रयुज्यते । न चाऽस्य क्रियाप्रतानस्येय व्यवस्था संभवति, अधिभ्रयणादीनां पूर्वापरीभावनियमात्, न चैक क्रियाभाग पचतिशब्दनिवन्धनः शब्दशक्तिस्वभावात् । न ह्युपात्त-क्रियावयवार्थप्रत्यायकशब्दो यथाभूतमर्थं प्रत्याययति, ततः कथमेकस्य—वर्तमानकालतां प्रत्ययोऽनुरूप्यते ? नैतदस्ति, शब्दशक्तयो हि मिश्ररूपामिश्रामर्थव्यक्तिमुपात्तभेदान् दर्शयन्ति, यतः पूर्वापरीभूतावयवसमुदायावग्रहरूपा बुद्धिर्यथावष्टरीत समुदायाकारमवयवेषु प्रत्ययस्येति तेऽवयवाः प्रत्ययेन समारोपितसमुदायानुरूपा पचतिशब्दाव्यासस्तः स्वरूपसन्निधानात् वर्तमानादिव्यपदेशमनुभूय प्रत्ययविशेषोत्पत्तिनिमित्तं भवन्ति । तथा हि, अमिसमीहितफल-क्रियायां फलोपजननसाधनभूतायां वर्तमानं पुमान् समुदायमेवाधाय चेतसि तास्त्ववयवक्रियासु प्रवर्तते । ततो ह्यस्य समुदायामिसन्धिसमुत्थापिता क्रियाभागा समुदायसंपादनार्थत्वात् समुदायरूपेणाध्यवसीयन्ते । तथाऽध्ययसितक्रियारूपैस्तु तस्य क्रिया क्षणस्य सन्निधानाद्वर्तमान कालविहित प्रत्यय प्रयुज्यते पचतीति । अत्र चोत्पन्नमात्रप्रयुक्तत्वात् सर्वे क्रियावयवा वर्तमाना न समवन्तीति स्फुटमेवावसीयते, किन्तु प्रत्येक समुदायिषु समुदायाध्यासेन प्रयुज्यते पचतीति । अधिभ्रयणाद्यवयवक्रियासमुदायवचनेषु पचादिषु यस्मिन्नवयवेऽध्यारोप्य समुदायोऽधिभ्रयणादि निश्चित्यन्त प्रत्याच्यते, तत्कालप्रत्ययोऽनुवर्तते । तत्र यदा वर्तमानावयवे समुदायाध्यासस्तदा पचतीति भवति । यदा तु भूतभविष्ययोस्समूहारोपणे तदाऽपाक्षीत् पश्यतीति । तदुक्तम्—

ममूहस्त तथाभूतः प्रतिभेदः समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥

समुदायस्य च समुदायिषु प्रत्येकपरिसमाप्ता निदर्शनं, ग्रामो दग्धः, पटो दग्धः, इति । यदि ऐकस्मिन्नंशे समुदायो न स्यात्, पाणिमात्रस्याङ्गुलिमात्रस्य वा चण्डालत्वविरहात् चण्डालपाण्यङ्गुलिस्पर्शनैवोच्येत चण्डालस्पृष्ट इति । न चाङ्गुलिचारेणाङ्गिनो विकृतिलक्ष्यते, अक्ष्णा काण इति । तदुक्तम्, अवयवे हि स्पृष्टे समुदायोऽपि स्पृष्टो भवति, अवयवे हि कृतं लिङ्गं समुदायस्यापि विशेषकं भवति यच्च समुदायः सोऽवयवाद्य व्यभिचरति । तस्य विशेषक

यथा—गोस्तद्वयनि कण्ठेऽपि हृत लिङ्ग गोरेव विनोपक न भोमण्डलस्येति । तद्वयमुक्ते किमुक्तं भवति उपात्तममाधिभ्रयणादिविहित्यतानामवयवयाना समुदाय एवतिविधेति ? तर्हि, चिरजीवतु भवान् भवतैव प्रतिज्ञाता नैव क्रिया प्रत्यक्षति । तस्मादुपात्तक्रिया क्रियावयवास्तदस्य क्रियासहातस्य केचिदवयवा निवृत्ता, केचिदनिवृत्ता, ऋद्धिदय प्रत्युपस्थित । उपस्थितविषया चभुरादय, ततोऽथ क्रियाकलापादय प्रत्यक्षयितु चभुरादिभिरभिसम्भवात् न व्यतीतानागत रूपस्यासत क्रियावयवस्य सदासदानुपातिना कारणग्रामेण सयन्धो, न वाऽनधिगतन्द्रियसम्बन्धस्य पदार्थस्य दर्शनपरिच्छेद्यता सम्भवति । तदुक्तम्—

नमात्सदसता तेषामात्मनो न समृद्धिता । सद्भस्तुत्रिपयर्गान्ति सन्ध चञ्चुरादिभि ॥

दर्शनाभिमान कथमिति चेत्, यथा गौरश्च इत्येवमादिषु पदेषु गकारादयो घणभागाः क्रमरूपानुविधायिना व्यत्याशुपजन या प्रातर्यागपद्यासङ्घातरूपेण न पार्यन्तऽवधारयितु, इन्द्रियावयवया पुञ्या तस्या प्रत्युपस्थिताक्षरावसायशक्त पूर्वोत्तरभागयोरस्वरूपशोऽह । सममि हितावयवपरिच्छेदप्रापितातिशयात् शुद्धय स्वानुरूप स्वरकारपरपरामर्शत समालोचितविशेष घणभागानुपजनयति तस्यामुकीणशुद्धिमिव तत्पद समुदायात्मना निरूप्यते । तदाह—

यथा गोरिति सङ्घातस्तरां नेन्द्रियगोचर । भागशस्त्वपलब्धस्य बुद्धौ रूप निरूप्यते ॥

कात्पनिकस्तु युगपद्ग्रहणामिमान प्रत्यक्षभ्रमनिबन्धनम् । यथाऽलतास्य विद्वद्विश्वशते देशे नैरन्तर्या न परिवृत्तिरूपमपि रामणावधारयन्नयनावसितकालमेदा युगपत्सकलदशव्यापि परिच्छिन्दप्रप्यसति, चक्रमिति यथा क्रमवन्त क्रियाभागा भ्रमेणैवावसिता लघुतर परिवर्तित्वा दनवधृतकालमेदैर्युगपदवाध्यवसीयत, यथाऽध्यवसाय च दर्शनाभिमानमुत्पादयत प्रत्यक्ष व्यवहार वर्तयति । यदुक्तम्—

इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तो भेदागोपनिपातिभि । अलतचक्रद्रूप क्रियाणा परिवर्तितम् ॥

अप्रत्यक्षैव तु क्रिया । यदाह महामाध्यकार — क्रियाणामेवमत्यन्तापरिच्छा अशक्या निदर्शयितु, यथा गर्भो निवृत्तिरित्यसाधनुमानगम्येति । ननु प्रत्यक्षप्रवृत्तौ सयन्धग्रहणमावात् कथं क्रियाविषयेऽनुमान वर्तते ? नप दोष, धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधाना प्रत्यक्षत्वम् । एकैकस्य तु लक्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या सङ्गलभ्य एवतीति प्रयुज्यते, यदाप्येकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगलदा तत्र समूहारोपणम् । यदाह—

पूर्वोत्तरैर्यदा भागेस्ममपस्थापितक्रम । एकस्मोप्यसदध्यासादारुण्यात्तेरभिधीयते ॥

यश्चापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्त प्रतीयते । तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्द केवलेन प्रयुज्यते ॥

न त्वेवमिन्द्रियैरमिसंयन्वात् सरूपसन्निधानाय वर्तमानव्यपदेशाच्च कथमप्रत्यक्षत्वं क्रियायाम् ? उच्यते, नेह वस्तुर्थो निरूप्यते, अपितु शब्दार्थः । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां यः प्रकृत्यर्थोऽवस्थाप्यते, या क्रियावचनस्य धातुसज्ञा, नासौ शक्या साक्षादुपलब्धुम् । तत्र हि आचार्याणां मतमेव, एके मन्यन्ते—अधिभ्रयणादीनां समुदायो बुद्ध्या निगृहीतः, एकत्वेन स पचतीत्यादीनां वाच्य इति । न च समुदाय पचतीति प्रयुज्जानः प्रत्येकमधिभ्रयणादिषु प्रत्यस्यति, प्रत्ययाश्च न समुदाय इत्येवं रूपं प्रत्यस्यन्ति । नाप्ययं चाय चेति संवन्धिनो बुद्ध्यावगृह्णाति । किं तर्ह्याभितरुमनिरूपमिष प्रत्येकमवयवेषु प्रत्यस्यस्य पचतीति प्रयुक्ते, तदा तस्यैव समीहितं भवति, अधिभ्रयणाद्यनुपूर्वा फलमोदनादि निर्धर्तयितव्यमिति । यथा प्रथमक्रियासंभाने पचिरित्येवाध्यवस्यति नाधिभ्रयणमिति । इतरथा होव प्रयोगस्तस्याधिभ्रयतीति यदाचाधिभ्रयणे निर्वृत्तेनागते वा भूतमधिष्यत्कालामिधायिनं शब्दं प्रयुक्ते, तदा समुदायरूपप्रत्यासेनैव तमवयव-बुद्ध्या निगृह्य प्रयुक्ते अपाक्षीत्, पक्षयतीति । न त्वधिभ्रयणरूपेण, अन्यथा होव प्रयोगस्त्यात् अध्याधिभ्रयत्, अधिभ्रयिष्यतीति । एवमापनेपि च घटने वा समूहिनः समुदायरूपप्रत्या धातुत्वादेव व्यपदेशात् । पचत्यपाक्षीत् पक्षयति, एव भूतस्त्रार्थात्माऽधिकृतस्साधनतन्त्रसाध्यावस्यः शब्देन प्रक्रान्तोऽशक्य उपलब्धुः, यथा—गौरिति गकारैकारविसर्जनीया एवोपलभ्यन्ते । समुदायलु बुद्धिनिर्ग्राह्य एव, तथा पचतीत्यादिव्येवाधिभ्रयतीत्यवयवादिषु अवयव एव हस्त-प्रसरणस्थालीविन्यासादयोऽशब्दवाच्याः प्रत्यक्षा एव । यावदपकर्षपर्यन्तप्राप्ता क्रियेति सापि नाप्रत्यक्षे क्रमरूपे समुदाये आख्यातशब्देनामिधीयते । अपकर्षपर्यन्ता चैकमरूपेण नाऽवगृह्णादिति अवाचक एवाख्यातशब्दः यथा—श्लोकशब्दः प्रयुज्जानो भागं पदं पदरूपेणावगृह्णाति न तदा श्लोकस्तमुच्चार्यते इति प्रयुक्ते । यदा त्वाश्रितोत्तरप्रयन्धमवगृह्णाति तदा श्लोकशब्दं प्रयुक्ते । एव कृत्वा निरुक्तेषु पूर्वोपरीभूतं भावमाख्यायते नाचष्ट इति । अन्येषां दर्शनं यद्विचटनं तण्डुला-वयवानां तण्डुलावयवभेदो विभागः, यदनन्तरं मा भवादयो निष्पद्यन्ते । तद्यदाऽधिभ्रयादिषु प्रत्यस्तरूपं भवति तदाऽप्यानेनामिधीयते । तत्र यदुपलभ्यतेऽधिभ्रयणं तदशब्दवाच्यं, कारक-निराकांक्ष यच्छब्देनामिधीयते तदनिष्पन्नं, साधनतन्त्रमप्रत्यक्ष निष्पन्नानिष्पन्नयोश्चैकात्म्या-त्मापत्तौ पचत्यादिशब्दप्रयोगः । स चायमेवंरूपोऽर्थात्मा गुणक्रियाणां पौर्वापर्यात्मनां पूर्वो न परश्च पूर्वोपरीभूते व्यपदिश्यते । अन्ये तु विचटनमेवाधिभ्रयणादिरूपं प्रतिपन्नाः, न रूपशून्याधि-भ्रयणादीन् प्रत्यस्तविचटनरूपानादुष्ट क पुन पचे प्रधानार्थः योऽसौ तण्डुलानां विह्वलितः ?

अथवा यदमिसधिपूर्वकं प्रेपणमन्वेपणं वा स सर्वः पच्यर्थे इति सर्वेस्मिन्नपि दर्शने यथा—भूताख्यातशब्दो न क्रिया प्रकल्प्यते । तथाभूतायास्सिद्धमप्रत्यक्षमिति फलेनैव समधिगमो युक्तं कथमिति चेत्, इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति, कदाचिन्न भवति, यस्मिन्निमित्ते सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति । सा नूनं क्रियायां देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे

भवति । सा नूनं क्रियेति द्वितीयहेतुमत्या सोऽप्यथ इति चेन्नप्रम्, इह कस्यचिदपि बुद्धि
न्यात्, असत्येषाऽस्मिन्निमित्त पक्षत्यादिवुद्ध्य प्रवर्तन्ते, यथा मृगवृष्णिवादिष्विति तदनेन
निर्वर्तयति । मृगवृष्णिवादिभ्यो हि तृन्मिमलापक्षपण घर्मापनोदनादि न फलं निवर्तते,
असवगतया हि दधदत्तपाटलिपुत्रयोगमनक्रिया तरनरन्तयणावस्थानरूप फलमुपलभ्यते ।

अथवा एतदयं प्रतिपद्येत, शक्तिवृत्ता पक्षत्यादया विज्ञाया स प्रत्ययाश्च इत्यु, न क्रिया
वृत्ता इति । तदनेन निर्वर्तयति, याथा तेषदत्त इह भूत्या पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रियेति ।
यदि हेतु शक्तिवृत्तास्स्यु शक्त्यनन्तस्त्वय पाटलिपुत्रेण प्राप्तिरस्यात् । न च भवति तस्मात्
शक्तिवृत्त नाभ्यन धर्मेण, यस्य फलं दशांतरप्राप्तिरिति ।

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् । मा नेत्रार्थमामत्वे प्रवृत्तिरनपायिनी ॥
सामान्यभ्रता धात्वथस्सा पुनः प्रमिज्यते । ततो व्यापाररूपेण सात्ये पर्यवतिष्ठते ॥
प्रवृत्तिस्साधनानां सा प्रथमान्तमनारम्भम् । शक्तिरेवाधिकरणे स्रोतोवदपवर्षति ॥
अपूर्वं कालशक्तिरा क्रियाया काश्चेत्त वा । तमेकं लक्षणं भागं केचिदाहुः कथञ्चन ॥

सा तु यथा अस्ति भवति करोतीत्यादिक्रियावच्छेदे भेदाभिज्ञाऽपि भिन्नेव प्रकाशत,
तथा क्रमरूपोपादानान्नित्यमथ कालस्यन्धापाधिभूतभूतमविव्यदादिव्यपदेशमासादयति । क
पुनरयं काला नाम ? नियम क्रियान्तरावधूतपरिमाणव्यवच्छिन्ना या क्रियापरिच्छिन्नहेतु काल,
कथं पुनं क्रिययश्च क्रियापरिच्छिन्ति ? श्रूयताम् । इह तु क्रिया काश्चित्क्रियान्तरं कश्चिद्ब्रह्मैव
परिमीयन्ते । यथा— अर्धादीनां गतयः यथा च गोदाहादयः, तथाऽसदादिव्यापाराः । यथा—
पुरपायुपादयस्तत्रावधूतपरिमाणान्तरितरा परिच्छिद्यन्ते, यथा—द्विषस गच्छति, वर्षशतं जीव,
ओदनपाकमास्ते, गोदोहं स्वयिति । तत्र परिच्छिदकालव्यवहारं वर्तयति, यथा—सधिमृगदया
विरक्तमपपर्यन्तं क्रियाप्रपञ्चो न्यस्य, स एवास्तमयाऽऽ पुनरुदयावसानो निशा, सर्वाकर्षणाणां
सदपरिवृत्तिरहोरात्र, कलामिरि-होराव्यायनं परिक्षया वा पक्ष, चन्द्रस्य सकलनक्षत्रातिक्रमो
मास, सूर्याच्चन्द्रमसो गतिविभागादेकाहोरात्रक्षयं ऋतु, रवर्दक्षिणत उत्तरतो वा गमनमयन,
गृहस्पतेरेकराश्रयतिक्रमस्सर्व सर इति । नन चोक्तानुक्तं क्रिया काणेऽवच्छिद्यते । यथा—दिव्य
दिव्य, दिवसा निशाचाहारात्र, पञ्चदशाहारात्र पथ, पथद्वय मास, मासद्वयमृतु, ऋतुत्रय
मयन, मयनद्वय सवत्सर, पञ्च सवत्सरा युगम् । युगानि द्वादश कल्प, कल्पशतानि द्वादश
महाकल्प, महाकल्पपञ्चतुयुगं, चतुयुगानि द्विसप्ततिर्मेन्वन्तरम्, म व तराणि चतुर्दश ब्रह्म
दिवस, तावदेव तन्निशा प्रलय, तन्मानन वषशतान्न ब्रह्मणोऽपचगा महाप्रलय । यथा वा
सूर्यस्य भग्नभोगो वर्षे, राक्षभोगा मास, मासविंशशो दिन, दिनपञ्चशो कला, कलापञ्चशो

विकला, विकलापक्ष्यंशः तत्परेति । तत्र यथा—रजतान्यधिकरणगौरवमवधूतपरिमाणद्रव्यान्तर-
संबन्धसमुत्कीर्णरेखस्तुलादण्डः । रेखासु सत्रावस्थानफलशः कर्पशोभा परिच्छिनत्ति । तथा
कालदिनादीन्यवस्थानवशेन मागश कालान्तर परिच्छिनत्ति । परिमाण परिमिमीते क्रिया
नियमैः कालावच्छेदनियमः यथा—परिमाणो स्ववष्ट्यप्रदेशो कमलक्षणः, पश्मसंपातो निमेषः,
इत्यक्षणे इयधिमेषो वा नाडिका, द्विनाडिको मुहूर्तः, पादोनचतुर्मुहूर्तो यामः, यामाष्टकमहोरात्रः
इति । शुद्धवच्छेदेन वा कालपरिच्छेदः, यथा—अर्कस्य उदयाविदूरता प्रत्यूषः, पुरपभूप्रदेशता
दीर्घता पूर्वाह्णः, तपमा मध्याह्नः, परावृत्त्य दर्शनमपराह्णः, अस्तमयासन्नताभिसन्धिः सन्ध्येति ।
रात्रेः प्रातश्मो निशामुखः, निशामुखाद्वात्रेस्तुयांशः, अर्धरात्रमुभयतो निशाष्टमो निशीधः,
निशीधोत्तावगमाश्रमपररात्रः, परतो निशावशेषः प्रभातमिति क्रियाविशेषैः कालविशेषावगमः ।
तथाहि—

शयाने शेरते रात्रौ दिवा जाग्रति जाग्रति । जगत्प्रदीपे पद्मानि कलत्राणीव भर्तरि ॥
रतान्तकालकान्तस्त्रीद्विग्विलासैकसाक्षिणी । निशा नीलोत्पलानीके निमीलति निमीलति ॥
चञ्चलप्रचुम्बिताताम्रचूतांकुरकदम्बकैः । कथ्यते कोकिलैरेव मधुर्मधुरकूजितैः ॥
दिवाकरकरालातपातनिर्दग्धवीरुधः । मार्गांसमल्लिकामोदा भाविश्रीभस्य शसिनः ॥
शिखण्डिमण्डलारब्धचण्डताण्डवडम्बरैः । प्रावृडाख्यायते मेघमेदुरैर्मेदिनीधरैः ॥
मौलिकाकारविस्तारि तारानिकरचित्रितम् । शरत्पिशुनतां याति यामुनाम्भोनिभं नभः ॥
आयामियामिनीभोगसफलाभोगविभ्रमाः । हेमन्तमभिनन्दन्ति सोष्माणस्तृणीस्तनाः ॥
आस्कन्दनदलत्कुन्दकलिकोत्करदन्तुराः । वदन्ति शिशिरं वातास्तुपारकणकर्कशाः ॥

वात्ययौवनकौमारयौवनादयो मौग्यमाध्यप्रागहमाद्यश्च क्रियाविशेषव्यङ्ग्याः कालविशेषा-
प्य । वयो हि देहिना वत्सरादिभिः कालभेदः, वयोनिमित्ताश्च तेषां मौग्यादय इति । उच्यते—

उत्तालालकभञ्जनानि कवरीभारेषु शिक्षारसो ।

दन्तानां परिकर्म नीविनहनं भ्रूलास्ययोग्याग्रहः ॥

तिर्थग्लोचनवल्गितानि वचसा लेकोक्तिसङ्क्रान्तयः ।

स्त्रीणां म्लायति शैशवे प्रतिकलं कोऽप्येव केलिक्रमः ॥

व्यसनोत्सव नित्यनैमित्तिकक्षणप्रतीर्णचन्द्रोदयचन्द्रास्तमयप्रभृतयश्च कालव्यपदेशभाजो
गोदोहादिवहेदितव्या । अपिच, परावरचिरक्षिप्रक्रमोत्क्रमविभागवान् । कालक्रियाविशेषाभिव्यङ्ग्य-
रीतिः प्रतीयताम् । तथाहि, उत्पत्त्यादिक्रियाणां प्रथमत्वे परः तथेय बाला ज्येष्ठा च वैपरीत्ये

पुनरपर यथैवा प्रगल्भा कनिष्ठा च । साधनाना मन्दसपातित्वे चिर यथा—घट्यति कालः, भोक्ष्यते तालफलं, तदन्यथात्वे क्षिप्रं यतो भिन्नश्च यशस्वरी, शिरागतश्च प्रमाणं, त्रियाणा अर्पावर्पाप्ये युगपत्, यथा दिवसाग्रतो निशा, निशाग्रतो दिवस इति । सेषं घट्णुनदशति पाकप्रमया स्वामाषिणी मित्रंय, त्रियापरिच्छेदहेतु कालः । त्रियाश्च ता भविष्यन्ति घटमाना अव्यक्ताश्च । तत्र व्यतिपतितसाधनभूता यथाऽपाक्षीदिति, अनागताऽसन्निहितसाधना च भविष्यति यथा पश्यतीति, अघाता अप्रच्युतस्वरूपा घटमाना यथा पचतीति, अनिर्धारितविशेषा अव्यक्ता यथा पचेदयमिति, तन्निगन्धनश्च लोभ, अधभ्य, परभ्य, परेषु, अन्येषु, उभयेषु, इदानीं, पतर्हि, पपम, पक्ष्, परारि, शम्भत्, स्व, भूः, सद्यः, पुरा, ह, स, यापत्, तदा, यदा, अन्यदा, एकदा, नरेति व्यवहारः सुटादीना भूतादिषु स्मरणमिति ।

अन्ये पुन त्रियाव्यतिरिक्तमनुद्यास्तमयमभिप्रमनषष्टिप्रदेशं च द्वयं पृथग्विधाने कशति शतसहस्रपाकायतनं जगत्प्रवृत्तिनियमकारणं त्रियापरिच्छेदहेतुमदृष्टाद्यप्यत्र कालमाचक्षते, स च त्रियापरिच्छेदं किलेति । केचिदाहुः—नित्यो व्यापी स्वप्रति भूतमविध्यति त्रियासमावेशात् । आकाशकृत्प एको द्रव्यात्मा भिद्यते कालः, तद्यासमीचीनमेवेति वृत्तम् । त्रिया हि साध्यव्यात् साधनमेवापन्नते । न च त्रियापिशिष्टस्यापि द्रव्यात्मनः कालकारकेण सन्धौ घटते, द्वयोरपि सिद्धत्वात् । तस्माद्व्ययरूपे त्रियारूपे वा कालं त्रियामेव विशेषयति । स च तद्विशिष्टा कारकविशेषमुपतिष्ठते । यदाह—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारित्वे तथा भूयसि वर्तते ॥
 कलाभिः पृथगर्थभिः प्रविभक्तं स्वभाजतः । केचिद्बुद्धानुमधानलक्षणत्वं प्रचक्षते ॥
 सत्तालक्षणमन्ये तु क्षणरूपं तथाऽपरे । देवतावस्तुशक्त्यात्मस्वरूपमपरे त्रिदुः ॥
 तमस्य लोक्यन्त्रस्य स्रग्धारं प्रचक्षते । प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां वृत्तिर्या तस्य शाश्वती ॥
 तथा त्रिभज्यमानोऽसौ लभते नमरूपताम् । तृणराजस्य वा वृद्धिस्त्वचिसारस्य वा दधत् ॥
 चिरक्षिप्रादिभेदे च कालकृत्वं निरूप्यते । न्यतिरमेऽपि मात्राणां न तस्यारितं व्यतिरमः ॥
 नियन्तृगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन । दूरान्तिरव्यग्रस्थानमध्वादिकरणं यथा ॥
 चिरक्षिप्रव्यग्रस्थानं कालाघ्निरूपं तथा । त्रियोपाधिसं यथा भूतमभिप्रियद्वर्तमानता ॥
 पराजगन्निर्मागार्थं सा शक्तिः प्रतिपाद्यते । भूतानां चैत्रयद्रूपं रूपं यद्वाविनामपि ॥
 सुदुर्दर्शं इवादर्शं कालं एवोपन्यस्यते । त्रियाभेदाद्यथैकस्मिन्तक्षाद्याख्या प्रवर्तते ॥
 त्रियाभेदात्तथैकस्मिन् नृत्वारव्याचोपजायते । त्रिषिष्टमपि घटतं तमुपादायावत्कल्पते ॥
 कालः कालविदामेकः कालादिप्रविभक्तये । तृणपर्णलतादीनि यथा स्रोतोऽन्यमपि ॥

प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावता तथा । प्रारम्भावेशनिष्ठासु स्थितिप्रतिपत्तिषु ॥
साम्योत्कर्षापकर्षेषु निमित्त काल इष्यते । संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ॥
समिन्नस्तैर्व्यवस्थाना कालो भेदाय कल्पते । प्रतिव्यवस्थं कालस्य व्यापारो न व्यवस्थितः ॥
कालो वा विश्वरूपात्मा व्यापार इति कथ्यते । क्रियावच्छेदहेतुं वा क्रियावच्छेद्यमेव वा ॥
काशान्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते । तस्य व्यक्तस्वरूपस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ॥

भूतादयो महाभेदा यान् लोको नातिवर्तते ॥

के पुनस्ते यान् भूत उपाधौ लुडादिविषयानुदहरिष्यामः । तदेतत् द्रव्यात्मनः क्रियात्मनो
वा क्रियापरिच्छेदिन कालस्य स्वरूपमभिहितम् । अथापरमपरिमेयात्मनो देवतादिरूपस्य
स्वशक्तिनिमित्तविश्वप्रवृत्तिपरिच्छेद्यस्य तस्य परिच्छेदिनो वा क्रियाहेतुशक्त्यायतनभूतद्रव्यरूप-
परिणत निवृत्तं वा, न समस्तनिवृत्तसमग्रानुग्रहादिनित्यनैमित्तिकादिरूप स्वरूपमस्ति । तत्पुरस्तात्
प्रतिपादितं, अप्रतश्च विशेषतः प्रतिपादयिष्यत इति नेह प्रतन्यते, सवन्धावच्छेदार्थं तु त्रैशतो
अभिधीयत इति । तत्प्रमेदाद्रव्यरूपोऽपि कालश्चतुर्धा—नित्यो, नैमित्तिकः, स्वाभाविको, वैपरा-
मर्शिक इति । तेषु नित्यश्चाश्वतिको वैकल्पिकः नैयोगिकश्च त्रिधा । नैमित्तिकोऽपि औद्योगिकः
औपयोगिकः प्रायोगिकश्चेति त्रिविधः । एव स्वाभाविकोऽपि आगन्तुकः नैसर्गिकः सांसर्गिक इति
त्रिधा । वैपरामर्शिकोऽपि सङ्कीर्णः प्रकीर्णो विप्रकीर्ण इति त्रिविधः । तेषु क्षणनिमेषनाडिकामुद्धत-
प्रहराहोरात्रस्वरूपश्चाश्वतिकः, अथ हि शब्दप्रवर्तमानो नावधिविशेषमपेक्षते । यथा—

क्षणे निमेषे नाड्या वा मुहूर्ते प्रहरेऽह्नि वा । गते त्वमेप्यसीत्युक्ते रूरोध पथिकं प्रिया ॥

दिनरात्रिपक्षमासत्वंयनरूपो वैकल्पिकः । अयं हि सूर्योदयादिविशिष्टमवधिमपेक्षमाणो
विकल्पाय प्रभवति । यथा—

दिनानि रात्रयः पक्षमासावृतुरथायनम् । जरा वै यद्यदङ्गानां तत्तत्प्रेम्णो रसायनम् ॥

संवत्सरपङ्ककल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयरूपो नैयोगिकः । अथ हि बृहस्पतितारायनमु-
मधनग्रहणां राज्यादिवृत्तिविशेषाविशिष्टमेवावधिमपेक्षमाणः प्राणिनो विशिष्टासु प्रवृत्तिषु नियुक्ते ।
यथा—

संवत्सरैर्युगैः कल्पैर्मनुभिः प्रलयैः क्षयैः । हीयते हि जगत्सर्वमेकः कामो न हीयते ॥

तेऽमी शाश्वतिकवैकल्पिकनैयोगिकाख्योऽपि कालभेदा नित्या उच्यन्ते, नित्यरूपेणैवानि-
वारितप्रवृत्तिवात् । प्रातः प्रन्यूपप्राह्मपच्याहापराहसन्ध्यारूप औद्योगिकः । अयं ह्युपेक्षितहविर्भाग-
पौर्वापर्यावाधि प्राणिनां प्रबोधोत्थानस्नानमोजनप्रसाधनविहारादेरद्योगस्य निमित्तं भवति । यथा—

प्रातः प्रत्यूषयोरस्नाति भुङ्के सन्ध्यापराह्नयोः । प्राह्णमध्याह्नयोर्युना शेते मनसि मन्मथः ॥

अथ ह्यपेक्षितरात्रिविभागपूर्वावर्षावधि कामिना दूतीसप्रेषणप्रेक्षानिद्रासुषप्तमुषानामि-
सरणादेरुपभोगस्य निमित्तं भवति । यथा—

निशामुखे प्रदोषे च निशीथापररात्रयोः । इन्दोः प्रकाशे नाशे वा मुतः कामो त्रिविध्यते ॥

शरद्धेमन्तशिदिश्वसन्तग्रीष्मरूप प्रायोगिकः । अथ ह्यपेक्षितस्यत्सरविषुर्षावर्षावधि
प्राणिनां कामवृत्तचित्तवैकृतानां प्रयोगनिमित्तं भवति । यथा—

शरद्धेमन्तयोरन्यदन्यद्वर्षावसन्तयोः । हिमर्तुग्रीष्मयोरन्यदकामावस्था प्रवर्तते ॥

तेऽमी 'त्रयोऽप्यौद्योगिकौपयोगिकप्रायोगिका कालभेदाः नैमित्तिका, नित्याद्येभ्येषा
मुद्योगादेर्निमित्तत्वात् । मद्ग्रमदाभ्युदयोः स्वव्यसनपरिहाराभिरूप आगन्तुक' । स हि विशिष्ट
क्रियापनिपातादिकमवधिमपेक्षमाण प्राणिना मद्ग्रमदादिरूपेण यागच्छति । यथा—

मद्ग्रमदहर्षेषु व्यसनेषूत्सवेषु च । परिहासेषु च प्रायः कामस्तामान्यमर्हति ॥

वात्पकौमारयौवनमौग्यमाध्यस्थप्रागतभ्यादिरूपो नैसर्गिकः । अथ हि यद्यौभानादिकं
विशिष्टमेवावधिमपेक्षमाणः प्राणिनां निसर्गत एव भवति । यथा—

मौग्यप्रागतभ्यमाध्यस्थवात्यकौमारयौवनैः ।

आतिष्ठति पदैष्पद्भिः त्रिजातिः कामपट्पदः ॥

परापरयोगव्यचिरक्षिप्ररूपस्मांसर्गिकः । अथ हि प्रवृत्तिसाधनानां पूर्वापरत्वे सहकारवे
मद्ग्रीष्मप्रसमपातित्वे च क्रियास्वपेक्षमाणो मिथः ससर्गाव प्रभवति । यथा—

क्रमेण युगपत्पूर्वमग्रतो द्राक् चिरेण वा । समासजन्त्यश्रेतांसि न ज्ञायन्ते स्मरार्तयः ॥

तेऽमी आगन्तुकनैसर्गिकसांसर्गिकास्त्रयोऽपि कालभेदाः स्वाभाविका उच्यन्ते, स्वभावात्
प्रयतमानत्वात् । देश्यक्रीडाकेलिकेलिद्युतवतगोष्ठाविप्रेक्षादिरूपस्सद्गोष्ठा । स हि विशिष्ट त
तमवधिमपेक्षमाणस्सभूय प्रवर्तितस्सद्गोष्ठा एव भवति । यथा—

व्रतेषु गोष्ठाप्रेक्षासु केलिद्युतेषु केलिषु । देश्यक्रीडासु चानङ्गः पुनरङ्गेन युज्यते ॥

विधिवत् दीर्घिकोद्यानसौधक्रीडादिदर्शनरूप प्रकीर्ण । स लोकस्य वा परिमितपरिवारस्य वा
विशिष्टावधिक एव प्रकीर्णकन्यायेन यदाकदाचिदुत्पद्यते । यथा—

वित्रितदीर्घिकोद्यानसौधाक्रीडादिदर्शने । लताव्रेमोपवेशे च कामः कामेन युज्यते ॥

अष्टमीचन्द्रकेन्द्रोत्सवयक्षरात्रिकुन्दचतुर्थीसुवसन्तकमदनत्रयोदश्यादिरूपो विप्रकीर्णकः । स हि विशिष्टमष्टम्यादिकालभेदाधिमपेक्षमाण कामिभिर्निर्वर्तयते । समस्तेष्वपि देशेषु विप्रकीर्ण इव दृश्यते इति । यथा—

अष्टमीचन्द्रके कुन्दचतुर्थ्या सुवसन्तके । हररसरार्चा शक्रार्चा यक्षरात्रिषु वर्धते ॥

स एव कालः कात्स्न्येन द्विरूप इव दर्शितः ।

क्रियापदैकवाच्यो यः क्रियायास्साधनं च यः ॥

किं पुनस्तसाधनं स्वपराधितक्रियाभिनिर्वृत्तिहेतुशक्तिमद्रव्यं, यद्रव्यं कारकमित्याचक्षते । कारकशब्दश्चायमव्युत्पन्न क्रियानिमित्तबन्धनो लोकतस्मिन् करोतीति वा कारकशब्देन शक्तिमद्रव्यमुच्यते । तथाहि—

निष्पन्नमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षाया करणादित्वसम्भवः ॥

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते । अयमस्मादियं त्वस्मदिति भेदविवक्षया ॥

शक्तिमात्रा समूहस्य विश्वस्थानेकधर्मिणः । सर्वथा सर्वदाभावात्कचित्किंचिद्विद्वद्यते ॥

सर्वत्र सहजा शक्तिर्यावद्रव्यमवस्थिता । क्रियाकालेत्वभिर्व्यक्तिराश्रयः परकारिणी ॥

साङ्गसंयोगिनः पाशादन्याना वारणा यथा । व्यज्यन्ते विजिगीषूणां द्रव्याणां शक्तयस्तथा ॥

तैक्ष्ण्यगौरवकाठिण्यसंस्थानैः स्वैरसिर्गदा । भेद्यं प्रतिव्याप्रियते शक्तिमारुह्यते तदा ॥

स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तेर्निमित्तं शक्तिरिष्यते ॥

तत्त्वे वा व्यतिरेके वा व्यतिरिक्तैव सोच्यते । शब्दप्रमाणको लोकस्स शास्त्रेणानुगम्यते ॥

तत्र शक्तिमतो द्रव्यस्य कारकाख्यायामवान्तरव्यापारनिबन्धनाः यदुपाख्या भवन्ति, कर्ता, कर्म करणं सप्रदानमपादानमधिकरणं चेति । तेषु स्वतन्त्रं कर्ता, किं पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं, यत् करणादीनि प्रयुङ्क्ते, न तैः प्रयुज्यते । तानि न्यक्नोति, न तैर्व्यक्रियते, न तैर्निर्वर्तयते, तानि तानि निर्वर्तयति, तानि प्रतिनिधत्ते न तैः प्रतिनिधीयते । तेभ्यस्स प्रथममात्मानं लभते, न तानि । तस्मात् स तैर्विनाऽपि दृश्यते, न तानि तेनेति । तदाह—

प्रागन्यतश्शक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तना ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आरादभ्युपकारित्वे प्राधान्यं कर्तुरुच्यते ॥

कथं तर्हि न्यक्कृतेषु करणादिषु कारकत्वं स्वव्यापारे प्रधानव्यापारे च स्वान्वयात् ।

गुणक्रियाणां कर्तारः कर्त्रा न्यक्कृतशक्तयः । कारणत्वादिभिर्जाताः क्रियाभेदानुवादिभिः ॥

व्यस्तायामपि सपूर्णस्वव्यापारैस्समन्वितः । स्वातन्त्र्यमुत्तरं लब्ध्वा प्रधाने यान्ति कर्तृताम् ॥
यथा राज्ञो नियुक्तेषु योद्धृत्वं योद्धृषु स्थितम् । तेषु वृत्तौ तु लभते राज्ञा जयपराजयौ ॥
तथा कर्त्रा नियुक्तेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु । कर्तृत्वं करणाद्विर्वरुत्तरं न विरुध्यते ॥

कर्त्रादीनां च पण्णामपि प्रत्येकं विप्रकारत्वाद्दृष्टादशप्रमेदा भवन्ति । तत्र कर्त्रा स्वतन्त्र ,
हेतुः, कर्मकर्ता च, कर्म निघर्त्यं विकार्यं प्राप्य च, करणं दायाभाभ्यन्तरं दायाभ्यन्तरं च,
समदानं ददातिकर्माप्य कर्ममात्राप्य विधाप्य च, अपादानं निर्दिष्टप्रियमनिर्दिष्टविषयमुपात्त-
विषयमपक्षितप्रियं च, अधिकरणं वैपयिकर्माण्येविक नैमित्तिकं चेति । तत्र कर्तृमेहेषु
स्वतन्त्रं समर्थाऽसमर्थसमर्थासमर्थं, सवन्धोऽसंवन्धसमवन्धासवन्धश्च । तेषु समर्था यथा—
प्रजति, पचति, अस्ति, भ्येतते । असमर्था यथा—जायते, विरमति, नश्यति, विकरोति ।
समर्थासमर्था यथा—चैत्रस्य रुजति, चैत्रस्यामयति, चोर उररयति, चोर सतापयति । सवन्धो
यथा—प्रिय दृष्ट्वा सुखं भवति, रिपुं दृष्ट्वा दुःखमुत्पद्यते, रम्यं श्रुत्वा त्रिदृष्ट्वा जायते, रदं प्राप्य
रतिर्निघर्तते । असंवन्धो यथा—मेरौ दोग्धरि चरित्रीमश्रयो दुदुद्, पञ्चमिहले क्षेपं प्रामर्णाः
कर्षति, शैलेर्यान्मोकिरम्भोधिं यन्धयति, उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिप्सया सूर्यमुग्रमयति ।
सवन्धासवन्धो यथा—भवति पचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि
स्यात् । हेतुः कर्मप्रयोजकः कर्तृप्रयोजकः हेतुप्रयोजकः अहेतुप्रयोजकः हेत्यहेतुप्रयोजकश्च ।
तेषु कर्मप्रयोजको यथा—गा दोग्धिं पथ, पौरवं गा वाचने, गगांभूतं दण्डयति, काशान् कटं
करोति । कर्तृप्रयोजको यथा—यज्ञदत्तं पाचयति, माटरं पाठयति, मित्रा वासयति, कारीपोऽग्निं
अध्यापयति । कर्मकर्तृप्रयोजको यथा—आरोहयति हस्तिनं हास्तिपकः, आरोहयते हस्तिनं
हास्तिपकः, आरोहयते हस्ती, निपादयति क्रमेज्जकमाष्टिकः, अपयति यथागू यज्ञदत्ता, साधयति
भोदनं सूषकार इति । कथं पुनः आयति, सिध्यति ? कर्त्रोपयोगो कर्मकर्तृत्वे घटते । आति-
सिध्यतीति अकर्मका कर्मकर्तृविषयस्य पचेरथं प्रवर्तते । एतां पुनः प्राकृतं वाच्यार्थमाहत्तरिति ।
हेतुप्रयोजको यथा—अवीषदत् प्रवीणो वीणां परिवादकेन, अपीषदत् कठो माणवकं मादरेण,
अजिघ्रत् प्रियं कुसुमं कान्तया, अदुदुहत् गां यक्ष्यो गोपालकेन । कथं पुनः दुष्टिर्तां
कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वं दुहेरन्तर्भूतणिजर्थत्वात् वक्ष्यति हि—

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुहादीनां निजन्तवत् । सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं निजन्तनियमस्तथा ॥

इति ॥ अहेतुप्रयोजको यथा, सधर्मयति, अतिहस्तयति, अग्निपेणयति, उपश्लोकयति ।
हेत्यहेतुप्रयोजको यथा, पुत्रं उपाध्यायमध्यापयति, कन्यां नदीं न वतंयति, याज्ययाजकां
याजयति, कन्यावरौ विवाहयति ।

कर्मकर्ता विकर्मकर्ता प्रयोज्यकर्ता कर्मप्रयोज्यकर्ता प्रकृतिकर्ता विकारकर्ता प्रकृतिविकार-
कर्ता च । तेषु विकर्मकर्ता यथा—अवकिरते हस्ती, ग्रथते माला, प्रस्नुते गौः, चिकीर्षते कटः ।
प्रयोज्यकर्ता यथा—पाचयति देवदत्तेन, पाठयति विष्णुमित्रेण, भारयति भार वाहकेन,
कारयति कट वरुदेन । कर्मप्रयोज्यकर्ता यथा—आरोहयते निपाद करेण, लावयते पामर
केदार, दर्शयते राजा भृत्यैः, अभिवाद्यते गुरुदेवदत्तेन । प्रकृतिकर्ता यथा—काष्ठानि भस्मवन्ति,
महद्भूतश्चन्द्रमा, त्वद्भवन्ति जातय, मद्भवन्ति दायादाः । विकारकर्ता यथा—मूत्राय संपद्यते
यथागूः, अभ्यूषाय कल्पते यव, घटाय कपालौ भवतः, सुवर्णापिण्डं कुण्डले भवतः । प्रकृति-
विकारकर्ता यथा—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, वर्गाभवन्ति गावः, वत्सो वृषस्सपद्यते, बाला प्रगल्भा
भवति, । स एषोऽष्टादशप्रकारोऽपि अभिहितानभिहितप्रयुज्यमानाप्रयुज्यमानप्रसिद्धप्रकृतापेक्षि-
तौपचारिकप्रकल्पितानुस्यूतसामान्यादिभेदादनेकधा कर्तृभेदस्सभवति । तन्नाभिहितो यथा—
भवता कृत, तेन स्रुप्यते । प्रयुज्यमानो यथा—त्व पचसि, अह पचामि । अप्रयुज्यमानो यथा—
पचसि, पचामि । प्रसिद्धो यथा—वर्षति, हेपते । प्रकृतो यथा—भ्रंशु ववत्तु । अपेक्षितो
यथा—इत्याचक्षते, यमयुङ्क्त । उपचरिनो यथा—धनुर्विष्यति, मञ्ज्वाः क्रोशन्ति । प्रकल्पितो
यथा—आत्मनोऽपि नात्मानो जायन्ते, आत्मैवात्मानं जानाति । विकल्पितो यथा—अहमग्नौ वा
गच्छतु, अन्योऽह वा गच्छामि । अनुस्यूतो यथा—स च त्व च पचथ, त्वं चाह पचाव ।
सामान्यो यथा—पचति, पठति चेति । एते च भेदाः कर्मादिष्वपि यथासम्भवमूहनीया इति ।
विभक्त, तत् क्रियाप्यं कर्म, यदाह—कर्तुरीप्सिततम कर्मेति । तत्तु त्रिविध, निर्वर्त्यं विकार्यं
प्राप्यमिति । तत्र यद्विद्यमानमुत्पाद्यते विद्यमान जन्मादिना प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यं, यदमिनिर्वृत्त-
मेव प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा विकारमापद्यते तद्विकार्यं, यस्य क्रियाकृतानां विशेषाणां
सर्पथानुपलब्धित्वाप्राप्यम् । तदुक्तम्—

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरापत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥
क्रियाकृता विशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

तत्र निर्वर्त्येति विकार्यप्राप्यधर्मस्त्वधर्मश्च विकार्ये प्राप्यधर्मस्त्वधर्मश्च प्राप्ये तु स्वधर्म एव ।
कः पुनरसौ —

आभामोऽवगमो व्यक्तिस्तोदत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ॥

निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु निवृत्तिकार्यावेव । यथोच्यते—

निर्वर्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् । कर्तृन्तराणा व्यापारे कर्म सपद्यते पुनः ॥

तत्र निर्वर्त्य उत्पद्य प्रकाश्यमुपसर्जनं विशेषणं व्यवहितमप्राप्य च । तेषु यदसदुत्पाद्यते तदुत्पाद्यं यथा—संयोगं विधत्ते, सुप्तमुत्पादयति, विभागं कुर्वते, दुःखं जनयति । विद्यमानमप्यदावरणापायादाविर्भवति तत्प्रकाश्यम्, यथा—शब्दं जनयति, पुत्रं सूयते, तैलं पुरते, पयो दोग्धि । अधिधानभूतमुपसर्जनं यथा—कटं कर्तुमारभते, ग्रामो वासयितुमिष्यते, पर्वादनो भुज्यते, पशुमोदनश्चित्यते । स्वानुरक्तप्रत्ययजनकं विशेषणं यथा—भीष्ममुदारं कटं करोति, महान्तमव्यक्तं शब्दमुच्चारयति, दीर्घायुषं गुणिनमात्मजं प्रसूते, चित्रमच्छपटं वयति । क्रियान्तरेण व्यवधानवद्वयहेतुं यथा—मासमास्ते, गोदोहं पचति, शौशमधीते, कुरून् गच्छ म्वयिति ।

कालाध्यमाज्जेशानामन्तर्भूतः क्रियान्तरः । सर्वैकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥

सकर्मिकाऽपि क्रिया द्वयादिकर्मण्येव निविशते । कालादिकर्मणि यथा—मासमादनं पचति, शौशमनुयाकमधीते ।

आधात्वमिन् प्राप्तास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु । कालादयो भिन्नरक्ष्या यान्ति कर्मत्वमुत्तरम् ॥

क्रियाविशेषणमप्राप्य यथा—सुप्तममिष्यते, दुःखं निवर्तयति, मन्दं गच्छति, शीघ्रमायाति । कथं पुनरुपसर्जनादीनाम् निर्वर्त्यमानता ? यथा निर्वर्त्यमानस्य—यथाहासो कटं निर्वर्तयति, पथं तद्वत्भीष्मादादादिकमपीति । पथं शब्देऽपि पर्वादनो भुज्यते इति । अत्र तु पारेनौदनो निर्वर्त्यते, तैलं साऽप्यं शक्तिः, प्रधानभुक्तिक्रियाविषयकर्मशक्तिसिद्धौ पशुमुपसर्जनी भूतात्मानेन प्रधानशक्त्यसिद्धानेऽमिहितवत् प्रकाशते । पशुमोदनश्चित्यते इत्यत्र पच्यर्थत्वात् चित्ताया यद्यपि पाकस्य वास्तवमधिधानस्य, तथाऽप्यात्वात्प्रत्ययेन प्राधान्यतश्चित्तासिद्धानात् पचिक्रियोपसर्जनं भवति । अतस्तद्विषया कर्मशक्तिः प्रधानशक्त्यसिद्धानेऽमिहितवद्भवति । एतेन कटं कर्तुमारभ्यते, ग्रामो गन्तुमिष्यते इत्यपि व्याख्यातम् ।

ननु गमप्रारम्भः, इवेदमे कर्मणी, तत्त्वस्याश्रोपसर्जनता ? नैव, इवेदमेकर्मणी इति यदुच्यते तत्सामर्थ्यप्रदर्शनपरमवगन्तव्यम् । इत्येते ग्रामं, किं कर्तुं, गन्तुं ग्रामो ग्राममिति वा । न पुनरपि युगपदुभे कर्मणी सम्भवतः । एवममिहितेऽपि कटादिवदेव मासादीनामासनादिभिरनिर्वर्त्यमानता प्रतीयते । तथा हि—एकारो भवन्ति इह स्थितोऽयं मासं निर्वर्तयतीति । पथं पचन् गोदोहमधीयानं शौशं स्वपनं गन्तव्यं कुर्वन्ति क्रमकालमिति गन्तव्यानामप्यशुश्रूषादीनां कर्मत्वम् । यदाह—

कालमावाज्जगन्तव्याः कर्मसज्जा ह्यकर्मणाम् ॥ इति ।

अप्राप्य यत्रियाविशेषणत्वात् क्रियावद्वयं निर्वर्त्यमानं तत्रियाया कथमिति चेत् पुरुष व्यापारसामान्याश्रयणात्, अप्राप्यत्यं पुनस्तस्य धात्वर्थमिप्रायेण । नहासा धात्वर्थेन प्राप्यते; अपितु पुरुषव्यापारेण । धात्वर्थस्य तु तत्र करणत्वम् । विभजिता यजेतेत्यादौ धात्वर्थनाम

धेयेभ्यो विभ्वजिदादिभ्यः करणविभक्तिदर्शनादग्निष्टोमयार्जित्यादिसिद्ध्यर्थं करणे यजेति च सूत्रात्मात् । अग्निष्टोमादयो हि स्वर्गादिफलभावनायां करणम् । कार्यमविनाश्यं विनाश्यमीप्सितमनीप्सितमास्थितं कर्तृकर्म च । तत्राविनाश्यं यथा—सुवर्णं कुण्डलीकरोति, काण्डं लुनाति, कान्तां सादयति, प्रियं सादयति । विनाश्यं यथा—कुसुलं भिनत्ति, काष्ठं दहति, धानां पिबति, उदपेयं पिनष्टि । ईप्सितं यथा—स्त्रियं गच्छति, पयः पिबति । अनीप्सितं यथा—चोरान् पश्यति, धनं त्यजति, विपं भक्षयति, अहिं लङ्घयति । कः पुनरेषा विकारः ? प्रकृतेरन्यथात्वं, न हि चोरादयो दर्शनादिविषया भवन्ति । आस्थितं यथा—पन्थानं गच्छति, नदीं तरति, पर्वतमारोहयति, गर्तमुत्तरति । कः पुनरन्यतोऽस्य मेदः । उच्यते—

त्यागरूपं प्रहातव्ये प्राप्ये संदर्शनादिके । आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूपं भजते क्रिया ॥

कर्तृकर्म यथा—लूयते केदारस्त्वयमेव, पच्यत मोदनस्त्वयमेव, मिषते कुसुलस्त्वयमेवेति । प्राप्यमपि प्राप्यं प्रयोज्यं परिहार्यममिहितमनमिहितमकथितं च । तत्र प्राप्यं यथा—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, वेदमधीते, चर्चां पारयति । प्रयोज्यं यथा—माणवकं गमयति, शिष्यं बोधयति, ब्राह्मणमासादयति, पतिं शाययति । ननु च कार्यमेतत्, तत्र, प्रयोजकव्यापारमात्रस्याविवक्षितत्वात् विकार्यत्वेऽपि स्वक्रियानिवन्धन इति । अपरिहार्यं यथा—विभागं जनयन् सयोगमुच्छिनत्ति, कष्टं कुर्वन् काशानाहरति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलानुपसर्पति, आमिक्षां भक्षयन् बाजिनमाप्नोति । अमिहितं यथा—उट्टासिकां भास्यन्ते, इतशापिकांशय्यन्ते, रौप्यं पुष्पति, उदपेयं पिनष्टि । अनमिहितं यथा—पश्य मृगो धावति, स्मरति देवदत्तं कादमीरेषु वन्याम्, न मर्षयामि यत्तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ।

भावरूपं तु यत्कर्म तद्विहाभिहितं विदुः । क्रियारूपं तु मन्यन्ते कर्मानभिहितं बुधाः॥

अथाकथितं, तद्यथा—गां दोग्धि पयः, पौरुषं गां याचते, अजं गामवरणद्धि, माणवकं पन्थानं पृच्छति, पौरुषं गां भिक्षते, वृक्षमपचिनुते फलानि, माणवकं धर्मं ब्रूते, माणवकं धर्ममनुशास्ति, शतानीकं जयति, गर्गान्ठं दण्डयति, उपसरमन्त्रं पुष्पाति, अश्वुनिधिंममृतं मन्नाति, शाखां ग्रामं कर्पति, अजां ग्रामं नयति, पथान् ग्रामं हरति, भारं ग्रामं वहति, एवं नगरं हरति भारं, समाहर्तारमयुतं शृणाति, काशान् कटं करोति । किं पुनरिहाकथितं ? पयः प्रभृतिः, केनाकथितं ? लघुत्वकघलर्यादिभिरिति । न हि पयःप्रभृतयो लादिभिः कथ्यन्ते, अपितु गवाद्यो यथा—दुहने गौ पयः, सुदुहा गौ पय इति । यत्तु तैत्तिरीयायने तदीप्सिततमं प्रधानकर्म प्रागेव क्रियासयन्यात् । तदुक्तं—यस्माच्छब्दस्य दुहे भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः गोदुहिना पयसस्तु प्राक्तस्नाह्लादयस्तस्मिन्नेवं सारादिष्वपि मानयनादिभ्यः प्रागेव नयत्यादिसंबन्धात् लादिभिरभिधाने तद्वितोत्पत्तिरवगन्तव्या । तद्यथायानतः कथितमुच्यते, तद्विपरीतमकथितमिति । द्रुहियाच्च कथिप्रच्छिमिक्षिचियामित्यादि —

चिदण्डमुखिमरजीना गत्यर्थानामकीर्तिते । नोवृष्णहिवृहादीनामुपसंख्यानमिष्यते ॥

अस्यार्थं द्रुहादीनां प्र उपयोग प्रपूर्णादिसस्य यन्निमित्तं पय प्रभृति यच्च द्रुविशारयोः क्रिया धर्मादिक समवायेन सवच्यते तदपादानादिसंज्ञानामविधाने द्वितीयावाच्य प्रधान कर्मकथित उच्यते । जिप्रभृतीनां चाप्रधानकर्मणस्तत्रैवोपसंख्यानमिति, अन्ये तु पयुज्यते इत्युपयोग पय प्रभृति, तस्य यन्निमित्तं गरादि द्रुविशारसिगुणेन च प्रधानेन धर्मादिकर्मणा माणवकादि यास्यथ्यते तदकथितमित्याचक्षते । तत्पक्षे लादिवाच्यानां गरादीनां प्राधान्यं व्याह्रन्येत । अकथितसंज्ञा च नानार्था स्यात् । लादयश्च तेषामपि ते प्रधानकर्मण्येव यथा—अजा नीयते ग्राममिति । यथोक्त—

प्रधानकर्मणारूप्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

तामिधो विरुद्धार्थत्वात्परेषामेवाविमृश्यवादितामापादयति । कथं समानं पय योगक्षेमे गरादीनामप्राधान्य, अजादीनां च प्राधान्यं, कथं या प्रधानं गवादि लादिभिरजादिवर्धयामि-
षीयते ? किञ्च—

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुहादीनां णिजन्तवत् । सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं णिजन्तनियमस्तथा ॥

अस्मिन् पक्षे गवादीनां व्यक्तमेव प्रयोक्तव्यत्वात् प्राक्सूत्रेणैव प्रधानकर्मत्वम् । तथा च गा दोरिध पय इत्यत्र गां पयः क्षारयतीत्यर्थः । यतो दुहि प्रपूर्णार्थः, पूर्णमाव्यायन, प्रपूर्णं तु निरेचन प्रेरणप्रस्थानादाविषयार्थपरीत्याधानात् । यस्तु णिजन्तादीनामपि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञारम्भः, स पाचयति दण्डदत्तेनेत्यादीं प्रयोज्यस्य कर्तुः कर्मसंज्ञां निवर्तयन्निग्रमाधा भविष्यतीति विभक्तं कर्म करणमुच्यते । तत्र क्रिया प्रत्युपासव्यापारेषु कर्मादिषु यद्यापारानन्तर क्रियासिद्धिविषया तत्कारकं साधकतम करणमिति । यदाह—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिः यद्यापारादनन्तरम् । यदा विवक्ष्यते तस्य करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

तदपि त्रेधा याद्यामाभ्यन्तर वाद्याभ्यन्तरं च । तेषु यादां कर्तृरूप कर्त्राश्रित क्रियाश्रितम नाश्रित चेति । तत्र कर्तृरूप यथा—पथे पचति, सेनया जयति, अभ्येन गच्छति, नाथा तरति । कर्त्राश्रितं यथा—अस्तेर्दीव्यति, दात्रेण लुनाति, धनुषा विध्यति, परन्तुना णिनसि । कर्मरूपं यथा—पथा गच्छति, अन्तिकेन याति, पयसा भुङ्के, यवाग्वा जुहोति, कर्माश्रितं यथा—पयसा ओदनं भुङ्के, पथा ग्रामं गच्छति, द्विद्वेणेन धान्यं क्रीणाति, पञ्चकेन पशून् यज्जाति । क्रियाश्रितं यथा—मासेनापीते, क्रोशेनापीते, विश्वजिता यजते, विधिना विदधाति । अनाश्रितं यथा—स्तोकेन मुक्तः, कृच्छ्रेण लब्धः, आलांकेन याति, दीपिकया याति ।

आभ्यन्तरमपि—आन्तरमन्तरेप्राभ्यन्तरमन्तरं समन्तरं प्रत्यनन्तरं याद्याभ्यन्तरमिति । तत्रान्तरं यथा—आत्मना बुध्यते, स्वयमुपक्रमते, स्वतः प्रकाशते, अयोन्यतो जानाति । अवान्तरं

यथा—जात्या दुर्जनः, प्रकृत्या अभिरूप, निसर्गेणार्य, स्वभावेन सुभग । आभ्यन्तर यथा—
अहङ्कारेण कथ्यते, सत्त्वेन सहते, रजसाऽनुरज्यते, तमसा मुह्यति । अनन्तर यथा—मनसा
मोदते, अन्तरानाचरति, प्रतिभया पश्यति, सस्कारेण स्मरति । समनन्तर यथा—प्रयत्नेनारभते,
बुद्ध्या जानाति, सुखेन शेते, द्रु तेन पठति । प्रत्यनन्तर यथा—धर्मेण वर्धते, अधर्मेण पतति,
अविद्यया मृत्यु तरति, विद्ययाऽमृतं प्राप्नोति । बाह्याभ्यन्तरमपि बहिर्मुखमन्तर्मुखं निर्मुखं बहि-
रद्रेकमन्तरद्रेकं निरद्रेकं च । तेषु बहिर्मुखं यथा—विद्ययाऽमृतं प्राप्नोति । बाह्याभ्यन्तर-यथा—
चक्षुषा पश्यति, वाचा वदति, इङ्गितेन कथयति, आकारेण ज्ञापयति । अन्तर्मुखं यथा—प्राप्तेन
जिघ्रति, जिह्वा स्वादयति, स्पर्शेन युध्यते, श्रोत्रेण शृणोति । निर्मुखं यथा—निर्देशकत्वेन यातः,
निर्भयत्वेन यातः, निष्किञ्चनत्वेन मुक्तम्, निरायुधत्वेन हतः । बहिर्द्रेकं यथा—पद्भ्यां
गच्छति, पाणिभ्यां स्पृशति, संज्ञया गमयति, पौष्णेन प्रीणाति । अन्तरद्रेकं यथा—बलेन वर्धति,
कौशलेन रजयति, अभियोगेनाधीते, अभ्यासेन धारयति । निरद्रेकं यथा—प्रायेण यादृक्,
गोत्रेण गार्ग्यः, अभिज्ञेन सौहृदं, शास्त्रया चन्द्रोदयः, इति । निष्किञ्चनत्वस्तोकादीनां सद्भावा
सत्वरूपत्वादसाधकत्वमिति चेत् तत्र ।

यथैव सन्निधौ तस्य तथैवासन्निधावपि । भावस्य करणत्वेन क्रियासिद्धिः प्रतीयते ॥

स्तोक्तत्वन्याभिनिर्वृत्तेरनिर्वृत्तेश्च तस्य वा । प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीनां प्रचक्षते ॥

न च करणस्य वास्तव्य रूपमस्ति विवक्षानियन्धनत्वात् । तदुक्तम्—

वस्तुतस्तदनिर्देयं नहि तद्वस्तुनि स्थितम् । स्थाल्या पच्यत एषाऽपि विवक्षा दृश्यते यतः ॥

न च भवति यथा पचन्ति धनुर्विध्यति चक्षुः पश्यति मनो जानाति करणमुक्तं,
संप्रदानमुच्यते, तत्रिविधं—ददातिकर्माप्यं कर्ममात्राप्यं क्रियाप्यं चेति । तत्र संप्रदानमिति महत्या-
सङ्ख्यायाः करणात् । सम्यगस्मै प्रदीयते तद्वयादिना ददातिकर्मणा प्राप्यमुपाध्यायकं संप्रदानसंज्ञं
भवति, तत् स्वत्वनिवृत्तौ परस्वत्वापत्तौ उभययोगे स्वोपयोगे परोपयोगे उभयोपयोगे चेति षोढा
विप्रथते । स्वत्वनिवृत्तौ यथा—शिष्याय विद्यां प्रयच्छति, वराय कन्यां विभ्रानयति, आतायोप-
देशं ददाति, गुरुभ्य आत्मानं निवेदयति । परस्वत्वापत्तौ यथा—रिपुभ्यो भयं ददाति, शत्रवे
प्रहारं प्रयच्छति, यादिने उत्तरं ददाति, देवतायै वाचं प्रयच्छति । उभययोगे यथा—कर्मकराय
छत्रमर्पयति, मूकाय हितमुपदिशति, संवाहकाय कार्यं वितरति, प्रियतमाय शरीरं ददाति ।
वाताय चक्षुर्ददाति, पृष्ठमातपाय स्पर्शयति, गीताय कर्पं ददाति, श्रुताय चेतो वितरति ।
परोपयोगे यथा—पुत्रायाश्रिपं प्रयच्छति, छात्राय चपेटा ददाति, भ्रातायामयं प्रयच्छति,
आतायैपथं ददाति । उभयोपयोगे यथा—नापिताय धुरं प्रयच्छति, मैत्रावरुणाय दण्डं ददाति,
प्रियतमायाधरं प्रयच्छति, प्रियायाङ्गुलीं ददाति । 'कर्मणा यममिप्रति स संप्रदानम्' इति

परिभाषया लक्ष्यमाण कर्ममात्राप्य तदपि षोढा, प्रेरकमनुमन्त्रनिराकर्तुं अनिराकर्तुं प्रत्यर्पक-
अप्रतिग्राहकमिति । तेषु प्रेरक यथा—याचकायाश्च ददाति, वृद्धिमुत्तमर्णाय प्रयच्छति, द्वास्थी-
योपचार कल्पयति, दायादाय भागं निर्दिशति । अनुमन्त्र यथा—गामुपाध्यायाय निषेदयति,
सेवकाय ग्रामं निर्दिशति, पतिचरार्यं परं दर्शयति, दार्यं पञ्चमतिच्छजति । निराकर्तुं यथा—
देवाय पुष्पं क्षिपति, कुत्रेराय बलिमुपहरति, रुद्राय पशुमालभते, सोमायार्घ्यं ददाति । अनिराकर्तुं
यथा—उन्मत्तायार्घ्यं निर्दिशति, घादिने दूषणं ददाति, दृढाय दण्डं करोति, शाक्यायामिषं
प्रययति । प्रत्यर्पक यथा—सादिनेऽश्वं निर्दिशति, सन्निधानं कोशमर्पयति, समाद्वर्षं राष्ट्रं निषेदयति,
अमात्याय मुद्रामुपनयति । अप्रतिग्राहक यथा—देवेभ्य उपिताश्च ददाति, पितृभ्यो भुक्तशेषं
प्रयच्छति, अन्धाय रूपं दर्शयति, बधिराय शास्त्रमुपदिशति, कर्ममद्वेष्टेन क्रियाया अपि सहृदत्वात्
क्रियाया यदाप्यते तदपि संप्रदानं क्रियाव्याप्यमिति च भवति । कर्मणोऽस्मात् को विशेष इति
चेदीप्सिततमं नाम । तदपि षोढा—शेषं कर्मशेषः कर्मव्यवहितः कर्महेतु निमित्तहेतुरिति च ।
यदाह—

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वाऽपि कारकम् । रुच्यर्यादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते ॥

तत्र शेषो यथा—देयदत्ताय रोचते, देयदत्ताय स्वदत्ते, देयदत्ताय तिष्ठते, देयदत्ताय नमते ।
कर्मशेषो यथा—देयदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देयदत्ताय सन्तं धारयति, देयदत्ताय देवमीक्षते ।
कर्म यथा—देयदत्ताय राधयति, पुण्याय स्पृहयति, ग्रामाय गच्छति, देवेभ्यो नमति । व्यवहितकर्मं
यथा—छात्राय नमयते, चेन्नाय शपते, होत्रे प्रतिगृह्णाति, पोत्रे अनुगृह्णाति । हेतुर्यथा—देय-
दत्ताय क्रुध्यति, देयदत्ताय द्रुहति, देयदत्तायेष्यति, देयदत्तायासूयति । निमित्तहेतुर्यथा—पदेभ्यो
मज्जति, धात्राय निगदते, युद्धाय सन्नहति, पत्ये शोते इति । एतेन “रुच्यर्थानां प्रीयमाण
न्यायगुडस्थानायां जीप्समानां धारेरुत्तमर्णः स्पृहेरीप्सितः कुप्यदुहेर्प्यासूयार्थानां यं प्रति कोप
राधीक्ष्योर्षस्य विप्रश्च प्रत्याङ्भ्यां श्रुव पूषेस्य कर्ता अनुप्रतिगृणश्च गत्यर्थकर्मणि द्वितीया
चतुर्थ्यां चेष्टायामनभ्वनि क्रियायाँपवदस्य कर्मणि स्थानिनः ” इत्यादिवचनं ‘कर्मणा यममिमेति
स संप्रदानं’ मित्याद्ययोगस्यैव प्रपञ्चार्थमित्युक्तमवतीत्यवसितं संप्रदानम् । अपादानमुच्यते,
‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ कायससर्गपूर्वकं बुद्धिससर्गपूर्वकं वा अपाये यद्भ्रुवमवधिभूतं विचक्षितं
तस्यापादानमिति सङ्गाः । यथोच्यते—

अपाये यदुदासीनं तद्रूपं यदि वा चलम् । ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

तदपि त्रिविधं निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तदुक्तम्—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते ॥

तेषु यत्रोपात्तक्रियोपादानेनापाय प्रतीयते, तत्रिद्विष्टविषयं । तत् षोढा—उज्झितमनुज्झित-
मीषितं जिहासित परिणतं निवृत्तमिति । तत्रोज्झित यथा—ग्रामादागच्छति, वृक्षात्पर्णे पतति,
मेपादेपोऽपसर्पति, धावतोऽभ्यात्पातित । अनुज्झित यथा—शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा
प्रभवति, वटप्ररोहो लयते, अग्नेर्धूम उच्चरति । ईप्सित यथा—यत्रेभ्यो गां निषेधति, मापेभ्यो
महिषान् रणद्धि, कृपादन्ध वारयति, अग्नेर्मोणवकमपसारयति । जिहासित यथा—अरण्य-
द्विष्कामति, गर्तात्तरति, पर्वतादवरोहति, आकाशात्पतति । परिणत यथा—गोमयादृश्चिको
जायते, गोलोमविलोमेभ्यो दूर्वा मवन्ति, सुवर्णात्कुण्डलमुत्पद्यते, काशं कटो भवति । निवृत्तं
यथा—प्रभावाद्धीयते, प्रज्ञायां प्रभ्रश्यते, न्यायादपैति, स्वरूपात् प्रच्यवते । कथं प्रभावानां
ध्रौव्यमिति चेत् शब्दव्यापारतोपायामिनिबेदाः, आदामीन्याद्यत्रोपात्तक्रियासामर्थ्याद्वगम्यमान-
क्रियापदेनापायप्रतीतिस्तदुपात्तविषयः । तदपि षोढा—सिद्धरूप साध्यरूप प्राप्यरूपमप्राप्यरूपं
परिहर्तव्यं निहर्तव्यमिति । तेषु सिद्धरूप यथा—कुलात्पतति, कुसूलात्पचति, कांस्यापात्रतो मुद्गे,
प्राक्षणाच्छसति, उपाध्यायादर्घ्याते । साध्यरूपं यथा—अध्ययनात्पराजयते, धर्मात्प्रमाद्यति,
अधर्माज्जुगुप्सते, अरुत्याद्विरमति । प्राप्तरूपं यथा—आसनात्प्रेक्षते, प्रासादादवलोकयति,
बलाहकाद्विद्योतते, यौवनतो विकुरुते । प्राप्यरूपं यथा—ब्रह्मादन्न मोक्षयते, आमृत्योः श्रिय-
माकाक्षेत्, क्रोशाद्भक्ष विच्यति, आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः । परिहर्तव्यं यथा—चोरेभ्यो विभेति,
दुर्जनेभ्य उद्विजते, उपाध्यायादन्तर्धत्ते, सहाध्यायिभ्यो निलीयते । निहर्तव्यं यथा—चोरेभ्यो
गुह्य त्रायते, रोगेभ्य आतुर रक्षति, काकेभ्यो दध्यवति, असत्यादात्मानं पाति । यत्रार्थप्रकरणा-
दिभ्यो गम्यमानात् क्रियापदादपादाय बुद्धिस्तदपेक्षितक्रियं, तदपि षोढा । सामान्यक्रियापेक्ष
विशेषक्रियापेक्षं सत्त्वभूतापेक्षमसत्त्वभूतापेक्षं नियतरूपापायमनियतरूपापायं चेति । तेषु सामान्य-
क्रियापेक्ष यथा—दानत्रेभ्यो देवा बुद्धिमन्तः, सुरेभ्योऽसुरा बोद्धारः, सुह्रां ब्रह्मोत्तरेभ्य आट्यतराः,
पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतरा । विशेषक्रियापेक्षं यथा—रोहणाद्ब्रह्मम्, पयोवारिधरात्, कुतो
भगवान् पाटलिपुत्रात् । सत्त्वभूतापेक्षं यथा—अन्यो देवदत्तात् इतरो देवदत्तात् पृथक् देवदत्तात्
नाना देवदत्तात् । असत्त्वभूतापेक्षं यथा—श्रुते देवदत्तात् बिना देवदत्तात्, आराहेचदत्तात्,
दूरादेवदत्तात् । नियतरूपापायं यथा—कौमुद्या यक्षराशि पक्षे कार्तिन्या आप्रहायणी मासे,
गवेधुमतः सांकाश्यश्चतुर्षु योजनेषु, पाटलिपुत्राद्वाजपृष्ठं सप्तयोजनानि । अनियतरूपं यथा—
प्राग्रामात् दक्षिणा ग्रामात्. तत् उपरिष्ठात् ।

अन्ये तु ध्रुवमपायेऽपादानमिति निर्दिष्टविषयः, 'मीत्रार्थानां भयहेतुः पराजेरसोऽ-
न्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति आर्यातोपयोगे जनिकर्तुं प्रवृत्तिं भुव प्रभवः ल्यप्लोपे कमेण
उपसरयान सप्तमीपञ्चम्यां कारकमध्ये.' इत्यादियोगोक्तमुपात्तविषयम् । 'पञ्चमी विभक्ते,
अन्यारादितरत्वे दिनशब्दाच्चत्तरपदाज्जिह्वे युक्ते प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः प्रतिविधिप्रतिदाने च

यस्मात् ' इत्यादिकं त्ववधिमावादपक्षितत्रियमिति त्रिधाऽपदानं मयं ते । आहुध—
निर्धारणे निमित्ते यो भीत्रादीनां च यो (व)त्रिधिः । उत्पातापेक्षितापायरसधुध प्रतिपद्यते ॥

उत्तमपादानम् अधिकरणमुच्यते, 'आधारोऽधिकरणम्', कर्तुं कर्मणो वा क्रियाध्वमप्य
क्रिया प्रति य आधारस्तदधिकरणम् । तदुक्तं—

कर्तृकर्मव्यग्रहितामसाक्षाद्वारयत क्रियाम् । उपकुर्वत क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

तत्रधा—व्यपिकमापत्रेयिक नैमित्तिकं चेति । तत्रिविधमपि अनेकप्रकारं विनोतीति विषया
जातिगुणक्रियादीनामाध्वय, विषय एव व्यपिकमिति ; विनयादिभ्यष्टक् । तत् योढा—जाति
व्यपिक गुणव्यपिक क्रियाव्यपिक द्रव्यव्यपिक सङ्घव्यपिकमिति । तेषु जातिव्यपिक
यथा—दिवि देवा, भुवि मनुष्या, जले मत्स्या, पाताले पद्मगा । गुणव्यपिक यथा—
आयुक्त कटकरणे कुशल कटकरणे म्नाधु मानरि निपुण पितरि प्रवीण । क्रियाव्यपिक
यथा—प्राच्यामादित्य उदति, दक्षिणस्यामगस्त्यो दृश्यते, आकाशं शङ्कुता पतन्ति, शब्दादिषु
भावाद्योऽभिनिविशते । द्रव्यव्यपिक यथा—गायु स्वामी गायु दायाद अधिप्रसूदत्ते पाञ्चाला
अधिपाञ्चालेषु प्रसूदत्त । सङ्घव्यपिक यथा—ब्रह्मणि पितामहं विष्णौ पुरुषोत्तमं रद्रे
महेम्बर इन्द्रे शम् । सङ्केतव्यपिक यथा—तजनीमध्ये उदात्तं कनिष्ठिकामध्येऽनुदात्तं
अनामिकामध्ये स्वरितं मध्यमामध्ये प्रचय इति । उपरूपोवष्टम् । तस्मै प्रमथस्यापत्रेयिकम् ।
तदपि योढा—एकदशिकमभिव्यापकं सामीप्यकमापत्रेयिकमपशरयकमपचारिकं चेति । तेष्वेक
दशिकं यथा—गृहे तिष्ठति स्थारया पचति पर्यङ्के शते शाखाया लम्बते । अभिव्यापकं यथा—
तिलेषु तैलम्, शलेषु राग, गवि गोत्व, तन्तुषु पत्र । सामीप्यकं यथा—गुरौ वसति, सीध
वसति गङ्गाया घोषं रूपं गर्गबुलम् । अपत्रेयिकं यथा—द्यौर्भोक्ता कातिनया आप्रदायणी
मासे इहस्योऽयमविश्वासं क्रोशे लक्ष्यं विध्वयति पाटलिपुत्राद्राजगृहं सप्तसु योजनेषु ।
आपशब्दकं यथा—उपसार्थो द्रोण उपनिष्के कार्पापण उपव्यामे वितस्ति उपशतं पञ्चाशत् ।
आपचारिकं यथा—यो यस्य मियस्स तस्य हृदये वसति यो यस्य हृत्पस्स तस्याक्ष्णो प्रतिवसति
समे समप्रो भुष्टिमध्ये तिष्ठति अङ्गुल्यग्रे हस्तिगृहशतमात्र इति ।

निमित्तमेव नैमित्तिकं तदपि पाठ्य—दशनमित्तिकं कालनमित्तिकं भाधनमित्तिकं वस्तु
नैमित्तिकं कर्मनैमित्तिकं कर्मयोगनैमित्तिकमिति । तेषु दर्शनमित्तिकं यथा—गेहं मादत्ते अरण्यं
विमेति जले मज्जति श्वध्वे पतति । कालनैमित्तिकं यथा—

काया पुप्यन्ति मेघान्ते मघो माद्यन्ति मोक्षिला । पुष्ये पायसमश्नीयान्मघासु पल्लोद्वनम् ॥

भावनैमित्तिकं यथा—दर्शने प्रसीदति विगृहे विषीदति अथलामे हृष्यति अरविनाश
तुष्यति । वस्तुनैमित्तिकं यथा—आनपं ज्ञाम्यति छायायामाभवसिति दापेष्टद्विजतं गुणेषु

रज्यन् इति । कर्मनैमित्तिकं यथा—इष्टि यजे परिगणिती याज्ञिक्ये. आह्नातो छन्दसि. अधीतो व्याकरणे । कर्मयोगनैमित्तिकं यथा—

चर्मणि द्वीपिने हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जम् । बालेषु चर्मणं हन्ति सौमि पुकलको हतः ॥

ननु च निमित्तहेतोः कारकत्वात् कारकस्य च प्रयोजकपरतन्त्रत्वादिह कथं कारकत्वमिति । उच्यते द्विविधः कारकहेतुः. प्रवृत्तप्रेरकः अप्रवृत्तप्रेरकश्च । तत्रायो निमित्तविषयः, इतरस्तु विषयाद्यात्मको निमित्तात्मकश्च । तयोश्च प्रथमो लिङ्गलोदृतव्यादिवाच्यः । तदुक्तम्—

द्रव्यमावाग्य तु प्रेपप्रच्छादेः लोडिधीयने । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो निचः ॥

निमित्तात्मकस्तु क्रियाशाल्यत्वात् सप्तमीवाच्यो नैमित्तिकमधिकरणमिति विभक्तमधिकरणम् । ननु च उपकार्यो द्रोणः, अधिपाश्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादौ यथाधिकरणमेव सप्तमी अधिकरणं किं ? उच्यते 'यस्मादधिकं. यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इति । उच्यते कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया मा वाधिष्ट इति । ननु च 'उपपदविभक्ते' कारकविभक्तिर्बलीयसी' ति द्वितीया न भविष्यति । यथा—गोस्वामी व्रजति देवानां नमस्करोतीति । नैवम् ; नेयमुपपदविभक्तिः, अपित्वन्तर्भूत-क्रियान्तरसंग्रन्धा कर्मविभक्तिः । तद्यथा—शाक्यस्य संहितामनु प्रावर्धत्, संहितामनुनिगम्येत्यर्थः । किं तर्हि किमर्थं विधीयते कारकान्तरेऽपि यथा स्यात् तेन उपाजुनं योद्धार इत्यपादानेऽपि पञ्चमी बाधते । अत एव पञ्चम्यपाङ्गपरीत्यपादानेऽप्यारभ्यन्त इति । एतेनार्थीती व्याकरणे, एतेभ्यो व्रजतीत्यादयः कारकविभक्तिविषये, गोषु स्वामी, प्राग्ग्रामादित्यादयः संबन्धविभक्तिविषये कारकविभक्तिसमावेशात् प्रकाशिता भवन्ति ।

ननु च शक्तिस्साधनं तद्वशेन द्रव्यस्य क्रियासु योगिन्यात् । किञ्च द्रव्यमपि साधनं कल्पयित्वा साधनमेदादुपनराभयितव्याशङ्कयः संन्यस्ता एव सत्यमेदास्साधनमिति कल्पितम् । न च तासामधिकरणद्रव्यमेतावति द्रव्यानपेक्षसाधनत्वं, द्रव्यस्यापि स्वकर्मणायत्तजगन्मनस्तदपेक्षया तुल्यदोषत्वात् । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रत्ययामिहितासु शक्तिषु द्रव्यवचनानामनुप्रयोगो भुज्यते । वर्धते देवदत्तः परिगनमर्थतन्त्रं इति द्रव्ये तु साधने तस्यामिहितत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोति । शक्तीनामेव च साधनत्वेऽद्य भुज्यते देवदत्तो ब्रह्मे ब्रह्माद्या भोक्तेः शक्तिमध्यवर्तिनि काले सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये लभ्यते । द्रव्यस्य देवदत्तादेरेकत्वान्मध्ये ब्रह्मादिकालो न संभवति । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रासादे आस्त इति यज्ञादिविषयमधिकरणममिहितं, न त्वासिविषय-मित्यनमिहितविषयलक्षणा सप्तमी लभ्यते । द्रव्ये सत्यमिहितत्वात् इति शक्तीनामेव साधनत्वे योऽयमेकद्रव्याधिकरणः साधनमेदं भुज्यते, स उपपन्नो भवति । वेगेन पतितो रुग्णात् स्फुरतो धनिरदित इति । द्रव्ये तु तस्यैकत्वात् संभवति । क्रियामेदनिबन्धनो भविष्यतीति चेत् कर्मादि-नियमो बाधयेत्, प्रतीतिमेदश्च न स्यात्, तत्र क्रियाया अर्थान्तरत्वात् ।

न हान्यस्य मेदः, अन्यसाद्विद्यते । अपिच द्रव्यस्यैकत्वे पुनः क्रियामेदकारणमेदः कार्यस्यामेदात् । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रातिपदिकादिभक्तयो युज्यन्ते । द्रव्यस्य तु प्रातिपदिनेनाभिहितत्वात् अनर्थका नोत्पद्येरन् वचनात् स्वार्थिका इति चेत् कर्मादिनियमो ग्राह्येन, प्रतीतिमेदश्च न स्यात् । वृक्ष वृक्षेणेति अस्ति चासाधमिधेऽपि प्रातिपदिकार्थं तस्मादर्थान्तरं प्रातिपदिकार्थादिभक्तपदं कारकमिति । नैवम् । शक्तिमद्रव्यं कारकं क्रियानिष्पत्तावुपात्तव्यापारत्वात् । न चाशक्तान्न क्रियानिष्पत्तिरित्येतावती शक्त्यपेक्षा तस्य साधनत्वं विहन्ति, शक्तेरपि द्रव्यापेक्षत्वे नृत्य-दोषत्वात् । न चान्यापेक्षा कारकाणां कारकत्वं विरुद्धा, कार्येण पञ्चाग्नयव्यतिरेकाभ्यां कारकत्वावगते । कार्ये हि कस्यचित् समवेऽप्यन्यतस्तत्कारं पुनरवाप्नुयन् सत्तान्तरस्य भाषण्य परिशृङ्खलातिशयान्तरस्य कारणता सूचयति, न स्वकारणतामेव । विद्वेषशालिनि तस्मिन्नेव पुन भवन् तदभावे चाभावात् । न घटो कुमूलादौ बीजसमवधानेऽप्यलक्ष्योपलब्धेरङ्गुलस्य क्षित्यादिसहकारिप्रामाणीजस्य समवधानसंदृश्यमानमूलेरुपपत्त्यर्थं न प्रतीयते । अपि तु तदेव बीज समवहितक्षित्यादिसहकारिप्रत्ययमस्य जनकमितरथेति गम्यते । इत्यस्यैकं वात्साधनमेदः क्वमिति चेत् एकद्रव्याधिकरणादशक्तयो भिन्नस्याभ्युपगमेदेनाभ्यमेदमुपपत्त्यर्थोऽमेदमधिकरणस्य दर्शयति । एकस्यापि देवदत्तादेः क्षिपमेदात्तक्षापस्कारादिममात्मा अर्थमेदस्यस्यां चरतीति । तत्तत्कम्, द्रव्ये साधने प्रत्ययामिहितत्वात्तदनुप्रयोगो न स्यात् । न च सामान्यमभिहितं, विशेषो न प्रतीयते न वक्तव्यं साधने विधीयमानः प्रत्ययः कथं साधनं सामान्यमभिधीतः ? सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वात् विशेष एव वा प्रत्ययेनैकरूपत्वादनुप्रयोगापेक्षिणाऽभिधीयते गोशब्देनैव प्रकरणाद्यपेक्षिणा गत्रादिरर्थः इति ।

ननु चान्यापेक्षया विशेषमभिधीयते, प्रत्ययस्य नथमभिधानशक्तेर्नोपरोधः ? यदा गद्यादि अभिधीयते गोशब्दस्य शक्त्यापि धैतत्समानं साधनशक्तीनां विशेषे शब्दस्याभिधानशक्तिप्रति-
घात इति । नैव, शक्तिविशेषे परोच्यते धातो क्रियाविशेषवचनादेव प्रत्ययोत्पत्तेः । स च कार्यविशेषाश्रयमेदाभ्यामनुधार्यते । तत्र कार्यमेदो धातुनेवामिहितः, आश्रयमेदः पुनरप्रतीतः पदान्तरेणैवोच्यते । चैत्रो मेघ इति तथाप्यपेक्षा नृत्यैव । न चाभिताश्रययोस्तामानाधिकरण्य अनर्थकं वर्धयतीति न स्यात्, अपि तु चैत्रो वर्धते इति । अपि च धातु क्रियाविशेषवचन एवेति कुत पतद्भवेन याददनेन वर्धयितव्यं इदं कर्म कुर्यात्, नागवच्चतुर्वर्तेन, सामान्येनेवा न पुष्यति, इत्यादौ सामान्यस्य विशेषं प्रतीयते । यत्तु देवदत्तादिद्रव्यस्यैकत्वात्तन्मध्ये द्यहादि कालो न समवर्तीत्युच्यते, तदपि न सम्यक्, भावितापात्रिमित्तस्य मेदस्थोपपत्तेः । तथाहि, वक्त्रां मवन्ति, पटुर्मयान्, पटुयामीत्, पटुनरश्चेष्ट, अद्यान्य पञ्चास्ति सपञ्च इति तदेव सामान्यमेदा दाहितविभागमधिकरणं भागशोऽवच्छिद्य साधनमेदः प्रकल्प्यमानो मध्यमगुणकल्पयति ।

न च शक्तिपक्षेऽपि साधनान्मध्यसमवयव पुनःशक्तिकाले परस्या परकाले तु पूर्वस्याभावात् ।

अथवा द्यहे भोकेत्यवधिसप्तमी द्वाद्वादभोकेत्यवधिरेव पञ्चमी स चान्यमोजनेनावच्छिद्यते । यदि तु मध्यसिद्धये द्रव्यभेदशक्तिभेदश्च कल्प्यते तदा कर्तृभेदात् भुक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः समान-कर्तृकयोः पूर्वकाल इति न स्यात् । उपचरिताभेदाध्ययस्स इति चेन्मध्य न सिध्यति । अथैकत्वात् भुक्तिक्रियायां कारकैकत्वकालभेदाध्ययश्च कारकभेदः सत्त्वा व्रजतीति न स्यात्, स्नानसृष्ट्यायाश्च भेदात् तन्निमित्तयोः कर्तृशक्त्योरपि भेदे समानकर्तृकत्वाभावात् । ननु चात्रापि द्रव्य-माश्रितशक्तिभेदसंपादितनानात्व साधन तस्याप्येव दोषः । अपि च भिन्नाधारवर्तितया सामर्थ्य-योरभेदमाधेयशक्तिवादिना शन्यते यकु समान कर्त्रेति । यस्य तु शक्तिभेदोपनीतस्तदाधारस्य भेदस्तस्य निबन्धनमुपचरितमप्येकत्व न विद्यते, अपेक्षणीयश्चाधारभेदक्रियाभेदस्य पौर्वापर्यवतः अपेक्षितत्वात् । अत्रोच्यते द्रव्यस्यैकत्वेन शक्त्योरेकत्वमुच्यते । शक्तिनानात्वेन च द्रव्यस्यापि नानात्व ऋरिप्यते द्रव्यस्य तु पारमार्थिकमप्येकत्व न मृष्यत इत्यहो कामचारः । अपितु शक्तौ साधने पशौ कर्तरि हस्तिकवाटयोः कर्त्रोरिति कथं शक्तिराख्या धारावच्छिन्ना प्रतिपाद्यते, प्रति-पाद्यतां सामानाधिकरण्यं पृच्छामि पशौ द्रव्ये यः कर्तते चेत् उपमानात् कर्तुरिति न प्राप्नोति ।

अथ शक्तिभेदोपकरणाः कर्त्रादिभूतयः तदपि कारण कार्ययोगितयाऽवगमयति । शुद्धाद्य-रूपविशेषाध्ययमिति सामानाधिकरण्योपपत्तेः । जितं तर्हि भवता, सिद्धशक्तिसाधनभेद-कर्त्रादिभूतिमिराध्ययस्य शक्तिमतोभिधानात् । किञ्च शक्तिकारकपक्षे कम कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे विभक्तिवचनादिति न स्यात् । न हि गुणस्य संख्यासंयन्धो दृश्यते , पञ्च कर्माणि, चतुरो भावास्तयस्संयोगा द्वे सामान्ये एकस्समवाय इति । न चायमुपचार प्रत्ययाविशेषात्, एवं शक्तयोऽपि कार्यभेदाभिन्नास्सङ्ख्याभेदमनुभविष्यन्ति । सत्यमस्ति शक्तीनां भेदः, न तु तत्रापि ते वचनभेद, यस्मादादिष्यं पश्यति सौतीति दर्शनादिक्रियाभेदात् भिन्नास्त्वपि शक्तियु न बहुवचन दृश्यते । न पर्यायोक्तौ शक्तयः क्रियाभिरभिसंयध्यन्त इति चेन्न । प्रत्येकसमाप्ता अपि क्रियाभेदास्समस्याभिधानेषु वचनभेद प्रयुज्यते । यथा पञ्च शरानस्यति, सव्यापसव्याभ्यां विध्यति, द्वयोः पर्यङ्गयोश्चोदोते इति । न च पर्यायेणैव दर्शनादयस्स्यु यौगपद्येनापि भावात् । तस्मात्सामर्थ्याधारनिबन्धनो वचनभेदो न शन्यताभ्य इति । अत एव स्वातन्त्र्या विभक्त्याऽपि शक्तिर्नाभिधीयते । यदि हि स्वतन्त्रा शक्ति विभक्तिरभिधेयात् तदा तद्वतामेव सत्यां विभक्ति-रभिधीयत, समानशब्दोपादानात् न चैतदस्ति । तस्माद्यस्य सत्या विभक्तिरपादत्ते तदेव शक्तिमत्कारकमिति ।

यत्तु शक्तावेव विभक्तयर्थे वर्तमानमव्यय समस्यते इत्युच्यते तच्छक्तिमत्यपि कारके अव्ययानामपि सत्यवचनात्तन्मात्राभिधानमिति कथं सत्यभूत द्रव्यमसत्त्वार्थे नाव्ययेनाभिधीयेत ? यस्तु प्राप्ताद् आस्त इत्यनभिहितलक्षणा सप्तमी न लक्ष्यत इति तत्र यथा—घनादिविषये शक्तिमद्द्रव्यमभिहितं, न त्वासिबिषयशक्तिमदिति तत्र न च देन सप्तमी धार्यते ? यदि च घनादय

शक्तिममिदधीरन् तदा शक्तेरसिद्ध्यामिहितायाः शक्त्यन्तरायोगादास्तां सप्तमी द्वितीयादयोऽपि नोत्पद्येरन् । कथं चैवमाह अधिकरणादिवचनानि प्रसादादयः । ते हि सन्नाशब्दा घृक्षादिवदेव केपुचिदर्थविशेषेषु रुद्धाः केवलममीपां धर्मनियमा वा यथाकथञ्चिदुत्पत्ति एतेन च वेगेन पततः इत्यादौ ये यमेकद्रव्याधिकारणा साधनमेदथुतिः सापि प्रतिविहितैव भवति ।

न चैतावता कारके प्रातिपदिकादयो नोत्पद्येरन् । द्रष्टव्यं हि विभक्तिलिङ्गशक्ति-
संख्यालिङ्गपथ विभक्तिवचनसंस्कारो लभ्यत इत्यतः स्थितमेतच्छक्तिमद्वय कारकमिति ।
भाषयातप्रत्ययाभिधेय कारकविशेषः पुरुषः । स त्रिधा— प्रथमो मध्यम उत्तमश्च । तत्र परस्मैपदा-
त्मनैपदयोः प्रथमत्रिकाभिधेयः प्रथमः, मध्यमत्रिकाभिधेयो मध्यमः, अन्त्यत्रिकाभिधेय उत्तमः ।
तत्र च—

प्रत्युक्तापरभावश्चेदुपाधिः कर्तृकर्मणोः । तयोःश्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥

तदाह— युष्मदि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम इति । तत्र कर्तरि पुरुषप्रयोगो यथा—

अथाऽऽह वर्णीं त्रिदितो महेश्वरस्तदर्थिनीं त्वं पुर एव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं त्रिचिन्त्य तवाभ्यनुज्ञां न तु कर्तुमुत्तरे ॥

कर्मणि यथा—

यदि त्वं मन्यसे तेन त्वया स यदि तोष्यते ।

तत्किमास्था न कोपेन दूति दद्यामहे वयम् ॥

अर्धपां क्वचित् प्रथम एव यथा— भाषप्रयोगेषु युवाभ्यामास्यते, अस्माभिर्गण्यते इति ।
क्वचिन्मध्यम एव यथा— क्रियासमभिहारत्रयाभ्याः स समुच्चयेषु लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति,
भलायीत् श्रविष्यति वा, अपीष्वाधीप्वेत्येवमधीयाते, अक्षैपाता अधीप्येते वा, राष्ट्रमट, मठमट
खट्टमटैर्येवायामटावः, अटिष्य अटिष्यामो वा, छन्दोऽधीष्य व्याकरणमधीष्य, निरुक्तमधीष्ये-
त्येव वयमपीमहे, अध्यगीमहि मध्येष्यामहे वा, सक्न् पिष्य, धाता खादत, भोदन भुङ्क्ष्व
इत्येव यूयमभ्यवहरत अभ्यवाहार्ष्ट अभ्यवहरिष्यथ वा । क्वचिदुत्तम एव यथा— प्रहासे मन्यन्ते,
एहि मन्यन्ते, रवेन यास्यसि, दुहि यास्यसि, यातस्ते पिता एहि मन्ये भोदन भोक्ष्यसे, न हि
भोक्ष्यसे, भुक्तस्सोतिविमिरिति । मन्यतेस्त्वं उत्तमविषयेऽपि मध्यम एव, तत्राद्यत्रायमयं एहि
मन्यसे जोदन भोक्ष्यथ इति । युगपद्वचने पुन पुराणा परो भवति । यथा— स च त्वं च
पचथ, त्वं चाह च पचाथ, स च त्वं चाह च पचाम इति । युगपद्वचनता चैकशेषस्य द्व्य-
समानार्थत्वाच्च अर्धविषयैश्च गृह्यते, न चार्धविषया । तेन—

अह वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा राक्षसपुङ्गव । इन्द्रजिह्वा निकुम्भो वा ज्ञेयुर्भारमीदृशम् ॥

दोषे प्रथम एव भवति, त्वमहमन्यो वा गच्छत्विति । एवं तर्हि चार्थे युगपद्वचनतायामभावात् बहुवचनं न प्राप्नोति । नैवम्, वार्थेषु कश्चियुगपद्वचनता दृश्यते । यथा—द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इति आह च महामाप्यकारः, द्वौ त्रयो वेति गम्यते, त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठानवाक् । तत्र युक्तं बहुवचनं सामान्याश्रयो वा बहुवचनम्, यथा—कति भवत पुत्राः, कति ते भार्या इति बहुत्व संपद्यते यस्मिन्नतस्मिन्पुत्राभ्याम् ।

प्रवृत्तिः पुरुषस्यास्ति प्रकृते रसा विधीयते ॥

यथा अस्वगतं संपद्यते त्वद्भवति, अयूय यूयं संपद्यन्ते युष्मद्भवन्तीति, उपलक्षणं चैतत् । प्रकृतिविकृत्याश्रयपुरुषसंप्रधारणाया प्रकृत्याश्रय एव पुरुषो भवति, न विकृत्याश्रय इति । तेन अनहमहं संपद्यते मद्भवति, अवयव वयं संपद्यन्ते अस्यद्भवन्ति, असस्स संपद्यते तद्भवति, अनहमहं संपद्यसे मद्भवतीत्याद्यपि सिद्धं भवति । का पुनरत्रोपपत्तिः ? अभूततद्भावे प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वविषयायां कामचारः । तथाहि, कश्चिद्विकृतेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते । यथा—मूत्राय संपद्यते यवागूः, यथा च सुवर्णपिण्ड पुनरपरया आकृत्या संपृक्तः खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवत इति । तथाहि, यत्पि संपद्यमाने या चतुर्थी सा विकारतः । सुवर्णपिण्डे प्रकृतौ वचनं कुण्डलाश्रयम् । कश्चित् प्रकृतेः, यथा—सह्यीभवन्ति ब्राह्मणाः, महद्भूतस्वप्नमा इति । अत्र यदि प्रकृते कर्तृत्वं न विवक्ष्यते तदा विकृतेस्सह्यैवकर्तृत्वाद्वचन्तीति बहुवचनं न प्राप्नोति । महद्भूतः इत्यत्र च महच्छब्दस्य च मुर्यार्थत्वादान्महतस्समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वं स्यात् । प्रकृतिर्हि काचिदुपचरितविकाररूपा, यथा इन्द्रस्थूणा उपेन्द्रो प्राव इति । काचित्परिणामिनी यथा—दुग्धं दधि भवति, हेम कुण्डलीभवति । तत्र विपरिणामिनीषु प्रकृतिषु संयमहत्वादिभिर्मुत्परैरपि योगे पूर्वस्या अस्वस्थाया प्रच्युतस्योत्तरामवस्था प्राप्तस्य पूर्वोत्तरयोरवस्थयोराश्रितयोस्सव्यापारत्वात् पूर्वस्यावस्थायां कर्तृत्वविषयाया सहमहदादेर्विकारशब्दस्य प्रकृत्युपप्राप्तिर्गौणत्वं विज्ञायते । तदुक्तं—

महत्त्वं सङ्गभावं च प्रकृतिः प्रतिपद्यते ।

भेदेनापेक्षिता सा तु गौणत्वस्य प्रसाधिका ॥

इति । यद्येवम्, अतिमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणीति पुत्रद्वारा न प्राप्नोति, अर्थाश्रय एतदेवं भवति । शब्दाश्रयश्च पुत्रद्वारः, यथा गो तो णित्, औतौशसोरिति बाहीके । वर्तमानस्य गोशब्दस्य गौस्तिष्ठति गामानयेति वृद्धिरात्वं च भवति ।

तेऽमी क्रिया च कालश्च कारकं पुरुषस्तथा ।

उक्ताः पदार्थाश्चत्वारस्त्वैस्त्वैर्भेदैस्समन्विताः ॥

द्रव्यात्मा चापि कालो यः प्रसङ्गात्सोऽपि कीर्तितः ।
 स हि प्रायः प्रवन्धेषु तत्र तत्रोपयुज्यते ॥
 क्रियाया कालोन्तर्भवति पुरुषः कारकपदे ।
 प्रधाने सौपाधिद्वयमपि तदेतन्निविशते ॥
 प्रधानं तं प्राहुर्यमभिदधते घञ्प्रभृतयः ।
 सहोपस्कारार्थैर्निवमि स तु प्रातिपदिके ॥

इति महाराजाधिराज धीमोज्ज्वलदेवधिरचिते शृङ्गारप्रकाशे क्रियापदार्थचतुष्टयप्रकाशो नाम
 चतुर्थः प्रकाशः ॥

पञ्चमः उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकारः

प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थमेव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया, तामनुपहितां कृत्वस्तयो वदन्ति । तेषां परस्परमसमेदसमेदाभ्यां साम्योत्कर्षापकर्षजन्मान् द्वादश धात्वर्थमेदाः क्रिया भवन्ति । तद्यथा— अकर्मका, अन्त कर्मका, अर्थान्तरकर्मकाः, अविवक्षितकर्मकाः, प्रसिद्धकर्मकाः, द्विकर्मका, प्रसिद्धकर्तृकाः, भावकर्तृकाः, कर्मकर्तृकाः, कर्तृस्वक्रियाः, कर्मस्वक्रियाः, उभयस्वक्रियाश्चेति । ते चापरिस्पन्दसपरिस्पन्दमेदात् प्रत्येकं द्विधा भूत्वा चतुर्विंशतिर्जायन्ते । तत्र स्वभावतोऽस्ति तदासीनकर्तृकत्वाद्परिस्पन्दः । करोति प्रयुज्जानकर्तृकत्वात्सपरिस्पन्दः । भवतिः विकुर्षाणकर्तृकत्वात्सपरिस्पन्दापरिस्पन्द इति स्थितम् । अतोऽस्यार्थाश्च न्यग्भवतयो न्यगस्त्यधा-कर्मका भवन्ति । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—मिद्यते, स्वदते, वर्तते, ग्रीयते इति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—जायते, विवर्धते, स्फुरतीति । त एव न्यङ्करोतयोऽन्त कर्मकाः, तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दाः यथा—जीयति, त्रियते, पुत्रीयति, प्राणितीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—नृत्यति, भ्रसिति, वाष्पायते, रोदितीति । अस्तिकरोत्यर्था करोतिभयत्त्वार्थाश्चार्थान्तरकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—तरति काष्ठ, तरति विषद्, विपर्यस्यति मतिं, विपर्यस्यति हस्तमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—वहति नदी, वहति भार, पतति पर्णम्, पतत्यन्वानमिति । त एवा-नुत्करोतयोऽपि विवक्षितकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—संज्ञा संज्ञिग्यमिनिविशते, शुद्धिस्तद्वममिनिविशते, तीर्थ उपवसति, त्रिरात्रमुपवसतीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—चैत्रो हसति, मैत्रो हसति, चक्रं भ्रमति, देशाङ्गमतीति । उत्करोतयस्तु, त एव प्रसिद्धकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—वपतीत्युक्ते बीजमिति गम्यते, प्रसूत इत्युक्ते गर्भमिति गम्यत इति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—कृषतीत्युक्ते क्षेत्रमिति गम्यते, परिणयतीत्युक्ते कन्यामिति गम्यत इति । सत्येवोत्करोतिर्त्वे न्यगस्तयो न्यग्भवतयश्च त एव द्विकर्मका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—लिङ्गं लिङ्गिनमवगमयति ज्ञातार, जयति शतमश्वानभ्यसेनमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—गां दोग्धि पय, वृक्षमपचिनोति फलानीनि । एवमेते षट् वियोगविकल्पा पर त्रियोगविकल्पाः पद्मवन्ति । तत्रोदस्त्य उद्भवतयो वा प्रसिद्धकर्तृका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—दहतीत्युक्ते वह्निरिति गम्यते । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—कूजतीत्युक्ते पिक इति गम्यते, द्रेपत इत्युक्ते अभ्व इति गम्यत इति । न्यग्भवतिकरोतयो न्यगस्तिकरोतयो वा भावकर्तृका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति, चोरं चरयति, चोरं सतापयतीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—भजति पश्यति, भवत्यपाशीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।

उदस्तिन्यकरोतय उद्भवतिन्यकरोतयो वा कर्मकर्तृका । तेषु पूर्वे अपरिस्पन्दा यथा—दुग्धे गौस्त्वय मेघ, प्रसूते गौस्त्वयमेघ, घृणीते कन्या स्वयमधेति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—अवकिरते हस्ती स्वयमेघ, उच्छयते दण्डस्त्वयमेघ, नमते दण्डस्त्वयमेघ, आरादयते हस्ती स्वयमधेति । उदस्तिकरोतय उद्भवतिकरोतयो वा कर्तृस्थत्रिया । तेषु पूर्वे अपरिस्पन्दा यथा—अर्दति पूजा, जानाति घर्ण, पश्यति रूप, शृणोति शब्दमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—गच्छति ग्राम, आरोह्यत्यध्वमिति । न्यगमवत्युत्करोतयो न्यगस्त्युत्करोतयो वा कर्मस्थत्रिया । तेषु पूर्वे अपरिस्पन्दा यथा—दुभोति शत्रु, धिनोति मित्र, मदयति सुहृद्, सुपयति सखायमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—पचत्योदन, मिनसि कुसुल, सशृणुते ऋणयते वा शत्रु, तशृणोति यूपमिति । न्यगमवत्युदस्ति करोतयो न्यगस्त्युदस्तिकरोतयो वा उभयस्थत्रिया । तेषु पूर्वे अपरिस्पन्दा यथा—हमते पूजा, प्राप्नोति धर्म । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—भुङ्क्ते ओदन, ऽधीते स्वाध्याय, तप्यते तप, साधयति स्वर्गमिति ।

ननु च, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति नैतापस्ति भवत्यर्थापि तु साक्षादस्तिभवती । तां धातुपठितक्रियाभिधायकाविति नोपाधीभवितुमर्हत् । उच्यते, असंभुवि, भूस्तत्तायामिति धातुपाठादनुप्रयोगवर्जमार्धधातुकेऽस्तेर्भूविधानात्सङ्गर एवेति विज्ञायते । एवमपि करोत्यर्थांनुप्रवेशो दुरुपपाद् । सोऽपि कर्तृत्वान्यधानुपपत्तेरुपपद्यते ।

ननु च, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीन्त्यय लट् प्रयोग एव । अस्तिगच्छामो घयमिति च अस्तिप्रयोगोऽपि भावकर्तृकेषु दृश्यते । नैवम्, नास्माभिरस्तिभवती भावकर्तृकावुच्येते । अपि तु अस्तिभवतिकर्तारोऽस्त्यादय एवत्यादयश्च । ते हि रजत्यादिवहुपाधिपरा अप्यस्तो कर्तारो भवन्ति । एतावान् विशेष रज्जादीना कर्तृत्व तत्परेणैव लकारेणोच्यते । एवादीना च भवत्यस्ति परेणेति, यथा च धावथ त्रियोपाधिरेव कालेऽपि । यदुक्तम्—

क्रियोपाधिश्च सम्भूतमप्रियद्वर्तमानता । पगपरनिभागार्थरसशक्तिः प्रतिपद्यते ॥

स भूतादिभेदाद्वादशधा । तद्यथा—भूत, भूतानद्यतन, भविष्यत्, भविष्यदनद्यतन, वर्तमान, वर्तमानानद्यतन, परोक्ष, अतिपन्न, अव्यक्त, सङ्कीर्ण, प्रकीर्ण, विप्रकीर्ण इति । लुडादिविषयोऽप्यतीतमात्र भूत स षोढा—भूत, प्रकर्षभूत, भूतानद्यतन, अभिमानाद्यतन, प्रवधाद्यतन, सामीप्याद्यतन इति । तेष्वनिर्धारितविशयो भूतो यथा—अकार्पात्, निपसाद्, उवास, शुभ्राय, अपक्व, पक्ववानिति । शब्दान्तरावगतप्रकर्षादनवेक्षितानद्यतनपरोक्षादिप्रत्यय प्रकर्षभूत यथा—अवात्सुरिह पुरा च्छात्रा । विचक्षितायावधिभूतानद्यतन, यथा—अन्यामगा मघोषात् । रात्रिशयो जागरणसततायभिमानानद्यतन, यथा—अमुत्रावा सम्, सकला रात्रि जागरित, रानेरप्रमात्वाद्यतनमिव काल मन्यत । अविवक्षितक्रियाधिराम प्रवधाद्यतन ।

यथा—यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । विवक्षितक्रियानन्तर्यः सामीप्याद्यतनः । यथा—येयं गता पौर्णमासी अस्यामुपाध्यायोऽङ्गीनादधीत । अत्रानन्तरयोर्वाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति स्मर्यते । एवं लङ्निमित्तमविद्यमानाद्यतनो भूतानद्यतनः । स षोढा—सामान्यानद्यतनः, विशेषानद्यतनः, अभिज्ञानद्यतनः, प्रसिद्धपरोक्षः, प्रश्नापरोक्षः, हृशश्वदपरोक्ष इति । तेष्वविवक्षितपरोक्षत्वादिः सामान्यानद्यतनः । यथा—अकरोत्, अशृणोत्, न्यपीदत्, अमुत्रायसम्, आमीदिह तमो भूतः, रामो वनमगच्छदिति । पदान्तरावगतपरोक्षत्वादिविशेषो विशेषानद्यतनः । यथा—अवसन्निह पुरा छात्रा । न यद्रीत्यभिज्ञावचनं लङ्पवादोऽभिज्ञानद्यतनः, यथा—स्मरसि देवदत्त काश्मीरेषु यद्वसाम । लोकप्रसिद्धेरारोपितापरोक्षाभिमानः प्रसिद्धपरोक्षः, यथा—अजयज्जयन्तो हूणान् । प्रश्नेपभुक्तपरोक्षत्वं प्रश्नापरोक्षः, यथा—किमगच्छदेवदत्तः । हृशश्वदर्थोपक्षीणपरोक्षत्वं हृशश्वदपरोक्षः, यथा—इति हाकरोत्, शश्वदकरोदिति । अनागतमात्रं लङ्वादि-विषयो भविष्यत्प्रबन्धाद्यतनसामीप्याद्यतनः प्रविभागाद्यतनः इति । तेष्वनिर्धारितानद्यतनादिः सामान्यभविष्यत्, यथा—करिष्यति, यलिरिन्द्रो भविष्यति, कदा गमिष्यसि ? एव गमिष्यामि, पश्यन् व्रजति, पाचको व्रजर्गति । निर्धारिताद्यत्वविशेषो विशेषभविष्यत्, यथा—अद्य गमिष्यामीति । लिप्तोपाधिको लिप्ताभविष्यत्, यथा—यो मे शिक्षां दास्यति स स्वर्गं लोकं यास्यतीति । अविवक्षितक्रियाविरामः प्रबन्धाद्यतनः, यथा—यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यतीति । विवक्षितक्रियानन्तर्यसामीप्याद्यतनः, यथा—येयमागामीनी पौर्णमासी अस्यामुपाध्यायोऽङ्गीना-दास्यतीति । भविष्यति मर्यादावचने परस्मिन्कालविभागेचानहोरात्राणां परस्मिन्विभागेति प्रविभागानद्यतनः, यथा—योयमग्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रास्तस्य यद्वरः कौशाम्यास्तत्रैदं भोक्ष्यामहे । योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता भक्ष्येयामहे । एव परस्मिन्विभागेत्यपि द्रष्टव्यमिति । भविष्यन्नेवाविद्यमानाद्यतनो लुण्णिमित्तं भविष्यदनद्यतनः, स षोढा—सामान्यानद्यतनः, लिप्सानद्यतनः, परिदेवनानद्यतनः, परावरविभागीयः, परप्रविभागीय इति । तेष्वनिर्धारिताक्रियाप्रबन्धादि सामान्यानद्यतनः, यथा—कर्ता कर्तारौ कर्तारः, कारिता कारितारौ कारितार इति । शब्दान्तरावगतविशेषो विशेषानद्यतनः, यथा—एव पक्ता । लिप्तोपाधिको लिप्सानद्यतनः, यथा—यो मे शिक्षां दाता स स्वर्गं लोकं गन्ता । परिदेवनोपाधिकः परिदेवनानद्यतनः, यथा—इयं नु कदा गन्ता येव पादौ निदधाति, अयं नु कदाप्येता य एवमन-मियुक्तः । कालविभागे चानहोरात्राणामित्यहोरात्रविषयः परापरविभागीयः, यथा—योऽयमागामी मासस्तस्य य परः पञ्चदशरात्रस्तत्रैदं भोक्षासहे । योऽयमागामी त्रिंशद्वारस्तस्य योऽपरः पक्षस्तत्र युक्ता भक्ष्येतासहे । परस्मिन्विभागेत्यनहोरात्रकालाध्वमर्यादाविषयः परप्रविभागीयः । यथा—योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र पाटलिपुत्रं गन्तासः । स एव अन्धविभागाविषयोऽध्वविभागीयः । योऽयमग्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परः कौशाम्या-

तत्र सत्सन्पातास् इति । अवासाप्रच्युतक्रियाविषयो लडादिनिमित्त वर्तमानः । स पोढा—सामान्य-
वर्तमानः, विशेषवर्तमानः, अविरामवर्तमानः, प्रवृत्तोपरतः, वृत्ताविरतः, नित्यवृत्त इति ।
तेष्वनपेक्षितविरामादिविशेषरसामान्यवर्तमानः, यथा—अस्ति, भवन्, कुर्वाणः, पच्यमानः,
पवमानः, पत्रमुद्धतमान इति । परोक्षादिविषयो विशेषवर्तमानः । अत्र घटे यक्षः प्रतिवसति ।
विषयक्षितक्रियाप्रबन्धोऽविरामवर्तमानः, यथा—प्रासादं करोति । विषयक्षितप्रवृत्तिविरामः प्रवृत्तोप-
रतः, यथा—जीवन्त मारयति । अपिषयक्षितप्रवृत्तिविरामो वृत्ताविरतः, यथा—इह कुमाराः प्रीडन्ति ।
अपिषयक्षितप्रवृत्तिस्तानो नित्यप्रवृत्तः, यथा—तिष्ठति पतेत इति ।

अनागतान्तिमान्तक्रियास्वयि यदास्तरप्रयोगापादितवर्तमानस्याहृत्य निमित्तमाविद्यमानानघ-
तनो वर्तमानाघतनः । स पोढा—लिप्साविषयः, आशसाविषयः, पुरायोगीयः, स्पर्शयोगीयः,
उभययोगीयः, अनुभययोगीय इति । तेषु लिप्साविषयो यथा—यो मे मिश्रा ददाति स स्वर्गं
याति, को मे मिश्रा ददाति कस्वर्गं लोकं याति, एष कतरो मे मिश्रां ददाति, कतमो मे मिश्रा
ददाति । आशसाविषयो यथा—दैवधेद्वर्षति सपद्यन्ते शालयः । पुरायोगीयो यथा—वसन्तीह
पुरा छात्राः । स्पर्शयोगीयो यथा—इति स्तोपाध्यायः कथयति । उभययोगीयो यथा—नडेन स
पुरापीयते । अनुभययोगीयो यथा—भापते राघवस्तदेति । भूत एव लिङ्गिषयोऽक्षाणां परः
परोक्षः । स पोढा—स्वपरोक्षः, परपरोक्षः, स्वपरपरोक्षः, मन परोक्षः, प्रमाणपरोक्षः, निर्णय-
परोक्ष इति । तेषु स्वापेक्षया परोक्षो यथा—चकार चकार, चकासाञ्चकार, ऊपुरिह पुरा
छात्रा इति । परापेक्षया परपरोक्षः, यथा—कः कलिङ्गादिवेदः, को ब्राह्मणान्दृष्टः, नाह कलिङ्गान्
जगामेति । उभयापेक्षया स्वपरपरोक्षो यथा—जघान कस वासुदेवः, ददाह त्रिपुर हरः, ममाथ
वृष्टं मयवेति । स्वरणापेक्षया मनःपरोक्षो यथा—इति चकार, शम्भश्चकार, इति ह, शम्भश्चकारेति ।
प्रश्ने चासन्नकाल इति निर्णयपरोक्षः, यथा—किं सा जगाम तत्पार्श्वं, किमुवाच यथोचितः, स किं
शुभाव तद्वाक्यमिति, पृच्छामि किं सखीति । भविष्यद्भूतवर्तमानक्रियातिपत्तिविषयो लङ्निमित्त-
मतिपन्नः । स पोढा—भविष्यद्भूतवर्तमानक्रियातिपत्तीनां शुद्धमिधमेदात् । तत्र केनचिल्लिङ्गेन
भविष्यन्तीं शुद्धामेव क्रियातिपत्तिमवगम्य प्रयुङ्गे । यथा—अपि यस्माद्वतेनापत्तिप्यत्, कथं नाम
तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् दक्षिणेन चेद्यास्यत् न शक्यते पर्यामभविष्यत् यथा च सङ्ग्रहः
प्रदिष्टेन पद्या समचरिष्यथ, न ते समचरिष्यथ चरणात्ते न भूतयः । एव मिश्रामपि यथा—

रामाय पुण्यमहसे सदृशाय सीता दत्तैव दाशरयिचन्द्रमसेऽभविष्यत् ।

आरोपणेन पणमप्रतिकार्यमार्यस्त्रैयम्यकस्य धनुषो यदि नाऽकरिष्यन् ॥

केनचिल्लिङ्गेनानीता क्रियातिपत्तिं शुद्धामेवावगम्य प्रयुङ्गे । यथा—न भद्रे यत्तत्रभवान्वृषल-
मयाजयिष्यत्, न सभावयामि तत्र नामोक्ष्यत भवान् । यथा च—

दुर्वचं त्वदथ मा स्म भून्मृगरत्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।

नैनमाशु यदि बाहिनीपतिः प्रत्यप्स्यत सितेन पत्रिणा ॥

एवं मिथामपि—

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अरिमन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां व्रितथोऽभविष्यत् ॥

केनचित्प्रमाणेन वर्तमानामपि क्रियातिपासि शुद्धामेवावगम्य प्रयुक्ते । यथा—उताकरिष्यत्, अप्य-
करिष्यत् । यथा च—

गामधारयत्कथं नागो मृणाळमृदुभिः फणैः । आरमातलमृलात्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥

एव मिथामपि यथा—

अमह्ययद्वमुधा तोये द्युतगैलेन्द्रवन्धना । नारायण इव श्रीमान्यदि त्वं नाधरिष्यथाः ॥

इति ॥ तिरोभूतभूतभविष्यदादिविशेषोऽव्यक्तः । स षोढा- लङ्विषयः, लोट्विषयः, लृट्विषयः,
लृङ्विषयः, तव्यादिविषयः, तुमुनादिविषयश्चेति । तेषु लिट्विषयो यथा—कटं कुर्यात्, चिरं
जीयात्, कथं तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, अपि शिरसा पर्वतं मिधात्, संभावयामि भुञ्जीत
भवान्, कालोऽयं यद्वृञ्जीत भवानिति । लोट्विषयो यथा—उपाध्यायश्चेदागच्छति आगन्ता
आगमिष्यति वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगन्ता
आगमिष्यति वा अथ त्वं व्याकरणमधीष्व, कुरु कटं प्रातस्ते कालः कटकरणे, चिरं जीवतु भवान्
किमिह भवान् करोतु, लुनीहि लुनीहीरयेवायं लुनाति अलावीत् लविष्यति वेति । लृट्विषयो
यथा—कदा भुङ्क्ते कर्हि भुङ्क्ते, अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति, जानु तत्रभवान् वृषलं याजयति,
कश्चिज्जीवति मे माता, कं वा विभूतयो न मदयन्तीति । लृङ्विषयो यथा—अग्नौ नाम पर्वत-
मारोक्ष्यति उत दण्डं पतिष्यति, कतरो नाम वृषलं यं तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति,
न मर्यायामि न श्रद्धे नावकल्पयामि यत्तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति, प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं
न ज्ञास्यसि प्रभो, इति । तव्यादिविषयो यथा—स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, ब्राह्मणो न हन्तव्यः,
पितरो वन्दनीयाः, गुरवो माननीयाः, ह्यस्यं न भाजयेत्, कार्यं न कुर्यादिति । तुमुनादिविषयो
यथा—भोक्तुमैच्छन् इच्छति पयिष्यति वा, भुङ्क्वा अव्रज्जीत् व्रजति व्रजिष्यति वा, अधीत्यास्त्रा-
र्मात् स्नाति स्नास्यति वा, चोरद्वारमाकुञ्चत् आक्रोशति आक्रोश्यति वा, पायंपायमासिस्तोष्ट आस्ते
आनिष्यते वा, रौपोपमण्यन् पुष्यति पोष्यति वेति । कालान्तरसम्पृक्तस्सद्गोणः ; सद्गुरव्यानेका-
वारत्वादित्युक्त्या न शक्यते निर्देष्टुमिति भङ्गनिर्वाहार्थं तु षोढोवादाह्रियते । स भूतभूतानघतनयोः
यथा—अन्येभ्यो वा अमुंश्मद्भि । भविष्यद्भविष्यचनघतनयोर्यथा—अद्य भवो वा गमिष्यति ।

भूतमविष्यदभयतनयोर्वंधा—अशिष्टोमयाजकस्य पुत्रो जनिता । भूतानघतनमविष्यतोर्वंधा—
भाविष्टत्वमासीत् । घतमानपरोक्षयोर्वंधा—

क्रोधं प्रभो संहर संहरति यावद्विरः स्त्रे मरुता चरन्ति ।

तायत्स वद्विर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदन चकार ॥

मविष्यद्वतमानपरोक्षता यथा—

साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृत पयोधेरमोऽभ्यामि मेघान्पिबतो दृदर्श ॥ इति ।

घतमानस्य मविष्यद्वतयोरनुप्रवेशो प्रकीर्णः । स मविष्यदनुप्रवेशो आशसायां यथा—
उपाध्यायश्चेदागच्छति युका व्याकरणमधीमहे । लिप्साया यथा— कोपयतो भोजयति यावत् ।
पुराणो यथा— यावद्दुर्द्धे, पुरा प्रजति । सामीप्ये यथा— कदा प्राप्त गमिष्यति, पय गच्छामि,
गच्छन्तमेव मा विद्धि । एष भूतानुप्रवेशोऽपि भूतसामीप्ये यथा— कदा प्राप्तागतोऽसि ?
एष आगच्छामि, आगच्छन्तमेव मा विद्धि । घृष्टप्रतिवचने यथा— अयि मोः कटमकार्याः, कटं
देवदत्त ननु करोमि, मयं नु करोमीति । मविष्यतो भूतानुप्रवेशो भूतस्य मविष्यदनुप्रवेशो
विप्रकीर्णः । स मविष्यतो भूतानुप्रवेशो यथा— स्वरसि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः, अभिजानासि
कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रादनं मोक्ष्यामहे, स्वरसि याकाश्मीरेषु वत्स्यामः यत्तत्रादनं मोक्ष्यामह इति ।
यथा वा—

स्मृत्यदां दाशर्थिर्भवन्भवानमुं धनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमावद्वलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्का निकृपा हनिष्यति ॥

इति । भूतस्य मविष्यदनुप्रवेशो यथा— मास कार्याः, मास करो, देवश्चेदृष्टस्त्वप्राः शालपः
इति । यथा वा—

अपकर्तोऽहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम् ।

मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमादृशम् ॥

जातश्रायं मुवेन्दुरने भ्रुकुटीप्रणयो पुनः । गतं च वमुदेवस्य कुलं नामावदोपताम् ॥

इति । अथ कथं नित्यप्रवृत्तस्य घतमानप्राप्तावपि तस्युः स्याम्यन्ति गिरयः, मागे कृपोऽभूत्,
दृपो मविष्यतीति भूतमविष्यत्कालविषय प्रयोगो भवति । उच्यते । हेहयादिघटेषु ये राजानो
प्रभूः तेषां या क्रिया नासामनीतरयात् तत्साम्यन्धविज्ञायां भूतकालविषय प्रत्यय प्रयुक्ते,

हेह्यराज्येऽपि पर्वता इत्यनेन तस्थुरिति । तथा आगामिमन्वन्तरेषु ये राजानो भविष्यन्ति तेषां या' क्रियास्तासां भविष्यत्वात्तत्सम्बन्धविवक्षायां भविष्यत्कालविषयं प्रत्यय प्रयुङ्गे । यदा बलिरिन्द्रो भविष्यति तदापीत्यमेव पर्वताः स्थास्यन्तीति । एव कूपस्यापि भूतमविष्यदर्शनक्रियासम्बन्धात् अभूद्भविष्यतीति क्रियाभिसम्बन्धो न विरुध्यत इति । उपग्रहोऽपि प्रकृत्यर्थोपाधिरेव । कः पुनरसौ परस्मैपदात्मनेपदोभयपदिनामात्मनेपदपरस्मैपदयोगनिमित्तमर्थविशेषः । तदुक्तम् ।

य आत्मनेपदद्वेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते । परस्मैपदतो वापि मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

यथा—नाथति नाथते, शपति शपते, आह्वयति आह्वयते, प्रतिजानाति प्रतिजानीत इति । अत्राक्षिपि नाथ', शप उपालम्भने, स्पर्धायामाह', सम्प्रतिभ्यामनाध्याने, हा आत्मनेपदं, शेषे परस्मैपदमित्यर्थमेदाः । एवं मुण्डो भीषयते, कुञ्जिकयैर्न भाषयति, जटिलो विस्मापयते, मल्लैर्न विस्मापयति । इयेनो धर्तिकांमुह्यापयते, कस्तवामुह्यापयति, सप्रवदन्ते ब्राह्मणा', संप्रवदन्ति शकुनय इति । अत्र भीष्मयोर्हेतुभये, लिय. सम्माननशालिनीकरणयोश्च, व्यक्तवाचां समुच्चारणे, वद आत्मनेपदं, शेषे परस्मैपदमित्यर्थमेदः । एवमन्यदप्युहनीयम् ।

ननु च, 'य आत्मनेपदात् मेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते' इत्यत्र क्वचिद्ग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते । परस्मैपदात्मनेपदोभयपदिनामात्मनेपदपरस्मैपदोभयपदयोगः पद प्रकारो भवति । प्रकृतिनिमित्त', प्रकृत्यर्थनिमित्त', प्रत्ययनिमित्त', प्रत्ययार्थनिमित्तः, उपस्कारनिमित्तः, उपस्कारार्थ-निमित्तश्च । तत्रार्थनिमित्तेषु यथायोगमर्थावगतिहेतुत्वं विद्यते, शेषेषु तु न विद्यते । क्वचिद्ग्रहणेन ज्ञापयति । तत्रात्मनेपदयोगः प्रकृतिनिमित्तो यथा—अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, शाश्वत्सुदृशां सनः, पथते च्यवते सुस्मृपते दिदक्षत, इति । प्रकृत्यर्थनिमित्तो यथा—प्रकाशनस्थेयारययोश्च, भुजोऽनवने, गृध्रिवन्ध्योः प्रलम्भने, कर्मव्यतीहारे तिष्ठते भुङ्क्ते गन्धयते व्यतिलुनीत इति । प्रत्ययनिमित्तो यथा—शवेदिशत', त्रिपतेर्लुङ्लिटोश्च, शीयते अमृतमृषीष्टेति । प्रत्ययार्थ-निमित्तो यथा—भाषकर्मणोरात्मनेपदं कर्मकर्तरिफलवत्कर्तरि च, आस्यते पच्यते विपच्यते पचत इति । उपस्कारनिमित्तो यथा—निपराभ्यां जे', समवप्रविभ्य स्थ, समस्त्वृतीयायुकाद्, मिथ्योपपदात्कर्मोऽभ्यामे, विजयते पराजयते, सतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते, अभ्येन सञ्चरते, पद मिथ्याकारयति । उपस्कारार्थनिमित्तो यथा—वे पादविहरणे, आटोऽप्योतिरङ्गमने, उपाह् मन्त्रकरणे, दाणश्चाचेत्तुर्ध्वयं, विक्रमते वाजी, आक्रमते ज्योति, सावित्र्युपतिष्ठते, दास्या संयच्छत इति । प्रकृतिनिमित्त' परस्मैपदयोगे यथा—शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, भवति व्यतिष्ठसन्ति व्यतिहरन्ति, परस्परस्य व्यति । प्रत्ययार्थनिमित्तो यथा—बुपिरजो प्राचां इयन्, परस्मैपदं च, शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । रज्यति वस्त्र स्वयमेव, कुप्यति पादस्वयमेव, रज्यते वस्त्रम्, कुप्यते पादमिति, उपस्कारनिमित्तो यथा—अनुपराभ्यां कृञ् । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च, अनुकरोति पराकरोति, इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्तीति । उपस्कारार्थनिमित्तो

यथा—समोऽकृजने, आटोदोऽनास्यविहरणे, उदोऽनूष्कर्मणि, प्रादेरजाघन्तरागुजेर्यग्नपात्रेषु, सक्तीडन्ति शकटा, व्याघ्रो मुग्ध व्याददाति, आसनादुत्तिष्ठति, यक्षपात्राणि प्रयुनक्तीति । उभयपदयोगप्रकृतिनिमित्तो यथा—वाक्चपः, अनुपसर्गाद्वा, लोहितायति लोहितायते, क्रामति क्रमत इति । प्रकृत्यर्थनिमित्तो यथा—विभाषाकर्मकात् विभाषा विप्रलापे, उपरमति उपरमते, सप्रयदन्ति मौहृताः सप्रयदन्ते मौहृता इति । प्रत्ययनिमित्तो यथा—घृद्भ्यो लुटि, घृद्भ्यः स्यसना, अघुतत् अघोतिष्ठ, यत्स्याति यतिष्यत इति । प्रत्ययार्थनिमित्तो यथा—रूप्यति रूप्यते, कुप्यति कुप्यते, कुपिरजोः प्राचा इयन्, परस्परपद च कर्मकर्तरि, इति । उपस्कारनिमित्तो यथा—उपसर्गादस्यःयूहोर्वा, उदस्यति उदस्यते, समूहति समूहत इति । उपस्कारार्थनिमित्तो यथा—या लिप्सायाम्, विभावोपपदेन प्रतीयमाने, भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति उपतिष्ठते, ब्राह्मणस्त्वयश्च यजति, यजत इति । एवमन्येऽपि हेतुलक्षणाभोग्ण्यभूताथंयगर्हाकाटित्यसाक्षर्यपूर्वकालतादर्थ्यादयः प्रकृत्यर्थोपाधिविशेषा वेदितव्या । यथा — अपीयानो वसति, पचन्नास्ते, पुन पुनो पठति पापघ्नते, पुन पुन पचति पापच्यते, गंहितं वदति दग्धहाते, कुटिलं क्रामति चंडक्रम्यते, कन्याद्वीं वरयति, भुक्त्वा यजति, भोक्तुं यजन्तीति । एवमेते धातुरूपाया प्रकृतेरर्थोपाधयः प्रत्ययरूपाया स्वप्रत्ययार्थोपाधय एवोपाधयो भवन्ति । प्रातिपदिकरूपायास्तु स्वार्थादप्यलिङ्ग-सङ्ख्यापरिमाणकारकसम्बन्धसंगोपनसहायतादर्थ्यहेतुलक्षणादय उपाधयो विद्यन्ते । ते तु प्रत्ययार्थोपस्कारार्थप्रातिपदिकार्थेष्वनन्तरमेव वर्णयिष्यन्ते इति नेह प्रतन्यन्ते ।

अथ प्रत्ययार्थोपाधिः । तत्र कारकोपाधिषु पुरुष उक्तः सङ्ख्यात्यप्रनोमिधास्यते । अपरेऽपि चास्य यस्य विधिनिमज्जणानमज्जणापीष्टसप्रभ्रप्राथम्यैपातिसर्गप्राप्तकालदानस्वर्गगर्हादयः उपाधयो भवन्ति । तद्यथा—अग्निहोत्र जुहुयात्, इह भवान् भुङ्गीत, इह भवान्नास्ताम्, भवान्माणवकमभ्यापयेत्, किं नु खलु व्याकरणमधीयीय, इतद्वृद्धो लभेयाहं मिशाम्, आशसनमपि प्रार्थनमेव, चिर जीव्या, ग्राम गच्छ, गच्छानुवातोऽसि, कुय कट प्राप्तस्ते कालः कटकरणे, भवान्खलु शत्रु हन्यात्, खलु तत्रभवान् भागं वहेत्, कथं नाम तत्रभवान्मृगपलं याजयेदिति । एवमन्येऽपि तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिहेत्वानुलोम्यशक्तिवशोवचनकृच्छ्रानुधमनसिन्धिलक्षणलिङ्गादयोऽवगन्तव्या । यथा—वदिता जनापवादात्, मुण्डयितार आविष्टायना, वधूमृदा कन्यामलङ्घिष्य, यशस्वरी विद्या, आज्ञाकरी भार्या, हस्तिघ्नो भट, कथंचर शत्रियकुमार, प्रारत्यनुपनिषदम्, जशहरस्सुत, नर्तकी वेद्या, जायाम्नास्तिलक, व्यासस्य वचन, पाणिनेरुक्ति, कान्दिदासस्य प्रबन्ध इति ।

अपोभयोपाधि । सोऽपि सञ्जाजातिप्रभासपरिमाणद्युताद्येवभाषाच्छन्दोमन्त्रब्राह्मणादीरत्को-शादिभेदाद्वन्तप्रकारः । तद्यथा—तिच्छो च सजायाम्, भद्रभूतिदेवदत्त इति हस्ता पुरोदा इति । द्वितीया ब्राह्मणे ग्रामस्य तद्वस्त्रसहायान् दीद्येषु, प्रष्टाही दीद्यतीति, आक्षिपि वुन्, जीवतात्

जीवञ्च, नन्दतान् नन्दक इति । माट्चाक्षोशे, आक्षोश नजयनि, मा जीवन्त्य परावशाद्बु ख दग्धोऽपि जीवति । 'तस्याजननिरेवान्मु जननीहेशकारिणः' इति ।

परम-येऽप्यम्यासमतिकोपकुत्सनभर्त्सनावाधप्रहाराट्छउपर्यायार्हणोत्पत्तिप्रभृतयोऽवगन्तव्या । तेष्वम्या यथा—माणयकमाणयक अभिरूपका अभिरूपक रिक्त ते अभिरूप्यम् । समतिर्यथा—माणयका माणयक अभिरूपका अभिरूपक शासन खट्वसि । कापो यथा—माणवक माणवक 'अविनीतक अनिनीतक इदानीं शास्यसि जातम् । कुत्सन यथा—शक्तिके शक्तिके यष्टिने यष्टिके रिक्ता ते शक्ति । भर्त्सनं यथा—चार चार वृषल वृषल घातयिष्यामि त्वाम् । आराधो यथा—गतगता नष्टनष्टा प्रिया प्रिया गमनादिना र्प्यमान कश्चित्क प्रयुक्ते । प्रकारो यथा—पटुपटु, भीतभीत, परिपूजगुण न न्यूनगुणस्योपमाने सत्यं भवति । अट्छ यथा—सुपटु येन ददाति, प्रियाप्रियेण ददाति, अर्थाढ्यमानो ददातीत्यर्थ । पारम्पर्यादयो यथा—भवतश्चायिका, अर्हति भगनिभुमक्षिकाम्, इभुमक्षिका मे धारयसि, उदपादीक्षुमक्षिरिति । सर्वोऽपि चायमुपाधि-प्रपञ्चस्त्रिधनाद्यायते, धर्म्युपाधिर्धर्मोपाधि प्रकीर्णोपाधिश्च । तत्र ह्यन स्तम्भशठरूपा योद्विवस्वयोरिन्, स्तम्भकणयोरमिजपो, हस्तिस्त्वक्चयोरित्यादि । धर्म्युपाधिर्यथा—

ग्रीह्स्तिस्तम्भकणि क्षेत्रे गृहे वत्समश्रुत्करि । जन-रुणेजपो राज्ये मत्तस्तम्भेरमो वने ॥

प्रजने सनरप् समुदोरज पशुध्विति । धर्मापाधिर्यथा—

समजरम्याद्वा गोभिरक्षणामुदज उक्षभि । भग्न्यप्रसरे यस्यास्सैषा मे गोमतद्विजा ॥
मन्यकर्मण्यनादरे, विभावा प्राणिषु, पृष्टी चानादराधिके भावलक्षणे इति । प्रकीर्णोपाधिर्यथा—
मन्यते न तृणायापि त्वा नात्र पश्यतो हर । मिपत्सु लोम्पालेषु हरि पिवति सोऽधरे ॥

तिङ्शुत्तद्धितामिधेयप्रत्ययाथ प्रधान । स त्रिधा—स्वाधस्सवर्ग्यी कारकञ्च । तेषु प्रहस्यथे एव स्वाथ । स त्रिधा—धात्वथ प्रातिपदिकाथदशपञ्च । तत्र धात्वथस्त्रिधा । भात्र त्रिया कारकञ्च । तेषु भावो द्विधा—सत्त्वभूतोऽसत्त्वभूतश्च । तयोर्लिङ्गसङ्ख्यायोगी सत्त्वभूत यथा—

अत्रचन वचन प्रियमन्निधात्रनलोम्नमेव त्रिलोम्नम् ।

अत्रयत्रात्रण च यदशुक् यतित्रेण तदङ्गममर्पणम् ॥

अन्तिङ्गसङ्ख्याऽस्त्वभूता यथा—

अपि प्रमत्नेन महर्षिणा त्व सम्यग्प्रिनायानुमतो गृहाय ।

नालोह्यं सत्रमितु द्वितीय सर्पोपकारक्षममाश्रम ते ॥

त्रिया द्विधा शुद्धा सङ्कीर्णा च । तयो रारकासपृष्ठा शुद्धा यथा—

पट्टोपमिसितिसाम्यसपक्ष दष्टप्रत्यधरनिम्बमभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरजेन तरण्यान्तारलोत्पल्येन ऋणेण ॥

कर्तृत्रापप्रसाध्यरूपा सङ्कीर्णा यथा—

कुचद्वन्द्वे तन्नि द्विपङ्क्तभङ्गुम्भयलतुला दधानेऽरिमन्त्रस्या न युगतिषु चित्तरथ रजति ।
तत्रोत्रोर्युग्मे त्रा ह्रतरचित्रामोकरस्त्रो त्रिर्पत्युष्माण कमिह न युवान जग्यति ॥

कारक द्विधा, नियतधातुविषयमनियतधातुविषयश्च । तयोर्नियतधातुविषय यथा—

तुपारलेक्षाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुर्णा मङ्गलभङ्गमीर ।

अगृहभात्रापि त्रिलोक्ने सा न लोचने मीलयितु त्रिपेहे ॥

अनियतधातुविषय यथा—

अभिमुखे मयि सहतमोक्षित हसितमन्यनिमित्तकृतौदयम् ।

प्रिनयनारित्वृत्तिरितस्तया न त्रिवृतो मदनो न च सहत ॥

प्रातिपदिकाध्वनिधा, व्यक्तोऽव्यक्तस्मद्विधश्च । तेषु प्रत्ययोत्पादानुत्पादयोरविशिष्टो
व्यक्त । स द्विधा—तद्विज्ञोऽन्यलिङ्गश्च । तयोस्तद्विज्ञो यथा—मन एव मानसम्, वन्दुरेष
या-धव, यय एव यावक इति । अवलिङ्गो यथा—उपाय एव औपयिकम्, देव एव देवता,
देवतय दधतमिति । अव्यक्तो द्विधा, उज्जितस्वरूपोऽनुज्जितस्वरूपश्च । तत्रोज्जितस्वरूपो यथा—
वेदशालच्छङ्कट्या, समोदश्च कटुश्च, उपाधिभ्या त्यक्त्रासघातद्वयोरिति । यथा, विशाल, विशङ्कट,
प्रकट, विकट, उपत्यका, अधित्यकेति । अवोपसगरसङ्गपत्त्यादिवस्वरूपज्जितम् । अनुज्जितस्वरूपो
यथा—य सोष्माभर्षमेभ्यस्तनुत्र, कासुगोणीभ्या प्ररश्च, किमस्तिट्ययमादायद्रव्यप्रकर्षे । विनश्य
नानार्त्रा न सह । यथा—यत्सतर, उक्षतर, नितरा, मतीवतरा, विना, नानेति । उपचरितार्थवृत्ति
सद्विध । स द्विधा—सङ्गयावानसङ्गवश्च । तयोस्तद ताया यथा—पचतितरा, पचतकीति ।
सुत्र-तार्थो यथा—त्यक्का, उर्ध्वरिति । प्रत्ययाथा द्विधा, कृदधस्तद्विताथश्च । तयो कृदर्थो
यथा—यावत्प्राप्ती, साराणिमिति । तद्वितार्थो यथा—वामित्य, काज्ञाय-य इति ।
समासार्थो द्विधा, समासनिमित्त, समासनिमित्तश्च । तत्र यमाधित्य तद्विताथ इति समासो भवति ।
समासनिमित्त यथा—द्विमातुर पञ्चकपाल इति । सम्यर्था यस्य तु समासान्त इति समासो निमित्त
स समासनिमित्त यथा—देवराज प्रत्युरसमिति । सम्यग्धी त्रिधा, क्रिया द्रव्य गुणश्च । तेषु त्रिया
त्रिधा, त्रियासम्बन्धिनी कारकसम्बन्धिनी उभयसम्बन्धिनी च । तासु त्रियासम्बन्धिनी द्विधा,

मित्ररूपाऽमित्ररूपा च । तयोर्मित्ररूपा यथा—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति, जुगुप्सितुमिच्छति जुगुप्सित इति । अमित्ररूपा यथा—अत्यर्थं पापच्यते, पुन पुन पठति पापपठत इति । कारक सम्बन्धिन्यपि द्विधा, साकाक्षा निराकाक्षा च । साकाक्षा यथा—पटमिवाचरति पट्टीयति कम्बलम्, प्रासादमिवाचरति प्रासादीयति कुट्टम् । निराकाक्षा यथा—पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, पुच्छमुदस्यत्युच्छयत इति । उभयसम्बन्धिनी द्विधा, क्रियाकारकसम्बन्धिनी कारकक्रिया सम्बन्धिनी च । तयोः प्रथमा यथा—पचत प्रयुङ्क्ते पाचयति १३दत्त, अधीयान प्रयुङ्क्ते अत्यापयति कारीपोऽग्निः । द्वितीया यथा—कसवधमाचष्टे कस घातयति, आरात्रिविधास माचष्टे रात्रिं विवासयति । द्रव्यमपि त्रिधा, विशप्य विशपण व्यवहितञ्च । तप्तु विशप्य द्विधा, सापक्षमनपक्षञ्च । सापक्ष यथा—युष्माकमय याम्पाका गा, वत्स्या हितो व सौयो गोधुक् । अनपक्ष यथा—वसिष्ठस्यापत्य वासिष्ठ, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव । विशपण द्विधा, धर्मिनिष्ठ धर्मनिष्ठ च । धर्मिनिष्ठ यथा—गावोऽस्य सतीति गोमान्, प्रासादोऽस्य स्यात्प्रासादीय दार । धर्मनिष्ठ यथा—अस्तीति मतिरस्यास्तिक, नास्तीति मतिरस्य नास्तिक इति । व्यवहित द्विधा, विशेष्यरूप विशपणरूप च । विशप्यरूप यथा—द्विमपमुदभिन्यवाना द्विमया यथा उदक्षित । विशेषणरूप यथा—पञ्चमो मासोऽस्य जातस्य पञ्चमी बालक, पष्ट रूपग्रन्थग्रहणमस्य पट्को वटु । गुणोऽपि त्रिधा, आश्रित प्रवृत्तिनिमित्तमुपाधिञ्च । तेष्वश्रितो द्विधा, अभिन्नरूपो मित्ररूपश्च । तयोरभिन्नरूपो यथा—मिक्षाणा समूहो भक्षम्, काकोलूकस्य वैर काकोलूकिका । मित्ररूपो यथा—ऋत्विजा कर्मात्वि य, पालूना पाक पालुक्ण इति । प्रवृत्तिनिमित्त द्विधा, अनुरक्तमनुरक्त च । तत्रानुरक्त जात्यानि यथा—ब्राह्मणस्य भाव ब्राह्मण्य, ऋजोर्भाव आर्जवमिति । अनुरक्त सयन्धादि, यथा—दण्डिना भावो दण्डित्वम्, पावकस्य भाव पावकतेति । प्रकृत्यथप्रत्ययाययोर्विशपणमुपाधि । स द्विधा, व्यस्तस्समस्तश्च । व्यस्त प्रकृत्यर्थे यथा—शिवो दवताऽस्येति शैव, लवण पण्यमस्येति लावणिक । प्रत्ययार्थे यथा—गात्रिकया श्लाघत, काठिकयाऽधिक्षिपति । अत्र दवतापण्यश्लाघाधिक्षपा उपाधय । समस्तो यथा—दण्डा प्रहरणमस्या क्रीडाया दण्डा । अत्र दण्डशब्दात् तदस्यामित्यधिकरण प्रत्ययो विहितो दण्डस्य प्रहरणत्व, अधिकरणत्व च क्रीडात्व प्रत्याययति । एव ह्योगोदोहस्य विकारो ह्यङ्गर्पान नजनीतम् । अत्र ह्योगोदोहद्विकार प्रत्ययो विहित, प्रकृत्यर्थोपाधि दोह प्रत्ययार्थोपाधि च सहा प्रत्याययतीति ।

कारक त्रिधा, सक्रिय मिश्रक्रियममित्रक्रिय च । तप्तु सक्रिय त्रिधा, कर्तृरूप कर्मन्पमनु स्यूतञ्च । कर्तृरूप द्विधा, क्रियाविशेषस्य कारकविशेषस्य च । तयोः क्रियाविशेषस्य यथा—सुस्नात पृच्छति सास्नाति, एव सास्नायनिक, प्रभूतमाह प्राभूतिक, एव माशब्दिक, प्रतीप वर्तते प्रातीपिक, प्रतिकूल चरति प्रातिकूलिक इति । कारकविशेषस्य यथा—व्याकरण

वेत्यधीते वा वैयाकरण, समा समा विजायते समासमीना, अर्द्धार्द्धव्यत्याक्षिक, संतापाय प्रमथति सान्तापिक, पितुरामत पितृय, समानोदरे शयित सोदर्य इति । कर्मरूप द्विधा, सजातीयस्थप्रसजातीयस्थ च । सजातीयस्थ यथा—अयन नेय आयाजनीन शार, मास भूतो मासिको भृत्य, वर्षमधीष्टो वार्षिक उपाध्याय, पक्ष लक्ष पाक्षिको नियन्ध, षण्मास व्रीत षण्मासिका दास, अयत्सर हनस्सावत्सरिकोऽभ्यास इति । असजातीयस्थ यथा—वामदेवेन दृष्ट वामदेश्य साम, लाक्षया रत्न वन्न लाक्षिक, देवाय देय दैव्य हवि, तन्त्रादचिरापहत तान्त्रिक पट, द्वारे नियुक्तो दौवारिक पुमान्, चतुर्दश्या दृश्यते चानुर्दश्य रक्ष इति । अर्थांतरानुय धनमनुस्यूतम् । तद्विधा, प्रियानुस्यूत कारकानुस्यूत च । तयो प्रियानुस्यूत यथा—मीता-वेपणमधिरुख वृत्तो ग्रन्थ भंता वपणीय, एव त्रिराताजुनीय, वाक्यपटीय, पीपी पोणमासी अस्मिन्मासे भवति पीप, एवमाप्रहायिक आभ्यव्यिक इति । कारकानुस्यूत यथा—तित्तिरिणा प्रोक्त वेद विद्वत्पत्नीयते धा तैत्तिरीयाश्छात्रा, एव वारतन्तवीया, एगलेयिन, एतरेयिन, तथा पाराशरिणो मिश्रव, शैलालिभो मटा ।

भिमिश्रप्रिय त्रिधा, लक्षितप्रियमपक्षितप्रियमनुमताप्रिय च । तेषु लक्षितप्रिय द्विधा, कर्तृस्थ कर्मस्थ च । तयो कर्तृस्थ यथा—मुद्रा भवन्त्यस्मान्मीहीन क्षेत्रम्, दण्डिन सत्यस्या दण्डिमती जाला । कर्मस्थ यथा—आत्मनेन भुक् आक्षिक, अप्रमोजनमस्मे दीयते आप्रमोजनिक, पद्मस्मिन् दृश्य पद्म कर्दम इति । अपक्षितप्रिय द्विधा, व्यवहितमव्यवहित च । तयोर्व्यवहित यथा—ग्रामादागच्छति, ग्राह्मणाय ददाति, पर्यङ्गे शत इति । अव्यवहित यथा—कट करोति, दात्रेण लुनाति, देयदत्तेनास्यत इति । अनुपक्वप्रिय द्विधा, तुल्याधिकरण मनुष्याधिकरण च । तयोस्तुल्याधिकरण यथा—गुह्रीभवति, उग्मनीस्यात्, भस्मसात्सपद्यत इति । अनुपक्वधिकरण यथा—पटपटाकरोति, दधन्नागच्छति, मनुष्यप्रावसतीति । भिमिश्रप्रिय त्रिधा, निडमिधेय कृदमिधेय तद्धितामिधेय च । तत्र तिडमिधेय द्विधा—कर्तृरूप कर्मरूप च । तयो कर्तृरूप यथा—पचति देवदत्त, दुग्धे गो, चोरस्य रजति रोग इति । कर्मरूप यथा—पच्यते भोदन, मिद्यते कुसूट, उग्रासिका आस्यन्त इति । कृदमिधेय द्विधा, विशेष्य विशेषण च । तयोर्विशेष्य यथा—दात्र, प्रासाद, कुम्भकार इति । विशेषण यथा—कर्तव्य, पावक, सुबोधमिति । तद्धितामिधेय द्विधा—सापक्षप्रियमनपक्षितप्रिय च । तयोस्सापक्ष प्रिय यथा—इणी यत्र, परिगणिती याज्ञिकये, आह्मती छन्दसि, अधीता रयाकरणे, वृत्तपूर्वी कटमिति । अनपक्षप्रिय यथा—पात्रेण निर्वृत्त पात्रिम, सेकेन निर्वृत्त सेकिम, कुट्टेन कुट्टिम, करणेन वृत्रिम, इयेनपाकोऽस्या तिलपाकोऽस्या प्रियाया इयेनपाता तैल पातति । प्रवृत्तिप्रत्ययो नयद्वारक पदार्थविशेषणमुपस्कारार्थ । स त्रिधा, प्रवृत्तिद्वारक, प्रत्ययद्वारक, उभयद्वारकश्च । तेषु प्रवृत्तिद्वारक षोढा, लोपागमसवणविकारादेशप्रत्याप-युपपदोपस्कारभेदात् । तेषु रज्जेर्णी

मृगरमणेन लोप इत्यादिलोप इत्यादि । लोपोपस्कारार्थः यथा—

धृतहेतिरप्यधृतजिह्मगतिश्चरितैर्मुनीनधरयन् गुरुभिः ।

रजयाञ्चकार विरजः स मृगान् किमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥

अभ्यवृषयोर्मुधुनेच्छायामित्यादिरागमोपस्कारार्थः यथा—

अनेकयुगजीविन्यास्त्रेता यस्यास्त्रयोदशी । सा क्षीरकण्टकं वत्सं वृषस्यन्ती नं लज्जिता ॥

वेद्य स्वनो भोजने मूर्धन्य इत्यादिवर्णविकारोपस्कारार्थः यथा—

ग्लानिच्छेदिक्षुत्प्रबोधाय पीत्वा रक्तं रिष्टं ज्ञापिताजीर्णशेषः ।

त्वादुङ्कारं मांसखण्डोपदंशं क्रोष्टा डिम्भं व्यण्वणद्वयस्वनञ्च ॥

मातुर्मातृपुत्रे स्थाप्य इत्यादिरादेशोपस्कारार्थः यथा—

गौरी मा तस्य तस्यैताः कार्तिकेयस्य कीर्तयः ।

कीर्तितासु न कीर्त्यन्ते यासु कस्यापि कीर्तयः ॥

आव्यानात्कृतस्तदाचष्टे, कृत्स्नकृत्प्रकृतिप्रस्थापत्तिः, प्रकृतिष्वकारकमित्यादिप्रत्ययापत्युपस्कारार्थः, यथा—

शैलैर्वन्धयति स्म वानरहतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधिम् ।

व्यासः पार्थगैस्तथापि न तयोरत्युक्तिं रूढाव्यते ॥

इति । अपादाने परीप्सायां णमुलित्यादौ स्थादिरुपपदोपस्कारार्थः, यथा—

किञ्चिच्छेपनिशातुपारमधुरस्पर्शं गृहप्राङ्गणे

शय्योत्थायमिह व्रजन्ति हलिनां बालाः कुक्कुलानलम् ॥ इति ॥

प्रत्ययद्वारकोऽपि षोढा, लोपागमवर्णविकारविकरणादेशोपग्रहभेदाद् । तेषु लोपार्थः फलकुसुमयोलुक् । यथा—

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ॥

आगमार्थः यथा— हृपेलोमसु । आननैर्विचक्रसे, बहुमानमितनूमिरमावि । वर्णविकारार्थः द्विचो विजिगीषाया निष्ठानत्वम् । यथा—

आयूनस्मन् गृहिण्येव प्रायो यष्टयावलम्बितः ॥

विकरणार्थं त्रिष्टुप् प्राण्यङ्केकस । यथा— 'आस्त्रिष्टुप्प्राण्यङ्कपलेक्षणा नबोढा भर्तार विपदि न दूषितातिभूतिः ।' आदेशार्थं आशिषि तुष्टोस्तातद् । यथा—

भ्रताद्भवतो मतिशुभा जयताञ्जीव भवावनीश्वर ।

उपग्रहार्थं भवे प्रसहने कृते आत्मनेपदम् । यथा—

भवाद्दशाश्चेदधिकुर्वते गति निराश्रया हन्त हता मनग्विता ॥ इति ॥

उभयद्वारक तु द्वादशधा, अवधिसूचनमियापिशेषणकारकविशेषणशेषपरिशेषसद्वार्ध-
तादृश्यहेतुलक्षणोपपदप्रतीर्णमेवात् । तत्र क्रियादीना मियो मर्यादावधि । स पूर्वकालव्यतिहार-
परापरयोगकालाध्यादिमेवादनेकप्रकारः । तेषु पूर्वकालो यथा—

कृतोर्मिलेखं शिथिलत्वमायता शनैश्शनैश्शान्तग्येण वारिणा ।

निरीक्ष्य रेमे म ममुद्रयोपिता तरङ्गितक्षौमत्रिपाण्डुसैकतम् ॥

व्यतिहारो यथा—

स्तनोपपीडं परिरभ्य चुम्बिताः प्रजल्पतोरप्यनवस्थित मुहुः ।

स्रजश्च यूनोरपमित्य याचतोग्निद्रयोरेव जगाम शर्वरा ॥

परयोगो यथा—

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तास्तान्विशेषान् ।

हमद्धारं भृगुणतियशोवर्त्मयत्कौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभि-

रयाम पादो बलिविमथनाभ्युत्थितस्येव त्रिणोः ॥

अपरयोगो यथा—

अप्राप्य पर्वतमिमानि पुगेविलीननीरन्ध्रलोध्रवकुलानि वनस्थलानि ।

आसेदुपस्तत्र हरिष्यति येष्वधौघमध्वक्लम च सुरसिन्धुतरङ्गवातः ॥

कालयोगो यथा—

एवमिन्द्रियसुरस्य वर्त्मनस्मेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने महोमया मासमेकमवमदृष्टचजः ॥

अध्वयोगो यथा—

नशतं ।

सत्रा पान्य पूषा गगनपरिमाण गणयति ।

इति प्रायोभावास्फुरदुपधिमुद्रामुक्नुलिताः

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

सिद्धस्य क्रियार्थमभिमुखीकरण सम्बोधनम् । तत्पौढा, नियोगनिषेधानुमत्युपालम्भ-
प्रश्रान्तानार्थमेवाह । तेषु नियोगार्थं यथा—

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रह संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि सर्वधितुमाज्ञया ते ॥

निषेधार्थं यथा—

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं मत्तमत्तनयन स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिगुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यति ॥

अनुमत्यर्थं यथा—

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

पूर्वं तयोर्वीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकञ्च ॥

उपात्तमर्थं यथा—

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

कारेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमापराधम् ॥

प्रभार्थं यथा—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

भाष्यार्थं यथा—

नूनमुन्नमति यज्वना पतिशशार्चरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुखि दिङ्मुखं यतः कैतकैर्वि रजोभिराहतम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रकृत्यर्थभागमुखेन भेदक क्रियाविशेषणं, भावोत्पत्तेऽपि हि प्रत्यये
कदाचित्समुदाय प्रत्ययमुखेन विशेष्यते, तीव्रं याक, तीव्रं याक इति । नामरूपमव्ययरूपं
रुद्रूपं तद्धितरूपं समासरूपमुपसर्गादिरूपमिति । तेषु नामरूपं यथा—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

गर्भाधानक्षणपरिचयाधूनमावृद्धमालारसेविष्यन्ते नयनसुभग स्वे भवन्तं बलाकाः ॥

अव्ययरूप यथा —

प्रशान्तधर्माभिभवश्चनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥

शृङ्गार यथा—

शय्यन्ते हृत्गायिकाः पथि तरुच्छाया निपण्णाध्वगैः
श्रोक्ण्टायतनेषु धार्मिकजनैरास्यन्त उग्रसिकाः ।
शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि मखि ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥

तद्धितरूप यथा—

शत वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिरमुपरुषैरसहस्र निर्धृतः पदनिपतितः पार्णिहतिभिः ।
क्रियत्कृत्यो वद्धाः पुनरपि न वेद्मि कुट्यरतथाऽपि क्लिप्तान्मा क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥

समाक्षरूपं यथा—

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्या परिपार्थवर्तिनीं विवर्तितानज्जननेत्रमैक्षत ॥

उपसर्गादिरूप यथा—

प्रसीद विश्राम्यतु वीर यज्ञं शरैर्मदीयैः कतमस्तवारिः ।
विभेत् मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रोभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥

कर्त्रादीना इवेभ्यः परे कारकविशेषणम् । तदपि षोढा, कर्तृविशेषणं कर्मविशेषणं
करणविशेषणं सप्रदानविशेषणमपादानविशेषणमधिकरणविशेषणमिति । तेषु कर्तृविशेषणं यथा—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥

कर्मविशेषणं यथा—

अशोकनिर्भस्तिपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥

करणविशेषणं यथा—

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सगेजसन्तानमिवाकरोदपाम् ॥

संप्रदानविशेषणं यथा—

तस्मै हिमाद्रेः प्रयता तनूजा यतात्मने गेचयितुं यतस्व ।
योयित्सु तद्वीर्यनिपेकभूमिस्सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥

अपादानविशेषणं यथा—

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितस्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृवोऽक्षसूत्रप्रणयो तथा करः ॥

अधिकरणविशेषणं यथा—

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतवाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरफान् नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥

अनुप्रयोगार्थं विशेषः । स षोढा, लिङनुप्रयोगार्थः, लोटनुप्रयोगार्थः, लृटनुप्रयोगार्थः,
यथाविध्यनुप्रयोगार्थः, अधिकानुप्रयोगार्थः, द्विवचनानुप्रयोगार्थ इति । लिङनुप्रयोगार्थो यथा—

न लङ्घयामास महाजनानां शिगसि नैवोद्धतिमाजगाम ।
अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुःखुराहतो यत्सदृश गरिष्णः ॥

लोटनुप्रयोगार्थो यथा—

पुर्णमवस्कन्द लुनोहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
निगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

लृटनुप्रयोगार्थो यथा—

सलीलमासक्तलतान्तभूषण समासजन्त्या कुमुमाव्रतसकम् ।
स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना धनेन कश्चिज्जघनेन काचन ॥

यथाविध्यनुप्रयोगार्थो यथा—

स ते प्रियञ्चेत्सुभगोपगोघैर्विचिन्तितैरस्य फलं न किञ्चित् ।
प्रियापराधो हि विचिन्त्यमानस्तमूलकाप कपतीव चेतः ॥

तद्वितानुप्रयोगार्थं यथा—

परिक्षेपे वक्षसि दन्तिदन्तैः प्रियाङ्गुलीता नभसः पतन्ती ।
नेह प्रमोह प्रियसाहमानां मन्दारमाला विरलीकरोति ॥

द्विर्वचनानुप्रयोगार्थं यथा—

वदत वदत सत्य रूपमोदकवाचिचदि पुनरवलाया दृष्टपूर्वं मुखादि ।
जगति जितसमस्तारातिवर्गे मित्र न दृष्ट मत्प्रसादाद्भवद्भिः ॥

आदिनिपातद्योत्य समुच्चयादिः पदार्थधर्मः परिशेषः । सोऽनन्तप्रकारोऽपि यद्विध
इहोदाहिषते । समुच्चयः, विकल्पः, उपमा, नियोगः, विनिग्रहः, प्रतिपेक्षा । तेषु समुच्चयो यथा—

इतो गमिष्याम्यथेति वादिनी चचाल सा च स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमाख्याय च तं कृतस्मितस्समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥

विकल्पो यथा—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगिवा गजाजिनालम्बि दुकुलधारि वा ।
कपालि वा म्यादथेन्द्रुशेखर न विश्रमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥

उपमा यथा—

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वज्रास्सरोजमूनुस्सुतग वभासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवाल प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥

नियोगो यथा—

रूप तदोजस्य तदेयनीयं तदेय नैसर्गिकमुन्नतत्यम् ।
न कारणास्त्वाद्विमिदे कुमार प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥

विनिग्रहो यथा—

त्यमहनीय निवर्हय मानिनी विरहिणः कु . ति ।
इति निवेशयति स कलापिना मनुगिर नु गिर जलदागमः ॥

निषेधो यथा—

न प्रसादमुचित गमिता द्यौ नोद्धत तिमिरमद्रिचरेभ्यः ।
दिङ्मुनेषु न च धाम विनीर्ण भूयिता च रजनी हिमभासा ॥

यद्युत्पद्यौ सहकारिलाम तदा सहायस्त्रिधा, अभिधीयमानः, प्रतीयमानो व्ययधीयमानश्च ।
तेष्वभिधीयमानो द्विधा, सद्देन पर्यायेण च । तयोर्गद्यो यथा—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कश्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

द्वितीयो यथा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीचनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥

प्रतीयमानोऽपि द्विधा, विभक्तितो निपाताच्च । तयोराद्यो यथा—

स पौरकार्याणि विचिन्त्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थित आरु वपुस्तटीयं कृत्योपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥

द्वितीयो यथा—

तमवगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य सबर्धयन्तौ हविषेव वदित्वा ॥

व्यवधीयमानोऽपि द्विधा, वीप्सया भागेन च, 'सहकृता एव हि क्रियाशुणद्रव्यैः
प्रयोजना युगपद्यानुमिष्यन्ते, सहकृता एव च विभज्यन्ते । अर्थशब्दस्तु निवृत्तिवचनोऽपि
विपत्ते, यथा मशकार्थो धूम इति । तत्र वीप्सया यथा—

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं विम्व्राधरासन्नचर द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

भागेन यथा—

अलंकृताप्यन्वयरूपभूपणैर्न शोभते मां प्रति तावदङ्गना ।
विभर्ति यावत्प्रमदासमागमे न शूरभार्याद्वतगर्वितं शिरः ॥

कार्यस्य कार्यिणो वा कारण प्रति प्रयोजकत्वं तादर्थ्यम् । तत्पोदा, क्रियातादर्थ्यं,
द्रव्यतादर्थ्यं, क्रियाद्रव्यतादर्थ्यं, द्रव्यक्रियातादर्थ्यं, प्रकृतिविकारतादर्थ्यं, क्रियाकारकतादर्थ्यमिति ।
तत्र क्रियातादर्थ्यं यथा —

पुनर्ग्रहीतु नियमस्यथा तथा द्वयोषु निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं त्रिलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥

द्रव्यतादर्थ्यं यथा—

प्रसन्नदिक्प्रासुविचित्रात् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरारिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥

क्रियाद्रव्यतादर्थ्यं यथा—

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रविष्टाम्बुभरोपरोधश्शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥

द्रव्यक्रियातादर्थ्यं यथा—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवारति कः कर प्रसारयेत्पद्मगरलसूत्रये ॥

प्रकृतियिकारतादर्थ्यं यथा—

वन्य फल चार्तवमाहरन्त्यो वीज च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिपङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥

क्रियाकारकतादर्थ्यं यथा—

गेहाधाता सरितमुदक हारिकानाजिगीषे
मङ्गयामीति श्रयसि यमुनातीरवीरुद्धहाणि ।
गोसन्दायी विशसि त्रिपिनान्येव गोवर्धनाद्रेः
किं त्व राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य ॥

हेतुविशेषेषु प्रयोजकः कारकश्च कारक एव, अकारकस्तु प्रपञ्च्यते । तत्र कार्यप्रसवयोग्य-
कारकस्तु षोढा, लिटादिवाच्यः, सङ्हाच्यः, निपातादिवाच्यः, तृतीयावाच्यः, पञ्चमीवाच्यः,
प्रथमादिवाच्य इति । तेषु लिटादिवाच्यो यथा—

पुष्पं प्रवालौपहित यदि स्यान्मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्यात् विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

सङ्हाच्यो यथा—

सा समवद्विः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुच्चद्विरिव त्रियामा ।
सरिद्धिहृद्गैरिव लीयमानैरमुच्यमानाभगणा चकाशे ॥

निपातादिवाच्यो यथा—

नैसर्गिकी
इतीव जङ्गायुगल तदीय चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥

तृतीयावाच्यो यथा—

तथा दुहित्रा सुतरा सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकारो ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥

पञ्चमीवाच्यो यथा—

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्ब्रह्मस्य प्रतिवक्तुमर्हसि ॥

प्रथमादिवाच्यो यथा—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत् ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः छिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्य ॥

हेतुरेष क्षापको लक्षणं, तत्पौढा, द्रव्यलक्षणं, इत्यभूतलक्षणं, विकारलक्षणं,
उत्पातलक्षणं, भावलक्षणं, क्रियालक्षणमिति । तेषु द्रव्यलक्षणं यथा—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूतः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

इत्थंभूतलक्षणं यथा—

कलक्वणितगर्भेण चञ्चुना चङ्क्रमोद्यतः ।
पारावतः परिक्रम्य रिरंसुधुम्बति प्रियाम् ॥

विकारलक्षणं यथा—

स बालभावाद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा करान्क्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशय संप्रति तेजसा रविः ॥

उत्पातलक्षणं यथा

गोनासाय नियोजितागदरजास्सर्पाय बद्धौषधिः
कण्ठस्थाय विषाय धोर्यमहतः पाणौ मणीन्विभ्रतो ।

भर्तुर्भूतगणाय गोत्रजरतोनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा
रक्षत्रद्रिसुता विवाहसमये होता च भीता च या ॥

भावलक्षणं यथा—

तथागतयां परिहासपूर्वं सख्या सखी वेत्रभृता बभापे ।
आर्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

क्रियालक्षण यथा—

वधन्नङ्गेपु रोमाञ्च कुर्वन्मनमि निर्वृतिम् । नेत्रे चामील्यन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥

उपपद षोढा, कियारूप, नामरूप, नामार्थरूप, प्रत्ययरूप, निपातरूपं, कर्मप्रवचनीयरूपमिति । तेषु कियारूप यथा—

भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते । अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥

नामरूप यथा—

सुखैस्तेभ्यो विभावर्यस्तेभ्यो हितमहरसदा । येषामकृत्रिममेमा प्रिया पार्थ न मुञ्चति ॥

नामार्थरूप यथा—

दुतदुताशनदीसिवनश्रियः प्रतिनिधिः वनकाभरणरय यत् ।

युवतयः कुमुम दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥

प्रत्ययरूप यथा—

नृपसुतमभितस्समन्मथायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।

स्फुटमभिलषितं बभूव यच्चा वदति हि सवृत्तिरेव कामितानि ॥

निपातरूप यथा—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य त्रिलासवलितध्रुवः । कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

कर्मप्रवचनीयरूप यथा—

आलोकनान्ताच्छ्रवणे विवृत्य पीत गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्थणतापयेव माहेन्द्रमभ्यः प्रथम पृथिव्या ॥

शब्दास्तरसाहचर्यविरोधलिङ्गलराभिनयादय प्रकीर्णम् । तत्र साहचर्यं यथा—

भवतु समदना रतये तिलकवती चारुचम्पकच्छाया ।

घनवन्दनप्रवलकुचाक्रान्ता तव विद्विषामटवी ॥

साहचर्यं यथा—

लक्ष्मणानुगतो रामस्त्यागीराम इवापरः ।

कौसल्येव विभक्तिं द्यौरभिषेकोज्ज्वलां श्रियम् ॥

विरोधो यथा—

हृग्वाणाविमौ रोषादुभावपि धृतायुधौ । प्रहर्तुमुद्यवौ वीरौ रणे रामार्जुनाविव ॥

लिङ्गं यथा—

आप्याययति मित्रोऽयमस्य मित्रं पयोनिधिः ।

मोऽप्यमित्रश्शशी जातन्तदमैत्र्याद्य मे सखि ॥

स्वरो यथा—

यदि मे बल्लभा दूतो तदाहमपि बल्लभा । यदि तस्या भिया वाचस्तन्ममापि प्रिय भियाः ॥

अभिनयो यथा—

एते वयममी दाराःकन्येय कुरुजीवितम् । भूत येनात्र वः कार्यमनास्था वा ह्यवरतुषु ॥

प्रातिपदिकार्यं द्विधा, स्वार्थां, द्वय, लिङ्ग च । तेषु शब्दार्थैव स्वार्थः । स द्विधा, स्वरूपमनुकार्यश्च । तयो स्वरूप द्विधा, सत्त्वयचनाहंमसत्त्वयचनाहं च । तत्राद्य यथा—

चूडामणिदिशरोग्ने तरलो हारमध्येगे । पर्यङ्कशयने प्रोक्त आवेशश्चापि वेशमनि ॥

द्वितीयं यथा—

मन्ये शङ्के ध्रुव प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ इति ॥

अनुकार्यो द्विधा, अर्थवाननर्थश्च । तयोरर्थवान्यथा—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्य चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।

हुंहु मुञ्च मममेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम् ॥

निरर्थको यथा—

अग्रशालमधिरुह्य नगरस्य स्फारकण्ठकुहरोमदमत्तः ।

ह्रस्वदीर्घसविसर्गघुकारान् घोषयत्युपसि पाण्डुकपोतः ॥

उपात्तनिमित्तेनानुपात्तनिमित्तेन वा यत् ध्रूयते गम्यते प्रत्यभिधीयते तद्रव्यम् । तद्विधा, आश्रयरूपमनाश्रयरूपं च । तत्र जाल्यादिमि प्रवृत्तिनिमित्तैर्यदाधीयते तदाश्रयरूपम्, यथा— गौ, भव्य, शुद्ध, एक, प्रस्थं, पल, ऋजु, पूर्ण, पाचक, दण्डी, राजपुरुष, चैत्र, इति । तद्विपरीतमनाश्रयरूप निपाताद्ययोपसर्गगतिकर्मप्रवचनीयादीनामर्थः यथा— अहं च त्वं च वृषदन्, कम्पामूरीकरिष्यति, कस्तं प्रति न यास्यति, स्वयं पयंतुमिच्छति । लिङ्गं द्विधा, शब्दलिङ्गमर्थलिङ्गञ्च । तयोरियमयमिदमित्यर्थव्यपदेशनिमित्तं शब्दसंस्कारहेतुरयमित्यर्थव्यपदेशकारण पुमान् नपुंसकस्य अल्लच इति उपसंस्कारहेतुरिदमित्यर्थव्यपदेशकारणात् नपुंसकमिति । तदेतच्छ्रुदमिधादिमेदात् पोढा विप्रयते । शुद्धं, मिथं, सङ्कीर्णं, उपसर्जनं,

अविष्ट, अक्षयक ॥ । तेष्वेकसंस्कारहेतुदशुद्धम् । यद्वा, वृक्षः, कुण्डः, स्त्री, पुमान्, नपुंसकमिति । संस्काराद्योपप्रादि मिथम्, मरीचिः, ऊर्मिः, अर्चिः, छर्दिः, कषायः, कषाटमिति । संस्कारत्रययोगि सङ्कीर्णम्, तटी तट तट, शङ्खला शङ्खल शङ्खलमिति । विशेष्यशब्दनियतविशेषणरूपमुपसर्जनम् । शुभा शुभ शुभः, पट्टी पट्ट पट्टिति । विशेषणत्वेऽपि नियतशब्दसंस्कारार्हमाविष्टम्, प्रहृति, विषयः, प्रधान, भार्या, दाराः, कलत्रमिति । लिङ्गनिमित्तशब्दसंस्कारानर्हमव्ययम्, पञ्च, पद्, कति, उर्ध्वः । विशेष्यते अवच्छिद्यते द्रव्यं येन तच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमर्थधर्मोऽर्थेल्लिङ्गविशेषण गुणो भाव इति चात्पातम् । तन्निधा, गुणः परिमाण रुचय इति । तत्र द्रव्ये स्वायुक्ते प्रत्ययजनको गुणो जातिः, गुणस्सङ्ख्या, संस्थानमवस्थानमित्यादि । यथा-गौः ग्राह्यण पटु गौरः, एकः अनेकः, हनूमान्, वासुदेव युगः वृद्धः प्रजुः पूर्वे इति । मननुरञ्जनाशमिधेयमवच्छेदक परिमाण तद्व्यगौरवसङ्ख्यापानसङ्घातक्षेत्राणि मेदाङ्गेकधा । यथा—योजन पर्यंत, फलं सुपर्णः पुराण कपर्दकाः अर्धहोषी घला चारी मोदयः निवर्तन भूमिरिति । वृत्तद्वितसमास प्रातिपदिकविशेषाणामर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्त रुचयः । स त्रिधा, क्रियासयन्धो द्रव्यसयन्धः क्रियाद्रव्यसयन्धश्च । तत्र क्रियासयन्धो यथा, पाचय इति । द्रव्यसयन्धो यथा—दण्डी राजपुत्र इति । क्रियाद्रव्यसयन्धो यथा—आक्षिपः, निष्कैशाग्निविरिति । यदा पुनः जातिगुण-परिमाणादयदशब्दा प्राधान्येनाभिधीयन्ते भावप्रत्यययोः प्रतिपाद्यन्ते तदैतेषां द्रव्यत्वमेव, न लिङ्गत्वम् । भावप्रत्ययो हि जातिगुणाज्जातिगुणे, समासकृच्छ्रितास्तु सयन्धे, द्विधादे स्वे रूपे, ध्वन्यदिराज्जातिसङ्घात इति । अन्ये तु स्वार्थो विशेषण, द्रव्य विशेष्य, लिङ्गं स्त्रीनपुंसकमित्या-चक्षते । तस्य निपातग-मुपसर्गकर्मप्रत्ययरीयादिप्रातिपदिकार्था इत्यभिधीयते । न हि निपातादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायेदतदिति व्यपदेशयोग्येषु सत्त्वभूतेष्वर्थेषु वर्तन्ते । अपि तु प्रवृत्तिनिमित्ता नुपप्रहेणैवासत्त्वभूत समुच्चयादिकमर्थमभिनिविशन्ते । तदाह—

तेषामुच्चयाद्यर्थत्वात्सर्वरुचयदर्शनात् । अन्यतन्त्रतयोद्भूतेरसत्त्वार्थत्वमुच्यते ॥

अथ किममी वाचका उत द्योतका इति । तत्रेके वर्णयन्ति, 'तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यत्वेर्वा, यथान्येषां गद्यादिक' ।' अन्वयव्यतिरेकनिबन्धना हि शब्दानामभिधेयव्यवस्था । ततश्च अनादिप्रयोगादवसीयमानः समुच्चयविचारणादिरर्थात्मा कथममीषां वाच्यो न भवेत् ? प्रतीयते च शब्दात्समुच्चयः, अहं च त्वं च वृत्रहक्षिति । विचारणा वा शब्दात्, इत्याह पृथिवीमिमां निदधानी हवेहवेति । एवमिषादिभ्य उपमानादयो गम्यन्त इति तद्वाच्यास्ते भवन्ति ।

अन्ये त्वाहुः— 'पृथग्भावादस (त्वाद्य समुच्चयविकल्पयो) ।

(अकामचरि) तत्रैषां द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥'

तथाहि । पुम्प्रत्ययप्रोचयो समुच्चय इति वाम्यप्रयोग पट्टी निर्दिश्यते । नेवम्, वृक्ष
 न्यप्रोचयश्चेति । यथा च व्रीहियवयोर्विस्तर प्रवर्ततामिति वाचकशब्दप्रयोगे सत्त्वभूतो
 विकृतपदार्थं क्रियया सवध्यते, नव व्रीहियवयोवति । यथा च वृक्ष इत्येतेनापि वाचकेन
 शाखादिमानर्थं प्रतीयते, नन समुच्चयो विकृतो वा । यथा च मिश्रा देहि दहि मिश्रामिति
 वाचकशब्दानां पार्षापर्यप्रयोगे कामचार, नव वृक्षश्च वृक्ष इति । यथा च वृक्षशोभन इति
 वाचकस्य विशेषणयोगो दृश्यते, नेव च शोभन इति । तदेव वाचकशब्दवैधर्म्यात् द्योतका
 आदय इति निश्चीयते । स्मरति च सवकारश्चादयोऽस्मर इति । निरुक्तकारोऽप्याह— भाव
 प्रधानमात्मा सत्प्रधानानि नामानि चोपसर्गा उच्चावचैष्वर्षेषु पतन्तीति निपाता इति ।
 सवेषामुच्चावचोऽनेकप्रकारोऽथ स्वतोऽनवगम्यमानात्मा पदान्तरस्य-धोपहितप्रकरणाद्यनु
 विधानेनावतीयते । तत स्वरूपमात्रेणाप्यर्थानवगता इतरप्रयोगात्सत्त्वात् द्योतका एवेति,
 न वाचका इति । एतत्तु सर्वं सव्यभिचारमिति केचित् । तथाहि । वाचकेनाप्यात्मातेन द्योतित
 सत्त्वभूताथमपि च वाचकमात्मातमास्यत भवद्भिरिति वाचकावपि प्रकृतिप्रत्ययो नैव केवलो
 प्रयुज्यते । जुहोतीति वाचकविधित्तिपद पार्षापर्यनियमनावतिष्ठते । राजपुरष इति वाचकानामपि
 चोपसर्जनपदानां विशेषणयोगो न दृश्यते । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरष इति स्मृतेऽप्येति
 यदुच्यते तदप्युक्तम् । न हि व्याकरणेऽर्था आदिश्य त, निरुक्तकारो वाचकता मन्यते न तु
 द्योतकता, अतो व्यभिचारदर्शनात् कथमिवतदुपपन्न भवति ? उच्यते । वाचकत्वादात्मात
 प्रयोगे शेषविशेषाया पट्टपयि दृश्यते, न मापाणामश्रीयादिति । चादिप्रयोगे तु पट्टी नैव
 भवति । न च स्वभावस्यासत्त्वरूपता सवधेन द्रव्यवत् प्रकाशत । चादय पुनर्यदत्यन्तमसत्तन्त्र,
 यस्य न शङ्कने पदा-तरसवध, दृश्यते रूपमवगन्तु, तदवासत्त्वभूतमर्थमात्रमवगमयति ।
 प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां च केवलाभ्यामप्यर्थोऽभिधीयते, दधि मधु इयानधुनेति । चादयस्तु नव
 केवला तमभिदधते । अर्थवमुच्यते शब्दा-तराण्यवतानि दध्यादीनि प्रयोगस्तमवापीनि
 . हे प्रकृतिप्रत्ययावपि न स्त । कथमभिधीयते प्रकृतिप्रत्ययावपि केवलो नार्थं प्रत इति वर्ती
 पदानां पुनरनियतप्रयोगत्वमपि दृश्यते, आहिताग्निरग्न्याहित इति । न चप्रकारतावादिना
 शब्दान्तरमव वा सभास । वाचकानानप्य च स्वभावसिद्धत्वादिति । यदि वाधितनीपदानां
 उपसर्जनं पूर्वमित्यादिना प्रकृतिप्रत्यययोरपि परश्चेति वचने ग युपसर्गाणां ते प्राग्धातोर्त्यनेन
 प्रयोगनियम, प्रयोगनियमानामपि प्रयोगनियमो दृश्यते, तस्माद्व्यभिचार इति । उपसर्जनानां
 मपि च विशेषणयोगो दृश्यते, दधदत्तस्य गुरुकुलमिति । चार्त्तीना तु नैतत्कदाचिदप्यस्ति,
 व्याकरणे चार्था कथं नादिश्यन्त इति । शालीनकापीन, अधुष्कार्यया, अगारकदेश प्रघण
 प्रमाणश्चेति । निवृत्तेऽप्युच्चावचम्याथस्य केवलाभिपातादनुपलभ्ये पदा तरोपादानात् तदर्थमि
 व्यकेनिपातो द्योत्यत । अतो द्योतका एव न वाचकाश्चादय इति । अथ गत्युपसर्गकर्मप्रवच

नीयानां का वार्ता ? उच्यते । गतीनां तात्त्विकसद्वादीनामादरात्तादृशविधाच्यनिर्देशेनैव गति-
संज्ञाविधानादनिर्दिष्टवाच्यानामप्यूर्वादीनां वाच्यत्वमेव भव्यते । उपसर्गास्तु वाच्यतां द्योतका
विशेषकास्सहामिधायका कार्यार्था निरर्थकाश्च भवन्ति । कर्मप्रवचनीयाः पुनर्निपातयन्
द्योतका एव । तदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां सन्न्यानां प्रकाशने । कर्मत्वं करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं कथम् ॥

इह पशु सवन्धा क्रियापूर्वकत्वात् करणानुविधायितया क्रियोपदेशितविशेष कारक
माश्रयन्ति । तत्र च मिश्रजातीयस्य युगपदेकया विभक्त्या यत्नः शक्यत्वात् दोषसम्बन्धामिधानं
वेलायामशब्दोपादानं क्रियाकारकस्य च शब्दव्युत्पत्त्या दोषरूपसंज्ञानुमीयमानसन्निधिरवतिष्ठते ।
तच्चानुमानं दोषसम्बन्धस्य स्वरूपसामर्थ्याप्रियतक्रियाविषयमनियतक्रियाविषयश्च । नियतक्रिया
विषय यथा— . . . ना जना कर्मवर्षक्षितकर्मविज्ञापे दोषलक्षणं पितापुत्रसम्बन्धमुपादधतीति ।
सैव तस्मादनुमीयते । तथा वृक्षस्य शाखेत्याधारधेयनिषेधना स्थितिरपक्षितकर्तृविशेषेऽपि
करणेऽवयवाधयनिलक्षणं रूपसम्बन्धं निषण्णानीति सैव प्रतीयते । अनियतक्रियाविषय यथा—
राहः पुरुष इति स्वस्वामिसाधनाभरणप्रयणापजयादिरनियतानेका क्रिया कर्तादोषसद्वह स्वस्वामि-
सम्बन्धं सन्निवेशयति । स चानियतानेकक्रियापूर्वकत्वादपर्याप्तं क्रियाविशेषमनुमापयितुमिति
स्थानिमित्तक्रियासामान्यमेवानुमापयति । एषरिषे त्रिषथ क्रियाविशेषपणप्रकाशनाय कर्मप्रवचनीया
प्रयुज्यन्ते । यथा—शास्त्रस्य सद्विद्वाननुप्रावर्णवर्णयोर्हेतुफलभावो नियमयति क्रियापूर्वक
इत्येतदनुमा प्रकाशयते । यतः क्रियापदस्य विभक्त्येकस्य कर्तृपितुं क्रियाविशेषप्रकाशनामपि
क्रियापदसन्निधानायत्तममति क्रियापदे न युक्तम् । सन्न्यधोऽपि नास्याभिधेयः । तस्य विभक्ति-
प्रत्ययनिर्धनत्वात् । यदि च कर्मप्रवचनीयस्तमभिधीयते, प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकोपजना
न स्यात् ; यथा—राजत्वामीति । प्रतीयते च लोके कर्मप्रवचनीययोगो सवन्धस्य निमित्त-
विशेषावच्छेदः । तस्मात्स तस्य प्रयोजक इत्यनुमीयते । तदुक्तम्—

क्रियाया द्योतकां नाथ न सन्न्यधस्य वाच्यता । नापि क्रियापदाक्षेपो सन्न्यधस्य तु भेदकः ॥

इति । ननु च नाप्रतीताया निशमयति क्रियाया तथा सन्न्यधस्यावच्छेदशक्यते कर्तुम् ।
तदयमनु क्रियामप्रत्याययत् सवन्धमवच्छिनत्तीति न युज्यते । यथास्य क्रियाप्रकाशनप्रत्यग्रा-
दशनात् न कथ्यते । सन्न्यधावच्छेदोऽपि मा प्रकृतिः, अन्यग्राहनादेव । उच्यते । क्रियामेदं
समधिगतमात्मातिशयसन्न्यधस्यावगमयत्तदसामर्थ्यात् क्रियाविशेष प्रत्ययनिमित्तमनु । अतोऽस्य
क्रियावचनत्वमन्यतः क्रियाप्रतीतेर्न कथ्यते । यदि वा निमित्तमेदोपधेयविशेषापरामर्शेन
रूपमेदं सन्न्यधस्यावगमयन्ति कर्मप्रवचनीयाः । यथा—अधि प्रत्यदत्ते पञ्चाला, अभिमन्यु-
वर्ज्ज्जनतः प्रतीति स्वस्वामिभावस्तद्वद्वयं च कर्मप्रवचनीयाः प्रतीयते । विशिष्टाधिकरणव्यव

च्छेदात् सवन्धास्वरूपातिशयेन क्रियामदमधिगमयन्ति । यथा— पञ्चालानां परिपालनकरादा-
नादयः कार्या ब्रह्मदत्तेन, अभिमन्युरध्ययसायसप्रहरणादयस्सदृशा अनुनेन, प्रभान्तसन्धवशात्
अप्रमिषन्ते । तदयमनु संहिताप्रवर्णयस्सन्ध-
रूपत्वात् संहिताया । तस्य च शब्दातिशयप्रकाशसामर्थ्यानिशमनमत्रायगृहीतं न कर्मप्रवच-
नीयाधिगम्यमिति । तस्य तु दर्शनं, अनु पञ्चाङ्गागमिधाने प्रतीतसामर्थ्यं यथा—अनुरूप-
दानमिति । स इहापि तदर्थमव भवितुमर्हताति तस्य हेता विधीयमाना कर्मप्रवचनीयसहा-
न प्राप्नोति । सन्धवावच्छेदोऽप्यतस्तुत्यम् । अत्र विषयवशादता वृत्ति कल्प्यते । पञ्चाङ्गापि
अविरोधः, यतः पार्षापर्यमिह हेतुफलविषयम् । अयमव तर्हि सवन्धावच्छेद-
करण पार्षापर्यमिह हेतुफलविषयत्वावच्छिद्यते । यतः च सवन्धावच्छेद-
निमित्त निपातेभ्यः कर्मप्रवचनीयसहाना । कथं तर्हि अधिपरी अनर्थको, ननु पूजायाम्,
अतिरतिक्रमणे च, अपि पदार्थसभावना-वचसर्गहान्समुच्चयेष्वित्यनीया कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
न हि कश्चिदभिरुच्यन्तोऽवच्छिद्यते । सत्यमतत् । किन्तु कार्यार्थमपि अतद्वर्माणामपि शास्त्रे
वाचनिककर्मप्रवचनीयत्वमभिहितमिति ।

ननु च ज्ञात्यादिप्रवृत्तिनिमित्ताप्राहिणो वृक्षादयः सववचना । तद्विपरीताश्चादयो
असववचना इत्युच्यते । न च जातिनां प्रत्यक्षादिसमधिगम्य किञ्चित्प्रमेयमस्ति । तथा हि,
असा न प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्य पूर्वापरानुस्यूतस्वलक्षणत्वाच्चातेष्व पूर्वापरानुस्यूतरूपत्वात् । तदाह—
समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निशेपतः । कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षाक्षजा मति ॥

त पृष्ठभाविनस्तु विकटपादस्वभावेनावस्तुविषयत्वात् सामान्यसिद्धे प्रभवन्ति । नाप्यनु-
मान शब्दा वा सामान्यमवस्थापयति । तथोरपि विकल्पविषयत्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वायोगात् ।
वस्तुप्राप्तिस्तु भेदान्धवसायनिमित्तवस्त्वध्यवसायाद्भाविष्यति । इतश्च न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्य
बुल्ययामलकनित्यादिवद्भेदानुपलम्भाद्व्यपट्टा विद्यं दशमेदाग्रहणात् व्यक्त्यग्रहे च घटपटादि-
वदेव तदनुपलब्धेर्व्यक्तिवृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न । वृत्त्यनुपपत्तेः ।
किं प्रतिपिण्डकार्त्स्न्येन वर्तते जातिरित्यद-
तत्रवाच्यं पदार्थत्वम् । न स्यात् पिण्डांतरं ग्रहं । एकदेशेन वृत्तौ तु गत्यजातिर्न शुभ्रचित् ॥
समप्राप्तीति गौडि प्रतिपिण्डं कथं भवेत् ॥ न चास्य निरवयवत्वाद्वदेशा विद्यन्ते ।
न चेकपिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डांतरा अपि समाप्त्यव वर्तितुमर्हति । समाप्तस्य न पुनरुत्पत्ति-
विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः । न च तथाभूता ऋचिद्वृत्तिरुच्यते । न च समाप्तात्मिका
वृत्तिः । स ह्युत्पत्तिश्चाना भवति । अयुतस्सिद्धिस्तन्मन्धश्चेति विप्रतिपिदम् । द्रव्यगुणयो-
रधृथान्तिद्वयोरपि सम्बन्धदर्शनान्नैवमिति चेन्न । तत्रापि शुण्यतिरिक्तस्य शुण्यो भेदेनासिद्धे ।

अथयथावयविनोरपि पृथक्सिद्धेरभावात् सम्यग् । नापि रूपरूपितलक्षणस्सम्यग्यो भविष्यतीति वक्तव्यम्, रूपार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किमप्य रूपशब्दशुद्धादिगुणवचनस्त्वभाषवचनो वा । शुद्धादिवचनत्वे सीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां सामान्यशून्यता स्यात् । आकार-वचनत्वेऽप्यवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव सामान्यवचनं प्राप्नोति । स्वभाषवचनत्वे तु जातिजातिमतोरप्यतिरेक एव भवेत् । 'भाति हि विभेदेन स्वभावो न स्वभाविनः । शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्त्यतिरिक्तता ॥' अपि चेयं जातिः,

सर्वमवंगतापि स्यात्पिण्डसर्वगतापि वा । सर्वसर्वगतत्वेऽग्याः कर्काटावपि गोमतिः ॥
अश्वधीशशाबलेयाटवुष्टुर्दिर्गजादिषु । पदार्थसङ्करश्चैवमत्यन्ताय प्रसज्यते ॥
अयामिन्द्रियक्तिसामर्थ्यनियमान्नैष सङ्करः । हितकर्कादिपिण्डानां गोत्वाभिन्न्यक्तिकौशलम् ॥
मैव रज्ज्वाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम् । नर्वत्रं प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत् ॥
तदंशग्रहणे तस्य न हि कश्चिन्नियामकः । दीपवद्भज्जकः पिण्डो न तु तं पिण्डवृत्तिं तत् ॥
सर्वत्रागृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति कौ चरेत् । सर्वसर्वगतं तत्र न गोत्वमुपपद्यते ॥
पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतददृषणम् । किन्तु नैवाद्य जातायां गत्रि गोप्रत्ययो भवेत् ॥
पिण्डेनासीदमज्जाते जातिर्जातेऽपि विद्यते । संक्रामति न चान्यस्मात्पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥
आयान्त्यपि न तत्पिण्डमपोज्झितपुरातनम् । न चाशैर्वर्तते चेति केयं व्यमनसन्ततिः ॥

तस्मादपोद्गरूपमलीकमेव सामान्यं, न परमार्थसिद्धिः । ततश्च तदभावाच्छब्दतोऽनुपपत्तिरिति । अत्रोच्यते । किं जाल्यादेर्याहास्यं शब्दार्थस्याभावादपोद्गे पक्षपातः, उक्तं प्रतीतिवलेनैति । न तावत्प्रतीतिवलेन, प्रतीतेरनुगतकारविषयत्वेनापोद्गपरिपण्यित्वात् । नापि जातेरसत्त्वं प्रत्यक्षेण, स्वलक्षणवदावेदितस्वरूपात्वात् ।

आद्यमेव हि विज्ञानमर्थसस्पर्शं चानुपमम् । न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम् ॥
तदेवास्तु प्रमाणं वा तेनापि त्वधिगम्यते । व्यावृत्तं वस्तुनो रूपं नानुगामीति का प्रमा ॥
भवेत्पि विशेषैकविषय निर्विकल्पकम् । सामान्याध्यवसायोऽयमवस्मात्कथमुद्भवेत् ॥

न चैतच्छब्दरूपम् । यत् ,

पश्यत्यनुगतं रूपमविज्ञातेऽपि याचके । दक्षिणात्य इवाकस्मात्पश्यत्परम्पराम् ॥

अपि च शाबलेयपिण्डमवलोम्नितवत् कालान्तरे बाहुलेयपिण्डं पश्यतश्शाबलेयपिण्डस्सरणमुत्पद्यते । तत्सामान्याभावे न घटते । न ह्यन्यस्मिन्दृष्टेऽन्यस्सरणनिमित्तं किञ्चिदस्ति । तयोरनुगतरूपाभ्युप-

गमे तदुपपद्यन् नान्यथेति । किञ्च व्यक्त्य तददर्शनऽपि स एवाय गोरिति प्रत्यक्षमिहायते । तदप्यनुगतरूपाग्रहणे न युज्यते । न च व्यक्तिरव प्रत्यक्षमिहायते, व्यक्तिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यत्र च लघुतरपतिमानतिलमुनादिप्रचयसन्निधानं वच्छिन्नस्वलक्षणग्रहणं नास्ति । तत्रानुवृत्तस्य रूपमिन्द्रियेण गृह्यते । तस्माद्विशेष्य सामान्यापहवा न युक्तः ।

तस्मात्पूर्वाक्षमस्यान् तुल्यत्वमपगम्यन् । नानात्वं चेति सामान्यभेदौ द्वावपि वास्तवौ ॥ सामान्यमिदमित्येवमत्र तद्वानुपग्रहः । व्यावृत्तमिदमित्येव किञ्च शुद्धिस्वलक्षणा ॥ समानवृत्तिसापेक्षं न च सामान्यवदनम् । तत्र सन्निहितत्वात् न्यक्तिवृत्तानुपग्रहः ॥ समानवृत्त्यपेक्षत्वात्सामान्यस्यानुपग्रहे । विशेषोऽपि च माग्राहि व्यावृत्तिः स ह्यपेक्षेन ॥ अनुवृत्तिर्हि येषस्य का तेषां ग्रहणे गतिः । व्यावृत्तिरपि येषोऽस्य का तेषां ग्रहणे गतिः ॥ अथानुवृत्तिव्यावृत्तिरेपेक्षेण केवलम् । वस्त्रेण गृह्यते काम कीदृशतदिति कथ्यताम् ॥ निर्निक्लपकवेत्याया निर्देष्टुं तन्न शक्यते । तदुत्थास्तम्भयत्रापि सादृश्यं दृढति निश्चयाः ॥ यच्च वृत्तिप्रिकल्पादिदूषणं तत्र वर्णितम् । तत्प्रत्यक्षमहिम्नैव सर्वं प्रतिहतं भवेत् ॥

यत्तावदुक्तं कुशल्यामलकादिष्वदनवभासादिति तत्र प्रतीतिभेदो दर्शित एव । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्, तदग्रहे तदुच्यभावादिति तत्र जातेस्तदाभितत्वं कारणं, नासत्त्वम् । यदप्युक्तं वृत्त्यनुपपत्तेरिति तत्राप्युच्यते, प्रतिपिण्डकास्त्वनैव जातिवर्तते इति पिण्डान्तरे तदुपलम्भो भवत्येष । एकदेशालु जातेन सन्त्येषः ।

केदमन्यत्र दृष्ट चेदहो निपुणता तत्र । दृष्टान्तं याचसे यस्त्वं प्रत्यक्षेऽप्यनुमानवत् ॥

किं नामधेया वृत्तिरियमिति चेन्न नामधेयमस्या जानीम, पिण्डसमवेता जातिरित्येव प्रचक्षमे । नभ्युतसिद्धयोस्तस्यैव समवायः, स विप्रतिषेधादेव निरस्तः न शक्यते निरसितुम् ।

प्रतीतिभेदाद्वैदोऽस्तु देशभेदस्तु नेष्टते । तेनाप्रकल्पते वृत्तिममत्रायसत्तुच्यते ॥

अवयवायविनोर्गुणगुणिनाश्चेयमेव वृत्तिः । अर्थान्तरं चतयार्जानितुल्यं यायतया सिद्धमेव । देशभेदश्च तयोर्नास्तीति विस्पष्टमनुतसिद्धताम् । यदप्युच्यते— 'नानिपजस्य सग्न्यो निपत्ता युतसिद्धता ।' इति । तदपि परिहृतमाचार्यं । जातिसग्न्यं चेत्येकं काल इति वदन्ति

या चेह वृत्तिस्तत्प्रभतमपठगुणादिषु । जात्यादीनामनङ्गत्वाच्चाभ्या वृत्तिप्रिलक्षणा ॥

तस्माद्वृत्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् । यदपि सप्तसंगतं पिण्डसंगतत्वं च विकल्प्य दूषितं तदपि यत्किञ्चित् यथाप्रतीति तदभ्युपगमात् सप्तसंगता जातिरिति तावदुपपद्यते ।

सर्वत्र ग्रहणं तस्या व्यञ्जकव्यक्तसन्निधेः । व्यक्तिर्व्यञ्जकतामेति जातेर्दृष्टैव नान्यथा ॥
 दृष्टिर्यत्र यदात्यस्यास्तदा तत्रैव तन्मतिः । सर्वत्र विद्यते जातिर्नतु सर्वत्र दृश्यते ॥
 तदभिव्यञ्जिका यत् व्यक्तिस्तत्रैव दृश्यते । व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वेऽस्याः किं प्रमाणं तदुच्यते ॥
 इहाप्यानीयमानाया गवि गोत्वोपलभ्यमानम् । गोपिण्डेन सहैकरया नचागमनसम्भवः ॥
 देहेनेवात्मनस्तस्मादिहाप्यस्तित्वमिष्यताम् ।

अभिव्यक्तिरतुतकाला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ॥

तस्मात्सकृदभिव्यक्ता नान्यदापि प्रतीयते । अभिव्यक्तिश्च तद्देशा यद्देशा व्यक्तिर्गोक्ष्यते ॥
 तस्मादभिव्यक्तमभिव्यक्ता न देशोऽन्यत्र दृश्यते । पिण्डसर्वगतत्वेऽपि स्वयूथैः कश्चिदाश्रिते ॥
 भविष्यत्यन्यजाताया गवि गोर्धास्तयाग्रहात् । जायमानैव हि व्यक्तिर्जायते जातियोगिनी ॥
 एक एव हि कालोऽस्या जातिमभ्यन्धजन्मनोः । नेह जातेः पुरास्तित्वं नचसक्रान्तिरन्यतः ॥
 किंतु स्वहंतोऽस्मा व्यक्तिस्तादृशैवोपजायते । कथमेतद्वितीदं तु येन पर्यनुयुज्यते ॥
 इदमप्यपरं हन्तं तेन पर्यनुयुज्यताम् । वृषः पिशङ्गो गौः कृष्णा सा च नीलतृणाशिनी ॥
 ताभ्यामुत्पादितो वत्सः कथं भवति पाण्डुरः । यथा रूपादिसम्बन्धा सा व्यक्तिरुपलभ्यते ॥
 तथैव जातियुक्तेति का ते व्यसनसन्ततिः । अगोव्यावृत्तताया च नैव प्रश्नो निवर्तते ॥
 तस्मादगोनिवृत्तं तदन्यजातं स्वलक्षणम् । तस्माद्वस्तुस्वभावस्य विदित्वाननुयोज्यताम् ॥
 चोद्यचुञ्चुत्यमुत्सृज्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिश्च विशेषेणैव सामान्येऽपि निरूपणादा दर्शितैव । तस्माद्विशेषवदप्रत्याख्योऽयं सामान्य इति ।

उपाधिरेव त्रिविधः प्रधानमपि च त्रिधा । त्रिधोपरकारवान्प्रानिपदिकार्थश्च वर्णितः ॥
 वाचकत्वं निपातानां द्योतकत्वं च निश्चितम् । कर्मप्रवचनीयानामुक्ता सम्बन्धसङ्गतिः ॥
 अथो विभक्त्यर्थविधिमन्विधोच्यते त्रिधैव वृत्त्यर्थपदार्थनिर्णयः ।
 क्रियादिवाक्यार्थनिवर्तनात्तत्स्विधैव वाक्यार्थगतिः प्रपञ्च्यते ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे उपाध्यायर्थचतुष्टयप्रकाशो नाम

पञ्चमः प्रकाशः ॥

॥ श्री ॥

पष्ठः विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशः

विभक्त्यर्थस्त्रिधा, सङ्ख्या, कारकं, शेषश्च । तेषु कारकसम्बन्धिगतैकत्वद्वित्वबहुत्वानि सङ्ख्या । सा षोढा, आभिधानिकी, वैवक्षिणी, नैमित्तिकी, पारिभाषिकी, वैभाषिकी, पारिशेषिकी च । तत्राभिधानिकी यथा— आप, दारा*, लाजा, इयं, अनेकं, नियुतमिति । अत्राभिधानतो बहुवचनेकवचने एवैस्याभिधानिकी । वैवक्षिकी यथा— रोदसी रोदस्यौ, कयरी कययं, स्तनौ स्तना, विशाखा विशाखे विशाखा, दृक् दृशौ दृशः, जगत् जगती जगन्ति । अत्र विवक्षयैकत्वद्वित्वबहुत्वानीति वैवक्षिकी । नैमित्तिकी यथा— वृक्ष, शोभन, दम्पती, पितरौ, अज्ञा*, गमस्तथ इति । अत्र बलुनो निमित्तस्य सङ्गावाप्तैमित्तिकी । पारिभाषिकी यथा— मादङ्गिकपाण्डिकं, पुरुषौ, खलतिक, बनानि, गोदौ, ग्राम, तिथ्यपुनर्वसू, तारका*, पञ्चाला जनपद*, स चाहं च पचाष इति । अत्र द्वित्वबहुत्वादिषु एकत्वाद्विपरिभाषणमिति पारिभाषिकी । वैभाषिकी यथा— अभवद्वयम्, अभवद्वयौ, हृक्षन्यग्रोधम्, हृक्षन्यग्रोधा, पूर्वं फल्युन्यौ, पूर्वा फल्युन्य इति । अत्र विभाषयैकत्वद्वित्वबहुत्वानीति वैभाषिकी । पारिशेषिकी यथा— एकः द्वौ बहवः, उभौ द्वित्रा, अर्धतृतीया इति । अत्रैकाद्युक्तसङ्ख्यापरिशेषे स्वाद्य इति पारिशेषिकी । तदुक्तम्—

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्तानामधीयते । तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥

कारकं पञ्चिधममिहितं पुरस्तात् । तद्वितीयादिषाच्यत्वेन पृथक्पृथक् पद प्रकार प्रथते । तत्र कर्म द्वितीयावाच्यम्—कटं करोति । तृतीयावाच्य—मात्रा सञ्जानीते । चतुर्थीवान्य—न त्वा शुने मन्ये । पञ्चमीवाच्यं—परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो दध । षष्ठीवाच्य—मातुःसरति । सप्तमी वाच्यं—अधीता व्याकरणे । कर्ता द्वितीयावाच्य, गमयति ग्रामं देवदत्तम् । तृतीयावाच्य, चेत्रेण कृतम् । चतुर्थीवाच्य*, मूत्राय कल्पते यवाग्नौ । पञ्चमीवाच्य, उपाध्यायादपीते । षष्ठीवाच्य*, व्यासस्य कृति । सप्तमीवान्य, ब्राह्मणेषु भुजानेषु वृषला आसते । करणं द्वितीयावाच्यं, अस्नान्दीव्यति । तृतीयावाच्यं, दात्रेण लुनाति । चतुर्थीवाच्यं, शतथ परिकीन । पञ्चमीवाच्यं, लोकान्मुक्त । षष्ठीवाच्यं, सर्पिषो जानीते । सप्तमीवाच्यं, अक्षेषु दीव्यति । सम्प्रदानं द्वितीयावाच्यं, देवदत्तमम्यसूयति । तृतीयावाच्यं, दाम्या सम्प्रयच्छते । चतुर्थीवाच्यं,

देवाय ददति । पञ्चमीवाच्य, गुरोराख्य गा प्रयच्छति । पष्ठीवाच्यं, प्रत पृष्ठ ददाति । सप्तमीवाच्य, पुष्पेषु स्पृहयति । अषाढान द्वितीयावाच्य, अर्जुन योद्धार । तृतीयावाच्यं, धनुषा विध्यति । चतुर्थीवाच्य, आदाय निगृह्यते । पञ्चमीवाच्य, ग्रामादागच्छति । पष्ठीवाच्य कृष्णा गवां सपन्नक्षीरतमा । सप्तमीवाच्य, भुक्त भोदन वसपायाम् । अधिकरणं द्वितीया वाच्य, ग्राममधिषसति । तृतीयावाच्य, रुमेन धावति । चतुर्थीवाच्य, युद्धाय सन्नहति । पञ्चमीवाच्य, क्रोशाद्विध्यति । पष्ठीवाच्य, गवाम् श्वर । सप्तमीवाच्य, तीर्थं उपवसतीति । कारकातिरेकी क्रियाकारकवर्षेण सयन्धविशेष । स त्रिधा, उक्ताद्वय, कारकेभ्योऽभ्याः, कारकाणामधिपक्षः च । तेषु उक्ताद्वयत्रे मिश्रसयन्धव्यपेक्ष, अभिनसयन्धव्यपेक्षश्च । तयोराद्यो राह पुरुष इति यथा—

पत्युद्दिशरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सरत्या परिहासपूर्वम् ।

सा रज्जयित्रा चरणौ कृताशीमोत्येन तां निर्निचन जघान ॥

द्वितीया राहोद्दिशर इति यथा—

शिग्रिच्छदृच्छत्रपतत्रमण्डलीभरोपरुद्ध मुरमेणचक्षुषः ।

मुखेन राहोरभियोन्तुमुद्यत कलापतौ विम्बमिव व्यराजत ॥

कारकेभ्योऽभ्याश्चे उपात्तवियोऽनुपात्तवियश्च । तयोराद्योऽभ्यास्य हेतोर्वसतीति । यथा—

एकातपत्र जगतः प्रभुत्वं नमं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अत्परस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

द्वितीयो ब्राह्मणस्य तुल्यो यथा—

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणेश्च तैस्तैर्निनयप्रधानैः ।

तस्मात्सन्स्तुल्यमसु वृणीष्व रत्न समागच्छतु काञ्चनेन ॥

कारकविवक्षायां द्व्युपापक्ष क्रियापेक्षश्च । तयोराद्य साधोस्त्व धन रोचत इति, यथा—

दत्तमात्तमदन दयितेन व्याप्तमातिशयिनेन रसेन ।

सस्वदे मुग्गसुर प्रमदाभ्यो नाम मूढमपि च व्युदपादि ॥

द्वितीयो मापाणामश्रियादिति यथा—

निवार्यतामालि निमप्यसौ वट पुनर्विवक्षास्फुरितोत्तराधर ।

न केवलं यो महता प्रिभापते शृणोति तस्मादपि यस्स पापभाक् ॥

सहार्थतादर्थ्यहेतुलक्षणोपपदसम्बन्धनादयस्तु संबन्धविशेषा उपस्काराधिकारेऽभिहिता इति नेह प्रतन्यन्ते । ननु च सम्बन्धस्य क्रियाकाररूपवत्त्वात् कारकेष्वेव शेषसम्बन्धस्याप्यन्तर्भाव इति सङ्ख्याशक्तिश्च विभक्त्यर्थः । तत्र ज्ञाता पदार्थजात्यभिधायिनः प्रातिपदिकस्य सङ्ख्याकारकाभिधायिन्या विभक्त्या सम्बन्धो न घटते । न हि आते सङ्ख्याशक्तियोगस्सम्भवति । उच्यते, जात्यविनाभावेन लक्षिताया व्यक्ते सङ्ख्यासन्धियोगादेकार्थसमवायलक्षणसम्बन्धो भविष्यति । नैवम्, यथानन्यव्यभिचारभ्यां भेदवर्ती व्यक्तिमशक्ताः प्रकृतयोऽभिधातुमित्यभिन्नामव्यभिचारिणी च जातिमाचक्षते । तदाधारभेदाद्भिन्नामानन्यव्यभिचारभ्यामशक्ताः विभक्त्यपराकिं सङ्ख्यां चार्यानुमतस्तदाधारां शक्तिसङ्ख्याजातिमाचक्षते । ततश्च प्रकृत्यर्थसम्यग्ज्ञाया अपि व्यक्तेर्विभक्त्यर्थेन शक्तिसङ्ख्यासामान्येनासम्बन्धादनुपपन्न एव प्रकृतिप्रत्ययोः सममिव्याहारः । नानुपपन्नः, एकार्थसमवेतसमवायेन तदुपपत्तेः । कथं पुनस्सामान्याभिधानेनाभिधीयमानयोस्सङ्ख्याद्वययोः परस्परं सम्बन्धः । यथाभिधीयमानयोः । यथाभिज्ञानेनाभिहितावधौ बुद्धौ विपरियतमानौ मिथस्सम्बन्धेते तथा शब्देनाभिहितादार्थात् प्रतीयमानावपि परस्परं सम्बन्धमनुभवन्त्यत इति । किं पुनरियं सङ्ख्या शक्तिर्वा नियोगतो जातिमवच्छिनत्ति ? नेत्याह । न हि ग्रहः समाधीति ध्रुवमाणमेकवचनमेकत्वसङ्ख्यां क्रियाङ्गभावेन प्रतिपादयति । नापि सक्न् जुहोतीति द्वितीयाधुतिः सक्न्नां होमक्रियायां कर्मशक्तिमभिधत्ते । अपि त्वक्षान्दीव्यतीतिष्वत्सम्बन्धसामान्यतिरोहितकर्मरूपात् सक्न् साधकतमत्वेन होमकर्मणि नियुक्ते । क्वचित्तु तद्रूपैव विभक्तिभ्रुत्या संख्याकर्मादिशक्तीनां क्रियास्वाङ्गभावोऽवधार्यते । यथा पशुमालमेतं ग्रीहीनवहन्तीति । कुतः पुनरिवं श्रुत्युपात्ते अपि क्वचिदेव सङ्ख्याशक्ती विवक्ष्येते ? तत्र तावत्सङ्ख्यां प्रति ध्रुयते सत्त्वभूतमिदं तदिति व्यपदेशयोग्यं वस्तु न शक्यते सङ्ख्यामन्तरेण शब्दैरभिधातुम्, सत्त्वस्यानामेव शब्दानां सत्त्वाभिधायकत्वात् । अतो नान्तरीयकनुपादानं संख्याया इति सत्त्वनिर्देशे संख्या न विवक्ष्यते । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । एवं च ज्ञात्वापि विना वस्तुमात्रस्य संप्रसङ्गत्वाद्विवेकेनाभिधानमशक्यम् । अतो नान्तरीयकं जात्युपादानमिति जातेरप्यविवक्षा प्राप्नोति । अपर आह, यत्र संख्यापदैरेकादिभिरसंख्या अभिधीयते, तत्र नियोगतं कर्माङ्गभावेन विवक्ष्यते । यथा—एकां गां ददाति, द्वाभ्यां खनति, त्रीण्यक्ष्णालमत इति । एकादिशब्दरूपादि सा प्रनीयमाना न शक्यमविवक्षितुम् । अन्यत्र तु शब्दसंस्कारमात्रपरत्वादेकवचनादेरविवक्षा यथा—गौ पदा न स्पृष्टव्या । एतदपि नास्ति यस्यामयं हविरितिमाच्छेदित्येवमादाजुमयादिशब्दोपादानादप्यविवक्षादर्शनात् । अन्ये मन्यन्ते—जात्याख्यायामेकस्मिन्नन्यतरस्थामिति ह्यपकादेकवहुवचनं च न विवक्ष्यते । द्विवचनं तु विवक्ष्यते । यथा—सारस्वतो भजन इति । तदप्ययुक्तं, द्विवचनस्यापि अविवक्षादर्शनात् । यथा—

यथेतौ व्याधितौ स्याता देय स्याद्विदमौपधम् ।

यत्तत्तदापधमेकस्यापि दीयमानं घातादिविकारं शमयितुं शक्नोति एव तर्हि यत्र पराङ्गतया जातिविधीयते, तत्र सत्या विवक्ष्यते । यत्र तु स्वस्वरूपप्रतिपत्तयेऽनूयते तत्र न विवक्ष्यते । यथा-पशुना यजत, ग्रहं समाधीति । तदेतदुभयमपि उदाहरणमात्रेणाशयः प्रतिपत्तिमिति युक्तिरभिधातव्या । सेयमुच्यते । पशुना यजतेति यागस्य फलवत्तया प्राधान्यं तदङ्गं पशुं, अङ्गं च यत्प्रधानस्यापकरोति । एतन्नैव पशुना कृतं प्रधानस्योपकार इति द्वितीया नोपादीयते । यदि हि यस्य यागस्तं पशोरस्मिन् स तावत् उपादत्त इत्याधीयते । प्रकृतस्य यागस्यैव पशुना समापितत्वादितरैवार्थं माभूदिति यागादिति द्रियते । गुणेन द्रव्येणाप्रधानं यागं प्रयुक्तस्यात् । न चैव न्याया यदुक्तं प्रधानं प्रयुज्यते । किञ्च पशुमालभेत पशुना यजतेत्यादौ क्रियाङ्गभावेनाप्रज्ञातस्य पशोस्साधनभावप्रत्ययापनादमुत्पत्तिवाच्यम् । तत्र इदं दर्शनावसेयत्वादथस्य यथाभूतं शब्द आह तथाभूतस्योद्योगनतया समाधीयते । शब्देऽप्यव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेर्जातिरिव विभक्तेस्सत्याभिप्रेयसेनावधार्यते । यदि च द्वितीयस्य पशोरुपादानं तत्रेण शब्दार्थो न समाधेयः, क्रिया वा न नियतैत, तदोपादीयेतापि द्वितीयम् । परत्वजातेश्च प्रतिपत्त्यधिकृत्या मनः समाप्तवाच्येकपक्षवदङ्गैश्च यागक्रियाभिनिर्घृतेर्द्वितीयो नोपादीयते । न च पशुना यजतेत्यस्यास्सत्याया विरोधिनी सत्योत्पत्तिवाच्यगता काचिद्विद्यते । यदुत्तरोधादिव त्यज्येत, यसादिदमथ पशोरुत्पत्तिवाच्यं, अतश्शब्दवत्वात् सङ्गपान्तरेण चाविरोधात् । पशुना यजतेत्यादां सङ्गया विवक्ष्यते । ग्रहं समाधीत्यत्र तु न विवक्ष्यते । यस्मात् प्राज्ञापत्या नवग्रहा भयंतीत्यादौ ग्रहाणामुत्पत्तिवाच्यं या मनेकत्वसङ्गया सा प्रधानविषया, तत्र ग्रहाणां विधीयमानत्वात् । ग्रहं समाधीत्यत्र तु या एकत्वसत्या सा शेषविषया, सम्मार्गस्य विधीयमानत्वात्, तदधिकरणसंपादनात्वात् ग्रहशब्दस्य । न च युक्तं यत्प्रधानसम्यग्धिनी सत्या शपस्सत्या याध्यते । ननु चोत्पत्तिवाच्यवशनानेक एव ग्रहो गृह्येत । ग्रहमित्येतस्माच्चैकवचनादेकस्मिन्गृह्येत । किमत्र बाधितं स्यात् ? एव तर्हि विधानवाक्ये पुनमेव प्रज्ञाताङ्गभावा सम्मार्गमपूरं विधातुं केवलं ग्रहमित्यनेन स्मृता सनिवेश्यते । ग्रहस्मृतिश्चानुमपसामर्थ्यादुक्तं यती यथानुभूतानेवार्था दर्शयतानि नञा ग्रहस्सङ्गयत । ननु च यथा पूर्वानुभूतचमसाधनेक पदावसन्निर्ध्या सम्मार्गविधानाय ग्रहश्रुतिग्रहाणामेव स्मारयति न चमसादीनां तथैवानेकग्रहं सन्निधावेकवचनमेकस्यैव स्मारयेत् । येन हि बहुवोऽनुभूतास्तनैकोऽप्यनुभूत एव । सत्यमेतत् । किंतु प्रतीयमानाऽप्यसा सत्यामेदं क्रिया प्रत्यविधीयमानत्वादसमं क्रियामेकस्मिन्प्रवस्थापयितुम् । अत्रिधीयमानश्च सत्यामेदं, यतोऽत्र तुत्या ग्रहस्य सम्मार्गो विधीयते । तदेतावति पर्यवसितं वाच्यम् । न चाप्यदशब्दोऽस्ति, यनेकस्य स विधीयेत । न चकश्शब्द उभयं शक्नोति विधातुम् अप्रज्ञातं सम्मार्गं प्रज्ञातस्य चकत्वेन सवधमिति प्रवृत्तिमेदात् । अथ ग्रहैकत्वाभ्यां विशिष्टसम्मार्गो विधीयते । न भिद्येत प्रवृत्तिः अथस्तु नथ, यतो ग्रहार्थं

संमार्गस्तस्य प्रयोजनवत्त्वात् । विभक्तिविशेषश्च प्राधान्यं ग्रहस्य दर्शयति । अतो न विधीयते सङ्ख्या । इह तर्हि कथं चित्रगर्भीं यन्मातीति चित्रो गुणो विधीयते, यतोऽत्रापि गोरस्वतन्वी-कारस्तस्याश्च चित्राया इति मिथ्यते प्रवृत्तिः । गुणद्रव्ययोगस्य श्रुत्यैवामिधीयमानत्वात् तद्विषय-त्वाच्च । क्रियाया नात्रापराध इति चेत् ग्रहमित्यपि श्रुतिरेव सङ्ख्यायास्तदधिकरणस्य च द्रव्यस्य क्रियाङ्गमावमभिधत्ते । तथा शोणं योजयेदित्येकशब्दोपादानयोजान्तिगुणयोरङ्गीकरणम् । एवं तर्हि स्वार्थायां प्रवृत्तौ सङ्ख्यामेदस्य विधानुपपन्नस्यत्वादविवक्षिता सङ्ख्या । यथा ग्रहः संमार्थीति । अत्र ग्रहायेंत्यात्समार्गस्य प्रधानं ग्रहाः, तदङ्गं समार्गं । पशुना यजेत, शोणं योजेत्, चित्रगर्भीं यन्मातीत्यादौ तु यागादिकर्मायेंत्वात् पञ्चादीनामप्रधानानां ससङ्ख्यानां सगुणानां च विशिष्टानामेव विधानमिति विवक्ष्यते सङ्ख्यागुणश्चेति । आचार्यप्रवृत्तिरप्येतदेव ज्ञापयति प्रधाने सत्या न विवक्ष्यते, गुणे तु विवक्ष्यते इति । तथा हि । सरूपाणामेकशेष इति कर्मसाधने शेषशब्दे शेषशब्दामिधेयस्य द्रव्यस्य साधुत्वाद्यात्यानेनामिधीयमानसंस्कारत्वात् प्राधान्यम् । अतः स्वार्थं प्रवर्तमानस्यापि विवक्षितसङ्ख्यात्यादेकशब्दोपादानं कृतमेकदिशान्वयत इति । तदेतल्लिङ्गं प्रधानस्याविवक्षिता सत्येति । एष सुयन्तः सुयन्तेन समरयत इति सत्याया अङ्गीकरणात् यद्वातां समाप्तो न भवति । यथा—महत्कष्टं भित इति । अत्र ह्येवंप्रकारावयवसन्निवेशावच्छिन्नसमु-दायस्साधुरित्यन्वाच्यायते । अतोऽवयवपरामर्शोपायेन समुदायस्य संस्काराधानप्रक्रमे प्रधानं समुदायस्तमुद्दिश्य प्रवर्तमाना अवयवा उपात्तसङ्ख्याविशेषाङ्गीकरणेन प्रवर्तन्ते । यत्र तु यत्नान्तरमारमते तत्र यद्वातामपि भवति । यथा—कालाः परिमाणिनिति । बहुवचनात् ह्यङ्गजातः, इति । यथा च बहुयोऽदिद्वन्द्वविधानेनैकग्रहणान्मत्तयद्वातातङ्गं वनं, धवस्वदिरपलाशा इति । क्वचित्पुनर्गुणेऽपि सङ्ख्या न विवक्ष्यते । यत्र तदविवक्षया प्रधानान्तरस्य सिद्धिर्भवति । यथा—कर्तुंरीप्सिततमं कर्मेति । अत्र हीप्सिततमस्य कर्मसङ्ख्याया विधीयमानावच्छेदाया ईप्साया अव-च्छेदायोपादीयमाना कर्ता यथाश्रितैकत्वसंख्येयं प्रतीयते, अनेकस्येप्सितं यस्तु कर्मसंज्ञासंयन्धा-दपेयात् । अतः प्रधानसंस्कारोपरोधतिरस्काराय कर्तानपेक्षितसंख्याविशेषस्तमाश्रीयते । ननु च प्रयोजनमिदं प्रधानान्तरसिद्धिः । तस्मादविवक्षायामुपपत्तिर्वक्ष्या । इयमुच्यते । सामान्य नियन्धनत्वादीप्सिततमशब्दस्य संबन्धनामविशेषेण प्रसक्तौ साधनान्तरोच्छित्तये कर्तृग्रहणं क्रियते । तदुपात्तविपरीतप्रतिषेधमात्रोपक्षयमसमर्थं सत्यामेदमङ्गीकर्तुमिति ।

शक्तिः पुनरप्रधाने प्रधाने वा सत्यावति विभक्त्या विधीयमाना विवक्षामेवानुद्वह्यते । एव च यथा पञ्चादीनां संसत्यानां तथा ग्रहादीनामसत्यानामेव क्रियासु साधनमात्रो भवति । कथं पुनः पञ्चादिगता सत्या साधनत्वेनावगम्यते, यावता प्रातिपदिकार्थस्य साक्षात्पारपरेण वा संयन्धिसाधनस्य सत्या च विभक्त्या विधीयते । ननु सत्यासाधनत्वयो परस्परं संयन्धोऽस्ति । एव तर्हि प्रथमतरं व्यक्तिस्संख्यया संख्यते । सत्या संसर्गप्राप्तादिशया तु

साधनभावेन । साऽयं साधनमाधो विधिषे निपतद्विशेषणमपि साधनमित्यावेदयति । यथा सायुषेन जीतमिति । कुत पुनरयं सत्यासाधनत्वयोरैकशब्दोपनिषद्-धनयोगनिष्पन्नकारिकाल मेदेन सयः । न होतदस्ति । सत्यया मसर्गमनवाय न शक्नोति साधनभावमासादयितुमिति । एव तर्हि सत्यासाधनभावभावा व्यक्तिरसम्भवे । ताभ्यामुपदितात्मातिशयाभावात्साधनविमर्क्षा क्रियासु विनियुक्त । सा विधिषा क्रियासम्बन्धमनुभवतीति विधिषणमपि क्रियासम्बन्ध प्रतीयते । ननु च कर्मकरणादिभिरयं विमर्षत्वमस्य क्रियासिद्धायाः सात्त्विकापास्तवाच्यत्विमर्षमेव । तस्मिन् प्रातिपदिकेनैवोक्ते किं विमर्षोऽयं शक्तिरिति श्रमः ? द्विधा हि द्रव्यं सत्यभूतमसत्यभूतञ्च । तयोश्च शक्तिसङ्गुपाधयस्मत्त्वभूतं वृक्षादयः । तदनाश्रयोऽसत्यभूतमव्ययाय । तदुभयमपि निरुपाधैव प्रातिपदिकेनोच्यते । तदाधितास्तु सशक्तिसङ्गुपाधयोरुपाधयो विमर्षयेति । ननु च—
स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपपत्तिम् । नेत्रं कपयितुं शक्तं शक्तिमन्त्यामतीन्द्रियाम् ॥

शक्तिर्हि कल्प्यमाना पदार्थस्वरूपवन्निष्ठा वा स्यात् । कार्यं वा तत्र नित्यत्वे नित्यमेव कार्योपादमसङ्ग । सहकार्यपक्षा तु स्वरूपस्यैव शक्त्या । कार्यत्वे तु पदार्थस्वरूपमात्रं कार्यतायां सदा शक्तेरुपादात् सदैव कार्योपादः । सामग्रीकार्यं तु कार्यमेवास्ति । किमंतराले शक्त्या ? अशक्तत्वात्कारकाकार्यानिर्गतिरिति चेच्छक्तिरपि कार्यं, तदुत्पत्तौ शक्त्यन्तरकल्पनादन पक्षा, अन्यथाऽभ्युपगमव्याघातः । आह, दृष्टिद्वयं दृष्टं कल्प्यते । शक्त्यन्तरकल्पनायां शक्तिधेयनिर्माण एव, क्षीणत्वात् । कारकाणां माभूत्कार्यव्याघात इत्येकैव शक्तिं कल्प्यते । तदुक्तोऽनपत्त्या ? नैवम् ; अन्यथापि तदुपपत्तेः । यदि शर्पतत्त्वं क्रियासु प्रतिदृश्येत तदा तदतिरिक्तशक्तिकल्पना युक्तमिति । अप्रतिदृष्टाश्च सहकारितामादपि कार्यापजनकार्यव्यवहृत् । तर्हि वृथा शक्तिकल्पनयेति ।

ननु शक्तिमन्तरेण कारकं कारकमेव न भवेत्, भावतत्त्वस्य क्रियासु प्रतिघातात् । रूपमेव हि दृश्यते न रसादि, दर्शनायतनं पश्यति न रसनादि, रस एव रस्यते न रूपादि, रसनमेव रसयति न चक्षुरादि, आप एव पिपासामपनयति न त्वग्निः, अग्निरिव शीतं शमयति न त्वाप इति । अप्रतिघातं हि घन्तुस्वरूपानिशेषात् सर्वस्मात्संकार्योदयप्रसङ्गः । ततश्चक्षुरिव रसनमपि पश्येत् । रूपमिव रसोऽपि पश्येत् । रसनमिव चक्षुरपि रसयेत् । रस इव रूपमपि रसयेत् । आप इवाग्निरपि पिपासामपनयत् । अग्निरिवापोऽपि शीतं शमयेयुः । यथा च तत्पार्थिवं तिला उपादीयन्ते तथा सिक्ता अभ्युपगम्येयम् । यथा चा पादपं छेत्तुमनसा परशुश्रूय्यत तथा पादुकाद्यप्युच्यते । अपि च त्रिपद्मनयोर्मारेण दाहे च शक्ताः निष्पन्नाः । मन्त्रप्रतिषेद्धाया यत्तयोस्त्वकार्यादामीन्य तत्र का युक्तिः ? चक्षुःश्रोत्रयोर्वा दर्शने श्रवणे च रोगादिना यत् स्वकार्याकरणं तत्र कापपत्तिः ? न हि मन्त्रादिना रोगादिना वा तत्स्वरूपाणि

सहकारिणो वा प्रतिबध्यन्ते, तद्रूपेणैव तेषामुपलम्भात् । शक्यस्तु प्रतिबध्यन्त इति सः स्वपि स्वरूपसहकारिणु कार्यानुत्पादो युक्तः । तस्माच्चथा सुखादिकार्यानुमितमदृष्ट सातिशयबुद्धि- निवन्धनस्मृतिप्रत्ययहेतुस्संस्कारः क्रियाविक्षेपजनितः क्रियान्तरप्रसवोपयोगी वेग इत्याद्यपर- मतीन्द्रियमेव कल्प्यते । भवद्भिस्तथा शक्तिरपि कार्यातिशयकारणमतीन्द्रिया कल्प्यतामिति । तदनुपपन्नम्, शक्तिमन्तरेणापि क्रियाप्रतिघातादीनामुपपत्तेः । स्वकारणपरपरायतनियत स्वभावतयैव मिश्रस्वभावा रसादयो रूपादिभ्यस्ते कथं रूपादिसाध्यामर्थक्रियामतथाभूतारसाधयेषु, "नियोगतश्चैतदङ्गीकर्तव्यम्, शक्तिवत्पन्नायामपि नुत्यानुयोगिवात् । कथमेतादृशकथो नियताधारा न पुनरवयवेन शक्तीर्व्याप्नुवन्तीति । पदार्थस्वरूपातिशयादिति चेत्कार्यभेदोऽपि तत एव सेतुः । अपि चाश्रयस्य भेदे कथं शक्तिभेदः ? यतो वा शक्तयः प्राप्त्यरूपभेदास्तत एवाश्रयरूपभेदेन कार्यभेदसिद्धेः, किं शक्तिभेदकल्पनेन ? यास्तर्हि नुत्यरूपा व्यक्त्य कार्यमतुल्य साधयन्ति तासु कथम् ? यथा—गत्वर्थाश्चन्द्रकान्तिमि स्थन्दन्ते न सूर्यप्राभाषण, वरका अर्कांशुमिर्बिली- यन्ते न मुक्तामणयः, आन्तर तेज पश्यति न वाहम्, प्राणो वायु प्राणिति न व्यानः, भोत्राकाशदृशुणोति न वक्त्राकाश, विद्वान् क्रियास्वधिक्रियते न विद्वानिति नुत्यजातीयत्वेऽपि तेषामदृष्टप्रतिनियमो द्रव्यान्तरसर्पकभेदश्च कार्यभेद व्यवस्थापयति । यास्तस्याभिन्नाभिन्नमर्थव्यक्त्य कार्य साधयन्ति, तासु कथं, यथा—तदेव तेजो दहति प्रकाशयति शीतं चापनुदति ता एवाप ह्लावयन्ति, क्लम चापनयन्ति, तादृशः स तेजसः पयसो वा रूपातिशय कर्मण इव सयोगवेग- विभागवेगानुकूलता धर्मस्येव सुखज्ञानापवर्गकारणत्वमिति । उपादाननियमे तु न वयमन्यं कंचिदभिनय भावनां कार्यकारणभावमुत्पादयाम । किन्तु यथाप्राप्तमनुसरन्तो व्यवहरामः । तत्र तैलोत्पादादापच्छेदावन्वयव्यतिरेकाभ्या वृद्धव्यवहाराद्वा तिलपरभ्यधादेरेव कारणत्वमव- गच्छाम इति । तदेव तदर्थेन उपादृशहे, न सिकतापादुकादीति । न च तिलादेः परभ्यधादेर्वा स्वरूपे सत्यपि सदा कार्यादयः । स्वरूपवत् सहकारिसंक्षिपेरप्यपेक्षणीयस्य सर्वदानुपपत्तेः । सहकारिवर्गे च धर्मादिकमपि निपतति, तदपेक्षे च कार्यात्पादे कथं सर्वेसात्सर्वसमय ? धर्मादीनां तु अगद्वैचित्र्यादिकार्यवलेन कल्पनमपरिहार्यम् । यदपि विपदहनयोः सन्निधाने सत्यपि मन्त्रोपयोगात्तत्कार्याजनन तदपि न शक्तिप्रतिबन्धनिवन्धनम् । अपि तु सामग्र्यन्तरानु प्रवेशहेतुकम् । ननु मन्त्रेणानुप्रविशता किं कृतम् ? न किञ्चित्कृतम् । सामग्र्यन्तरानु संपादितम् । काचिद्धि सामग्री कस्यचित्कार्यस्य हेतुस्वरूपं तद्व्यस्यमेवेति चेदमक्षितमपि विप कथं न हन्यात् ? तत्रास्य संयोगाद्यपीक्षणीयमस्ति । मन्त्रामावोऽप्यपेक्षतां दिव्यकाले धर्म इव मन्त्रोऽप्यनुप्रविष्ट कार्यं प्रतिदहति । शक्तिपक्षेऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः । मन्त्रेण हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते प्रतिबन्धो वा । न तावत्प्राशः, मन्त्रापगमे पुनः कार्यदर्शनात् । प्रतिबन्धस्तु स्वरूपस्यैवास्तु ।

ननु स्वरूपस्य किं जातम् ? शक्तेरपि किं जातम् ? कार्यादातीत्यमिति चेत्तदितरत्रापि

समान स्वरूपमस्त्वेष, दृश्यमानत्वात् । शक्तिरप्यस्ति पुन कार्यदर्शनानुमेयत्वात् । एतेन चक्षु धोत्रयोरपि रोगादिना दर्शनश्रवणशक्तेर्नाशप्रतिबन्धविकृतयो व्याख्यात । अपिच व्यापारोऽपि अतीन्द्रियशक्तिरपि दृश्यत भवति । अन्यतरकल्पनर्येष च कार्योपपत्ते किमुनयकल्पनानौरवेण ? शक्तमप्यव्याप्रियमाण न कारकमिति चेत् शक्तमिति कथं ज्ञायेत् ? कार्यदर्शनादिति चेत् व्यापारादेव कार्यं संस्यति ; पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादपच्छेद पदपामि । प्रत्यक्षस्तद्धि नातीन्द्रिय, यत कार्यदर्शनात्पूर्वमपि व्याप्रियमाणत्वं जानासि । कार्यानुमेयो हि व्यापार कार्याद्विना न शायतैव । कार्यं त्वन्यतरत्वादि घटमान नोभय कल्पयितु प्रमथतीत्यसमय । शक्तेरिति चेदप्रोच्यते । स्वरूप स्वरूपमिति यद्भूये तत्र किमिदं स्वरूप नाम ? न तावद्भव्य ; द्रव्यस्य स्वरूपमिति भेदनाभिधानात् । किं पुनस्तत्सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्च भेदको धर्म इति नस्तर्क । त हि नव तोऽपि अर्थतस्य माधतत्त्वमिति माधप्रत्ययेन भाव ते । स च यस्य गुणस्य भावाद्वये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतल्लयविति गुणमिधाने स्वयंते । गुणो धर्मसामर्थ्यं मयैकियाकारित्वमिति शयश्शक्तिरिति चकोऽर्थः ।

स तु द्रव्यादिभिन्नो वा द्रव्यरयात्मेन वा तथा । व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वाय कल्पते ॥

परस्परतो हि व्यावर्तमानशरीरा कर्णादयस्साधनभेदा कथमकद्रव्यात्प्रतत्तामुपयन्तो न सङ्कीर्णैश्च ? असङ्गरे वा कथममीपाभेकद्रव्यात्प्रतत्ता युज्यते ? तस्मादेकद्रव्याधिकरणा करणातीतिरेकास्या द्रव्याद्वैदमापादयति । विज्ञ—

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभात्रचनादत्रमीयताम् । अन्यो द्रव्याद्विभक्त्यर्थरसोऽव्ययेनाभिधीयते ॥

तथा हि । विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययमुत्तरपदेन समस्यते । यदि च विभक्त्यर्थ इत्यनेन शक्यत्वाभ्यस्तत्त्वभूत द्रव्यमुच्यते, तदसत्त्वपाचिनाध्ययेन नाभिधीयते । तस्य चार्थस्य प्राप्ति पदिकेनयोक्तत्वात् तदभिधान्यध्ययमप्रयोगार्हमय स्यात् । एवञ्च, अचिन्ति, अचिकुमारीति न सिध्येत् । यत्र हि पदद्वय सङ्गतार्थं प्रयुज्यते स विषयस्तस्मात्सञ्ज्ञाया । तस्मादनभिहिता मधिकरणशक्तिमव्ययमभिधेदुत्तरपदं समासप्रभुभवति । तन चावधार्यते द्रव्यातिरेका शक्तिमभिधेते विभक्तिरिति । भवताऽपि युक्तमेवोच्यते । स्वरूपादुत्तरपदकार्यं ततोऽन्या शक्तिमशक्त कल्पयितुमिति । यत, शक्तिनादिनोऽपि गुणादिशब्दवाच्यात् कारकत्वादेर्द्रव्य स्वरूपाय शक्तिमन्या मन्यन्ते । किन्तु कार्योपपन्नतायाव्यक्त्य क्षमा इति न क्षमन्ते ; सत्त्वादि कार्योदयप्रसङ्गात् । स्वकारणपरवरायातनियतस्वभावता तु न विद्यते । कारणगुणोत्थ पदार्थातिशय इति चेत् सेव शक्ति । तस्यास्तु नित्यत्वानित्यत्वविकल्पन नोपयुक्त, यावद्द्रव्य भावित्वेन द्रव्यपदं नित्यानित्यत्वात्सङ्गादा कार्योत्पाद क्रियाकाल एव शक्तेरुन्मेपात् । अहए प्रतिनियतसहकार्यादयस्तु शक्त्युन्मेपहेतवो नास्माभिरपि निराश्रित्यन्ते । येन तृपादाननियमे

अन्वयव्यतिरेकौ वृद्धव्यवहारशतेऽपि कार्यदर्शनावसेयशक्तिमूला एव वृद्धैरप्यन्वयव्यतिरेकोक्ते-
नाशप्रतियन्धो वा मन्त्रादिनेत्यादिविकल्पस्तु स्वरूपस्य शक्तिवसिद्धौ निषिद्ध एव भवति ।
व्यापारस्तु धातुपाच्य एवातीन्द्रियो न वास्तव, तेन ताभ्यां तथैव कारणत्वावगमात् । कार्य-
दर्शनान्यथानुपपत्तिकृतिपता शक्तिरतीन्द्रियायोपपन्नतरेवेति ।

वृत्तर्यस्त्रिधा, अपदार्थः, एकपदार्थः, अनेकपदार्थश्च । तत्रापदार्थस्त्रिधा, धातुप्रत्ययार्थयः,
प्रत्ययप्रत्ययार्थयः, प्रातिपदिकप्रत्ययार्थयश्च । तेषु धातुप्रत्ययार्थयो द्विधा, कियारूपः,
कारकरूपश्च । तयो कियारूपो यथा—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति, कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति,
अत्यर्थं पुन पुनर्वा पचति पापच्यते । कारकरूपो यथा—पाक करोति पचति, पाकेन क्रियते
पच्यते, पाचक पक्वमिति । प्रत्ययप्रत्ययार्थयो द्विधा, नित्यो वैवक्षिकश्च । तयोर्नित्यो यथा—
कृत्रिम सांराविणम्, व्यावक्रोशी सिद्धा, आमिजित्य कौञ्जायन्य इति । वैवक्षिको यथा—चिकीर्षुः,
कारणा, गार्ग्यायणः, कार्याणिनेय, मालायाः, कुमार्या इति । प्रातिपदिकप्रत्ययार्थयो द्विधा,
व्यक्तिरूपः, शक्तिरूपश्च । तयोर्व्यक्तिरूपो यथा—अजा, कुमारी, ब्रह्मयन्धु, वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः,
इति । शक्तिरूपो यथा—वृद्ध, वृक्षेण, वृक्षाय, वृक्षात्, वृक्षे, वृक्षस्येति । एकपदार्थस्त्रिधा,
वस्तुरूपः, अवस्तुरूपः, कियारूपश्च । तेषु वस्तुरूपो द्विधा, सत्त्वभूतोऽर्थः, असत्त्वभूतोऽर्थश्च ।
तयोस्सत्त्वभूतोऽर्थो यथा—औषगवः, छान्दसः, लाक्षिकः, यौष्माक इति । असत्त्वभूतोऽर्थो
यथा—आस्तिक, उपत्यका, प्रकट, तत्रत्य इति । अवस्तुरूपोऽपि पूर्ववदेव द्विधा । तयोः
सत्त्वभूतोऽर्थो यथा—अग्निवत्, पञ्चदृढ, सर्वदा, बहुश इति । असत्त्वभूतोऽर्थो यथा—
न तरां, ग्राह तरां, पचतितरां, पचतिरूपमिति । कियारूपो द्विधा, सक्षितो, विक्षितश्च । तयोः
सक्षितो यथा—आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, इयेन इवाचरति इयेनायते, अभृशो भृशो
भवति भृशायते, सेनया अमियाति अमिपेणयतीति । विक्षितो यथा—कलबधमाचष्टे कंस
घातयति, आरात्रिविधासमाचष्टे रात्रि विधासयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्र योजयति,
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिर्मतीसूर्योद्गम प्राप्नोति माहिर्मत्यां सूर्यमुद्गमयतीति । अनेकपदार्थस्त्रिधा,
एकपदार्थाश्रयः, उभयपदार्थाश्रयः, अन्यपदार्थाश्रयश्च । तत्रैकपदार्थाश्रयो द्विधा, पूर्वपदार्थाश्रयः,
उत्तरपदार्थाश्रयश्च । तयो पूर्वपदार्थाश्रयो यथा—उपकुम्भ, पुरपध्याघ्नः, गोमतद्विका,
पूर्वकायः, राजदन्तः, प्रातर्जीविक इति । उत्तरपदार्थाश्रयो यथा—राजपुरषः, यूपदारु, कण्ठित,
श्वलेभ्य, द्यहजात, अनेक इति । उभयपदार्थाश्रयो द्विधा, एकाधिकरणो मित्राधिकरणश्च ।
तयोरेकाधिकरणो यथा—नीलोत्पलम्, अग्निस्तोकः, पुरुषोत्तम, सर्वश्वेतः, सप्तर्षय, खजेकुण्डः,
इति । मित्राधिकरणो यथा—धवखदिरौ, अश्ववडवौ, दधिपयसी, धवखदिरपलाशाः,
काकोलूकं, गवाभ्वमिति । अन्यपदार्थाश्रयो द्विधा, सतद्गुणोऽतद्गुणश्च । तयोस्सतद्गुणो यथा—
उन्मत्तगृह, शस्त्रीदयामा, सहस्राक्षः, शूलपाणि, द्विधा, अर्धवृतीया इति । अतद्गुणो यथा—

ऊट्तरथ, चित्रगुः, दक्षिणपूर्वा, उष्ट्रमुखा, गुडम्रियः, म्रियगुड इति ।

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं न आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ? कः पुनरस्वार्थः ? किं परार्थस्याभिधानमाहोस्विपरार्थमभिधानमिति ? उभयथाऽपि न दोषः ; यदा तापदेतावद्दर्शनमनेकमप्यर्थमेक एव शब्दः प्रत्यापयति, तदा वापयावस्थायां शब्दान्तराभिधेयतया प्रतीतमर्थात्मानं वृत्तिविषये तदुपसर्जनपदमभिधेयमावेनोपादत्ते । तदेतद्विमलपदावस्थायामभिधानशक्तिप्रतिपाताद्वृत्तौ परार्थस्याभिधानं परार्थाभिधानमुच्यते । यदा पुनरेव पक्षः एकशब्दो अनेकमर्थं न प्रत्यापयति तदा पुरो वर्तमवार्थं वृत्तिविषये ताम्युपसर्जनपदानि परार्थमुपादत्ते । व्यक्तमेवास्तिदर्शने परार्थाभिधानम् । तत्र द्वयी गतिः । विहाय वा प्रतिद्धमर्थसंग्रहमुपसर्जनपदान्यर्थान्तरमुपाददीरन् । अथस्थित एव वा प्राच्येऽर्थेऽर्थान्तरमभिदधीरन् । इयमपि हीदमन्यत्र दृश्यते । तद्यथा— दधिकलशे दध्यपनीयं क्षीरं निधीयते । जलं तु विकृताकुम्भे सदैवावतिष्ठते सिकतादिभिः । तदाह तेवा परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रयतां किं जहत्स्वार्थां वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेति ? किञ्चातः यदि जहत्स्वार्थां राजपुरुष आनीयतामिः युक्तं पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । आपगवमानयेति चापः यमात्रस्य । अथाजहत्स्वार्थां । उभयोर्भिद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । तदेवमुभयत्रापि दोषदर्शनादुभयाप्रतिपासि । तत्रैकेया दर्शनम् । उपात्तार्थः परित्यागेनार्थान्तरनिवेदनीयुपसर्जनपदानि । यतोऽर्थान्तरपराधीनस्य शब्दस्य प्राच्यमेवार्थमनुविधीयमानस्यार्थान्तराभिधानमवश्यम् । तस्मादर्थान्तरमभिदधता परित्याज्यमनेनोपात्तमर्थं वस्तु । तदाह— का पुनर्वृत्तिर्याग्या, अहत्स्वार्थेति युक्तं पुनर्व्यजहत्स्वार्थां नाम वृत्तिस्स्यात् ? बाढं युक्तम् । एव हि दृश्यते । लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्मं जहाति । तद्यथा— तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्मं जहाति । एवं च यद्वाजा पुरुषार्थे उपगुह्यापत्यार्थं वर्तमानः स्वमर्थं जहात् ।

ननु च यथा तक्षा कोशसमाहरणसाधिधापनादौ राजकर्मणि व्याप्रियमाणः स्वव्यापारापरित्यागेन राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् स्व दारुच्छेदश्चतुरश्रीकरणादिव्यापारं जहाति, तथा यद्युपसर्जनमप्यर्थान्तरप्रत्यायनादौ परार्थं व्याप्रियमाणः स्वार्थापरित्यागेन परार्थाभिधानं कर्तुमशक्यमिति पूर्वोपात्तमर्थं विशेषणत्वादि जहात् । तदुक्तोदाहरणयोः पुरुषमात्रस्यापत्यमात्रस्य चानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः । यद्यपि स्वार्थावसर्गेण अर्थान्तरमुपसर्जनपदान्यभिनिविशन्ते, तथाप्याधाय प्रधाने रूपमेदमुपगृहीतार्थातिशयनिबन्धनमुत्तरकालं स्वार्थमुज्ज्वलि । अतस्तदा रूपमेदानुगतः पुरुषार्थो निवृत्तेऽप्युपसर्जनपदार्थे विशिष्ट एव प्रतीयते । न ह्यतिशयाधायिनिमित्तमनिमित्तसन्निधानकालमाशानुवर्तनस्तदाहिता विशेषाः । अपि तु निमित्तव्यवाये अन्यनुवर्तते । तत्र यथा शरद्वर्कदिमसतापोऽद्वृत्तेनान्तर्दशरीरतेजसा ऊरस्समुदीर्यमाणो नातपस्पर्शरजनात्रेण प्रतिश्रियते । यथा वा प्रदीप्ततेजस्मयोगप्रतिलब्धजन्मानो रूपरसगन्धस्पर्शविशेषाः

दूरोत्सारितेऽपि तेजसि यावदाधारमवतिष्ठन्ते, तथोपसर्जनपदार्थोपहितः प्रधानरूपातिशयः तदर्थस्तमयेऽपि प्रयास्यविशेषावच्छेदनिमित्तं भवति । यद्विचोपसर्जनश्रुतिमर्थविशेषमभिधान-सामर्थ्यवतीमवधूतवतः तद्वसायोपहितसंस्कारवृत्तिलामप्रापितजन्मा तदर्थपरिच्छेदः परित्यक्ता-र्थायामपि श्रुतौ रूपसामान्यादपहृतबुद्धेरनवगतार्थपरित्यागस्य प्रवर्तते । ततस्तदुपहितविशेषं प्रधानमेवेति । ननु च यदि तस्या एव श्रुतेः प्रयोगदर्शनाभ्याससामर्थ्यात्तमेवार्थं प्रतिपद्यते कः स्वार्थपरित्यागः । नहि श्रुतौ तस्या भ्रष्टायामिचोपकरणविशेषा कृतसन्निवेशा पदार्थाः । किं तर्हि ते शब्दरूपदर्शनानुमेया, तदिहापि तथैवति किमवर्हीयते स्वार्थस्य ? नेषम्, निवृत्तेऽपि स्वार्थेऽन्वयतोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तद्यथा— घृतघटलैलघट इति । निमित्तेपि घृते तैले वा अनयोः घृत तैल वा घटविशेषण भवति । अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति । विषय उपन्यासो भवति । तत्र या च यावती स्वार्थमात्रा अङ्ग हि भवानगौ निष्ठप्य तृणकूर्चौ प्रक्षालयितु न गम्यते स विशेषः, यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकापुट इति । निष्पीणोऽस्वपि सुमनस्सु तत्सम्पर्कोपहित गन्धविशेषाद्यनुप्रवृत्ते प्रतीयते व्यपदेशः । अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकापुट इति । तथैहाप्य-न्वयादुपसर्जनार्थः परित्यक्तोऽपि विशेषणं भविष्यति । अथवा जटदप्यसौ स्वार्थं राजशब्दो नात्यन्ताय जहाति । कश्चिदैव भागः स्वार्थस्यापि हीयते । कथं विरोधादेपस्वार्थमवजहाति ? ततो यावतास्य प्रधानार्थोपयोगविरोधस्तावन्तमेवार्थं जह्यात् । तदाह—यं परार्थविरोधी स्वार्थः तजहाति । नहि प्रधानार्थोपयोगिनः स्वार्थस्य त्यागे निदर्शनमस्ति । नहि राजकर्मणि प्रवर्तमानः तक्षा राजकर्मणं जहाति, नहि हीतहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधिविशेषणत्वं नाम । तस्मात्तद्वाच्यते ।

ननु चोपसर्जनपदानि प्रधानार्थोपच्छेदव्यापारावेशयन्ति । प्रधानोपकारिणः विशेषणभावं न जहतीत्युच्यते । अयमेव चोपसर्जनपदार्थानामर्थो यः प्रधानमवातरूपमेष्टमवगमयति । तथाहि । राज्ञः पुरुष इति स्वामिविशेषसम्बन्धोपहितमेद् पुरुषार्थोऽवगम्यते राजपुरुष इति । न चापदार्थरूपमेदं प्रधानस्याधातु तदनवर्हीयमानस्वार्थमेवोपसर्जनपदमिति । त्रिमुच्यते जहृत्स्वार्थो वृत्तिरिति ? एवं मन्यते पदस्य स्वातिशयप्रतिपत्तौ स्वाधीनत्वं, तस्य त्यागात् स्वार्थापहानम् । यदि चोपसर्जनपदं न स्मार्थेन प्रधानस्योपकुर्यात्, स्वरूपमेवास्य हीयेत । यतः परोपकारिता-कारणक्रमेणोपसर्जनत्वं प्रयोगवैयर्थ्यं चोपसर्जनस्य प्रसज्यते । प्रधानस्योत्तरपदेनैव प्रतीतत्वात् । न चानर्थकाणां परेण सम्बन्धो घटते, सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा च नोपपद्यते । तस्मात्तद्वाच्यं परित्यागः । किं तर्हि विशेषणतया स्वपदोपघीयमानरूपातिशयप्रतिपत्तियोग्यतामात्र-मभ्यापहीयते । ननु च परित्यक्तापोपार्थमपि उपसर्जनपदमर्थविशेषामिधायिनस्समुदायस्य वर्णयदङ्गभाषमापत्स्यते ? नैवम्, एव हि प्रतीयमानः प्रधानार्थोपयोगी पदार्थः परित्यक्तो भावी । न च परित्यक्तस्वार्थेभ्यः उपसर्जनपदेभ्यः प्रधानविशेषो विशेषणविद्वेद्यावच्छिन्नः समुदायो वा

प्रतीयते । न चाप्रतीयमानशब्दाद्यो न्याय्य षट्पथेनुमिति यत्किञ्चिदेतत् । यद्यपि चायं समुदायः पञ्चाव्यपश्यपूर्वापरभागो भागमदानुयात इवावसीयमान स्व-धी पदार्थद्वयोपहितमेदं तर्कमभिधत्ते । तथापि तदधिगमोपाय पूर्वोत्तरविभागदर्शनम् । तत्र च वृत्ता समर्थाधिकार क्रियते समर्थनाम मेदो मेदस्तसर्गा वा । इदं राक्ष इत्युक्तं सत्यस्य प्रसक्तम् । पुरुष इत्युक्ते सत्र स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजपुरुष निवर्तयति अ-य-भ्यः स्वामिभ्यः । पुरुषोऽपि रानानमन्येभ्य स्वेभ्य एवमेतस्मिन्नुभयताऽवच्छिन्ने यदि जहाति कामजहातु । न जानु चित् पुरुषमात्रस्यानयनं भवित्यति । ननु च पुरुष इत्युक्ते न ग्री यतायता र प्रत्ययेन भवितव्यम् । सत्यमवदत्तम् । यदा तु पुरुष आकार-विशेषाद्ब्रह्मा-तरसस्य-प्राप्ता इत्यत-भ्यण निशान्त उपलब्ध त प्रदत्तदुच्यते । राक्षो हि निर्हातार्थत्वात् परायांया प्रवृत्तां सामान्यसर्गप्रियं प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक उपजायते । पुरुषस्तु निर्हातार्थात् स्वामिनिशपस्यन्धादवधिप्रमाणं पूर्वमध्यतिरिक्तप्रानिपिकार्थं प्रथमान्त स्वामिविशेषस्य सन्-धमनुभवति । तस्मिन् प्रतिपद्यविभक्ता य उत्तरो व्यतिरेक उपजायते वाक्यार्थं स भवति । इहेदानीं राजा पुरुष निवर्तयति अ-य-भ्य स्वामिभ्यः । तत्र योऽसौ मेदस्त-सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्ति भदनिमित्ताया च वृत्तां सत्या वृत्त्यमिमुपस्य मेदमुपजनय स्वार्थो निवर्तते । यस्यापि न निवर्तते पुरुषस्य सोऽपि स्वामिन मिनसि । एवमन्तयोर्हयो र-योऽन्यत्सत्तां सत्यानुभयतो व्यवच्छेदनं निशान्ते पुरुषविशेषे समुदायार्थं चा-य-सिन् प्रादुर्भूते यदि राजायां निवर्तते काम निवर्तताम् । प्राक् वृत्तरहतायस्य निवृत्ता वृत्तिरेव न स्यात् । वृत्तिनिमित्ता च निवृत्ति । तस्मादशेष । अपर आह पुरुष एव हि राजपुरुषो ब्राह्मणादिपुरुषश्च । तत्र राजा स्वाभ्यन्तरनिवृत्तिमात्रं करोति । न त्वसा राजार्थमथ निवर्तयति । स्वाभ्यन्तरनिवृत्तां तु कृताया पुरुष एव राजपुरुषार्थमाहति । भवा यमत नावस्थितार्थपरित्यागेन शब्दोऽर्थांतर उपादत्तः । न ह्यपोरपेयस्यन्धापहितनिवेशमर्वानात्मान रूपदर्शनावसीयमान शरीर शब्दा परित्यक्तुमुत्सहते । यदा हि ते स्वरूपमसमर्थास्त्यक्तु त्वार्थमपि नव योगक्षेममपह्नातु क्षमन्ते । न हि जलमनलमस्वप्नापचीयमानस्पर्शातिशयमप्या-र्भीय छेदं जहाति । निमित्तविशेषसन्निधा नोपपादिते पुनरेवामर्था-तराभिधानसामर्थ्यं कामचारस्तस्मादभ्युक्ष्य एवार्थान्तरस्य वृत्तावुप सज्जनपदानां प्रधानोपकारातिशयः । प्रधानोपकारस्तु स्वामिनिशपावच्छेदं पुरुषार्थस्य । स चापरित्यागेनेव स्वार्थस्य कर्तुं शक्यतः । न ह्यत्यन्तमपार्श्वीयस्यायं शब्दरूपातिशयमर्वा-न्तरे निवेशयितुं शक्नोति । रूपानिश्चयनिवशनाया पदार्थनिव-धनत्वादनङ्गीकृतस्वार्थानि च या-युपसज्जनपदानि प्रप्रानार्थनिर्गमिनि तमेवार्थं शब्दा-न्तरेण प्रतिपादयन्ति । न तैरतिशय प्रधानस्य प्रतिपादितो भवति । ततश्च राजपुरुषमानयत्युक्तं पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । आपगयमानयेति चापत्यमात्रमव्यति । नदवधार्यामहे, अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्थो वृत्तिः ।

युक्तं पुनः यदजहत्स्वार्थो नाम वृत्तिस्स्यात् ? वाढ युक्त , एवं दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वा भिक्षां न जह्वाति, सञ्जयायैव यतते ।

ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोः द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । पष्ठयास्तर्हि प्राप्नोति । न पष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजामिहितः, सोऽर्थोऽन्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थस्त्वपन्न । तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमे प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति । तत्र यथा धवसदिराशिति पदार्थान्तरोपचये सङ्ख्यामेदोपजनकादेकवचनं प्रवर्तते तद्वदिहापि राजपुरुष इति पुरुषशब्दाद्विवचनं प्राप्नोति । नैवम्, धवसदिराशित्ववयवार्थसमवेतसङ्ख्याविशेषः, ततोऽवयवात्परस्या विभक्ते कारणम् । इह तु एक एकपुरुषार्थस्तदेकवचनमेव पुरुषशब्दे व्याप्य । न हि राजशब्देनासम्बन्धमाना विभक्तित्वादर्थसमवेतां सङ्ख्यामभिधेयत्वेन अपेक्षते । द्वन्द्वपदानां तु प्रत्यवयवमनेकार्थाभिधानसामर्थ्यादनेकवचनं न विरध्यते । अनुसर्पदेऽप्यपि तर्हि तत्प्राप्नोति । प्राप्नोतु । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लोपो भविष्यति । अथायमभिप्रायः । समुदायात्परा विभक्तिः, अतस्समुदायार्थसमवायिनीं सङ्ख्यामभिधत्ते । समुदायस्य चावयवात्मकत्वादवयवभेदनिवन्धनसङ्ख्यामेदः निमित्तमनेकवचनस्येति । तदेतत्कमुच्यते ? यत्र पदसमुदायेनार्थसमुदायः प्रत्याप्यते, यथा द्वन्द्वपदे । यत्र तु विशेषणविशेष्यभावानच्छिन्नमर्थान्तरमेवाभिधेयमवयवैः समुदायेनोपादीयते, यथा बहुव्रीहिपदे लोहितवसनः चित्रघट्टन इति । तत्रावयवार्थाहितमेदस्य पदार्थस्य समुदायेनभिधीयमानत्वात् । ततः परा विभक्तिसमुदायार्थनिवेशिनीं सङ्ख्यामुपादत्ते । तदाह सङ्घातस्यैकार्थ्यान्नावयवसङ्ख्यापातरसुवृत्पत्तिः । अत्र हि समुदायाद्राजपुरुष इत्येतस्मात् विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन समुदायेनैवैकार्थ्यपिण्डोऽवयवार्थज्ञानस्यनुगृहीत पृथगव्यपदेश्योऽवयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिन् सङ्घातार्थे स्वामिशेषपरिच्छिन्ने निवृत्तत्वात्पन्तरसवन्धे एकत्वं समवेतं, तेन विद्यमानादामव्यवयवसङ्ख्यायाः तदाभ्यां सुवृत्पत्तिर्न भविष्यति । तदेवमजहत्स्वार्थायां वृत्तां तदुपसर्जनपदं स्वार्थातिशयावच्छिन्नं प्रधानार्थमभिधत्ताति । ततो विशेषणविशेष्यभूतार्थद्वयमभिधानमुपसर्जनस्य वृत्तां भवति । यत्तु प्रधानार्थसमवयवविशेषण पादलिपुत्रकादि तदस्य निवर्तते । अतो वृत्तिविषये राजार्थं तद्विशेषणैर्वाच्छिद्यते । यदा तु वाक्यावस्थायामुपसर्जनं पदार्थः प्रधानस्यैवविभक्तः केवल एव भवति तदा युक्तमेव यद्विशेषणभावमनुभवति, यथा राज पादलिपुत्रकस्य पुरुष इति । यदि वा—

उपायमात्राज्ञानात्वं ममूहस्त्वेक एव सः । विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां तु भेदससर्गकत्पना ॥

तत्रात्यन्ताजहत्स्वार्थायां वृत्तां पुरुषशब्दे पुरुषार्थमभिधायिनि सर्वशब्देषु च प्रतिनियमार्थमभिनिवेशिषु भेद एव सामर्थ्यम् । अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तां पुरुषशब्दे पुरुषमात्रमभिधायिनि

सर्वशब्देषु च प्रतियोग्यतार्थाभिनिवेशेषु ससर्ग एव सामर्थ्यम् । नात्यन्तमजडत्वार्थायां वृत्तौ पुर्यादिषु सव्यभिचारेषु सर्वशब्दानां चासमर्थयोनित्वाभ्युपगमे समासो मेदसंसर्गो सामर्थ्ये नित्याग्राह्यते ।

वृत्ति वर्तयतामेवमनुधप्रतिपत्तये । मित्राः सम्बोधनोपायाः पुरुषेष्वन्यस्थिताः ॥

नहि परमार्थेन परारुतपूर्वोत्तरविभागसंस्पर्शेन सद्भावेनातिशयवत्यर्थेऽभिधीयमाने मेदसंसर्गदर्शनायकाश कश्चिदस्ति । तस्मादसत्येन मेदसंसर्गदर्शनेन सत्यसमुदायाधो निरूप्यते इति ।

पदार्थस्त्रिधा, जातिव्यक्तिरारुतिश्च । तत्र मिश्रेष्वभिन्नप्रत्ययनिमित्तं जातिः । सा त्रिधा, द्रव्यजातिर्गुणजातिः क्रियाजातिश्च । तासु द्रव्यजातिर्द्विधा, सत्त्वादिव्यङ्गा उपदेशान्यङ्गा च । तयोराद्या यथा— गौ पदा न स्पष्टया, रूपस्रो मीहिस्सुमिक्ष करोतीति । द्वितीया यथा— ब्राह्मणो न हस्तस्य, कठ प्रयक्ता भवतीति । गुणजातिर्द्विधा, प्रत्यक्षा अनुमेया च । तयोराद्या यथा— श्वेत छागमालमेत, अम्लो रस पाचन दीपनीय इति । द्वितीया यथा— दक्ष अधिव्यधिगच्छति, कार्मा मण्डनमियो भवतीति । क्रियाजातिर्द्विधा, सामान्यरूपा विशेषरूपा च । तयोराद्या यथा— रैषेप पुष्यति, नागरकवृक्ष घर्सेतेति । द्वितीया यथा— अएका कृता, विश्वजिता यजेतेति । जात्याधारो व्यक्तिः । सा त्रिधा, द्रव्यव्यक्तिः, गुणव्यक्तिः, क्रियाव्यक्तिश्च । तासु द्रव्यव्यक्तिर्द्विधा, शुद्धा मिश्रा च । तयोराद्या यथा— गां वधान, गां दोग्धि, त्व पचसि, अह पचामीति । द्वितीया यथा—

मगवेपु स्तनौ पीनौ कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे । ब्राह्म प्रलम्बावङ्गेपु वङ्गेपु चरणी मृदू ॥

इति । गुणव्यक्तिर्द्विधा, स्रष्टा गंणी च । तयोराद्या यथा— श्वेतिहा रूप पदयामि, मधुर रसमाग्रादयामि, सुगन्धि गन्धमाजिग्राभि, शीतं स्पर्शमनुभवामीति । द्वितीया यथा—

‘तीव्रः प्रतापो मधुर वचस्ते यशोऽवदाते मुरभिः स्वभावः । इति ।

क्रियाव्यक्तिर्द्विधा, कर्माधिता, कर्माधिता च । तयोराद्या यथा— आस्ते देवदत्तः, प्रस्तुते गौस्त्वयमेवेति । द्वितीया यथा— पच्यते ओदन, लूयते केदारः इत्यमेवेति । व्यक्ते प्रतिरूपमाकृति । सा त्रिधा, द्रव्याकृतिः, गुणाकृतिः, क्रियाकृतिश्च । तासु द्रव्याकृतिर्द्विधा, शुतदशा, दण्डशा च । तयोराद्या यथा— अस्या दण्डि वासुदेव क्रियताम्, अस्या मितौ कामदेवो लियताम्, अत्र ध्वजे हनूमान् वध्यतामिति । द्वितीया यथा— अमी पिष्टपिण्डा सिंहाः क्रियन्ताम्, अय कूपे चन्द्रमा, त्रयमाकाशे देवपय इति । गुणाकृतिर्द्विधा, प्रत्यक्षाध्याया, अनुमेयाध्याया च । तयोराद्या यथा— वप्रीका दर्शनीयो मनुष्य, चञ्चा रमणीय, तदेतद्गुणाक्षर द्वितीया यथा— अहो दुःख रूप हेरयस्य, विदग्ध आकारश्चित्तस्य, सौम्या मूर्तिं प्रणिमाया इति ।

क्रियाकृतिर्द्विधा, कायक्रियाधारा, मन क्रियाधारा च । तयोराद्या यथा—ऋज्वागतमालेत्यम्, साचिमुखवर्तक परावर्तकमुपस्थानमिति । द्वितीया यथा— भीता दृष्टिः, वस्तु आकार, सविकारं रूपमिति । ननु च जातिरेव शब्दार्थ इति जैमिनीया । जैमिनिर्हि,

जातिमेवाकृतिं प्राह व्यक्तिराक्षिप्यते यथा । सामान्यं तच्च पिण्डानामेकवृद्धिनिबन्धनम् ॥

ननु च, साम्रादीना सन्निवेश आकृति । न चासौ जैमिनिमतेऽपि न पृथगस्ति । यदाह भाष्यकार — अथ गौरित्यत्र कदशब्दार्थः साम्रादिविशिष्टा आकृतिरिति । ततश्च सैव शब्दार्थो भवति । नैवम्, एव सति सस्थानस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात्, आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां संश्लेषस्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । न च विद्यमानायामप्याकृतौ गामानयेत्युक्तश्चित्रपुस्तकयोः कश्चिद्गामानयति । ननु जातिपक्षेऽपि जातेस्संयतत्वात्किमिति सृष्टुकानयनं न भवति, साम्रादिमतः प्राणिन एव गोत्याभिव्यञ्जकत्वात् । अतो नाकृतिर्जातेः पृथग्व्यक्त्यर्थ इति । व्यक्तिरपि न शब्दार्थः, सा हि व्यक्तिमात्रं वा व्याद्विशिष्टा वा । न तावद्व्यक्तिमात्र, अन्धादिव्यक्तावपि गौरिति ज्ञानाभिधानयोः प्रसङ्गात् । अथ गोत्वाविशिष्टा । तद्गोत्वमवगतमनवगतं वा विशेषणं भवति, नानवगतमति-प्रसङ्गात् । अवगमस्तु शब्दात् प्रमाणान्तरतो वा । न प्रमाणान्तरतः, तद्व्यभिधानात् । शब्दतस्तु गोत्वावगमे तदेव प्रथमतःशब्दोऽभिधत्ताति, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् । ननु जातिं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च व्यक्तिं गोशब्दो वक्ष्यति, न शक्नोति वक्तुमतिभारात् । तदाह—

विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥ इति ॥

ननु दण्ड्यादिशब्दविशेषणं जातिविशेष्यं च व्यक्तिं गोशब्दादेव प्रतिपत्स्यामहे । तत्को स्यातिभारः ? विषम उपन्यासः । तत्र हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थः अवगम्यते । गोशब्देन तु नैवमिति । न च व्यक्त्यवगतौ गतिरभ्या नास्ति, येनोभयामभिधानं कल्प्यते । अयिनामाद्यवलेन जातिप्रतीतापि तत्प्रतीतिस्तिष्ठे । यदि च व्यक्तिशब्दार्थो भवेद्, व्यक्त्यन्तरे गोशब्दो न प्रयुज्यते, न च न प्रयुज्यते, तस्मात्सर्वव्यक्तिसाधारणो जातिरस्यार्थः, न व्यक्तिः । ननु च, व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तिरेव । सोऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तो न सामान्ये । नैवम् । एव सति कर्कादिव्यक्तावपि प्रसङ्गः । यत्रास्य प्रयोगो दृष्टस्तत्र प्रयुज्यत इति चेत्, अद्य जातायां गवि प्रायोजि । अपि च व्यक्तौ पदार्थे इयमियं वा गौरिति प्रतीतिस्तस्यात् ; न पुनरियमियं चेति । न च आकृत्याविव व्यक्तावप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां संश्लेषग्रहणमुपपद्यत इति । कथं पुनरिमा जाताय परस्परतो व्यावर्तमानशरीरा भवेयुः । रूपमेव ह्यासां परस्परतो व्यावर्तते । विषयरूपानुरोधा च प्रत्ययस्वाकारभेदेन तदवच्छिनत्ति । तदनुविधायिनश्च शब्दास्तर्धैव तदुपाददते । एवं तर्हि नित्यत्वादासां तद्रूपावसायस्सदा प्रसज्येत । नैवम् ;

असन्निधयताध्यानामनमिव्यक्ते । यद्येवमभिव्यञ्जकशब्दादवसायस्तासामिति सोपव्यञ्जनादशब्दै रभिधीयेरम् । तत्र । यथा काचादशोदकादिषु प्रतीयमानभेदो मुखादिरर्थ काचादिदर्शनापक्षो न प्रतीयते । न च काचादिभिरुपदर्शितमर्थमभिदधाना शब्दा काचादीनुपाददमे, तथा व्यक्तिभि र्उपदर्शितरूपविभागा जातयस्ताभिरसस्पृष्टा एव शब्दै प्रत्यास्यन्त । कथं पुनराध्यादशब्देन ज्ञानस्पृश्यमानभेदा अपि जातिभेदापगमाय कल्पन्ते । यथा चञ्चुरादयोऽप्रतीयमाना अपि रूपादिधिषयविशेषप्रतिपत्तये । तदुक्तं—

यथा जलादिभिर्व्यक्तं सुरमेवमभिधीयते । तथा द्रव्यैरभिव्यक्ता जातिरेवमभिधीयते ॥

यथेन्द्रियगतो भेद इन्द्रियग्रहणाद्वेत्ते । इन्द्रियार्थेष्वदृश्योऽपि ज्ञानभेदाय कल्प्यते ॥

विनात्मरूपग्रहणाद्व्यञ्जिता व्यक्तयस्तथा । सामान्ये ज्ञानभेदानामुपयान्ति निमित्तताम् ॥

इति । व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति व्याप्तीया । शब्दो हि पदं, तच्च विभक्तयन्तमेव न प्रातिपदिक मात्रम् । विभक्ति प्रातिपदिकादुत्तरन्ती प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थमाचष्टे । युगपच्च त्रितय विभक्त्यर्थं—लङ्ग सहस्रया कारकं च । न चतत्रितय प्रातिपदिकार्थं जातयन्वेति । न हि जाते कारकस्य, अमूर्तत्वात् । न सहस्रयासम्बन्धित्वमभेदात् । न स्त्रीत्वादिसामान्ययोगो निस्सामान्यत्वात् ।

नन्यात्मनोयसामान्ये कारकत्वं भविष्यति । वक्ष्यान्तरितमित्येव युक्तो वैभक्तिकोन्वयः ॥ नैतत्सारम् । अमूर्तस्याप्यात्मनो ज्ञानप्रयत्नादियोगे कारकत्वमुपपद्यते । जातेस्तु न मनागपि व्यापारस्पर्श इति ।

ननु च व्यक्तिलक्षणाया सर्वमुपपद्यते । नैवम् । लक्षणा हि तत्र भवति, यत्र सहाप्रयुक्तं पदं किञ्चनार्थमभिधत्ते ; भूयश्चानुपपद्यमानमर्थान्तरं लक्षयति । लक्षिते च शक्तिसहस्रपादिक निवेशयति । अत्र तु ज्ञान्यानुपपत्त्यादि संवेद्यते । न च व्यक्तिप्रतीतिर्ध्वंसाद्वेदितेति केचिन्मन्यन्ते । व्यक्तिमेव च शक्तिमहस्रपानुरविता कार्ययागिनी पदयाम् । अत एव चालम्बनप्रोक्षणविशसनादयो जातौ न विधीयन्त । न च षट् देवा षाडश देवा चतुर्विंशतिर्देवा इति भेदसहस्रपया जातियुज्यत । अपि तु व्यक्तिरवैनं भारमुद्वहति । किञ्च जातो पदार्थे 'यदि पशुरूपाकृति पलायेताम्य तद्वर्णं तद्वयसमालमेत' इति पशोरन्यत्र न युज्यते, जातेरभेदात् । अपि च,

त्रयापचयमङ्गातस्यस्वामित्वादिकल्पना । यान्ति जात्यभिधेयत्वपक्षे साक्षान्न सङ्गतिम् ॥

पतेन तुत्पयोगक्षेमत्वादाहतिरपि न शब्दार्थ इत्युक्तं भवति, तस्या अपि प्रोक्षणादिक्रिया साधनत्वायोगात् । न हि सधियश्च प्रोक्षते आलम्ब्यते विशस्यते वा । ये च सहस्रपायोगादय

चयापचयाद्यो वा ते जातावाकृतावपि न युज्यन्ते । किञ्च आकृतिवचनत्वे गोशब्दस्य शुक्लादिगुणवाचिभिः पदान्तरैस्सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न हि शुक्लादयो गुणाः आकृतिवृत्तयः । अपि तु व्यक्तिवृत्तय इति । न चैतद्वाच्यं व्यक्तिलक्षणाद्वारकमिदं भविष्यतीति लक्षणा हि मुरयामात्रे प्रवर्तते । न खलु ऋजौ बहति वर्त्मन्यनुसृष्ट्वाऽऽश्रयितव्यो भवति । न चानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्बन्धाग्रहणमिति वक्तव्यम् । तद्धि जातिमाकर्तुं बोधलक्षणमाश्रित्य भविष्यति । यद्येवमुपलक्षणभूतां जातिमाकर्तुं वाभिधाय शब्दो व्यक्तिसमिधत्ते । नैवम्, आस्तामभिधीयमानं विद्यमानमपि प्रतिपन्नमात्रमेव उपलक्षणं भवति । तद्यथा—कतमद्देयदत्तगृहं, यत्राय काक इति । अत्र हि न काकलक्षणे उपलक्षणद्वारेण प्रयुक्तो देवदत्तगृहशब्दः कार्थमभिधत्ते । उपरते वा काकसंन्यये तद्व्यवच्छिन्नवस्तुनिवेशितां जहाति । एवं जात्युपलक्षणद्वारेण व्यक्तौ प्रवर्तमानशब्दो जातिं च नाभिधास्यति । तद्व्यवच्छिन्नमेवैकविनिवेशं च न हास्यति । एतेनाकृतिरपि शब्देनानभिधीयमानैव व्यक्तिमुपलक्षयतीति लक्ष्यते । तद्यथा—कतरः सुवर्णः, य एष रुचकः, स्वस्तिको वर्धमानक इति । न ह्यत्र रुचकाद्याकारद्वारेण प्रवृत्तसुवर्णशब्दो रुचकाद्याकारमभिधत्ते । उपरतेषु रुचकाद्याकारेषु तद्व्यवच्छिन्नस्वर्णार्थपरतां परित्यजति । तदुक्त—

अभ्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा । गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥

सुवर्णादि यथा युक्तं स्वैराकारैरुपाधिभिः । रुचकाद्यभिधानानां शुद्धमेवेति वाच्यताम् ॥
तथोपलक्षणे जातावाकृतौ वा समाश्रिते । व्यक्तयो यान्ति शब्दानां शुद्धा एवाभिधेयताम् ॥

एतेन यदुक्तं व्यक्त्यभिधानपक्षे सर्वे शब्दाः सर्वार्था भवेयुरिति तदपि निरस्तं भवति । तथा हि, यथा चक्षुरादिशब्दानामशेषरूपादिप्रकाशनसामर्थ्यं नलिकादिसुपिरवर्त्मनि युक्तं दर्शनस्य तदय-
काशावस्थितरूपमेदोपरुद्धतया विषयान्तरेषु न विप्रकीर्यते तथा जात्याकृतिभ्यामवर्द्धविषया
गणादिशब्दानामभिधानशक्तिर्नाभ्यादिष्वतिप्रसज्यत इति । उक्तं च,

आकारैश्च व्यवच्छेदात्सर्वार्थमवर्ह्यते । यथैव चक्षुरादीनां सामर्थ्यं नलिकादिभिः ॥

यद्योक्तं—यथावादिभिरादर्शैरभिव्यक्ताश्चन्द्रादय एव चन्द्रादिशब्दैरभिधीयन्ते । यथा चेन्द्रिय-
मेदप्रहणमन्तरेणापि रूपाकारादिविषयज्ञानमेदो भवति, तथा व्यक्तभिरपव्यञ्जिता जातय एव
गणादिशब्दैरभिधीयन्ते । व्यक्तिग्रहणे च तदुपव्यञ्जना जातिर्ग्रीहीष्यति । तदपि न सम्भक् ।
यदा तावत्प्रतिविम्बमुदकादिषु भावान्तरमेवोपजायत इति दर्शनं, तदा तु रूपमेदानुपातिन
शब्दा किमिति उदकादीनुपाददीरन् । यतो नोदकादयस्तदानीं चन्द्रादीनामुपव्यञ्जनमपि तु
रूपजननकारणम्, न च कार्यवचनात् शब्दा कारणस्पर्शमनुभवन्ति । यदा तु दर्शनविप्लव-
स तादृश इति प्रतिपत्तिः, तदा दूरोत्सारितावकाशो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । यदा तर्हि जलाद्या-

दर्शमतिघातात् परावृत्ते चक्षुषि स्वयम्भवाद्वाद्योऽपि दृश्यन्त इति दर्शनं तदेतदुपपत्स्यते । तदाद्युदकादिवत् सप्रिहितमुपयजन रूपभेदन जातिमभिव्यक्तरूपभेदा दर्शयति । तदथ च शब्दोऽभिधत्ते । एतदप्यव्यभिचरितोपन्यायनायत्तदर्शनजातयः कथं विनोपपद्यन्ते प्रतीयन्त इति पर्यनुयोगेनातिचतुरथ च द्वातीनामन्यथापि दर्शनोपपत्ते । एव जातिमदप्रतिपत्तावपि यथा दर्शनातीन्द्रियायसोदया नीलाद्यर्थावसाया कारणभेदमनुपरिवर्तन्त । नैषम्, जातिपरिच्छेदा व्यक्तिरूपप्रतिषेधोपादा, यत्र तद्वेदमनुविद्भु । ततश्च गोवाद्योऽपि परस्परतो न व्यावर्तेरन् । सषेद्यमानभेदश्च पदार्थ कथमकसादक इति धञ्जीयते ?

व्यक्तेरेव पदार्थत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् । तथा च बुद्धिस्तत्रैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥
येरामर्थेषु सामान्यं न सभजति ते पुनः । उच्यते केचन व्यक्तिराकाशादिपदेरिव ॥

एव इत्थादिशब्दानां सञ्ज्ञात्वप्रदितारमनाम् ।

अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्वाच्यता ॥

ये पुनः कल्पितानेकभेदवृत्तिं प्रचक्षते । वाच्यं तत्रापि सामान्यमतीव ग्राह्यन्ति ते ॥

न हि इत्यत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्ववत् ।

कल्पनायाश्च नाभूमिं काचिदस्ति निषिद्धताम् ॥ इति ॥

आहृतिरेव पदार्थ इति विध्यव्याप्तिमतगोपीया ।

तत्राकृतिपदेनेह सस्थानमभिधीयते । लोके शास्त्रे च दृष्टान्न जातिर्जमिनीयवत् ॥

लोके यथा— यत्राहृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति । शास्त्रे यथा—

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्गभाक् ॥ इति ॥

उभयत्रापि आकृतिशब्देनावयवसन्निवेशविशेष उच्यते । वृद्धाश्च व्यवहरन्तो यत्रार्थं यापद् प्रयुज्जते स तस्यार्थो भजति । तत्र यदपि गाशब्दं सास्त्रादिमति प्रयुज्यते न केसरादिमति तदयमसाधारणसन्निवेशविषयता द्योतयति । प्रत्यक्षविषयं च गौरित्यादिपदं प्रयुज्यते । प्रत्यक्ष आकृतिविषयम् । अभ्युपिण्डसन्निवेशाद्वि विलक्षणो गोपिण्डसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते । तत्तन्मेव वस्तूनामिनगैतरवल्क्षणयात् । अतः प्रत्यक्षविषयं गौरित्यादिपदं प्रवर्तमानमाकृतावेव प्रवर्तितुमु सहाते । अपि च इयमचित्ति चिर्कीर्तेति न जातिश्चीयते, न व्यक्तिः, अपि तु आहृतिरेव । प्रतीपप्रवाहानीनां च शब्दानामाहृतिरेवार्थोऽभ्युपय । न होयामर्थेषु व्यवस्थित जातिरूप व्यक्तिरूप वा समस्ति । यदि आहृतिशब्दार्थो न भवेत्, कथमिव गवादिशब्दैः गजाद्याकारमेव ज्ञानं जन्येत ? अपि तानव शानकानाच्छादयामा य पाटलिपुत्रे, तानेव शालोभुज्जामहे य मधुरायामिति योग्यमेवप्रकारो व्यवहारः, स आकृतावेव पदार्थे

सङ्गच्छते । यच्च व्रीह्यादेर्मुख्यस्याभावे नीवारादिभिः प्रतिनिधिभिः कर्म समाप्यते तदाकृतेः अशब्दार्थत्वे समापितमप्यङ्गीनत्वादफलमेव प्राप्नोति । नीवारादौ व्रीह्यादिजातिव्यवस्थोरभावात् । यथायमर्चादिप्रतिवृत्तौ वासुदेवादिशब्दप्रयोगः, सोऽप्याकृतावेव पदार्थे युज्यते । किञ्चात्यन्त-मदष्टेष्वप्ययं शुब्दादाकारप्रियः प्रत्यय उपजायमानो दृश्यते । तद्यथा— इन्द्रस्कन्दो वैश्रवण- इति । तच्चाहूनेरेव शब्दार्थत्वमुपपद्यते । सम्बन्धग्रहणं चास्या जातिवदुपपत्त्यते । समस्त-गवीधपि गोसंस्थानस्यैकरूपत्वात् मुख्यगौणभावे तु प्रसिद्धिरप्रसिद्धिश्च नियामिका भविष्यति । प्रोक्षणादिक्रिया शुद्धादिगुणयोगश्च व्यक्तिद्वारा आकृतेरुपपत्त्यते । न चामूर्तत्वादाकृतेरक्रियाङ्ग-त्वं, अमूर्तानामपि गुणकर्मणा क्रियाङ्गत्वात् । अरणया क्रीणाति अभिक्राम जुहोतीति । किञ्च,

यथाभूतेन्द्रियोत्पाद्यमात्मकर्तृकमिष्यते । तथा तल्लक्षितव्यक्तिसाध्यं तत्साव्यमुच्यते ॥
तस्मादाकृति पदार्थ इति । कथं तर्ह्योच्चार्याणां मतविरोधो जातिव्यक्तिराकृतिश्च पदार्थ इति गदादिशब्दैस्तद्वतोभिधानात् ? ननु कोऽयं तद्वाक्यम् । तदस्यास्तीति तद्वाक्यमिति विशेष एवाकार-सामान्यवानुच्यते । विशेषणान्यत्वे चानन्त्यव्यभिचारो तदवस्था । सामान्यं च शब्देनानुच्यमानं नोपलक्षणं भवति । उभयाभिधाने च शब्दस्यातिमार इत्युक्तम् । उच्यते, नेदन्तया निर्दिश्यमान-शब्दलेयादिविशेषस्तद्वाक्यम् । किन्तु सामान्याश्रयः कश्चिदनुल्लिखितशब्दलेयादिविशेषः तद्वा-निरुच्यते । सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्त्यव्यभिचारयोस्तत्रावकाशः । न च विशेषणमभिधाय विशेष्यमभिधायति शब्द इत्युपगच्छाम । येनैतन्मतिभारेण पीडयेम । सामान्याश्रयत्वमात्रे सङ्केतग्रहणात् तावन्मात्रं वदतः शब्दस्य कोऽतिमार ? किञ्च—

प्रत्यक्षं न च निष्कृष्टजात्यङ्गपरिनिष्ठितम् । तन्नोचरप्रवृत्तश्च शब्दन्तत्कथयेत्कथम् ॥
युगपन्ननु संवृत्तिर्विशेषणविशेष्ययोः । प्रत्यक्षेऽपि न दृष्टैव न च युष्माभिरिष्यते ॥
कार्यकारणभावो हि तद्धि यो भवतां मते । तस्माद्विशेषणे-जातौ पूर्वमिन्द्रियजा मतिः ॥
पदादपि तदाद्यत्तसम्बन्धज्ञप्त्यपेक्षिणः । तत्रैव बुद्धिरित्येवं न व्यक्तेरपि वाच्यता ॥

उच्यते, प्रत्यक्षे तावद्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोः इन्द्रियविषयतासामान्ये संयुक्तं सम-वायादीन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवद्विशेष्यमपि विषयीकरोति । न च सामान्यं प्रत्यक्षं विशेषोऽ-नुमेय इति व्यग्रहार । एवं हि गुणमात्रव्राहिणीन्द्रिये गुणिनोऽनुमेयत्वं स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षं, तथापिदमपि तत्तुल्यविषयं न सामान्यमात्रनिष्ठमिति युक्तम् । यत्तु,

सामान्यांगादपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते ॥

इति केवलव्यवस्थामिधाने सत्यानन्त्यव्यभिचारमयाहुच्यते । तद्वदभिधाने तु न तदुभयमस्तीति न शुद्धजात्यभिधेयतया शब्दव्यापारः सङ्कोचनीयः । ननु सर्वोत्तमा प्रत्यक्षतुल्यविषयश्चेच्छब्दः प्रति-पत्तिसाम्यं प्रसज्येत् । न च शब्दादिन्द्रियाद्य तुल्ये प्रतिपत्ती भवतः । तदुक्तम् ।

अन्यथैवामिसयोगाद्वाह दग्धोहि मन्थते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थसप्रतीयते ॥
उत्पत्त, परिहृतमेतत् सकलविशेषग्रहणामग्रहणभ्या प्रतिपत्तिविशेषसिद्धे । नैतावता सामान्य
मात्रनिष्ठ शब्दो भवति । अपि च निष्पृष्टसामान्याशयचक्षुषे गोशब्दाद्गोत्वशब्दाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती
स्यात् । गा शुद्ध इतिवच्च गोत्व शुद्धमिति बुद्धि स्यात् । चातुर्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थ एव गोशब्दात्
भारप्रत्यपस्त्यतलादि स्यात् । अथ मन्थथा आक्षिप्तव्यक्तिका जाति गोशब्दो घञि, भावप्रत्यया
न्तस्तु निष्पृष्टमिति । तदनुपपन्नम्, अनाक्षिप्तव्यक्तिकाया क्वचिदपि जातेरदर्शनात् । अथ गोशब्द
भरणशेलाया न व्यक्तिसम्पदशब्दा जातिरवगम्यत । भावप्रत्ययान्ते तु गोशब्दे श्रुते तच्छब्दभ्या
शुद्धासौ प्रतीयत इति यद्येवमागतोऽसि मदीय पन्थान, आधयवती चेन्नातिरुच्यते जात्याश्रय
उक्त एव भवति नान्यथा हि साधयवत्युक्ता स्यात् । तदाश्रयपरिहारेणाश्रयसामान्यमात्रविवक्षाया
त्यतः शब्दः प्रयुज्यन्त । तथा चाहु, यस्य गुणस्य हि भावाद्भूये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्यत
लाविति गुणस्य भावाद्भूये शब्दनिवेशस्यसंगक्षसाक्षीपयक्षराणि । सामानाधिकरण्यं च तन्मयो
पपद्यत इत्युक्तमेव । तस्मात्,

यद्यपि ध्यन्तपर्यन्तो वाच्यन्यापार इष्यते । तथैव व्यक्तिपर्यन्त पदव्यापार इष्यताम् ॥

अनुपपत्त्यापार एव शब्दे तदवगमात्—

येनान्निताभिधानं च पदानामभ्युपेयते । सुतरा तेन वक्तव्या व्यक्त्यन्तं तावतो मतिः ॥

नहि व्यक्त्यन्तपक्षेणा जातीनामितरेतरम् । अन्वयाभिधानमिति स्थितिः ।

गङ्गाया घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा । नैवं गौशुद्ध इत्यादौ त्रिचते व्यक्तिलक्षणा ॥

प्रयोगप्रतिपत्तिभ्या वृद्धेभ्यो व्ययसीयते । तस्माद्वादिशब्दानां तद्वानर्थ इति स्थितम् ॥

अर्थेषु च प्रयोगेषु गा दोग्धीत्येवमादिषु । तद्वतोऽर्थक्रियायोगात्तस्यैवाहुः पदार्थताम् ॥

पदं तद्वन्तमेवार्थमाज्ञस्येनाभिज्ञत्पति । न च व्यग्रहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम् ॥

सामानाधिकरण्यादिव्यग्रहारश्च मुख्यया । वृत्त्योपपद्यमानस्तत्तान्यथा योजयिष्यते ॥

तदिदमुक्तं भगवताक्षपादेन, व्यक्त्यावृत्तिजातयस्तु पदार्था इति तुशब्दो द्विनेपार्थः, किं विशेषे

ष्यत ? गुणप्रधानभावस्यानियमनं शब्दाद्यन्वयम् । अतः स्थितऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्वचित्प्रयोगे जाते

प्राधान्य व्यक्तेरङ्गभाव, यथा—गा पदा न स्पष्टं भवति सर्वगतीषु प्रतिवेधोऽवगम्यते । क्वचिच्छकं

प्राधान्य जातेरङ्गभाव, यथा—गा मुञ्च गा यथानेति, नियता काञ्चिच्छक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते । क्वचिदा

वृत्ते प्राधान्य व्यक्तेरङ्गभाव, जातिस्तु नारत्येव । यथा—पिप्पल्यो गावः कियन्तामिति, तस्मिन्नि

वेशचिकीर्षया प्रयोग इति । गुणशब्दास्तु क्वचित् स्वजात्यवच्छिन्नं गुणमभिधाय तावत्येष विर

मन्ति । केचित्तु गुणमभिधाय द्रव्यमप्याक्षिपन्ति । तस्मान्नाधिकरण्ये प्रयोगदर्शनात् ।

गुणैकनियतास्तावद्गन्धरूपरसादयः । गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः ॥
तेषां न द्रव्यस्यन्ता वृत्तिः कचन दृश्यते । न गन्धः पद्ममित्यस्ति सामानाधिकरण्यघोः ॥

गुणं शुक्लादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयम् ।

द्रव्यमप्याक्षिपन्त्येव शुक्लोऽथ इति दर्शनात् ॥

क्रियाशब्दास्तु विविधाः केचित्कर्तृणि कर्मणि । करणे च प्रयुज्यन्ते वेचिद्भावेऽवधावपि ॥
कर्त्तादिवचनास्तावन्निमित्तीकृत्य कांचन । क्रिया तद्योगिनि द्रव्ये वर्तन्ते पाचकादयः ॥
यत्रापि तत्क्रियायोगस्तदानीं नोपलभ्यते । तत्रापि योग्यता दृष्ट्वा शब्दं सन्तः प्रयुज्यते ॥
अन्ये पूर्वापरभूतस्वभावपरिहारतः । सिद्धरूपतया प्रादुर्गन्धः पाकादयः क्रियाम् ॥
अन्यत्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते । अभिधेयं ततश्चान्यदित्ययं प्रथमः प्रमः ॥

पाचकादिशब्दानां हि प्रवृत्तिनिमित्त क्रिया । अभिधेयास्तु कर्मादयः । कश्चित्पुनर्यदेवास्त
स्यात्प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।

तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव । इतीयं लेशतस्तावन्नाम्नां वृत्तिरुदाहृता ॥
आख्यातानां तु वाच्योर्थः पुरस्तादुपवर्णितः । उपसर्गनिपातानां नाम्नामिव विभागतः ॥
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामनेकोऽर्थोऽवगम्यते । उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ॥
विहारहारसंहारप्रहारपरिहारवत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थोऽवगम्यते ॥
तदागमे तत्प्रतीतेस्तदभावे तदग्रहात् । अयमस्य पदस्यार्थ इति किं चिन्तितेन वा ॥
योऽर्थः प्रतीयते यस्मात्स तस्यार्थ इति स्थितिः ॥

वाक्यार्थलिङ्घा, भावना विधि प्रतिभा च । तत्रान्योत्पादानुकूलो भवन्तं प्रयुज्जान-
पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनेत्युच्यते । अनवच्छिन्नानुष्ठानुमशय इति सान्निभ्यात्समानप-
दोपात्त धात्वर्थमनच्छेदकत्वेनापेक्षते । स चौदनं पचतीत्यादौ समानपदोपात्तत्वेऽप्ययोः सत्त्वेन
साध्यत्वात्प्रच्युत करणार्थोऽमिनिविशमान प्रधानक्रियामोदनफलिकां निष्पादयति । करणं च
केवलमसाधकत्वात् कचिदपि क्रियां न निष्पादयदुपलब्धम् । अनस्तत्साध्यकतमन्वसिद्धये काष्ठा
दीतिकर्तव्यतानुप्रवेशः । फलानुप्रवेशस्तु तदुद्देशेनैव भावनाया प्रवृत्ते । अतः फलकरणेति कर्त-
व्यतावच्छेदात् किं तेन कथमित्यपेक्षिणी व्यशपरिपूर्णा भावना भवति । तत्र देवदत्तः काष्ठं
स्यात्पामोदनं पचतीत्यादौ च औदनं फलं, पाकः करणं, काष्ठादिकारकचकमितिकर्तव्यता, इति ।
तदुक्तम्—

न च साध्यसाधनभावावगममन्तरेण प्रवर्तकत्व न सिध्यतीति साध्यसाधनभावावगतिरवश्य कल्पनीया । प्रेरणाज्ञानजनकत्वेनेवास्य प्रवर्तकत्वात् किमित्यसा निष्फले व्यापारे प्रवर्तते इति चेद्विधित एवेति ब्रूम । सहि सफले निष्फले वा व्यापारे पुरुष प्रवर्तयति, एव यच्च पुरुषेष्प्रवर्तमानेषु अप्रामाण्य तदपरिहार्यमेव । कल्पिन हि फले वेपथिकसुखद्वेषिणो वीतरागा न प्रवर्तन्ते । प्रवृद्धतरदागास्तु न निवर्तन्त इति । उच्यते—यजेत स्वर्गकाम इत्यादा विधिर्भावनाया पुरुष प्रवर्तयति । भाष्यनिष्ठस्वभावको व्यापारो भावना । सा च साध्यादिरूपपरित्यक्ता निरुपपत्तिकव स्यात् । साध्यत्व च समानपदोपादानसन्निधिवशाद्भात्वर्थस्याहोस्विदिध्यमाणतया कामिपक्षोपात्तस्य स्वर्गाद् स्यादिति पशये योग्यत्वात्स्वर्गस्यैव, न धात्वर्थस्यति । तदुक्तम्—

विधाननाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यत । श्वनस्वर्गादिवाधेन धात्वर्थः साध्यता ब्रजेत् ॥
त्रिधौ कृतमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतप्यत । तत्साधनरय धर्मत्वमेव सति च गम्यते ॥

धर्मे ह्यदृष्टविषये चोदनेष प्रमाणम् । चोदनेव हि भूत भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म व्यवहित वार्धमवगमयितु शक्नोति । नान्यत्किञ्चनेन्द्रियमिति । एतेनापारपेयत्वेन यथार्थप्रातिपादकात्मप्रणीतत्वेन वा निरस्तदोषाशस्य बाधकप्रत्ययरहितस्य वदिकस्य लाकिकस्य च वाक्यस्योत्सार्गिक प्रामाण्यमुक्त भवतीति विधिर्वाक्याथ इति । स्व स्वमर्थमभिधायापरतपु पदेषु पदार्थप्रतिपत्त्यनन्तरमुपजायमाना इदं तदिति व्यपदेश्यानुपदेशसिद्धा हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतु प्रवृत्त्यनुकूला बुद्धिः प्रतिभा । तथाहि ; पदनिबन्धनाना पदावयवनिबन्धनाना चार्थप्रत्यवभासमात्राणा अभिच्छेदेन प्रवृत्तौ पदार्थं क्रमेण गृह्यमाणराहितसस्कारास्तु बुद्धिषु सर्वाधप्रत्यवभासससर्गानुगृहीता प्रत्यस्तमितमेदं प्रत्यवभासा प्रवृत्तिफलप्रसवाऽनुमेयाभिज्ञजतीयैव प्रतिभा प्रत्यात्म विवर्तते । यथा मद्यधिप रसादिषु भिन्नाना द्रव्याणा पूर्वमदृष्टाशससर्गात् प्रातपरिपाकाना मद्भरणसुवर्णादिरर्थक्रिया दृश्यते । तथा प्रतिपद भिन्नाना शब्दानामुच्चारणेष्पदेषु, पुन क्रमेणाविच्छिन्नानामुच्चारण तास्तुतास्थितिकर्तव्यतास्त्रनुकूला प्राणिना प्रतिभोपजायमाना दृश्यते । अथ चास्या भावनादिभ्या विदप । यावत्किमत्र मया कथित प्रतिपन्नमर्थरूप वा परेण कथमनुसन्धीयत इति न विचार्यत, तावदनादये नोपायेन पूर्वोत्तरानुसन्धानमेषा प्रकल्पयति । प्रत्यक्षानुमानविषयेऽपि यावत्पूर्वापरप्रत्यवगमश शब्दोल्लेखवान् प्रतिमया न कियत तावत्प्रत्यक्षमनुमान वा स्वकार्यं न प्रसाधयति । प्रतिभोपगृहीतानि सर्वप्रमाणानि प्रमाणता लभ्यते । प्रतिमालोचनो हि लोक इतिकर्तव्यतास्तु प्रवर्तते । ननु च न प्रतिभा वाक्यार्थो यतो बालाना स्तयपानादिषु, हसाना क्षीरविवेचने, जन्वादीना कुलायादिकरणे, चातमात्राणामेव च पशुमृगसरीसृपादीनामुदकस्तरणे, सुप्ताना च प्रयोधादौ, कुमार्पाश्च भो मे भ्राता आगमिष्यतीति ज्ञाने, स्वभावतो वाक्यध्वननमन्तरेणापि प्रतिभोपजायमाना दृश्यते । तथा कालविशेषात्पुष्कोक्किलाना स्वरविकारे, अभ्यासविशेषात् रत्नादिपरीक्षकाणा

तदोपगुणज्ञाने, अदृष्टाद्रक्ष पित्रुपिशाचादीनां परावेदान्तधर्मादां, योगाद्योगिना परामिप्रायावगतौ, वाहेन्द्रियवृत्तिनिरोधाद्वसिष्ठादीनामतीन्द्रियज्ञाने, कृष्णद्वैपायनाद्यनुभ्यानात् सञ्जयादीना दूरदर्शन भ्रवणादौ, कारणान्तरेभ्योऽपि प्रातिभमुपलभ्यते । उच्यते—यथैव साक्षात्पुरुषोपदिष्टावयादर्थक्रियासु शब्दव्यापारेणोपसहता प्रतिपत्तुणा प्रतिभा विधत्ते, तथैव बालादीना स्तन्यपानादिषु पूर्वशब्दभावनानुगमाद्वाक्यायप्रतिपत्तिमिरविष्टिं द्रैव प्रतिभोपजायते । येषामपि चाप्रसिद्धशब्दनि यन्त्रनो व्यवहार, तेऽपि हस्त्यभ्वादयोऽपि जन्मान्तरीयशब्दभावनानावशात् प्रत्युःपप्रशब्दप्रत्ययाः प्रतिभामनुगच्छन्त सवेमारमन्ते । पूर्वशब्दानुभावनानुगमाच्च स्वर्चाज्ञानामाभिमुख्येऽपि प्रकृष्टशब्द-व्यापारे कोकिलादीना स्वरविकारादौ प्रतिभोपजायते । पूर्वजन्मजन्ति तद्वद्भवणकारोद्बोध-कानि स्वयानि कालाभ्यासादृष्टयोगध्यानानुभ्यानादीनि साधनानि । इयास्तु दिदेष' । अचिद्धापयमुच्चरितमाश्रमेय तमव्यपदेश्यमसत्त्वमृत प्रतिभापदामिदं स्वार्थं प्रकाशयति । अचिन्तु चिरव्यवहितमपि विक्षिप्तप्रतिभाकीजभावनानिवेशाद्विमिश्रितरसाभिधे तदेव वाक्यं पारमर्षेण प्रतिभास्व स्वार्थमात्रिभाषयतीति प्रतिभावाक्यार्थ इति । ननु च क्रियापि नाम वाक्यार्थो विद्यते सोऽपि वक्तव्यो भवति । नैव, पदार्थं क्रिया न वाक्यार्थं । पदार्थानां तु मिथः ससर्गे यदाधि-पयमुपजायते स वाक्यार्थः । तदाह, यदवाधिक्य वाक्यार्थः स इति । स कदाचित्पुरुषव्यापार-रूपो भावनेति, कदाचिच्छब्दव्यापाररूपो विधिरिति, कदाचिद्बुद्धिव्यापाररूप, प्रतिभेति । ननु च भावनपि पदार्थं एव धातोर्वा प्रत्ययाद्वा गम्यमाना पदार्थत्वं न व्यभिचरति । अर्धमुच्यते न पदार्थमात्र भावना । अपितु परिहृद्यमानपूर्वापरीभूतविष्यादिभाषार्थस्वरूपातिरिक्त, पुदपव्या-पार, सोऽपि धातुवाच्यत्वे प्रत्ययवाच्यत्वे वा न पदार्थत्वप्रतिपन्नमिति । उच्यते, यजेतेत्यादौ प्रवृत्त्यर्थं क्रियारूपो यागादि, प्रत्ययार्थं प्रेरणारूपो विध्यादि, चैतदतिरिक्तो भावनारय कश्चिदपि पुरुषव्यापारो दृश्यते, न च भावनवाचिनी काश्चिदपि विभक्तिं लिटादिमिष विध्यादौ स्मरति पानिति । मैव,

आस्ता विधिपद तावद्धतमानापदेशिनः । शब्दाद्यजत इत्यादेर्भाविना साश्रगम्यते ॥

पचत इत्यादेर्हि यथा पाकादिर्धात्वर्थं प्रतीयते तथा कर्तृव्यापार करोत्यर्थोऽपि । पाकापुपञ्ज कामावेऽपि तत्प्रतीतेरनपायात् । यथा ह्योपगवः, कापट्य, ओपमन्यव इत्युपशुभ्रृतीनामावापो द्रापयोरपि तस्यापत्यमिति प्रत्ययार्थोऽनुवर्तते तथा पचति पठति गच्छतीत्यादावपि करोत्यर्थोऽनु-वर्तमानो दृश्यते । तथाहि, यदा पचतीत्यार्यातपदस्य पदार्थो व्याचिरयासितो भवति तदा पाक करोतीति वाच्य व्याख्यातार प्रयुज्यते । नत्र पाकशब्देन द्वितीयान्तेन साध्यं प्रवृत्त्यर्थं, कर्तृ-व्यापार तु करोतीति पदेन व्याचक्षते । अपिच किं करोति दवदत्त इति पृष्टास्सन्तो द्वये वकारो भवन्ति पचतीति, पाकमिति । तद्विदुमुभयरूपमनुत्तरमकार्यं, अन्यथा न तेन प्रष्टा

प्रत्याचयेत् । तस्मात्पाकं करोतीति पदद्वयस्य योऽर्थस्स एव पचतीत्येकपदस्येति, माह । न प्रत्ययात्कर्तृसङ्ख्याव्यतिरेकेण धात्वर्थातिरिक्तो व्यापारः प्रतीयते, प्रतीयते चेत् करोतीत्यत्रापि प्रतीयेत । तदुक्तम्—

यथा पाकं करोतीति व्यवहारो विभागतः ।

तथा कारं करोतीति प्रतीतिर्नास्ति लौकिकी ॥

तस्याः किं बीजमिति चेत् कृत्वस्तीनां क्रियासामान्यवचनत्वम् । न च सामान्ये सामान्यानि भवन्ति, यथाहि यजेत दद्याद्ब्रूयादिति करोतिसामान्यमवगम्यते नैवमस्ति भवति करोतीति । ननु च कथं करोत्यर्थः करोतिशब्दान्नावगम्यते । न नावगम्यते । किन्तु यागादिविशेषानवच्छिन्नो नानुष्ठानयोग्यो भवति । एव तर्हि माभूत्प्रत्ययार्थो भावना । प्रकृत्यर्थो भविष्यति । यथाहि शाबलेयादीनामनुगतं गौरूपमवभासते द्यावृत्तं च शाबरेयादिरूपं एवं यागादिकर्मणामनुगतं व्यापाररूपमवभासते । परस्परविभक्तं च यागादिरूपं तत्र यदनुगतं करोतिसामान्यं सा भावना, यद्वावृत्तं यागादिकं स धात्वर्थः । यथा च शाबलेयादेः पृथग्दर्शयितुं गोत्वमशक्यमेव भावनापि यागादेः पृथग्दर्शयितुं न शक्यते । तदुपरक्तत्वेन सर्वदोषलम्भात् । न चैतावतासौ नास्ति, नास्तिताया हि तस्याः किं करोतीति अनवगतविशेषव्यापारप्रश्ने पचति पठतीत्युत्तरमनुत्तरमेव भवति । किञ्च—

औदासीन्यदशायां तु पुमान्येन प्रवर्त्यते । स यत्नो यागहोमादौ भावनेत्यभिधीयते ॥

सा च सामान्यरूपापि न गोत्वादिवत्क्रिया कचिद्या सिद्धतायावभासते, येन विधेया न भवति । यथेवं—

क्रियाविशेष एवासौ व्यापारोज्ञातुरान्तरः । स्पन्दारमकवर्हिर्भूतक्रियाक्षणविलक्षणः ॥

क्रियायाश्च पदार्थत्वमिष्यत एव, ननुच पदार्थत्वेऽपि क्रियायाः वार्यार्थत्वमेव शक्यं—

यतः पदार्था वाक्यार्थभावमायान्ति संहताः । अपेक्षानुगुणान्योन्यव्यतिपद्मविशेषिताः ॥

व्यतिपद्मश्च प्रधानगुणभावे भवति—

साध्यं च साध्यमानत्वात्प्रधानमवगम्यते ।

क्रियातो नापरं तच्च वाक्यार्थोऽतः क्रियेयताम् ॥

यजेत दद्याद्ब्रूयादधीयतेति चोदितः । क्रिया साध्यतया वेत्ति तां च लोकोऽनुतिष्ठति ॥

यथाधिकारिपदं स्वर्गकाम इत्यादि तदपि भावनापेक्षितकर्तृसमर्पकत्वेन सङ्गच्छते । अस्याः क्रियायामयं कर्ता अनेनैवा क्रिया संपाद्येति ! न चात्र क्रिया प्राधान्यमुपलब्धति । नहि क्रिया कर्तृस्था, कर्ता तु क्रियार्थः, सहि तां निर्वर्तयन्नुपलभ्येत । शब्दोऽपि तथैवोपदिशन्मि एव इदं कुर्यादिति ।

किमर्थं पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेत् शब्दादेवेति ब्रूम ।

बुद्धेदमेव भगवान्दर्शं खलु वादरिः । न द्रव्यगुणसंस्कारव्यतिरिक्तेऽस्ति शेषता ॥

वेदाद्गुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।

न सचेताः क्रिया कांचिदनुतिष्ठति निष्कलाम् ॥

अत्रोच्यते, शब्दप्रमाणका यद्य यच्छब्द आह तदस्याक प्रमाणं, तर्हि स्वर्गकामपदमपि शब्द एव । तस्याप्यत्रान्ययो यत्तुच्यः । ननु च कर्तृपदमेक कर्ता च क्रियायं इति, नैवम् । न कर्तृपद स्वर्गकाम इति, अपि स्वधिकारिपद । स्वर्गे कामोऽस्य स्वर्गं वा कामयते, स्वर्गकामनाविशिष्टः पुरुषोऽस्मात्पदादवगम्यते । तदत्र काम्यमानः स्वर्गं कथं यागक्रियया रूपयते ? स्वर्गस्य निरतिशयप्रीतिरूपत्वात्, न प्रीतिरद्रव्यत्वात् क्रियाङ्गभावात् भजते । न च प्रीते क्रियार्थावयुपपद्यते । प्रीत्यर्थे मन्यमानार्था प्रीतिरिति । एवं च क्रियासाधनानुपदेशात् न कर्तृसमर्पकत्वेन स्वर्गकामपदसमन्वयः । अपि स्वधिकारिसमर्पकत्वेन । अथ कोऽयमधिकारी नाम ? कर्मण स्वामी । ननु च कर्तृत्वं कर्मण स्वामी । नैव स्वामी । स कर्ता न तत्स्वामी । ननु क्रियाकारकसम्बन्धव्यतिरेकेण कोऽन्यः कर्मण पुत्रस्य च सम्बन्धः । उच्यते, ममेदं कृत्य अहमत्र स्वामीति स्वस्वामिभाषमशयमाशङ्क्य पाश्चात् क्रियाकारकसम्बन्धो गम्यते । पाश्चात् इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् अनुपादेयविशेषणविशिष्टस्य पुत्रो निर्देशस्तत्सादृषिहृतस्य कर्तृत्वं, न कर्तुरधिकार इति । इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकारो निर्देहति यदि तत्कर्म स्वर्गार्थं स्यात् स्वर्गोऽपि भोग्यो भवेत् । कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयामित्येवं साध्यत्वेन स्वर्गमिच्छन् स्वर्गकाम उच्यते । यदि च न स्वर्गसाधनं कर्म स्यात् तद्विरुद्धमिदमापतति । स्वर्गे कामयते याग करोति अन्यदिच्छत्यन्यः करोतीति । अतः कर्मणि काम्यमाने साधनता प्रतिपद्यमानः स्वर्गकामस्तावदाधिक्रियते । न चानधिक्रियमाणस्तत्र सम्बध्यते । तदेवमधिकृतत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि सम्बन्धात् स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनमावायगममन्तरेणाधिकारस्यानिर्वादादवश्यं क्रियायां साधनत्वं स्वस्यैव साध्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अतश्च क्रियायाः फलं प्रति गुणभावाद्ग्राधान्यमग्राधान्याश्च न वाक्यार्थत्वम् । तदुक्तं—“कर्माण्यपि हि जैमिनि फलार्थत्वा” इति । का चेयं क्रिया ? वाक्यार्थ इत्युच्यते, य एव यागादिमार्गाद्यो धातुवाच्य, उत प्रत्ययार्थः, कश्चिदतिरिक्त इति । तत्र भावार्थस्य काम्यमानसाधनत्वादग्राधान्यमुक्तमेव । प्रत्ययार्थस्तु काम्यमानमार्गार्थगतसाध्यसाधनसम्बन्धापरित्यागेनैव वाक्यार्थता प्रतिपद्यते । तस्मात् क्रिया मात्रपर्यवसायी वाक्यार्थ इति ।

किमिदानीं फलरूपैव वाक्यार्थत्वं प्रचक्ष्महे । तद्विप्रधानं साध्यं च तदर्थो ह्यखिलः श्रमः ॥

नैवम्, यथा क्रियायाः फलार्थत्वादग्राधान्य एव फलस्यापि पुरुषार्थत्वात् । नहि स्वर्गे स्वतन्त्र एव सत्ता लभतामिति पुरुषो यतते । अपितु स्वोपभोग्यतयैवमभिलषति, तदाह—“फलं च पुरुषार्थत्वात्” । नहि, पुरुष एव वाक्यार्थो भवतु । नैव, यजमानसमितौदुम्बरी भवतीति तस्यापि क्रियाङ्ग-

त्वात् । तदाह, पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । इ तत्र क्रिया फलार्थः, फल पुरुषार्थः, पुरुष क्रियार्थः इति चक्रके पतिता कस्य प्राधान्यं शिष्यम् । उच्यते, पुरुषस्तावत् वाग्यार्थं पदार्थानां मिथः सम्बन्धेऽपि अव्ययकारकविशेषणाथापगृहीतस्याख्यातार्थस्यैव प्राधान्येन वाक्यार्थत्वात् । ननु चाख्यातऽपि यजेतयेवमादाः कर्तृर्येव लकारः । मयम् योऽयं लकारः नाम सिद्धः हि साध्यायो पादीयत इति प्रत्ययार्थोऽपि कर्ता प्रवृत्त्यर्थे क्रियायामेव यम्भवति, फलमपि न वाग्यार्थं सिद्धा सिद्धविकल्पानुपपत्तेः । सिद्धस्य तावत्फलस्याभिधानमेव नास्ति, काव्यमानत्वेन निर्देशात् ॥

साध्यमानत्वपक्षे तु साक्षात्तत्सिद्धयवदनात् । व्यापागएव तन्निष्ठो वाक्यार्थः इति युज्यते ॥ अतएव हि वाग्यार्थं भावना प्रतिजानते । ययोचितफलमशत्रयसद्व्यवधुः ॥

भाष्यनिष्ठो हि भावकव्यापारा भाषनति ।

सेष द्वादशभेदोऽर्थः क्रियादि प्राक्प्रकीर्तितः ।

प्राच्यो जिज्ञेयः शब्दस्य प्रत्याय्योह्यभ्युपेयते ॥

नचतद्वाच्यं, वाक्यस्यैव प्रत्यायकत्वं न पदानां, यतो यथा गुडशब्दो गुडद्रव्यमभिधत्ते तथा प्रत्याययत्यपि तद्विनाभाविमाधुयः, यदि वा पदान्येव सत्त्वार्थमभिधत्ते वाच्ये ॥

आख्यातशब्दो वाक्यपदसङ्घातो वाच्यमित्यपि दशनानि विद्यन्ते । क्रियाव्यञ्जकं पदार्थं पदान्तर्भवति । तथाहि, धात्वर्थः क्रिया, ता कालो विशिनष्टि, प्रत्ययार्थः कारक तत्पुरुषो विशेषयति । तस्याभयस्याप्युपाधयोऽप्यवच्छेदका भवति सम्भूय प्रकृतिप्रत्यया प्रत्ययाथ वृत्तः । यत् प्रधानमा मनन्ति स भेदाभेदाभ्यामुपस्कारार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थेऽप्यपदेशः सम्भवेत् । तस्य शक्तिसङ्ख्यामिद्व्यक्तये विभक्तिसद्वत्तत् पद पदानामपदानां च सामर्थ्ये वृत्तिः, वृत्तानामपि च दृष्टद्वितसमासानां पुनः प्रातिपदिकसङ्घायां सुबुत्पत्तः पदसङ्घाति वाच्यः पुनरखण्डवाक्यार्थपक्षे वाचकमपि भवति । तत्र शब्दव्यार्थमभिधानसामर्थ्यं वाचकता । सा त्रिधा, मुर्या, गाणी, लक्षणा च । यथा— गार्गच्छति, गौर्वाहीकः, गापु निवसताति । आसा च विशेषान् विशेषेणाप्रता वक्ष्यामः । तद्यु हि प्रमुदेषु प्रमुद्रापयुद्धैः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्योपदशवृद्धव्यवहारेभ्याऽधिगतसु सङ्घातसिद्ध्यर्थेन शब्दस्तद्वत् एव गात्वमर्थं प्रत्याययति । तदाह—

प्रसिद्धपदमामानाधिकरण्यात्प्रतीयतः । अप्रसिद्धपदस्यार्थः उच्यते रोति पिको यथा ॥

तथाहि रोति यश्चूतः पिकः स इति निश्चयः । उपदेशाद्यथायोऽयं पनसारस्य प्रकाशते ॥

न्यत्रहारात् शब्दार्थसम्बन्धस्तिप्रमाणकः । वृद्धशब्दमभिधेयानि प्रत्यक्षेणान्न पश्यति ॥

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया । अन्यथानुपपत्तौ च वेत्तिशक्तिद्वयाश्रयाम् ॥ इति ॥

स्वावच्छेदेन विशिष्टज्ञानजनकता विशिष्टत्वम् । तद्विधा, भेदकमनुरञ्जकमुपलक्षकं च । यथा-
त्रिभुजिता यजेत, श्वेत छागमलमेत, लोहितोष्णीषा श्रुतिव्रज प्रचरन्तीति । न च गोत्वादय-
क्वाचिदपि शब्दानुबोधनन्वयोधाप्रियता प्रतिपद्यन्ते । तथाहि, 'आय मां पृश्निरममीत्' इत्यादी-
यथा जातिगुणप्रियावच्छिन्नप्रिययावमासिनि सविकल्पके, तथा निर्विकल्पके विज्ञाने शब्दविशिष्ट-
एवार्थं परिस्फुरति । तदाह—

न सोऽस्ति प्रत्ययो ल्योके यश्शब्दानुगमादृतः ।

अनुविद्धमित्र ज्ञान सर्वं शब्देन गम्यते ॥

नचैतद्वाच्यं,

अस्तीत्यालोचनाज्ञान प्रथम निर्विकल्पकम् । बालमृकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवरतुजम् ॥

यतो बालादयो जन्मान्तरानुभवोपजनितनानासंस्कारजातयो जात्यागुह्येर्गैर्नैव ततमर्थं प्रतिपद्यन्ति ।
तथाहि, तद्दृष्टान्तमानमपि बालकस्य पुरनो विदग्धयनिता प्रदीप ज्ञ प्रस्थापयन्ति कर्कटोन्मा-
भविष्यतीति । अथ तथात्वात्तथात्तयोर्विज्ञानं प्रति हेतुत्वा प्रत्यायकत्वं कथं पुनरतथाभूतमर्थं
शब्दस्तथा प्रत्याययति ? शब्दशक्तिमाहात्म्यात् । शब्दशक्त्युपजनिता हि बुद्धयः स्वयोजपरिपाक-
यशादाकारविभेदपक्ष उपजायमाना सत्यपि यन्तुनोऽभेदे भेदमुपदेशयन्ति । तद्यथा—राहोः
क्षिरं, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । तदुक्तं—

मायेन्द्रजालप्रत्योऽयं प्रविभागः प्रकल्प्यते ।

शब्दशक्तिमहिम्नैव निर्विभागेऽपि वस्तुनि ॥

अन्ये त्वाहुः—“न वस्तुनोऽधिकं रूपं न शब्दस्याधिकार्थता । शब्दः शब्दान्तरोपाधेरधिकार्थं
प्रतीयते ॥” तद्यथा, पुरुष इति पुरुषमात्रं, राज इति शब्दान्तरसन्निधेस्तु स एव विशिष्टं प्रतीयते
पुरुषविशेषोऽयं राजपुरुष इति । एव भवतिपक्षतीत्यादावपि पक्षतीति त्रियामात्रप्रतीतिः, अथ-
तीति तु पक्षोपाधि कर्तृशक्तिप्रयुक्ता प्रतीयते । अपरे तु मन्यन्ते, सकलविकल्पोल्लेखविरोहितेऽपि
वस्तुनि शब्दा स्वमहिम्नैव नानाविधबुद्ध्युपसृष्टिभारणीभूता शक्तौ सन्निवेशयन्ति, यद्वाशदभिन्न-
रूपमपि यद्वा अन्यथाभावभासत इति । तथाहि, कथं कस्य घातयतीत्युक्ते कस्यघमात्रेण इति
प्रतीयते । यदात्विन्द्र कस्य घातयतीति प्रयोगस्तदा कसमत्र तमुप-द्रष्टुं प्रयुज्य इति । अन्ये तु
कथं कस्य घातयतीत्यत्रापि प्रयोजक व्यापारं ब्रुवते, यत्—“शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विषयता
गतान् । प्रत्यक्षमिव कसाम्ना साधनत्वेन मन्यते ॥” तेषां चोत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् स वृद्धौ
राज्यशरणं परानपि तर्धनं प्रत्याययति । तथा चकारा भवन्ति गच्छन्त्येते कस्य, किं गतेन,
हन कस्य इति । अधापरेषां दर्शनं,

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाशब्दयोनयः ।

तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थः शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥

तद्यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा तत्र सर्पता । दिग्बधूनां मुखे जातमकरमादर्धकुङ्कुमम् ॥
अत्रार्धकुङ्कुमेत्युक्ते सौरभादिगुणान्विता । यशोऽनुरागयोर्वर्णप्रबलसिद्धिर्ब्रह्मभ्युतेः ।
बधूशब्देन तु दिशां नायिकात्व प्रतीयते । न च सम्बन्धगन्धोऽपि वास्तिवस्तेषु विद्यते ॥

तदुपहं चैव लौकिकः प्रवादः ।

अतहृद्विषु तहतहसति एव हि अस्मि जाणिवेतेसे

अत्यविसेसे सा जअड विअउकइगोअरा वाणी ॥

मघतु नामशब्दस्य वाचकत्वपक्षेऽपि पञ्चानुप्रवेशादथातयात्वेऽपि तथा प्रत्यायकत्वम् । विशेषण-
पक्षे तु कयसिचैतदुपपद्यते ? विशेषणेन हि प्रधानानुयायिना भवितव्यम् । प्रधानेन त्वद्विचलित-
स्वार्थेन । नैव, विशेषणमपि शब्दोऽनुरज्जकत्वेनार्थमध्यात्मनः कुतश्चिदुपादेरन्यथावभासमानः
स्वाश्रयमप्यन्यथावभासयति । तद्यथा—

मगधेषु स्तनौ पीनौ कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे । ब्राह्मप्रलम्बावङ्गेषु वङ्गेषु चरणौ मृदू ॥ इति ।

अत्र स्तनादयो जातिशब्दाः सद्यस्त्वदक्षिणत्वजातिद्वयैकार्थसमवायोपाधेरेकत्वयोगिनोऽपि द्वित्वे-
नावभासमानाः स्वाश्रयानपि तथैवावभासयन्ति । एतेन व्यक्तौ पदार्थे बहूनामपि द्वित्वावभासो
व्याप्यातः । तद्यथा—

दैत्याधिपप्राणमुपा नखानामुपेयुषा भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यं गुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः पग्विदुरेनम् ॥

अत्र विशिष्टनखभतभूपादिविशेषोपादानात्सुव्यक्तैव स्तनशब्दस्य व्यत्ययदेति । एवं कदा पूर्वा-
फलगुण्य इति चन्द्रमसा सह योगे बहुत्वविवक्षाया द्वयोरपि बहुत्वेनावभासः । कदा त्विष्यपुनर्देसू
इति तारकानपेक्षनक्षत्रद्वित्वविवक्षायां बहूनामपि द्वित्वेनावभासो भवति । अथ यथा
चन्द्रयोगस्याविवक्षायां तारकागतद्वित्वसङ्गण्या पूर्वं फल्गुन्याविवक्षितं भवति । एवं चन्द्रमसा सह
योगस्य तारकासङ्गण्याश्च विवक्षितत्वे भवितव्यं, त्विष्यपुनर्देसव इति प्रयोगेण न भवितव्यम् ।
नहि लोके नाट्यी विवक्षा विद्यते, विवक्षा च कुलबधूरिव न लोकमर्यादामतिव्रामति ।
तद्यथा—

जनाय शुद्धान्तचगय शमते कुमारजन्मामृतसमिताक्षरम् ।
अदेयमार्माद्वयमेव भूपतेः शशिप्रभ छत्रमुभे च चामरे ॥

ननु चार्थोपाधेरप्यर्थोऽन्यथाभासमानो दृश्यते । तद्यथा—

पायाढो रचितत्रिविक्रमतनुदेव. स दैत्यान्तको
यस्याकरिमरुद्धमानवपुपरितिग्मधुतेर्मण्डलम् ।
मौलो रत्नरवि. धनौ परिलमत्ताटङ्ककान्तिक्रमात्
जात वक्षमि कौरुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमः ॥

ततश्च न ह्यायने त्रिमयमूर्धोपाधिनियन्धनोऽयंन्यान्यथावभास. उक्त शब्दोपाधिनिबन्धन इति । चिर-
जीव, यद्वर्तीर्ण इव प्रतिपाद्यार्थवद्वा दृश्यसे, पृच्छाम्यायुमस्त वयसोऽर्धोनाम, किं प्रतीपि-
य शब्देन प्रतिपाद्यते, अथ गौरित्यत्र क शब्दार्थः ? विमर्श साक्षादिमाग्विण्ड इति, वय-
स्वरूपमपि पृष्ट शब्देनैव व्यपदिशामि । किमवोचत् शब्दाख्यनिर्देशणानुरक्तस्य कस्य स्वरूपमन्यथा-
स्यातु न शक्नोमि । शब्दापरित्यागलक्ष्यप्रकाशयेव च तदनुभूत्यानुभवामि । तर्हि शब्दापृथ-
गर्थतत्त्वस्य व्यपदेष्टुमनुभवितुं चाशक्यताच्छब्दस्वैयायभ्रम्यासौ विवर्तौ निपरिणामो वार्थो नाम-
नान्य कश्चिदिति निर्धीयताम्, युक्त चेत्तत्, नहि निरूपयन्तोऽपि शब्दाद्विभेदमर्थतत्त्वमु-
पलभामहे । अन्येऽपि चेदमाहुः —

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा त्रिपर्यासितदर्शन. । ग्राह्यग्राहकसन्निधिभेदवानिवलक्ष्यते ॥
ग्रहीतृग्रहणग्राह्यमायापयपरिव्युताम् । नमाम. परमानन्दः योतीरूपां सरस्वतीम् ॥ इति ।
क पुनरयं विवर्तो नाम । उच्यते, एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य सन्निवेशविशेषादिभिरसत्यप्रविभक्ता-
न्यरूपोपमाहिता विवर्तः । तत्र यथा जलादयं बल्लोलादिरूपेण सर्पादयं कुण्डलादिरूपेण
नीलादयश्चित्रादिरूपेण विवर्तन्ते तथा शब्दतत्त्वमविद्योपाधेस्तेनतेनार्थरूपेण तथातथा विवर्तन्ते ।
तद्यथा—

व्यपगनघनपटलमचलजलनिधिसदृशवपुरम्बरतलम् ।

अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामले शार्ङ्गे तमः ॥

इति । अथ यथा शब्दस्यार्थो विवर्तस्तथार्थस्य शब्दो यदि भवेत् को दोषः स्यात् ? न कश्चित् ।
किन्तु—

वाश्रुता चेदुक्तमेवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाश्यः प्रकाशेत साहि प्रत्यवमर्शनी ॥
इदमन्धतम कृत्स्न जायत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वय ज्योतिगससार न दीप्यते ॥

ननु चामिधीयमानतेव प्रतीयमानतायि वास्त्यार्थधर्मो विद्यते । यथा चोच्यते,

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमित्राङ्गनासु ॥

तस्य च वास्त्यार्थभावनोत्तरकालमवगतेरध्यासपक्षे विवर्तपक्षे वा कथम्वोपपत्तिर्भवति ? उच्यते, विपरिणामाद्भविष्यति वस्तुनो अवस्थान्तरगमन विपरिणाम , तत्र यथा मृदादयो घटादिरूपेण क्षीरादयो दध्यादिरूपेण चैन्नादयो युषादिरूपेण विपरिणमन्ते तथेदं शब्दग्रन्थाप्यविद्योपाधे-
तेनतेनार्थरूपेण तथातथा विपरिणमते । तद्यथा—संज्ञितं पञ्च पुत्राः, मातर पितर शुभ्रपितृवामरिम,
योऽहं युवा द्रमिडदेशे द्रमिडकन्यामि सहावस सोऽहमिदानीं पश्चिम वयसि गङ्गातीरे
तपश्चरामीति । अत्र च शब्दार्थयोः पृथगवभासाद्वास्त्यार्थस्याभिधीयमानतायां प्रतीयमानतायां
वा नानुपपत्तिः, न चैतावता शब्दव्यापारो विररयति । यत्तत्तात्पर्यमस्य ह्यप्रतो विक्षेपेण वक्ष्य-
माणमास्ते । तस्योदाहरणमात्रं—

प्रातश्चरैष करमात्पुनरपि मयि तमन्थस्वेदं विदध्यात्

निद्रामध्यस्य पूर्वामनलसमहसो नैव संभावयामि ।

मेतुं वध्नाति कर्मदयमिह सकलह्रीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पयोधेः ॥

अत्र वर्णनीयराजविशेषस्य दिग्विजयिनो यथाभूतवास्त्यार्थोऽभिधीयमानस्त्वर्यंति पदे विपक्षव्या-
सावनार समस्तीति प्रतीयमानस्तदवतारान्तराणां निद्रालसत्वादिशेषयोगादस्य च तद्व्यासात् ।
ततो वेशिष्टप्रतिपादनं तात्पर्यं यस्य काव्येषु ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । तदुक्तं—

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसम्पदि बहुभङ्ग्य ।

लावण्यमेव वपुषि खड्गेऽङ्गनायाः शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनरय ॥

क' पुन काव्यरचसो ध्वनितात्पर्ययोर्विशेषः । उच्यते—

यद्वक्रं वचदशास्त्रे लोके च वच एव तत् । वक्रं यदर्थवादादौ तस्य काव्यमिति स्मृतिः ॥

यद्विप्रायसर्वस्वं वक्रुर्वाचयात्प्रतीयते । तात्पर्यमर्थधर्मरतं छन्दधर्मः पुनर्ध्वनिः ॥

सौभाग्यमिव तात्पर्यमान्तरे गुण इष्यते । वाग्देवताया लावण्यमिव बाह्यस्तयोर्ध्वनिः ॥

अद्वित्रिप्रकर्षात् द्वयेन द्वयमुच्यते । यथासुरभिर्वैशाखौ मधुमाघवसंज्ञया ॥ इति ॥

विभक्तयथाऽथ वृत्त्यर्थः पदार्थश्चोपवर्णितः । भावनादिप्रभेदेन वाच्यार्थश्च प्रकीर्तितः ॥
क्रियायाश्च पदायत्वाद्वाच्यार्थत्वमुपाकृतम् । कृतं च भावनायास्तदपदार्थत्वे हेतुवम् ॥

वाच्या विशेष्याः प्रत्याय्याः शब्दस्योक्ताः क्रियादयः ।

अध्यासविपरीणामविवर्ताश्चास्य तान्प्रति ॥

विभक्तिवृत्त्यर्थयतोरुपस्क्रिया प्रधानयोर्धाम पदार्थ इष्यते ॥

पद पदार्थस्य तु वाक्यगोचरो भवेद्यतोऽर्थस्तदतो निरूप्यते ॥

इति महाराजाधिराज भौमोजदेवविरचिते शङ्कारम्भकाने
विभक्त्यर्थादिननुष्टुपप्रकाशे नाम षष्ठे प्रकाशः

॥ श्री ॥

सप्तमः केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशः

तत्राभिधाविवक्षातात्पर्यप्रविभागव्यपसासामर्थ्यान्वयकार्याभावदोषहानगुणोपादानालङ्कार
रसावियोगरूपा शब्दार्थयोर्द्वादश समर्था साहित्यमि यु-यत । तपु शब्दस्यार्थाभिधायिनी शक्तिर
भिधा । तथा स्वरूप इवामिधेये प्रवर्तमान शब्दो वृत्तिरयेण वर्तत, ताञ्च मुरया गोणी लक्षणेति
तिष्ठ । तत्र साक्षाद्व्यवाहितार्थाभिधायिका मुरया । गम्यमानशार्यादिगुणयोगव्यवहितार्था गानी ।
स्वार्थाविनाभूतार्था-तरापलम्पणा तु लक्षणति । तथाहि, गारित्यय शब्दो मुरयया वृत्त्या सारना
न्मिन्तमर्थ प्रतिपादयति, सप्य तिष्ठ मूत्रतादिगुणसम्पदमपक्षमाणो यदा बाह्यीके वर्तते तदा
गानी वृत्तिमनुवदति । तदाह,

रुत्या यत्र सदर्थोऽपि लोके शब्दो निवेशित ।

स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद्गौणोऽन्यत्र स्खलद्गति ॥

यदा तु शब्द स्वार्थं क्रियासिद्धा साधनभाव गन्तुमसमर्थस्तदाभिधेयाविनाभूतमार्थान्तर लक्षयति ।
तदा सा च लक्षणा वृत्ति । यथा गङ्गाया घोष प्रतिवसति । अत्र गङ्गाशब्दा विशिष्टोदकप्रवाहे
निरूढाभिधानशक्ति । स च घोषकर्तृकाया प्रतिवसनक्रियाया अधिकरणभाव गन्तुमसमर्थ स्वार्थो
विनाभूत तद लक्षयति । तदुक्तम्—

अभिधेयानिनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेति या । सेपा निदग्धप्रकोत्तिजीवित वृत्तिरिष्यते ॥

प्रत्येक चतास्तिष्ठोऽपि द्विधाभूय पृथक् षोढा मिद्यन्ते । तत्र मुरया द्विधा, तथाभूतार्था, तद्वाचा
पक्षिष्ठ । तयो तथाभूतार्था षोढा, जातिविषया, व्यक्तिविषया, आकृतिविषया, गुणविषया, क्रिया
विषया, सङ्गविषया चेति । तत्र गारम्भ पुरुषो ब्राह्मण इत्यादिजातिविषया, यथा—

प्रसन्ना. कान्तिहाग्निषो नानाश्लेषत्रिचक्षणा ।

भग्नन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे रात्रो गृहे स्त्रिय ॥

यथा वा—

योरत्यणीए बहुणो हळाए सामए मडगमणाए ।

कोरच्छिपेऽरीए बहुप्पए एक्कमहिशीए ॥

यथा वा—

निजनयनप्रतिविम्बरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नालोत्पलेषु विमृशति करमर्पयितु कुसुमलात्री ॥

चित्रविम्बध्रमकिमाद्यर्थधाचिन्याट्टतिविषया यथा—

इहृदीपाद्य. सोऽयं शृङ्गिवेरपुरे पुरा । निपादपनिना यत्र स्तिग्धेनासीत्समागमः ॥

यथा वा—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाता जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुमिकते पदपङ्क्तिद्वयनेऽभिनवा ॥

भवन कर्कश दृश स्थूल इत्यादिगुणविषया यथा—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जाम्रतपङ्क्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिनयशाद्वलगजिभिः ॥

यथा वा—

ताम्बूलबहलरक्तः प्रियभुक्तो धूसरः सपर्यन्तः ।

बालाधराऽधिरोहति कुसुमरुचः काञ्चनारस्य ॥

पक्ता पचन् पक्व पच्यमान इत्यादिभियाविषया यथा—

दातु.स्थातुर्द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।

युध्यभग्नविपन्नस्य किं दशास्यस्य शोचसि ॥

यथा वा—

जुविआओपसाण्णाओ ओरुणमुहीओ विहममाणीओ ।

जहगहिआ तहहिअअं हरन्ति उच्छणमहिआओ ॥

पिता माता शत्रु सूत्ररूपगण इत्यादि. सवन्धविषया यथा—

सूर्याचन्द्रमनौ यस्य मातामहपितामहौ । स्वयंवृतपतिर्द्वार्याभ्यामूर्ध्वरया च मुखा च यः ॥

यथा वा—

सपदि सखोभिर्निभृत विगृह्यतीस्त्रातुमत्र भज्यन्ते ।

सहकारमज्जगीणा शिखोद्रमग्रन्थयः प्रथमे ॥

अर्थस्यातथात्वेऽध्यासादिमिस्तथात्वापादन तद्भाषापत्ति । सापि घोडा, अध्यामात्मिका, कल्पना-
त्मिका, चित्रतात्मिका, विषयिणात्मिका, विरययात्मिका, प्रवादात्मिका चेति । तत्र जानतोऽ-
प्यतासिस्तदेतदित्यागेपणमध्यासः । यथा—

अडदिअर किणपेच्छसि आआस किमुहा पुळोणसि ।

जाआए बाहुमळे मिअद्धअदाणपरिपाडी ॥

यथा वा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

असतोऽप्युप्रेक्षाकल्पना यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता । दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥

यथा वा—

अनिराकृततापसम्पद फलहीना सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलना खलतामिवासर्ता प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥

वस्तुनः सन्निवेशविशेषेणावस्थान विधत्तः । यथा—

उत्फुल्लस्थलनलिनोवनादमुष्मादुद्भूतः सग्सिरुहोद्भवः परागः ।

वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

यथा वा—

अस्मिन्नोपद्वलितविषमस्तोकविच्छिन्नभुग्नः किञ्चिच्छीनो विपिनविनतः पुञ्जितश्चोत्थितश्च ।

धूमोद्गारस्तरुणमहिपत्कन्धनीलो दद्यान्नेः स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गत्वरान्पत्रभङ्गान् ॥

वस्तुनोऽवस्थान्तरोपगमनं विपरिणामः । यथा—

य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपाः मृगाक्ष्यो याञ्जताः कृतमपरसंसारिकथया ।

अहो ये चाप्यन्ये फलकुसुमनम्रा विटपिनो जगत्येवंरूपा विलसति यदेपा भगवती ॥

यथा वा—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।

अवोचधंपश्येत्सव्रतु स शिवः सा च गिरिजा सच क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा—

हतोपरागैर्नयनोद्विन्दुभिः निमग्ननाभेर्निपतद्विरङ्कितम् ।

च्युतं रुपा भिन्नगतेरसंशय शुकोदरस्थाममिदं स्तनांशुकम् ॥

यथा वा—

माभैः शशाङ्क मम शोथुनि नास्ति राहुः खे रोहिणी वसति कातर कि विभेपि ।

प्रायोविद्रग्धवनितावनसङ्गमेषु पुमा मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥

अवस्तुपि यन्मुयन्मिव्याप्रसिद्धिं प्रवादः । यथा—

मन्धर्वपुरसुरायुधकुरङ्गतृष्णान्धकाररूपाणि ।

असतामसत्यदुर्ग्रहदुरापमलिनानि वृत्तानि ॥

यथा या—

रत्नञ्जयाव्यतिकरमिव प्रेक्ष्यमेतत्पुग्स्ता द्वर्त्तमीकाप्राप्तभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्याम वपुरनितरा कान्तिमापत्त्यने ते वर्त्तेष्वेव स्फुरितरुचिना गोपत्रेपस्य विष्णोः ॥

गौणी द्विधा, गुणनिमित्ता उपचारनिमित्ता च । तत्र यस्यां द्वयोर्वैचनयोस्तामानाधिकरण्येन धैर्यधिकरण्येन वा प्रयोगः विशेषणविशेष्यभाषान्यथानुपपत्त्यर्थकस्य प्रतीयमानाभिधीयमानगुणद्वारा रकः सम्बन्धो भवति । सा गुणन्यवहितार्था गुणनिमित्ता । तत्र च—

ससर्गिभेदक यद्यत्समव्यापार प्रतीयते । गुणत्व परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥

गुण स्वार्थो विशेषण प्रवृत्तिनिमित्तमिति चकोऽर्थः । स धर्मगुणक्रियाकृतिक्रानिस्वरूपादिभेदाद्वन्तः । तत्सम्बन्धेन यद्यपि तन्निमित्ता वृत्तिरन्तःप्रकारेण कल्प्यते तथापि तस्या पदेव विकल्पा भवन्ति । मुख्यविषयः, अनुगम्यविषयः, भेदविषयः, अभेदविषयः, विशेषणविषयः, अधिशेषण विषय इति । तत्र द्वयोरपि मुख्यविशेष्यार्थयोर्धर्मादिनिमित्तमेकस्येतरविशेषणत्वं भवति स मुख्यविषयः । स धर्मनिमित्त समासे यथा—

यो हि दीर्घामिताक्षस्य त्रिलामवलितभ्रुवः । कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशत्रे नमः ॥

स एवासमासो यथा—

गौगौः कामदुघासम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते युवः । दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शसति ॥

क्रियानिमित्त समासो यथा—

कत्तोसत्रडडमह पिअसहिबिअमगमोणिसीहेवि ।

जा जअइ गहिअकरणिअरकंसिरि चदचंडाळो ॥

सप्त्वासमासो यथा—

किं द्वारि देवहतके सहकारकेण सवर्धितेन त्रिपपादप गुप पापः ।

अस्मिन्मनागपि त्रिकासविकारभाजि भीमा भवन्ति मदनञ्जरसन्निपाताः ॥

यत्र विशेषणविशेष्ययोः प्रथममेवैकमुख्य भवति असावमुख्यविषयः । स विशेष्यस्यामुख्यत्वे सामानाधिकरण्येन धर्मनिमित्तो यथा—

हिमलवसदृशश्रमोदविन्दूनपनयता किल तन्नत्रोदवध्वाः ।

कुचकलशकिशोरकौ कथं चित्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥

स एव क्रियानिमित्तो यथा—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भूलता नर्तकी तत्र । लीलयाङ्गनाभ्यां दृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति ॥

विशेषस्य मुख्यत्वे चैयधिकरण्येनाकृतिनिमित्तो यथा—

पडिपक्खमतुपुजे लावणकुडे अणगगअकुभे ।

पुरिसअहिअअधरिए कोसथणतोथणेवहसि ॥

स एव क्रियानिमित्तो यथा—

ववसाअअरइपओसो रोसगइददिदसिखळापडिवधो ।

कहकहवि दासरइणोजअकेसरिपजरोगओघणसमओ ॥

यत्रैक एव शब्दोऽर्थं भेदप्रकटनया गुणनिमित्तं विशेषणविशेष्यभावमनुभवति असौ भेदविषयः ।

गौणमुत्पयोर्गुणनिमित्तो मुख्ययोश्च जातिनिमित्तो यथा—

तहकमळक्कमळचंदो चदमुहि तुज्जमुहअदो ।

कमलंडणकमळच्चिअ चंदोचदोच्चिअवराओ ॥

मुख्ययोगुणनिमित्तो यथा—

तालाजाअंति गुणा जालादे सहिअएण्हिघेपंति ।

रइकिरणाणुगहिआइ होंतिकमळाइकमळाइ ॥

मुख्ययोः क्रियानिमित्तो यथा—

ग्रसमानमिवौजासि सदसो गौरवेरितम् ।

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्पुमान् ॥

स्वरूपनिमित्तो यथा—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुज रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

इति न भजते वस्तुप्रायः परस्परसङ्करं तद्वियमत्रला घत्ते भावान् कथं सकलात्मकान् ॥

साधर्म्यादिप्रतिज्ञैर्यत्रोपमानमेवोपमेयं प्रत्याययत्यसावभेदविषयः । सोन्योऽकौ यथा—

पित्रन्मधु यथाकाम भ्रमरः फुल्लपङ्कजे । अप्यतन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥

समासोक्तौ यथा—

अनुरागवती मन्व्या दिवमस्तत्पुगसरः । अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

उभयोक्तौ यथा—

उषाध्व तरान्याः पुनरपि सर्गमार्गतिलक यदामात्र खेच्छ विरमत्र विलीनकृमभराः ।

इतस्तु क्षाराग्नेर्जटमकक्षाययनौ निवृत्तिः कृत्याणी न पुनरवतारः कथमपि ॥

अनुभयोक्तौ यथा—

अयेद रक्षाभिः कनकहरिणच्छत्रविधिना तथावृत्त पापैर्द्वययति यथाक्षालितमपि ।

जनक्षाने शून्ये विकलकरुणैरार्यचरितैरपि ग्रावा गेदित्यपि दलनि वज्रस्य हृदयम् ॥

यत्र विशेषणभूतं नाम सर्वनाम या विशिष्टगुणधर्मादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादत्ते स विशेषण-
विषयः । न नाम्नो विशिष्टगुणनिमित्तत्वे यथा—

भवतु रुपि कठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी निरुपधिमधुगणां स्वादवोऽमी विकाराः ।

श्रयति कठिनभात्र शुक्तिपात्रेष्वपो याः कुलवनवदुमानास्तासु मुक्ताफलं ताः ॥

सत्कारिण्यादिजनिक्तं मन्नामपि नामैव । तस्य यथा—

रिन्गधय्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेहृद्वलका घना

वाता शोकगिण, पप्रोदसुहृदामानन्दकेका कला ।

काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो गमोऽस्मि सर्वसहं

वेदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

सर्वनाम्नो विशिष्टगुणसम्पत्तिनिमित्तत्वे यथा—

न राजा तत्सौख्यं म च पग्जिनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि मुहुरि दृष्टेऽद्य सकलम् ।

त्रिपाके घोरेन्मिन्न रस्य न विमृष्टा तत्र सखी

पुरन्त्राणां चित्तं कुमुममुकुमार हि भवति ॥

मुपयउद्गोण्यापिउद्गोषणं तद्विशेषणमेव तत्र सर्वनाम्नो गुणसम्पत्तिनिमित्तत्वपत्र यथा—

छटा . वरुअ दोद्विअहिमंघल्लहिनि अदेह । अन्नजांदिहरलोअणहोतहोमुहअंद्दहरेव ॥

विशेषणमव्यभिचरितमविशेषणं तद्वर्मादिगुणयोगेन यत्र प्रवर्तते तदसावविशेषणाविषयांस—

... ज हणौ हलामओ विकण्णस्स कोणजीवेज्ज ।
सोउण तेण वि मओ र्हिओ सच्च पिअन्नइळ्ळो ॥

चेतनप्रकृतयेथा—

सच्च चिअक्कमओ सुरणाहो जेणहळ्ळिअधूआए ।
हत्येहि कमलदलकोम्लेहि चित्तो न पट्टविओ ॥

अचेतनस्य यथा—

भवतु विदितमेतत्काष्ठमेवासि सत्य किमपरमभिधारये कानने वर्धितोऽसि ।
कुत्रन्यनयनायाः पाणिसङ्गोत्सवेऽस्मिन् मुसल्य किसलय ते तत्क्षणाद्यन्न जातम् ॥

अचेतनस्यैव प्रभावतो यथा—

अन्विष्यद्विरयं चिरात्कथमपि प्राप्येत यद्यर्थिभिः
नाथ त्वं पुनरर्थिनः प्रतिदिनं यत्नात्समन्विष्यसि ।
प्राप्तौ चिन्तितमात्रकं दददसौ चिन्तातिरिक्तप्रदं
त्वामालोक्य विदीर्यते यदि न तद्भावैव चिन्तामणिः ॥

मुख्यया गौण्या घान्यविशेषणस्य सतोऽन्यत्रारोपणमुपचार । तन्निमित्तकोपचारनिमित्ता । सा
तु गौणव्यग्रहितार्थरवात् गौणी भवति, तस्या अपि धर्मशुणाकृतिक्रियास्वरूपजात्यादयः प्रवृत्ति-
निमित्ततद्भेदात् । सापि पट्प्रकारा भवति, धर्मनिमित्ता, गुणनिमित्ता, आकृतिनिमित्ता, क्रिया-
निमित्ता, स्वरूपनिमित्ता, जातिनिमित्ता च । तासु धर्मनिमित्ता यथा—

भवतु रुषि कठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी । .. ॥
तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे । . . ॥

अत्र कठोरसुभगशब्दै मूर्तिभद्रव्यप्राणिविशेषयोर्विशेषणत्वेन रूढौ, रोषबलयशिञ्जयोरारोप्यमाणौ,
तद्योगाश्रायिकाकालयोरपि विशेषणभावमनुभवतः । गुणनिमित्ता यथा—

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।
एतदवसाणविरसो ससुरेण सुओ वळअसदो ।

अत्र मधुरविरसशब्दै वा स्वान्यविशेषणत्वेन रूढौ । तद्व्यवधानेन वर्णनयाऽऽकृतिष्वलमशब्दैरारो-
पितौ विशेषणभावमनुभवतः । आकृतिनिमित्ता यथा—

अङ्गिते पल्लविते कोङ्किते कुमुमिते च सहकारे ।

अङ्कुरितः पल्लवितः, कोङ्कितः, कुमुमितश्च हृदि मदनः ॥

यथा वा—

पल्लविअ पिअअकरपल्लवेहि पप्पुल्लिअव णयणेहि ।

फळिअ विअ पीणपओहरेहि अज्जाए—झाअण्ण ॥

अङ्कुरितपल्लवितादयो मूर्तिमत्सु भूरहादिषु आकृतिविशेषतो विशेषणत्वेन रुद्रास्तद्व्यवधानेना मूर्तयोर्मदनलावण्ययोरारोप्यमाणा गौण विशेषणभावमनुभवन्ति । क्रियानिमित्ता यथा—

शशिनमसत् प्राचीं नृत्यति मदनां हसन्ति ककुभांसि ।

कुमुदरजःपटवासं विक्रिगति गगनाङ्गणे पवनः ॥

यथा वा—

अवऊहिअपुप्पदिसैमअं जेळाएमे विअ पओसमुहे ।

माङ्गक्षिन्तउ रअणीअपरदिसाभुत्तपट्ठिअम्मि मिअके ॥

अत्र सेधोपगूढादीनामन्यक्रियाणां तद्व्यवधानेनान्यत्रारोपणाद्विशेषणभावः । कथं पुनरप्ये मेदो गोण्या पृथग्भवति यत्र प्रसिद्धेरपमानोपमेय गम्यते तां गुणव्यवहितार्थमगौणीयामन्योक्तिं समासोक्तिं वा वर्णयन्ति । यस्यां पुनरप्येमेयेन गुणसाध्यादुपमान गम्यते तां गौणव्यवहितार्थां गौणीया समाधिमित्याचक्षते । तदुक्तम्—उक्तस्याप्राकरणिकत्वं समासोक्तिः, प्राकरणिकत्वे समा धिरिति । स्वरूपनिमित्ता यथा—

कस्य नावनति कुर्याद्दैन्यमाता दरिद्रता । क वा न मदयत्येषा श्रीरुन्मादकुटुम्बिनी ॥

यथा वा—

आभग्नस्याभरण प्रमाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमान वपुस्तस्याः ॥

अत्र दरिद्रतायां दैन्यजनकत्वेन मातृस्वरूपाध्यागोपादपत्यता व्यवधानेन सम्बन्धो दरिद्रता दैन्य जनयतीति वाक्यार्थः । तस्य च शशिनमसत् प्राचीत्यादिवदुपचारोपपत्तिः । पञ्चमुत्तरत्रापि योग्यम् ॥ जातिनिमित्ता यथा—

धृतिः क्षमा दमः शौचं सामर्थ्यं वागनिष्ठुरा । भूतानामनभिद्रोहस्ससैताः समिधः श्रियः ॥

यथा वा—

येषां प्राणिवधः क्रीडा नर्म मर्मच्छिद्रो गिरः । परोपतापः कर्तव्यः ते मृत्योरपि मृत्यवः ॥

* औचित्य — इति मूलपाठः

अत्राग्निसमिद्धमेषु मर्त्यमृत्युधर्मेषु च श्रीधृत्यादिषु मृत्युदुर्जनेषु चारंगितेषु समिग्मृत्युजात्योरेव गुणभावो न त्वग्निसम्ययोगिनि । अर्थाया साक्षादसंबन्धे दीप्तिविनाशादिभ्रमद्वारक उपचार सवन्धाय कल्पने । तेनायमर्थः संपद्यते । धृत्यादयः श्रियः समेधयन्ति, दुर्जना मृत्युमपि मारयन्ति । सा च्यमन्यरुद्धा क्रियाऽन्यत्रारोप्यत इत्युपचारवृत्तिरेव भवति । यदुक्त—

कुमुदानि निर्मालन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥

एव पार्थे यः पीडामनुभवति . . . ।

एति जीवन्तमानन्दो नरः वर्षशतादपि ॥

इत्यादि च द्रष्टव्यम् । यद्येव क्रियानिमित्तेषां कस्मान्न भवति ? क्रियाया एव द्रव्यजातिरूपेण विपरिणामात्, यथा—दैन्यमातेत्यादौ वृत्तिरूपेण । ननु च यथा गौरिव गौस्तथा समिध इव समिध इतीयमपि गौणी कस्मान्न भवति ? भवति यद्वि समिध इत्यनेन श्रिय इति नापेक्ष्यते भीषहेरिति वा बक्षिष्यप्रयोगो भवति । यथा—

पपसाअरूपसोघणसमओ अणंगगअकुंमेधणे ।

इति । एतेन दैन्यमाता दरिद्रता, ते मृत्योरपि मृत्यव इत्यादेरपि न गौणत्वमित्युक्तं भवति । सादि-
ग्रहणाश्रमसर्वेनामादेरपि भेदाभेदाभ्यामुपचारे गौण्यव्यवहितार्थेव गौणी भवति । स भेदोपचारे
नामाध्यारोपाद्यथा—

हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिरोर्द्धिजस्य जीवातत्रे त्रिमृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भेखिन्नसीताविशासनपटोः कश्या कुतरते ॥

यथा वा—

स्थानेऽवसीदमि गृहह किं विधानं रस्याम्वयेशितमलक्षणमङ्गकेषु ।

अद्यापि जीवसि दगानन हे हनूमन् केयं तवाभिमुखवर्तिरिपोः प्रतीक्षा ॥

अभेदोपचारेण सर्वेनामाध्यारोपाद्यथा—

चन्द्रज्योत्स्नाविगदपुलिनैः सकतेऽस्मिन्सरख्या वादद्युत चिरतरमभृत्सिद्धयूनाः कयोश्चिन् ।
एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कसमन्यः मर्त्यं तत्त्व कथय भवता को हतरस्तत्र पूर्वम् ॥

यथा वा—

प्राप्तश्रीरपि कस्मात्पुनरपि मयि तम्मन्थखेदं त्रिदध्या-

त्रिट्रामप्यस्य पूर्वमनलसमनसो नैवसम्भावयामि ।

सेतु च धनानि भूयः किमिति च * सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधैः ॥

अत्राशोदाहरणयो रामद्वन्द्वमन्तां नामद्वन्द्वभ्रामतिनिष्कण्ठे परिमवासरिष्णां च स्वमूर्तिभेदे सहाविशेषणत्वेन रुदो, तद्व्यवधानेन तद्विपरीतयोग्यचरितम्बमूर्तिभेदान्तरयोरारोपितार्थोपचारिक विशेषणभाव भजते इति गौणव्यवहितार्थोपचारनिमित्तोपचारनिमित्तेय गौणी । यत्र तु न भेदोपचारस्तत्र व्यवधानाभावाद्गुणनिमित्तैव गौणी भवति, यथा— रामोऽसि सर्वसहे, तत्सर्व सोऽपि सप्त निर्जेत विधुना जानाति मां राघव ॥ इति । कथं पुनः शब्दार्थयोरभेदेऽपि भेदव्यपदेशः । सहि राहो शिर गौणां कामदुष्टेयादौ - शब्दाद्यभेद एव दृश्यते । उच्यते, भस्तितावदेतन्मुरयाभावे सति प्रयोजने निमित्ते च सत्युपचारः प्रवर्तते । स चामिन्नाना भेदव्यपदेशहेतुः, मिन्नानां चाभेदव्यपदेशहेतुर्भवति । तत्रामिन्नाना भेदो यथा—

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥

अत्र परमात्मव्यतिरिक्तवस्तुन्तराभावात्कर्मादिकारकव्यतिरेकेण च ज्ञानादिक्रियानुपपत्तरेक एव कर्तृकर्मकरणाधिकरणोपचारेण मिथते । सिद्धे च भेदे सादृश्यनिवन्धने मुष्यानामिषोपचरितानामप्युपमानोपमेयव्यवहारः प्रवर्तते । तद्यथा—

त्वन्मुख त्वन्मुखमिव त्वदृशौ त्वदृशाविव । त्वन्मूर्तिग्वि मूर्तिरते त्वमिव त्व कृजोद्वरि ॥

वेसाद्वयानियन्धनस्तु व्यतिरेको भवति । यथा—

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विपोऽपि स पुमान्पुमान् ।

रङ्गकिरणाणुगगाहिआइहोनि कमलाडकमलाड ।

ततश्च मिन्नार्थवत्सम्यग्धसम्बन्धनविभक्तपादेरपत्तिर्यथा—रामस्य गात्रमसि, हे हनूमन्मति । एतेन मुखगौणयोरपि उपमारूपकादयो व्याख्याता । यथा—

अयमालोहितच्छायो भदेन मुखचन्द्रमाः । सन्नद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः । असमग्रो ह्ययं शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥

अमृतात्मनि पद्मानि द्वेष्टसि स्निग्धतारके । मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नितरेण किमिन्दुना ॥

न मौलयति पद्मानि न नमो व्यवगाहते । त्वन्मुखेन्दुर्ममासूता हरणायैव यस्यति ॥

* “चाऽसौ कथमिव” इति पाठान्तरम्.

भिन्नानामेदोपचारो यथोत्तरोदाहरणो , तत्र हि प्रतीयमानाभिधीयमानतुल्यगुणोपमानविशेष-
णमनेक सर्वनामोपमानव्यवधानोपमेये प्रयुक्तमेदोपचारेणोत्कर्षमारोपयति । नन्विषमन्योक्ति-
समासोक्तिरुभयोक्तिर्वा कस्मान्नभवति ? तथाहि , प्रतीयमानाभिधीयमानोपमेयगुणविभूतयः सर्व-
नामाभ्यासेऽप्यन्योक्तिसमासोक्त्युभयोक्तयो दृश्यन्ते । तत्रान्योक्तिर्यथा—

हा सौरभ क्व तचे कनु ते सन्तापहारि हा शैलम् ।

अङ्गारकारहस्ते चन्दन पतितोऽसि धिगदैवम् ॥

समासोक्तिर्यथा—

मुग्धामजातरजस कलिकामकाले वालां कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ।

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ॥

उभयोक्तिर्यथा—

केनासीनः सुखमकरुणेनाकरादुद्धृतस्त्व त्रिकेतु वात्त्वमभिलषितः केन देशान्तरेऽस्मिन् ।
यस्मिन्निवृत्तव्ययभरसहो ग्राहकस्तावदास्तां नास्ति भ्रातर्मरतकमणे त्वत्परीक्षाक्षमोऽपि ॥
उच्यते, यत्रोपमानमेव प्रयुक्तं प्रतीयमानाभिधीयमानगुणमुपमेय गमयति, तत्रैवान्योक्त्यादयो
भवन्ति । इत्तु नोपमानं प्रयुज्यते । किं तर्हि ? तद्विशेषणं सर्वनाम, तेन प्रथमोदाहरणे नान्योक्तिर्हि-
तीयोदाहरणे तु न समासोक्तिरिति । यद्येवमभ्यासात्मिका तद्भावापत्तिः कस्मान्न भवति ? यथैव बाला-
यादुमूले बालचन्द्रमा, यथा वा—किमहो नृपा समममीभिरुपपत्तिस्तुतैर्न पञ्चभिः, वश्यमभिदध,
भुजिष्यममु सहचानया श्वधिरराजकन्ययेति । उच्यते, नात्र सर्वनाम्नामेव प्रयोगः । किं तर्हि ? विशे-
ष्याणामपीति युज्यते तद्भावापत्तिः । चन्द्रज्योत्स्नेत्यादौ तु सर्वनामाभ्यासे समाधिलक्षणयोगादुप-
चारगणैवेवैवा भवति, यथा च धर्मिणोऽप्यभ्यासे समाधिरुपपद्यते तथाप्रतो वक्ष्याम इति ।

लक्षणा द्विविधा—लक्षणा लक्षितलक्षणा च । तयोर्यस्यामुपात्तशब्दस्यार्थस्य क्रियासिद्धौ
साधनत्वायोगात् स्वार्थोऽविनाभूतमर्थान्तर व्यवहितमेव लक्षयति सा लक्षणा, तद्व्यतिरिक्ता तु
वक्ष्यमाणानेकरूपा लक्षितलक्षणेति । तत्र लक्षणा षोढा, सामीप्यलक्षणा, सादृश्यलक्षणा,
सद्वरितलक्षणा, हेतुलक्षणा, तादृश्यलक्षणा, परिमाणलक्षणा च । तत्र गङ्गाया घोषः प्रतिबसति,
मञ्जः क्रोशन्तीत्यादिषु स्वार्थाविनाभूतसमीपार्थान्तरप्रतीतिहेतुः सामीप्यलक्षणा । यथा—

यत्तालीदलपाकपाण्डुवदन ।

अभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तःकपोलः । इति ॥

अथ पाकच्छेदयोः क्रियात्वेनामूर्तत्वात्पाण्डुत्व कान्तत्वं चाममवत् समीपस्य पङ्कतालीपत्रं
सघटितुं च हस्तिदन्तं लक्षयति । लघ्विणो गच्छन्ति, कुन्तान्प्रवेशयेत्यादिषु स्वार्थाविनाभूतसाद-
र्च्योपलब्धार्थान्तरप्रतीतिहेतुः सादृश्यलक्षणा । यथा—

य सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्स मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्यन्ति खानि महौपधीश्च पृथूपदिष्टा दुदुधुर्धरित्रीम् ॥

अत्र दोग्धृसाहचर्याच्छैलेष्वपि दुदुधुरिति प्रयुज्यते । यथा या—

पदेपदे कूवरिणः शतशत शतशत मत्तगजात्रयेस्थे ।

न्यवेशयद्वाजिशत गजेगजे ह्येह्ये कुन्तशत शतक्रतुः ॥

यत्रोक्तधर्मसहचरितोऽग्रेऽपि धर्मो लक्ष्यते सा सहचरितलक्षणा । यथा—

मधुपृष्ठपिङ्गाः पयोधिन्दवः ।

कनकफलकरुफारजघना ॥ इति ।

अत्र पिङ्गपरुफारव्यसहकृतास्तदाश्रयाकारकागत्यादयो लक्ष्यन्ते । अत्र च प्राणा, आयुर्धृतमित्यादिषु स्वार्थाधिनाभूतनिमित्तकारणार्थान्तरप्रतीतिहेतुहेतुलक्षणा । यथा—स्य जीवितं त्रयमस्ति मे हृदय द्वितीयम्, इति । अत्र जीवितशब्देन हृदयशब्देन च जीवितचैतन्यहेतु प्रियतमोच्यते । इन्द्रश्चुषामल्लिकाप्रदीपा इत्यादिषु तदर्थप्रतीतिहेतुस्तादर्थ्यलक्षणा । यथा—

आरूढो मलयाचलं जलनिधेः पारं परं नाटय

नौदण्ड नृपसिंहसिंहलपतेरुच्छेत्तुमञ्च यशः ॥ इति ।

अत्र दण्डशब्देन दण्डनाप्रतिष्ठो लोक उच्यते । प्रत्य पल कोश इत्यादौ परिमाणसाधनभूतार्थान्तरप्रतीतिहेतु परिमाणलक्षणा । यथा—

यस्मादनर्धाणि हतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भृङ्गिस्तच्छिखानि ।

आढ्यादिव प्राहुणिकादजस्र जग्राह ग्वान्यमितानि लोकः ॥

अत्र प्रस्थशब्देन प्रस्थपरिमाणसाधन मानमाण्ड काष्ठादिमयमुच्यते ।

लक्षितलक्षणापि पादैव—रुदलक्षणा, प्रतीकलक्षणा, विवक्षितलक्षणा, विद्वलक्षणा, तदर्थ लक्षणा, प्रकीर्णलक्षणा च । तासु यस्या यथाकथंचिद्व्युत्पत्त्या लक्षितेनाभिधानेन रुदलक्षणा एवाप्यो लक्ष्यते सा रुदलक्षणा । दुरोदर श्वकशाको द्विरेफो भ्रमर इति । यथा—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वाम्नुवर्तमानः । इति ।

अत्र दुरोदरत्व द्विरेफत्व च कुररेऽपि सम्भवति, नचात्र रुदा लक्षणेति । नाय लक्ष्यते । यत्र प्रतीकेनाभिधानैकदेशेन समुदायो लक्षित एव लक्ष्यते न य कश्चित् सा प्रतीकलक्षणा । यथा—भीमो भीमपराक्रम, सञ्चा अपि होह अहमदसणतुरीया । अत्र स्वेन भीमशब्दो भीमसत्यशब्दप्रतीकभ्रवणात् भीमसेन, सत्यमामेत्यभिधानयो पूरैलक्षितयोल्लक्षणा लक्ष्यते । न हि भवति

ज्येष्ठा ज्येष्ठेति, आर्द्रावार्द्रेति । यत्र यथाकथञ्चिच्छब्दप्रयोगे विवक्षितमेव लक्ष्यानुसारतो लक्ष्यते सा विवक्षितलक्षणा । यथा—

मनसिजजैत्ररथं विलोचनार्धं ।

चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः । इति ॥

अत्र नार्धशब्दस्य त्रिभागशब्दस्य अर्थः, किन्तु ताभ्यामसमग्रालोकनं लक्ष्यते । नहि भवति नेत्रचतुर्भागो नेत्रषड्भागो वेति । पदं केवलमन्यसन्निधेर्वा यत्राभिहितविरुद्धं लक्षितमेवार्थं लक्षयति सा विरुद्धलक्षणा । यथा विष्टिर्भद्रा, अङ्गारको मङ्गल, पुण्यवत्यह यस्यास्त्वमेवंविधः पतिरसीति । अत्र भद्रामङ्गलशब्दौ पुण्यवच्छेदश्च अभद्रमङ्गलत्वे अपुण्यवत्य च लक्षितमेव लक्षयन्ति । यथा घा—
रत्नावल्यां राजा विदूषकमाह—महाप्राज्ञणस्त्वमसि, कोऽन्य एवमृचामभिज्ञ इति । अत्र महाप्राज्ञण इत्यनेन ऋचामभिज्ञ इत्यनेन च वृषलादप्यधमत्व वैधेयत्वञ्च लक्ष्यते । यथाच सालतीमाधवे, लवङ्गिका मद्यन्तिकामभिधत्ते । कट्ट नाम णरवह्वीनभेणापाञ्जानभं लङ्घयिष्यमहुरभासणं अरोसण च भाट्ट दे भत्ताट समासादिभ, पिअसही दुम्भणइस्सदि । अत्र नववधूषिस्त्रम्भणोपायह्—
रादयत्तद्विरुद्धमर्थं लक्षयन्ति । एवमन्येऽपि यथा—

इदमम्लानमानाया लभं स्तनतटे तव । छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

कुत्रिआओपसण्णाओ ओरुण्णमुहिओ विहसमाणीओ ।

जह्गहिआ नह्हिअअं हरंति उच्छण्णमहिलाओ ॥

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदाम्ययन्त्वकस्माद्विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुल्लकन्यकाजनः ॥

एतेष्वम्लानमानशब्देन मानभङ्ग, उत्सन्नशब्देनानुच्छेदाशीः, विशुद्धमुग्धशब्देनाविशुद्धिरमौग्यं च लक्ष्यते । यत्राभिहितशब्दार्थेतिरस्कारेणार्थान्तरं लक्ष्यते सा तदन्यलक्षणा । यथा—

सुरर्गपुत्रा पृथिग्नी चिन्त्रन्ति पुरुषास्त्रयः । शूश्च कृन्विचश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

अत्र न सुरर्गशब्दार्थो, नापि पुष्पशब्दार्थः । किन्तु सुवर्गशब्देन सर्वपुरुषार्थमूलं हिरण्यं, पुष्पशब्देन च प्रसन्नार्थो लक्ष्यते । ताभ्यां च लक्षिताभ्यां व्यवसायिनां पुरुषविशेषाणां चतुर्मती सर्वोन्कामान् प्रसूत इति । उक्ताभयोऽन्या प्रकीर्णलक्षणा । यथा—

दशरश्मिशतोपमर्धतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥

हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्जालेव हित्वा जलमुल्लास ॥ इति ।

अथ पुनरुत्तलम्भणाम यथा व्याचक्षते । लक्षणयोपचरितवृत्त्या गौण्यामिदितार्थेन यत्रार्थांतर
 लभ्यते सा लम्बितलम्भेति । यथा—रघावयवायुध , पङ्क्तिरथ , रघाङ्गनामति, अत्र रघावयव
 शब्देन चक्र लभ्यत । तत्र तदावृत्ति तन्नामावाऽऽयुधविषय , पङ्क्तिरित्यनेन दशाक्षर छन्दो लभ्यते ।
 तत्र दशशब्द , ताभ्यां चायुधसन्निधेयत्रायुध , दशरथ , इति दशविंशत्पराजविशेषो लभ्येते ।
 रघाङ्गमित्यनेन रघैकदशा लभ्यते, तेन चक्रशब्द । नामेत्यनेन परिभाषण लक्ष्यमाणार्थ ,
 ताभ्यामयोऽयसन्निधेयत्रायुध इति पञ्चविंशत्यो लभ्यत इति । अस्याश्च प्रबन्धेषु भूयसा प्रयोग ।
 तद्यथा—

सूईयेहेमुमरु त्रिभुङ्गमाणेन उद्वृज्येण । एङ्गामेविप्रिओ इमेडि अन्तिहिप्रिअणदिट्ठो ॥

अत्र सूरीपथे मुसलप्रवेशो न सम्भवति, जनस्तु तमपि करोतीत्यनेन मुख्यया लक्षितेन तस्या
 सम्भाव्यमानाधवादिता लभ्यते । यथा—

चुनिज्जड सअहुत्त अपत्राहिज्जड सहस्ससअहुत्त ।

रमिअपुणो त्रिमिज्जड पिण्णणे णत्थि पुणरत्त ॥

अत्र पुनरुत्तशब्दोऽप्यथयान् पुन प्रयोगविशेषे निरुद्धशक्ति क्रिया पुन करणसामान्य लभ्य . .
 विपक्षियुम्भना णविशेषयध्याय लभ्यति । एव—

दूड तुम त्रिअणिउणा कक्कममहुआड जाणमेणोसु ।

कडुडअपडरजहणहोड तहत कुणि जासु ॥

अत्र कण्डूयितपाण्डरमित्यनेन पारुष्य लभ्यत । तेन तु स्नहस्यतिरिति । अपि च—

गअण च मत्तमेह धाराळुळिअज्जणाट णत्रणाड ।

णिरहकारमिअका हरति नीलाओ त्रिअ णिसाओ ॥

अत्र मत्तनिरहकारशब्दावनिभूत च च लभ्यते । चेतनेषु रुढावचेतनषु प्रयुज्यमानौ तयोस्तपि
 तथाविधार्थयोग लभ्यत । किञ्च—

अण्ण लड्हत्तणअ अण्णच्चिअअगमदृणत्ताआ ।

सामासामण्णत्रआ षडस्सरेहचिहणहोड ॥

अत्र रेखाशब्देन चित्रालेख्य लभ्यते, न च विशिष्ट रूपनिर्माणमिति । अपर,

अगणिअ नअणाआसा मान्निपुळोडज्जतजतको होसि मअणस्स ॥

अत्र मदनस्य का भवसीत्यनेन त सनामित्य लभ्यत । तेन च तदौपम्यमिति । तथा—

प्रतीच्छयाशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।
परिस्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीं नवीनस्तनवङ्गया मनसिजविकारो विजयते ॥

अतः = प्रतीच्छत्यवतरत्यनुवदतीति चेतनधर्मचेतनप्रयुक्तैरुपलक्षितेषु धारणप्राप्येभ्यः
किसलयपरावृत्त्या श्वासधूसरत्वं लक्ष्यते । तेनापि तत्सामीप्यादशोककिसलयौपम्यमिति ताली-
परिणत्या कमलिनीपरिस्लानतया च विरहकार्श्यं, तेन च स्नेहातिरेक इति । एवं—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतस्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कुशाङ्गयाः सन्ताप वदति त्रिसिनीपत्रशयनम् ॥
अत्र वदतीत्यनेनोपचारवृत्त्या ज्ञापयतीति, परिस्लानमित्यादिभिस्तद्धर्मैस्तस्यास्तनुसन्निवेशाच्चास्तयो-
रूपौ लक्ष्यते । अपि च—

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
कन्दर्पस्य धनुर्लता किमपरं द्वारि भुवोर्धार्यते ॥ इति ॥

अत्र निर्माल्यदासशब्दाभ्यामुपचारवृत्त्या हीनत्वेन लक्षितेन नयनवक्त्रयोरुपमोत्कर्षौ लक्ष्यते ।
कन्दर्पधनुर्लतायास्तु द्वारप्रवेशपाकरणोपलक्षणेन तयोरपि हीनत्वेन सुतरां ब्रूते । किञ्च—

यत्तालीदलपाकपाण्डु वदनं यदुर्दिनं नेत्रयोः
यच्चानर्तितकेलि पङ्कजदलं श्वासाः प्रसर्पन्ति च ॥

अत्र दुर्दिनं नेत्रयोरित्यत्र दुर्दिनशतवृष्टिमेघाहतशोभेऽङ्कि रुढामिधानशक्तिर्नेत्रयोरसम्भाव्यमान-
त्वेन स्वाद्याविनाभूतं पयःप्रवाहं लक्षयन्नभ्रप्रवाहं लक्षयति । अन्यथा—

अतिक्रान्तमुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
शश्वत्पापीयदिवसाः पृथ्वी* च गतयौवना ॥

अत्रातिक्रान्तमुखादिति चेतनधर्मचेतनेषु कालादिष्वारोपितैस्तेषु तदसम्भवेन तदविना
भूतास्तद्गताः प्राण्यादयो लक्ष्यन्ते । तेनात्मनिर्वेद इति । अपरञ्च—

इदमन्यंतमः कृत्स्नं जायेत मुवनत्रयम् । निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

अत्र यथा अन्ये रूपविशेषाभिव्यक्तिर्न सम्भाव्यते एव तत्रस्यपि यत्र नीरन्ध्रे रूपविशेषाभिव्यक्तेर-
सम्भवस्तद्वन्तम इत्युच्यते, तथा यथान्यो रूपप्रदणासमर्थ एवमादर्शोऽपि । यो रूपप्रदणासमर्थः

* अत्र ' श्वदम्बपा ' - ' पृथिवी ' - इति पाठान्तरम् .

सोऽन्ध इत्युच्यते । तत्रोपचरितवृत्तौ योऽन्धवन्न पश्यति स एवान्ध इत्युच्यते । इह यत्र किञ्चिन्न दृश्यते तत्रापि अन्धशब्दोपलक्षितलक्षणया प्रवर्तते इति । एवमन्यदपि यथा—

स्वल्पै रसावपि न दह्यत एव काष्ठैः ।

वअस्स तुमपि थेव चदणरसेण सामा . . . ज्जसि ॥

अत्र पूर्वसिन्यथाधुताद्यौ घर्षणीये सम्भवः । यथा विक्रमादित्यस्तथायमपि महापुरुषविशेष इति लक्षयति । तेन च स्वल्पैर्येचोभिरनारूपेय माहात्म्यादिगुणगौरवमुभयोरपि लक्षयति । उत्तरत्र तु स एवाद्यौ लक्षणया वैपरीत्येनाख्यापत इत्येवमयमन्यतो लक्षितलक्षणव्यापार-प्रपञ्चेषु लक्षणीयः । यथा—

एकाहिअडिहि सावणुअ नहि भइवओ । माहवुमहिअलपत्थ . . उत्थवेसरओ ॥

अगहिगिहसुगच्छडितिलयणेमगरुमुद्धहे । मुमुहपकअसरे आवासिओसिसिरु ॥

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः कुर्वन्वधूजनविलोचनपद्ममालाः ॥

क्षुण्णः क्षण यदुवल्लैर्दिवमातितासुःपासुर्दिशां सुखमतुत्ययदुत्थितोऽद्रेः ॥

शब्देऽर्थेऽभिधानदानाभिप्रायो विषया । यदाह—वक्तुर्विवक्षितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरिति । त्रिधा हि बाह्यः, अपौरुषेयमार्गं पौरुषेयं च । तत्र शब्दप्रधानमपौरुषेय मन्त्रो ब्राह्मणं च । तत्र वक्तुरभा वाङ्मवक्षा नोपपद्यते । अर्थप्रधानमार्गं स्मृतिरिति द्वास्तथा । तत्र विषयमात्रं प्रवर्तते—

लौकिकानां हि साधूनां वागर्थमनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते* ॥ इति ॥ प्रधानं पौरुषेयं च तदुभयमप्यभिनिविष्टबुद्धीनां विशिष्टविषयाभ्यो जायते । तद्यथा—विषयान् कारकाणि भवन्ति । अक्षान् दीव्यति अक्षेण दीव्यत इति । यलाहको विद्योतते, यलाहकस्य विद्योतत इति—

शक्तिमात्रा समूहस्य विश्रत्यानेकधर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किञ्चिद्विवक्ष्यते ॥ कारकैष्वप्यकारकविवक्षा यथा—मातु स्मरति, सर्पिषो जानीते, न मायाणामभीयात् ।

नैते सुखस्य जानन्ति येन वत्स्यन्ति नन्दने ॥ इति ।

अत्र कर्मादिषु शेषत्वेन विवक्षितेषु सम्बन्धमात्रे पट्टी न कर्मकरणकर्तृत्वपि कारकविभक्तिरिति । अकारकेषु कारकविवक्षा यथा—भवति पचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत् । अस्तिगच्छामो घयमिति । तथा स्मरति कादमीरेषु वत्स्याम । एहि मन्थे न यास्यसि, पश्य मृगो धावति, इह पश्याम*, कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्त इति । क्रियायामपि कारकविवक्षा यथा—चोरस्य रुजति, चोरस्यामयति, चोर ज्वरयति, चोर सतापयतीति । अत्र रुजार्थानां

* 'घायति' इति पाठान्तरम्

भाववचनानामन्तरिसन्ताप्योरिति भावस्यैव कर्तृत्वम् । अक्रियायां क्रियाविवक्षा यथा—भीलति वनम्, श्वेतते प्रासादः ॥

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् । इति ॥

क्रियायां क्रियान्तरविवक्षा यथा—पपितुमिच्छति, कमितुं कामयते, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।

कारकेऽपि क्रियाविवक्षा यथा—द्रष्टुं चक्षुः, योजुं धनुः, गन्तुमनां गन्तुकाम इति । अत्र क्रियायां क्रियायां यामुपपदे तुमुन् भावउक्तः । स चक्षुरादीनां क्रियाविवक्षामन्तरेण न सिध्यतीति । असम्बन्धे सम्बन्धविवक्षा यथा—

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽभी ।

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेरम्भासि मेघान्पिबतो ददर्श ॥

अचेतनेषु चैतन्यविवक्षा यथा—नदीकूलं पिपतिपति, अस्मां लुनोषिमिच्छति । ... विवक्षा यथा—अश्वारोहः पिपतिपति । प्रधाने गुणविवक्षा यथा—बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य काष्ण्यमिति । गुणे प्रधानविवक्षा यथा—मधुरो रस आप्याययति, आम्लो दीपयतीति । अवयवे समुदायविवक्षा यथा—ग्रामो दग्धः, पटो दग्धः, अक्षणा काणः, पादेन खड्ग इति । समुदाये अवयवविवक्षा यथा—दोर्दण्डचण्डिममात्रोपणीये धनुषि सति पदातिलवे लक्ष्मणेन प्रभुरार्यः मामपि तस्यैव सुगृहीतनाम्नो देवस्य भृत्यपरमाणुं विकुक्षिनामानमवधारयतु भवतीति । अमेदे मेदविवक्षा यथा—पटुमारी भवान् पटुरासीत् । पटुतरः एष । अन्य पक्षासीत्सपन्नः, रोहोः शिरः, शिलापुत्रः कस्य शरीरमिति । मेदेऽप्यमेदविवक्षा यथा—तानेव शालीनश्रीमो ये मधुरायां, तानेव शट्कानाच्छादयामो ये पाठलिपुत्र इति । असतो विवक्षा यथा—समुद्रः कुण्डिका, धिन्व्यो धंषितकमिति । सतोऽप्यविवक्षा यथा—अनुदरा कन्या, अलोमिका पडकेति । सदसतोर्विवक्षा यथा—तद्दिमपमेद्योर्दयं वर्षं, सोच्छ्रासं मरणमिति । सदसतोर्विवक्षा यथा—शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यायिति । स्तुत्या निन्दाविवक्षा यथा—

गुणानामेव दौरात्म्यादुरि धुर्यो नियुज्यते । असज्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपितिगौगंली ॥

निन्दया स्तुतिविवक्षा यथा—

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि । आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥

विधिना निषेधविवक्षा यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्क्रान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

निवेधेन विधिविषया यथा—

मागच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया
बाला प्राङ्गणभागेन भवता प्राप्नोत्यवस्थान्तरम् ।
किञ्चारयाः कुचभारपीडनपर्यन्तप्रवन्धैरपि
शुद्धैरुत्कृष्टकजालकैरनुदिन निस्तूतमस्मद्गृहम् ॥

एवमियमनेकधा विषया विप्रथमे तदेव लौकिकयाद—

* अस्मिन्नपारे ससारे कविरेकः प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्व तथेदं परिवर्तते ॥
अपि च—

ठिअमट्टिअवडीसइ अ ठिअपिजहट्टिअंवपडिभाइ ।
जहसट्टिअंवजसइ सुकईणइमाओपअईओ ॥

किञ्च—

कचिद्वस्त्रपेऽप्यर्थे प्रचुरवचनैरेव रचना कचिद्वस्तु स्फारं कतिपयपदैरर्पितरसम् ।
यथा वाच्यं शब्दाः कचिदपि नृलायामिव धृता स्त्रिभिः कर्तृपैरेव कविवृषभसन्दर्भनियमः ॥
विशया लोकाव्यवहारे काव्यव्यवहारे च सुप्रतिभिधीयमाना त्रिधा विख्यापते, काकादिष्यङ्गया,
प्रकरणादिष्यङ्गया, ममिनयादिष्यङ्गया च । तत्र काकु* स्वरो विच्छेद इति काकाव्यः । तेषु—

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ।

सा त्रिधा—नियतप्रतिषङ्गा, अनियतप्रतिषङ्गा, अप्रतिषङ्गा च । तासु नियतप्रतिषङ्गा द्विधा,
साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च । तयोर्वाक्यान्तरापेक्षिणी साकाङ्क्षा । सा त्रिधा—आक्षेपगर्भा, प्रश्नगर्भा,
वितर्कगर्भा च । वाक्यान्तरभाषिणी निराकाङ्क्षा । सापि त्रिधा, विधिरूपा उत्तररूपा निर्णयरूपा
च । तदेव वाक्य काकुविशेषेण साकाङ्क्षं, तदेव काकन्तरेण निराकाङ्क्षम् । तत्राक्षेपगर्भा यथा—
यदि मे बल्लभा दूती नदाहमपि बल्लभा । यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रिया ॥
इयमेव निर्देशुर्विधिरूपा । प्रश्नगर्भा यथा—

गतः स कालो यत्रासीन्मुक्ताना जन्मवद्विषु ।

वर्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिरम्पुटाः ॥

इयमेवोपदेशुद्वस्तरूपा । वितर्कगर्भा यथा—

* 'अपारे काव्यससारे' इति पाठान्तरम् ।

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न धृष्टनिशाचरः सुरधनुर्विदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा कनकनिकपस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥
इयमेवोपदेष्टुर्निर्णयरूपा । एवमन्या अपि—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥
इत्यादयो द्रष्टव्याः । ता इमास्तिन्नोऽपि नियतप्रतिबन्धाः । अनियतप्रतिबन्धाः पुनरनन्ताः । तास्व-
भ्युपगमानुनयकाकुर्यथा—

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्तानामविगर्हणां स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
कोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नथैक दिवस ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्त्व ॥

अभ्यनुज्ञोपहासकाकुर्यथा—

मथ्नामि कौरवशत समरे न कोपाद्दृशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

विषाद्याक्षेपकाकुर्यथा—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान् स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

एवमन्या अपि—

शल्यमपि स्फुरदन्तं सोढुं शक्येत हालहलविग्धम् ।
धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीकदुर्वचनम् ॥

इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अप्रतिबन्धा तु एकगुणा द्विगुणा त्रिगुणा च । तत्रैकगुणा यथा—

भुङ्कुटिरारचिता गतमग्रतो हतमथाननमुत्तमसाधु वा ।
इयमपि प्रभुता क्रियते बलादकुपितोपि हि यत्कुपितो जनः ॥

द्विगुणा यथा—

किं किरातेन यच्चक्रे समाकृष्य शिलीमुखान् ।
शिलीमुखान् समाकृष्य किं किरातः करोति तत् ॥

त्रिगुणा यथा—

सेय पश्यति नो कुरङ्गकवधूत्रस्तेयमुद्वीक्षते
तस्याः पाणिरय न मारुतचलः पत्राकृतिः पल्लवः ।
तारं रोदिति सैव नैष मरुता वेणुः समापूर्यते
सेय मामभिभाषते प्रियतमा नो कोकिलः कृजति ॥

चतुर्गुणा खद्वरपि यथा—

उच्यता स वचनीयमशेषं नेत्रे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥
किं गतेन नहि युक्तमुपेतु कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।
योपितामिति कथासु समेतैः कामिभिर्बहुरसा धृतिरुहे ॥
सख्या वा नायिकाया वा सखीनायकयोरथ ।
भूयसीना सखीनां वा वाचि काकुरिह स्थिता ॥

एवमन्या अपि कोऽहमित्यादयो द्रष्टव्याः । स्वरसिन्धु—प्लुतादयो, उदात्तादयो, प्रगृह्यादयश्च ।
तेषु प्लुतादयो यथा—

सुधुत्व कुपितेत्यपास्तमशन त्यक्ताः कथा योपिता
दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मर्यत्रनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सर्वं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

तदेतरिप्रयत्नमाप्रसादनपरमपि वाक्य दृष्टे इत्यत्र सम्बुद्धौ प्लुतस्वरकरणानुत्पत्तिकुपितदृष्टिप्रसादनपर
सम्पद्यते । आदिप्रहणेन ह्रस्वदीर्घानुनासिका सङ्गृह्यन्ते । तत्र हि ह्रस्वस्वरकरणादर्थमेदो यथा—
अभवदिति सम्बोधनं प्रतीयते । दीर्घकरणादर्थमेदो यथा—विश्वामित्रो विश्वानर इति ऋषिः
सहा च प्रतीयते । अनुनासिककरणादर्थमेदो यथा—गम्भीरञ्च अप । आडोऽनुनासिकदण्डसीति
ईपदादिरर्थः प्रतीयते, न स्थाणुः । दिनं यथा—

आ ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ।

उदात्तादयो यथा—कलो रवोऽस्येति कलरव, एक पुत्रोऽस्येत्येकपुत्र इति । समासे बहुव्रीहिस्वरो
भवति, स च पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । ललञ्चासौ रवश्च एकञ्चासौ पुत्रश्चेति समासे कर्मधारयस्वरो

भवति । स च समासस्येति समासस्यान्तोदात्तो भवति । ताभ्यां चान्यपदार्थ उत्तरपदार्थश्च प्रतीयते । तदुक्तम्—

संशयाय दधतोः सरूपतां दूरमिन्नफल्योः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥

आदिग्रहणेनानुदात्तस्वरितैकश्रुतयः सङ्गृह्यन्ते । तत्रानुदात्तादर्थमेवो यथा—पूर्वोक्तयोरेवोदाहरण-
योरन्यपदार्थः प्रतीयते, नचोत्तरपदार्थ इति । स्वरितादर्थमेवो यथा—आतृच्य इति आतृरपत्यं
प्रतीयते, न सपत्यः । एकश्रुतेरर्थमेवो यथा—आगच्छ भो भाणवकदेवदत्ता^१ । अग्निर्मूर्धा दिवः ककु-
त्पति^२ पृथिव्या अप, अपां रेतासि जिन्वतो . पुत्रैक । आश्रुतेर्यथा— . . दूरादाह्वानयहक

सन्धीयते । तत्स्वरोऽपि तात्स्थ्यात् प्रगृह्य इत्युच्यते । ततोऽर्थमेवो यथा—आलीक आग-
च्छामि तामित इति सखीभ्यामिषागन्तव्यमित्यर्थं प्रतीयते । नागन्तूना पङ्क्तिस्सरादिति, आदिग्रहणेन
सन्धेयसंवृता वृद्धाः सङ्गृह्यन्ते । तत्र सन्धेयादर्थमेवो यथा—आङ्गिरस इति । विच्छेदस्त्रिधा—पदवि-
च्छेदो वाक्यविच्छेदो यतिविच्छेदश्च । तेषु पदविच्छेदश्चतुर्धा, शृङ्खलामङ्ग , परिवर्तक^३, चूर्णक-
मिति । तेषु शृङ्खला यथा—कान्तारतरुतलासितशृगयुवरचितान्तराहरत्यटवी, इति । अत्र यदा
कान्तारः तस्तल. आन्तरा इति पदच्छेदस्तदा म्रियसम्भोगमणितहर्षितव्याधप्रधानव्यातामध्ये
इति । सेयं शृङ्खलेवान्योन्यसङ्खलाच्छृङ्खला । भङ्गो यथा—जाय . . . वाक्यं निन्दार्थं
क्रियते सेयं पदद्वैधीभावो भङ्गः । परिवर्तको यथा—कलिकामधुगर्हणेत्यधिकृतमेव विच्छिद्यते ।
कुटमलमकरान्दिन्यन्देत्यर्थप्रतीतिः । यदातु कलिकामधुक् अर्हणेति तदा पूजनैव कलिकाले
कामपेनुरिति । सोऽयं गकारककारयोः परिवर्तने परिवर्तकः । चूर्णकं यथा—पश्य सलिलं
पयोधेर्दूरसमुत्पुक्तशुकिमीनाङ्गान्तम् । मत्स्यानां बल्लभं पयोधेर्जलमवलोकयेत्यर्थः । यदा तु दूरसं
उत्पुक्तशुकिमीनाङ्गान्तमिति, तदा दुःखेन रसनीयं उद्भ्रान्तमौक्तिकाधार मत्स्यचिह्नितपर्यन्तं
जलमवलोकयेति । अत्र शुकीत्यस्य सयोगाक्षरस्य दूरसमित्यत्र रेफस्य च चूर्णनिमित्तं चूर्णकं ।
वाक्यविच्छेदोऽपि चतुर्धा—वाक्यसम्भेदो, वाक्यान्यथात्वं, वाक्यासमाप्ति , वाक्यानुधारणमिति,
तेषु वाक्यसम्भेदो यथा—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादात्रिभूक्तथाहृतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यसम्भेदो वक्तुर्भावकत्वेन गुणविशेषविज्ञाना-
दिशपप्रकाशन प्रतिपाद्यति । वाक्यान्यथात्वं यथा—

महभृत्यगण सन्तान्धव सहमित्र सखल सहानुगम् ।

स्वमलेन निहन्ति सयुगे न चिरात्पाण्डुसुत. सुयोधनम् ॥

अत्र पाण्डुसुत सुयोधन इति वक्तव्य पाण्डुसुत सुयोधनमिति मानुमतीविरहैवमनस्यप्रयुक्तस्य सुयोधनवाक्यस्या यथात्वमनुच्यमान भाषिनोऽर्थस्य तथात्वमवबोधयति । वाक्यासमाप्तिर्यथा—

त्व जीवितं त्वमसि मे हृदय द्वितीय त्व वामुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे ।

इत्यादिभि प्रियशतैरनुरूप्य भुग्धा तामेव शान्तमथवा किमत,परेण ॥

अत्र शांतमथवा किमत परेणेति वास्तवीवाक्यासमाप्ति सुहृद्विषये नामङ्गल वक्तव्यामिति प्रतिपादयति । वाक्यानुष्कारण यथा—

अक्षत्रारिहृताभिमन्युनिधनप्रोद्धततीमनुध

कीर्णान्नाप्पफणे, पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयः ।

पार्थस्याकृतशान्प्रतिभृतेरन्तश्शुचा मुह्यतो

हा वत्सेति गिर. स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्वहिः ॥

अत्र हा वत्सेति वाक्यानुष्कारणमकृतशान्प्रतिभियाणा महात्मनामनुचित परिदेयनमिति ज्ञापयति । विरामो यति । स चतुर्धा, पद पादे अर्थे स्थान च । तस्यान्यथाकरण यतिविच्छेद । तत्र पदे यथा—

सम्पदो जलतरङ्गनिलोला योमन त्रिचतुराणि दिनानि ।

शारदाभ्रदलचञ्चलमायु कि धने परहितानि निदध्वम्* ॥

अत्र कि धनैरिति पदयतो न्याय्योऽर्थः प्रतीयते, तस्यान्यथाकरण किमित्यत्रैव विच्छेद । तेन च किमिति धनैः परहितानि वितनुष्यमित्यन्याय्य । पादे यथा—

पुराण मानत्रो धर्म साङ्गो वेदश्चिन्तितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अत्र यदा पादपादे यतिस्तदा न्याय्योऽर्थः प्रतीयते । यदावाज्ञासिद्धानि चत्वारि नेति पादमति क्रम्य तदा अन्याय्य इति । अर्थे यथा—

उच्यता स वचनीयमशेष नेश्वरे परपता सखि साध्वी ।

आनयेनमनुनीय कथ वा त्रिप्रियाणि जनयन्ननुनेय ॥

अत्र यदायं यति स्तदकस्या एवेद वाक्यमित्यन्याऽर्थः प्रतीयते । यदा तु तद्विच्छेदात्पाद एव यति क्रियते तदा द्वयोर्वह्नीना वा पक्षो वाक्येनान्य इति । स्थाने यथा—

* " तनुधु " इति वा पाठः ।

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
 योगङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
 यस्याहुश्शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
 सोऽन्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र द्वादशस्तु सप्तस्तु चाक्षरेषु यतिस्थानम्, तदतिक्रमेण बलिजित्काय इति शशिमच्छिरोहर इति च यतिकरणे उमाधवो माधवश्च त्वामन्यादित्यर्थो क्रमेण प्रतीयते इति । प्रकरणमर्थो लिङ्गमौचित्य देशः काल इति प्रकरणादयम् । तत्र प्रकरणाद्यथा—सैन्धवः सामान्येन लघणेऽश्वे पुरुषे च वर्तमानः भोजनादिप्रकरणवशादर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति । देशो वर्षतीत्यर्थात् देशशब्दो मेघमभिधत्ते, रामलक्ष्मणाविति लक्ष्मणलिङ्गाद्रामशब्दो दाशरथ्यं वर्तते । पुण्डरीकमुखी-त्याचित्यापुण्डरीकशब्दः कमलमाह । अमरावत्यां हरिरिति हरिशब्दो देशतः शतक्रतु जूते । रात्रौ पतङ्गं पश्यति, अत्र कालतः पतङ्गशब्दः शलभमभिधत्ते इति । एवमग्नयेऽपि । तद्यथा—

भवतु विदितं शब्दा वकुर्विवक्षितसूचकाः
 स्मरति च यतः कान्ते कान्तां हठात्परिचुम्बति ।
 ननन मममामां मा स्राक्षीर्निपेधपरं वचो
 भवति शिथिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥ इति ॥

अग्निनयोऽपदेशो निर्देशः संज्ञा इङ्गितमाकार इत्यग्निनयादयम् । तेष्वग्निनयो यथा—
 एदहमेत्तत्थणिजा एदहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहि । एदहमेत्तावत्था एदहमेत्तेहिदिअएहिं ॥
 अपदेशो यथा—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विपवृक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥
 निर्देशो यथा—भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धामहे, यदत्रैव कोऽपि कस्यापि तिष्ठतीति मामङ्गुलीधिला-
 सेनात्पातवत्यः । संज्ञा यथा—

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
 वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥

इङ्गितं यथा—

कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्रुमक्षमम् । अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥
 आकारो यथा—

निवेदित निश्चितेन सोप्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥

पचमन्येऽपि, यथा—

आश्लेषे प्रथम क्रमादथ जिते हृद्येऽधरस्यार्पणे

केलाद्युतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनःपृच्छति ।

सान्तर्हासनिरुद्धसम्भृतरसोद्वेदस्फुरद्गण्डया

तूर्णौ शारविसारणाय निहितः स्वेदास्युगर्भः करः ॥

यत्परदशब्दः स शब्दायं इति तात्पर्यम् । तत्र वाक्य पयोपपद्यते । पदमात्रेणाभिप्रायस्य प्रकाशयितुमशक्यत्वात् । तत्र वाक्यप्रतिपाद्य वस्तु विरूप भवति । अभिधीयमानं प्रतीयमानं च निरूपं च । यत्र यदुपाक्षेपशब्देषु मुख्यगौणीलक्षणाभि शब्दशक्तिभिः स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापारेषु आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादिभिर्वाक्यार्थमात्रमभिधीयते तदभिधीयमानम् । यथा—गौर्गच्छतीति वाक्यार्थावगतेरुत्तरकाल वाक्यार्थ उपपद्यमानोऽनुपपद्यमानो वाक्यप्रकरणौचित्यादिसद्वृत्तौ वाग्न्यापयति तत्प्रतीयमानम् । यथा—विष भुङ्क्ष्व माचास्य गृहे भुङ्क्षा, इत्युक्ते घर विषं भक्षितम्, न पुनरस्य गृहे भुक्तमिति प्रतीयते । अर्थशब्दोपायादुपसर्जनैकतत्त्वाच्च वाक्यार्थावगतेरनन्तर-मनुनाद्वरूपप्रतिशब्दरूप वाऽभिव्यञ्जयति तद्वन्निरूपम् । तत्र न सार्वत्रिकम् । तथाहि, यथा निवृत्तेऽभिघाते कस्यचिदेव कास्यादेर्द्रव्यस्यानुनादो जायते, कस्यचिदेव कन्दरादे प्रतिशब्दः । यथा कस्यचिदेव वाक्यस्य प्रतीयमानाभिधीयमानवाक्यार्थप्रतीतेरनन्तर च निरूपलभ्यत इति । निमित्तयेवेत्युक्तेऽक्षणोर्निमित्तयोऽभिधीयते, देरी न भवतीति प्रतीयते । रूपातिशयश्च ध्वनति । अथैवा प्रयोगः, तत्राभिधीयमानं चतुर्धा—विधिरूप निषेधरूप विधिनियेधरूपमविधिनियेधरूपं च । तेषु विधिरूपं यथा—

दानं वित्तादृत वाच. कीर्तिधर्मां तथायुषः । परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥

निषेधरूपं यथा—

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता । यस्यैतानि न विद्यन्ते न तेन सह संवसेत् ॥

विधिनियेधरूपं यथा—

पक्वान्नमिवराजेन्द्रं मर्वसाधारणाः स्त्रियः । तस्मात्तासु न कुप्येत न रज्येत रमेत च ॥

अविधिनियेधरूपं यथा—

न दानेन न भानेन न शास्त्रेण न सेवया ।

न शास्त्रेण न हृद्यास्ताः सर्वथा किमिव स्त्रियः ॥

प्रतीयमानं पुनरनेकधा । कचिद्विधौ निषेधः—

भम धम्मिअ वोसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोळाणईकच्छकुडुंगवासिणा दरिअसीहेण ॥

अत्र विस्मयो भ्रमेति विधिवाक्ये तत्र निकुञ्जे सिंहस्तिष्ठति । त्वं च शुनोऽपि विभेधि । तस्मात्त्वया तस्मिन् गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते । कचिन्निषेधे विधिर्यथा—

अत्ता एत्तणिमज्जइ एत्थअहं दिवसअं पलोएहि ।

मापहिअ रत्तिअधिअ सेज्जाए मह ण मज्जिहिसि ॥

अत्र शय्यायां मा निवस्यसीति निषेधवाक्ये इयं शब्दशय्या, इय मच्छयेति विद्याभ्युपलक्ष्य रात्रौ त्वयेहागन्तव्यमिति विधिः प्रतीयते । कचिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—

बहलतमाहअराई अज्ज पडत्यो पई घर सुण्ण ।

तहं सेगज्ज सअंधिअ णजहाअंमेमुसिज्जामो ॥

अत्र यथा वयं न मुष्यामहे तथा जागृहीति विध्यभिधाने रात्रिरत्यन्धकारः पतिः प्रोपितो गृहं शय्यमतस्तत्त्वमभयो मत्प्राप्तमागच्छेति विध्यन्तरं प्रतीयते । कचिन्निषेधे निषेधान्तरं यथा—

आसाइअं अणाए णजत्तिअं तत्तिएणवंधिधिहिं । ओरमसुविससुएल्लिरकिज्जहगहपईछत्तं ॥

अत्र गृहपतिश्रेत्रे कुपवृषवारणपरे निषेधवाक्ये उपपत्तिवारणं निषेधान्तरं प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधे विधिर्यथा—

महुएहिकिंवि पत्थिअजइहरसिणिअंमुअंणिअवाओ ।

वाहेमि कस्सरणे गामो दूरे अहं एक्का ॥

अत्र विधिनियेधयोरनभिधाने अहमेकाकिनी ग्रामो दूर इति विधिकोपदेशाश्रितशब्दासौऽपि मे धरति विधिः प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधे निषेधो यथा—

जोविताशा बलवती धनाशा दुर्बला भम । गच्छवा तिष्ठवा कान्तं स्वावस्थां तु निवेदिता ॥

अत्र गच्छवा तिष्ठवेत्यविधिनियेधाज्जीविताशा बलवती । धनाशा दुर्बला ममेति वचनात्त्वया विनाऽहं जीवितुं न शक्नोमीत्युपक्षेपेण गमननिषेधः प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

णिअदइअर्दसगुणकिदवत्तपहिअअण्णेणदच्चसुवहेण ।

गहपइधूआदुक्कं घवा उराइहहअमामे ॥

अत्रान्येन पथा गजेति विधिनिषेधयोरभिधाने हे स्वकान्ताभिरूपताधिक्येन पान्थाभिरूपक इदं
प्राप्ते भवतो घृष्टपतिसुता द्रष्टव्यरूपेति विषयन्तरं प्रतीयते । क्वचिद्विधिनिषेधयोरभिधान्तरं
यथा—

उच्छिणसु पडिअकुसुम माधुण सेहालिअं हल्लिअसुहे ।

एस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वळअसदो ॥

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनोहि शेफालिकामिति विधिनिषेधयोरभिधाने सति र्चायैरत-
प्रसक्ते वल्लयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं प्रतीयते । क्वचिद्विधायनुभयं यथा—

सणिअदच्चकिसोअरिवहिवअत्तेणववसुसहिपट्टेदि ।

अजिहिसिवित्थअत्यणिविहिणा दुक्खेणणिम्मविआ ॥

अत्र शनैर्गजेति विध्यभिधाने हि न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु वर्णनामात्रं प्रतीयते । क्वचिन्नि-
षेधेऽनुभयं यथा—

दे आ पसिअणि वत्तसु मुहससिजोह्माविलुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआण त्रिधं करेसि अह्माणविह्मासे ॥

अत्र नियतत्वेति निषेधामिधानेऽपि न निषेधो नापि विधिः, अपि तु मुदेन्दुकान्तिवर्णनामात्रं
प्रतीयते । क्वचिद्विधिनिषेधयोरनुभयं यथा—

वच्च महब्बिअ एक्का एहोत्तुणिसासरोइअप्पाइ ।

मा तुज्जवि तीअ विणा दक्खिण्ण दअरस जाअन्तु ॥

अत्र मर्मैव निश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तथापि तां बिना तानि जायन्तामिति विधिनिषेधयो-
रभिधाने न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु कूनव्यलीकप्रियतमोपात्ममात्रं प्रतीयते । क्वचिद्विधिनि-
षेधेऽनुभयं यथा—

गोलाणईए तूहे चरसतोराइ आएवत्ताइ ।

अत्र न विधिर्नापि निषेधोऽभिधीयते । नाप्येनयो . रण्यकेतुकु दुगे अभ्यागतो भयाद्य गत इति
तद्वापयतीति प्रतीयते । प्रतीयमानाभिधीयमानवाक्यानामानन्त्याद्भनिरूपमप्यनेकप्रकारमेव ।
ध्वनिश्च द्विधा—अर्थध्वनिः शब्दध्वनिश्च । तयोरर्थध्वनिरनुनादध्वनिरूपः प्रतिशब्दध्वनिरूपश्च । तत्र
योऽभिधीयमानवाक्यार्थानुस्यूतमेव कांस्यानुनादरूपमर्थान्तरं . —

शिलरणि क्खु नाम कियच्चिर किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि येन तवाधरपाटल दशति विम्बफलं शुकशाबकः ॥

अत्र यथाश्रुतवान्पार्थोऽभिधीयमानो विस्मयफलारुणाधर इत्युपलक्षणेन रागातिशयं प्रत्याययन्नाल्प-
पुण्यस्त्वदधरप्रतिनिधिमपि चुम्बतीति चाटुना वर्णनीयायाः स्वानुरागप्रकाशनं ध्वनति । एतच्च
कांस्यध्वनिवद्विच्छिन्नमेव ध्वनन्ननुनादरूपं प्रतीयत इत्यनुनादध्वनिः । तथा—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालद्राम जगतां पत्युर्यदीयां लिपि

कापिकापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।

विश्वं स्रस्यति कस्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते

नागैः रागिपुरंस्यति जगन्निर्वैक्षित ॥

अत्र गणा कपाललिपिमप्रसिद्धाक्षरं पदश पठन्तीति वान्पार्थोऽभिधीयमानस्तानि कपालानि
प्रह्लादीनामिति प्रत्याययन् महाध्वोपसहारे भगवतोऽनुपहतप्रभावस्यैकाकिनोऽवस्थानमिष ध्वनति।
तच्च विश्वं स्रस्यतीत्यादिपदार्थेऽनुस्यूतमेवानुनादयभिरूप्यत इत्यनुनादध्वनिः । एवं—

अण्णत्त वच्चवालअ मज्जति कीस मं पुलोएसि ।

एअं हो जायाभीरुआणं तित्थं पिआ ण्होइ* ॥

अत्र किं मा मज्जन्तीं प्रलोकयसि, अन्यत्र व्रज, नेदं जायाभीरुणां तीर्थमित्यभिधीयमानो जाया-
यास्त्वं विमेषि, तेन मा न कामयस इत्युपलक्ष्मार्थं प्रत्याययन्नस्नेहं विना युवतीनामीर्ष्यायित
भवतीति ध्वनति । तच्च तस्या अनुरागार्थं नातिस्फूर्तमेवानुनादरूपं ध्वनतीत्यनुनादध्वनिः । एवं
अन्ता एत्थ णिमज्जइ इत्यादि वान्ये निषेधविधिः प्रतीयमानः कदाचिदयमन्धकारे मज्जान्त्या भवधू-
प्रतिपादादित्युपप्रेक्षमाणया स्खलितप्रतिविधानरूपं रात्र्यन्धपदामिधानमपि न युवत्या वैदग्ध्य
ध्वनयति । तच्चाभिधीयमानप्रतीयमानयोरनुस्यूतेन प्रतीयत इत्यनुनादध्वनिः । तथा—

महुएहि किं विपथअ इत्यादावविधिनिषेधे विधिः प्रतीयमानो मधुकाषवायिकायाः प्रार्थ-
नावैदग्ध्य ध्वनति । तच्च प्रतीयमानार्थानुस्यूतमेवानुनादमिहोपलभ्यत इत्यनुनादध्वनिः । अपि च,
उच्चिणसुपडिमकुसुम माधुणसेहाडिअ इडिअ इत्यादि वान्ये विधिनिषेधयोर्निषेधः प्रती-
यमानः स्खलितगोपनेषु सखीवैदग्ध्य ध्वनयति । स च शेफालिकापुष्पापचयव्याजेन पश्चाद्वाटमुप-
गताया हालिकस्नुपायास्तप्रागतेनोपपतिना सह प्रवृत्ते चौर्यरतकलहे कुड्यान्तरितभ्वनुरावकर्ण्यमा-
नमनोहरवलयशन्द प्रतिषेधपरतया प्रवर्तमान स्नुपानुस्यूतमेव शेफालिकाशाखावधूननं सधल-
पकरावधूननं च कास्यध्वनिरूपेणानुनादो ध्वनिं प्रतिपादयन्ननुनादध्वनिव्यपदेशमासादयतीति । य.

* अण्णत्त वच्च वालअ तित्थाअन्त कीसमंपुलोएसि ।

एअम् हो जायाभीरुआणं त्हाणं तित्थं अ ण्होइ ॥

इति पाठः ॥

पुनरभिधीयमानवाक्याथात् पृथग्भूत इव शुद्धादिप्रतिशब्दानुरूपमर्थान्तर प्रत्याययन्प्रतिष्यनति ॥
प्रतिशब्दध्वनिः । यथा—

लावण्यसिन्धुरपैरेव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कटलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥

शुद्धाया पौदपादिशब्दानां प्रतिशब्दा जायन्ते, ते च ध्वनि जनयन्त उपलभ्यन्ते । एवं लावण्यसि-
न्धुरिर्येतस्मिन् पदार्थे उत्पलादिशब्दानां यथा स्वोपमेयलोचनाद्यर्थप्रतिशब्दा जायन्ते ते चार्था-
न्तरध्वनि जनयन्त उपलभ्यन्ते । तत्रैव च यथा ध्रुवमाणां नामुत्पलादीनामर्थोऽभिधीयमानस्तस्य
लोचनाद्यर्थः सह सादृश्य प्रत्याययद्गणनीयायाश्चारुव्योत्कर्षप्रतीतिष्वनति । सा ततः पृथग्विधोपल-
भ्यमाना प्रतिशब्दध्वनिः । तथा—

एष्टव्या बहवः पुत्रा यथेकोऽपि गया व्रजेत् । यजेत वाऽश्रमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अत्र बहव पुत्रा एष्टव्या इति वाक्यार्थोऽभिधीयमान पुत्रं पितृप्रीतये प्रयागगमनादयः कर्तव्या
इति प्रत्याययतिपठुणां कामपूरण परमपुरुषार्थ इति ध्वनयति । ॥ च पितृव्यपदेशपरतया प्रवृत्तः
पुत्रोद्देशरूपेण तत्प्रवृत्तिषु प्रतिशब्दायमान पृथग्विधोपलभ्यत इति प्रतिशब्दध्वनिः । एष—

कस्त व ण होइ रोसो दहूण पिआए सव्वण अहरं ।

सभरमकमलुग्वारिणि वारिअगामे सहसु एलि ॥

अत्र सव्वणपालम्भाथोऽभिधीयमान पायुतीर्थोपशान्तये भ्रमरेणास्या भयं क्षण्डितो नोपपत्तिनेति
प्रत्याययन् स्वलितगोपनेषु सखीवैदग्ध्य ध्वनयति । स चान्योपदेशपरत्वेन प्रवृत्तोऽन्यस्य चेतसि प्रति-
फलित इति प्रतिशब्दध्वनिः । एष भ्रमरमसिअवीसदो इत्यादिवाक्ये विधौ निषेधः प्रतीयमान
तस्या नगीकुञ्जकेन केनचित्सह सङ्गैतार्थ ध्वनति । स वाक्यार्थत्पृथग्विधोपलभ्यमान, प्रतिशब्द-
ध्वनिः । आसाइअ अणाए गजजिअमित्वादिवाक्ये वृषनिधारणपरो निषेध उपपत्तिनिवारणार्थ
प्रत्याययन्प्रयोक्तुर्वैदग्ध्य ध्वनयति । सचान्याभिधानेनान्यमभिदधत पृथग्विधोपलभ्यमान, प्रतिशब्द-
ध्वनिः । एष गोलान्णैपत्तूहे चक्कन्तोराइ आपवत्ताइ इत्यपि प्रतिशब्दध्वनिरिति । एष शब्दध्वनि
रपि द्विधैव । तत्रानुनादरूपो यथा—

भक्तिप्रहाय दातु मुकुलपुटकुटीकोटरक्रीडलीना

लक्ष्मीमात्रकुकामा इव कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये ।

लालाकारान्धकाराननपतितजगत्साध्वसध्वसकल्याः

कल्याणं वः क्रियास्तुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥

अत्र भास्करकरा कल्याण च. क्रियासुरिति वाक्यार्थः. करशब्दशक्तिस्वाभाव्यात् किसलयरचय
इत्यादिसप्तस्तुत्यविशेषणयोगाच्च हस्तेध्वनुनाद जनयत् भगवत्स्तेजोरूपता पुरुषरूपता च
धनयति । तदुभयमपि तदनुस्यूतमेवेह निरूप्यत इत्यनुनादध्वनिः । एवं—

गर्भेष्वम्भोरुहाणां शिखरिषु च शिताग्रेषु तुल्यं पतन्तः

प्रारम्भे वासरस्य व्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।

निष्पर्याय प्रवृत्तास्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मा

नृपमाण सन्तताध्वश्रमजमिव भृश विभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥

अत्र पादशब्दस्वाभाव्यात् सव्येनपि योजनीयम् । इयात्तु विशेषः । पूर्वत्र साधर्म्यद्वारेणह ॥ वैध-
र्म्यद्वारेणेति । अत्र चाप्रतिशब्दध्वनिर्यथा—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टमृष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्ने विप्रकीर्णा दिशिदिशि त्रिरमत्यह्नि सहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्यदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥

अत्र दीप्तांशोर्गावो रश्मयः स्तूयमानाः. शब्दशक्तिस्वाभाव्यास्तुत्यविशेषणयोगाच्च धेनुषु प्रतिशब्दं
जनयन्त्यस्मात्स्वपि विशिष्टं माहात्म्यशेषं प्रतिध्वनन्ति । एवं—

मोलच्चक्षुर्विजिह्व श्रुतिजडरसन निमित्तप्राणवृत्ति

स्वव्यापाराक्षमत्वरूपरिमुपितमनः श्वासमात्रावशेषम् ।

विस्मस्ताङ्गं पतित्वा स्वपदपहरतादश्रियं वोऽर्कजन्मा

कालव्यालावलीढं जगदगद इवोत्थापयन् प्राक्प्रतापः ॥

अत्रार्कजन्मा प्राक्प्रतापः कालव्यालावलीढं जगदुत्थापयन् अध्रियं वोऽपहरतादिति वाक्यार्थः ।
अर्कशब्दशक्तिस्वाभाव्यास्तुत्यकर्मक्रियापदादियोगाच्च अर्कवृक्षजन्मा अगदः कालव्यालदष्टप्रप्युत्था-
पयतीति प्रत्याययन्नर्को विपन्नानां श्रेष्ठ इति प्रतिशब्दरूपं ध्वनिमुत्थापयतीति । एवमन्येऽपि
महाकविप्रयोगेषु ध्वनिविशेषा गवेषणीया इति यदुक्तं, तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्य इत्यादि ।
कः पुनः काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोः विशेषः । ननूक्तं पुरस्तात्—

यदवकं वचश्शास्त्रे लोके च वच एव तत् । वकं यदर्थवादादौ तस्य काव्यमिति स्मृतिः ॥

यदभिप्रायसर्वस्य वक्तुर्वाक्यात्प्रतीयते । तात्पर्यमर्थधर्मस्तच्छब्दधर्मः पुनर्ध्वनिः ॥
 सौभाग्यमिव तात्पर्यमान्तरो गुण इष्यते । वाग्देवताया लाघव्यमिव बाह्यस्तयोर्ध्वनिः ॥
 अद्वयिप्रकर्षात् द्वयेन द्वयमुच्यते । यथा सुरभिर्वैशाखौ मधुमाधवसंज्ञया ॥ इति ॥

सत्यमुक्तम् । किन्तु नाद्यापि निदर्शनतः प्रतिपाद्यते । नहि द्रव्यतामिदं प्रतिपादयामः । यस्तावदय-
 मनन्तरोपग्रहः स सर्वः कावेः अनिरित्यवधार्यताम् । यच्चसि तात्पर्यं द्विधा—शास्त्रे लोके च । तत्र
 शास्त्रे यथा—आत्मस्थितं गुणविशेषमहद्भूतस्येत्यादि । अत्र “आत्मस्थितं गुणविशेषमहद्भूतस्य शृङ्गार-
 माहुरिह जीवितमात्मयोगे ॥” इत्यातोपदेशरूप आगमः तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसस्यमिति
 सहायानुगामि प्रत्यात्मवेदनीय प्रत्यक्षम् । तथाहि योऽयं लोके रसोऽस्यास्मीति रसिकोऽयं, रसि-
 कोऽयमिति विना मधुरादीन्क्रेपुचिदेव पुरुषविशेषेषु निरपवादः प्रवादः स नागतेरेण प्रत्यात्मवेद-
 नीय रसादप्यल्लसत्पञ्चमुपपद्यते । सोऽयं विप्रक्षितार्थस्य प्रमाणत्रयेण प्रतिपादनं वापवादोऽभि-
 धीयमानः प्रतिपाद्यश्च त्रिप्रकारः पुरुषो भवति । अप्रतिपन्नो विप्रतिपन्नः स्वशयित इति, तत्र
 यथाऽऽनुमानानुरयोर्भोजनमनानुरः प्रतिपद्यत इति तथैव प्रकट्यते । तथेहाप्रतिपन्नानुरोधादि-
 तरयोऽप्यागम एव प्रथममुपन्यस्यते । तत्र विप्रतिपन्नः स्वशयितो यागम न मन्यते । अतस्तदर्थं सर्व-
 प्रमाणेभ्यो वलीयः । प्रत्यक्षमुपन्यसनीय भवति, तदपि वेयास्याद्विप्रतिपन्नो न मन्यते । ततोऽस्य
 शासनाय ब्रह्मात्मरूपा सापैर्लौकिकी युक्तिरप्यस्यति इति । स एव प्रमाणत्रयोपन्यासहेतुर्बुद्धिरभि-
 प्रायः प्रतीयमानः प्रमाणत्रयोपन्यासादिना च सादृश्यदर्शनाश्रयेण शृङ्गाररसश्रेयवाचिर्भवति ।
 नवसत्त्वत्पद्यते, स च त्रिविधोऽधेयानिति प्रतिपादनतात्पर्यम् । सादृश्या हेयमाहुः, “सदेवो-
 त्पद्यते, प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुष पुनरुदास्ते, उदासीनमपि चैनं भोगसपादनाय प्रकृतिरुपसर्प-
 तीति । ननु च सादृश्यानां दृष्टमनुमानमासवचनं चेति प्रमाणोपन्यासक्रमः । इह त्यागमस्य प्रथ-
 ममुपन्यासे किं तात्पर्यम् ? ननुक्रमप्रतिपन्नानुरोधादिति । अन्यदयमुच्यते, न तथा पदार्थाः प्रत्यक्षेण
 प्रतीयमाना स्वदन्ते यथा घातिना वचोभिरावेद्यमाना इत्यागमस्य प्रथममुपन्यासेन सूचयति ।
 न च सधेया सादृश्यदर्शनाश्रयिणा वयमिति प्रमाणव्युत्क्रमेण प्रतिपादयति, साहित्यस्य सर्वं
 पापं देवतात् । अथात्मनि प्रतिविम्बताद्वारेणस्थितस्याहङ्कारगुणविशेषस्य धर्मार्थफलभूतवृत्तीय-
 पुरयार्थजीवितस्य शृङ्गारस्याभिमानापरनाम्नो यान्याविर्भावकारणानि यानि च तत्कार्याणि
 तावन्तत्त्वज्ञेन निदिशति सत्त्वात्मनाममलजन्मविशेषजन्मेत्यादि । तथायमात्मनामनुगतेश्व-
 सुकृतविशेषेभ्य उत्पद्यते, उत्पन्नस्य सर्वस्यात्मा आत्मगुणसम्पदो लक्ष्यमाणलक्षणाया उदयहेतु-
 र्भवति । अनेकजन्मानुभवजनितास्तु सत्कारादुत्कृष्यते । उत्कृष्टात्मगुणसम्पद एव अतिशयहेतु-
 र्भवति । स चायमेक एवैवविधोऽभिमानात्मा प्रकृतिविकार आत्मविशेषाणां तमोनिर्भेदस्थानेषु
 प्रतिविम्बरूपेण सुमद्वयं प्रतिबुध्यत इति चान्यायोऽभिधीयमान एकहेतुरित्यनेन च हेत्वन्तरा

भावमात्मगुणसम्पदः प्रदर्शयन् अयमेव चतुर्वर्गकारणमिति ज्ञापयति । जागर्ति वा जागर्ति च सुप्तप्रबोधदृष्टान्तेन तस्यानाविर्भावस्थायामपि स्तिमितरूपेणावस्थानादविद्यमानतां निराकरोति । कोऽपीत्यनेनाद्भुतप्रदर्शनद्वारेण तदुत्कर्षस्वसज्जन्मसहस्रेणाप्यनारयेय इति रूपापयति । मानमय इत्यनेन चास्याभिमान आत्मनोभिमान एव मूलमित्यन्यावष्टम्भं निराचष्ट इति । सोऽयमेव प्रकारो वान्यार्थः प्रतीयमान एवंविध वस्तु वयं च वक्तुमुद्यताः । अतश्चतुर्वर्गांथिनोऽपि प्रवर्तन्तामिति श्रोतु-जनप्रोत्साहनादस्मिन्चसि तात्पर्यमिति । एवं लौकिकेऽपि वचस्यभिधीयमानं प्रतीयमानं तात्पर्यं च पर्यालोचनीयमिति । एतेन काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोश्च क्वचित्सम्भवोऽपि व्याख्यातः । तद्यथा— अच्छिन्नमेकलमलभ्रदृढोपगूढमित्यादि । अत्र काव्यार्थस्तावत् कान्ताविमिश्रवपुः पुरारेष्टपुर-च्छिन्नमेकलमित्यादिविशेषणयोगाद्विप्रलम्भसम्भोगयोः सत्यसम्पादकमिवैयुत्प्रेक्षमाणं रक्षत्विति वाक्यार्थोऽभिधीयमानः कान्ताविमिश्रवपुषोवपुरित्वेन मूर्तिरेवास्य सांसारिकेषु कर्मस्वधिक्रि-यते न पुनरात्मेति प्रत्याययति । मूर्तिरिति च वक्तव्यं वपुरिति पदोपादानादनेकत्वं विध्वस्य रक्षणे सृष्टिसंहारयोरव्ययमेव व्याप्रियत इति प्रतिपादयति । वपुर्हि सृष्टौ संहारे च दृश्यते, योजं वपति, केशान्वपतीति । कृतनिप्रलम्भसम्भोगसत्यमिवेत्यनेन सहानवस्थानादिभिर्दुर्घटानप्ययं पदार्थोऽभिधीयतेति ज्ञापयतीति । पुरारेखित्वेन च कान्ताविमिश्रवपुरव्येवंविधेष्वरिवधादिव्या-पारेषु समर्थ एवेति सत्यापयति, सोऽयमेव प्रकारो वान्यार्थः प्रतीयमानः । तदेवं प्रकारमपार-मनन्यसाधारणं च यस्यैश्वर्यमसावेव नमस्कार्यो नान्य इति तात्पर्यार्थः । एवमुत्तरश्लोकेऽपि यथा- ध्रुतवान्यार्थोऽभिधीयमानः यत्पादपङ्कजरज परिमार्जितेष्विति प्रयोजकव्यापारो दर्शनाद्व्या-नेनानीय गणपतिर्मेनस्यारोपणीय इत्युपदिशति । चेतस्सु दर्पणतलामलतां गतेष्वित्यनेन चादर्शतला-नीय भस्मना स्मृत्युपहितेनापि तत्पादरजसा मनासि निर्मलीभवन्तीत्यभिधत्ते । शब्दार्थसम्पद उदारतराः स्फुरन्तीत्यनेन तु दर्पणतलेष्विव निर्मलेष्वमीषु विश्वे पदार्थाः स्फुरन्तीत्यावेदयति । विप्रच्छिदेऽस्तु भगवान् स गणाधिनाथ इत्यनेन पुनरप्यस्तन्यायेनाभिगामिकं गुणयोगमस्योपदर्श-यन् अविव्रप्रार्थनया चिकीर्षितं महान्तमारम्भविशेषमात्मनः प्रतिपादयति । सोऽयमेवंविधो वान्यार्थः प्रतीयमानः यस्य पादपङ्कजस्मृतेरप्येतत्फलं तस्य साक्षादाराधनादे विमुच्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अयेदमेव श्लोकद्वयं शास्त्रार्थं वचोरूपेण तात्पर्यपर्यन्तं व्याक्रियते । तत्राभीष्टदेवता स्तोत-व्येति शिष्टाचारः । ततो हि विशिष्टादृष्टसम्पत्तेः समीहितफलावाप्तिर्भवति । अभीष्टदेवता च द्विविधा— अधिकृताऽनधिकृताश्च । तत्राधिकृताऽनधिकृतयोरधिकृतायां प्रतिपत्तिर्गरीयसीत्यभि-कृतै स्तूपते । शास्त्रे चेह शृङ्गारोऽभिधेयः, तत्र च यथा भगवान्महेश्वरः सर्वेश्वरतया सौभाग्येन दयितजानितया स्वातन्त्र्येण परमपरिपूर्णतया समर्थत्वेन चाधिक्रियते नैवमन्यस्तद्विधेयवैभवः शकादि । तत्र च प्रागुक्त एव प्रतीयमानः, तात्पर्यरूपस्तु निरूप्यते । तत्रैह शास्त्रे शृङ्गारो वक्तव्यः ।

स द्विधा—सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र सम्भोगो विप्रलम्भमन्तरेण न प्रकर्षमधिरोहतीति विप्र-
लम्भ एव प्रथममभिप्रेष्यो भवति । अत्र चतुर्धा—प्रथमानुरागो मानः प्रवासः करुण इति । विचित्र-
श्चैव सम्भोगादिति विस्तरेणोच्यते । चतस्रश्चास्यावस्था भवन्ति सत्ता जन्म मनुष्यधः प्रकर्षं
इति । तमिम चतुर्भेदं चतुरवस्थं विचित्रं च पूर्वार्धेन वक्ष्यमाणमुपलभ्यति । तत्राच्छिन्नमेखल-
मित्यनेन प्रथमानुराग, मेखलाच्छेदावधिर्हि प्रथमानुराग, अलङ्घ्यदोषगूढमित्यनेन मान, नहि
माने ददोषगूढं लभ्यते । अप्राप्तचुम्बनेत्यनेन प्रवास, नहि प्रवासे चुम्बनादयः प्राप्यन्ते, अर्था-
क्षितयत्रकान्तीत्यनेन करुण, नहि करुणे यत्रकान्तिर्वाह्यते ॥

अधैतद्व्यवस्थारूपीमाश्रये पदानि । तत्राच्छिन्नमेखलमिति विप्रलम्भसत्ताया । विप्रलम्भो हि
मेखलायामच्छिन्नायामवश्यमेव सम्भोगार्थिनः सम्भवति, सास्य प्रथमावस्था । अलङ्घ्यदोषगूढ-
मिति विप्रलम्भजन्मनि विप्रलम्भमात्रं हि मेखलाच्छेदात् सम्भोगमलभमानः प्रेयसीं प्राप्यते, अपि
प्रियतमे, यदि मे मेखलाच्छेदं न मन्यसे तदालिङ्गनमपि गाढं प्रयच्छ, तदप्रतिपद्यमानायां च तस्या
मस्य विप्रलम्भो जायते, सास्य द्वितीयावस्था । अप्राप्तचुम्बनमिति विप्रलम्भानुबन्धे विप्रलम्भो
हि सर्वाङ्गीणं प्रियासन्नेपमलभमानः धनत्रमात्रसयोगमप्यभिलषति । तदलाभे चैनं विप्रलम्भोऽनु-
बध्नाति, सास्य तृतीयावस्था ॥

अर्थाक्षितयत्रकान्तीति विप्रलम्भप्रकर्षे अण्डक्षणीयालिङ्गनाद्यनयासौ हि कामिनः प्रिया
मुपायलोकनमपि यद् मन्यते । तदप्यनापनुवतामेवा विप्रलम्भः प्ररूप्यते । सास्य तुरीयावस्था ॥

सोऽयं चतुर्विधश्चतुरवस्थश्च विप्रलम्भश्चातुर्विधेन चातुरवस्थेन पृथक्पृथगभिधीयमानो
विचित्र इत्युच्यते । सम्भोगोऽपि चतुर्ध्व—प्रथमानुरागानन्तरो, मानानन्तर, प्रवासानन्तर,
करुणानन्तर इति । तस्यापि ता एव चतस्रोऽवस्थाः सत्ताजन्मानुबन्धः प्रकर्ष इति । सोऽयमपि
चतुर्भेदश्चतुरवस्थश्च कान्तायिमिश्रयण इत्यनेनापि चित्रत्वात्सक्षेपेणैवोपलभ्यते । तत्र ध्युपस-
र्गस्य क्रियाविशेषणार्थवाचकत्वाद्येन येन विशेषेण प्रथमानुरागानन्तरे मानानन्तरे करुणानन्तरे
च कान्तया सह मिथीभावः साध्वसोत्कम्पः सैर्पार्थक्यं सौत्सुक्यरञ्जस सहर्षविरूपश्च जायते ।
स सर्व उद्दिष्टो भवति । सोऽयं विमिश्रपदेन सम्भोगश्चतुर्विधोऽप्याक्षितः । कान्तापदेन पुनरस्य
चतस्रोऽवस्थाप्यन्ते । तत्र यदा कान्ताशब्दः स्त्रीपर्यायस्तदा—

नामापि स्त्रीति सह्यादि विकरोत्येव मानसम् ।

इति सम्भोगस्याद्यावस्था सत्तासन्निका प्रतीयते ।

यदातु कान्ताशब्दो मनोशापर्यायस्तदा “ किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितभ्रुवः ” इति
न्यायात्सम्भोगस्य द्वितीयावस्था जन्मसन्निका प्रतीयते ।

यदा पुनः कान्ताशब्दो वृषस्थन्तीपर्यायस्तदा—

पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ।

इति न्यायात्सम्भोगस्य तृतीयावस्थानुबन्धसंज्ञिका प्रतीयते ।

यदा तु कान्ताशब्दो बहुभापर्यायस्तदा—

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया । इति वेत्ति न जानाति तत्प्रियं यत्करोति सा ॥

इति न्यायात्सम्भोगस्य तृतीयावस्था प्रकर्षसन्निका प्रतीयते । सोऽयं चतुर्मेदश्चतुरवस्थश्च विप्रलम्भः । सम्भोगश्चाप्रतो विशेषेण वर्णयितुमुपक्रान्तो दिङ्मात्रेणात्र सूचित इति तात्पर्यम् ॥

अथात्र विशेषाधिकारिनिर्णायकविशेषाणां का भार्ता ? कान्ताविमिश्रवपुष इत्यस्य तन्त्रेण व्याख्यानान्तरे तेऽपि सूचिता एव । तत्र हि भगवतो वपुर्विप्रलम्भसंभोगयोः कृतसाहाय्यकमिव कान्ताविमिश्रवपुषः पुरुषान् स्त्रियश्च पातयति व्याख्या भवति । विमिश्रशब्देन च संयोगिन इव वियोगिनोऽप्युच्यन्ते, व्युपसर्गस्य क्रियाविशेष इव क्रियावैपरीत्येऽप्युपलम्भात् । तद्यथा विभक्तौ धिक्कृत इति । एवं च कान्ताविमिश्रवपुषः पुरुषाः कान्तैरविमिश्रवपुषो योषितः संयुक्ता वियुक्ताश्च शृङ्गाराधिकारिण उभयेऽपि नायकविशेषाः प्रतीयन्ते । वपुश्शब्देन पुनरिह पुरारेरपि विशेषणपक्षे यौवनपल्लवितलावण्यलक्ष्मीकं समप्राप्तमगुणसम्पदाश्रयः शरीरमुच्यते । न तु देवादिकर्तृवत्सृष्टिसंहारकादि वपुर्हि सृष्टिसंहारयोरिव कान्तावपि दृश्यते । तद्यथा—गोमि-
र्धपावान्वपुष्टं मानामाप्सरो विशेषः, इति । तत्राच्छिन्नमेखलमित्यादीनि कान्ताविमिश्रवपुष इति समासपदान्तर्गतयोर्विभक्तिसंयुक्तक्रिययोगमकत्वाद्दिशेषणानि भवन्ति । यथा कर्तुमनाः कटं, गन्तुकामो ग्राममिति ॥

अथ सम्भोगपक्षे अच्छिन्नमेखलमित्यादीनि कथं सम्बध्यन्ते ? उच्यते । एव नामरागाध-
तया कान्ताभिः सह ते संयुक्ता येन मेखलाच्छेदमालिङ्गनं चुम्बनमालोकनं च परमानन्दमप्राप्तं कर्तुं न पारयन्ति, तद्यथा प्रियया स्त्रिया परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति, यथा च—

धन्याः स्त्रियाः कथयथ प्रियसङ्गमेऽपि विस्रव्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नोर्वा प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥

एवमयं प्रथमश्लोकः । पदान्येव सहस्यार्थमभिदधति वान्यमिति पक्षे व्याख्यायते ।

अथाखण्डवाक्यार्थपक्षे व्याख्यायते । तथाहोवमिह पदानामन्वयो भवति, पातु किं ? विभ्वम् । कुतः ? अपायेभ्यः । किं तत् ? वपुः । कस्य ? पुरारे । कीदृशस्य ? कान्ताविमिश्रवपुषः । किं विशिष्टं ? अच्छिन्नमेखलं, अलङ्घ्यदृढोपगूढं, अप्राप्तचुम्बनं, अवीक्षितवक्त्रकान्तिः । कथमुत्प्रेक्ष्य-

माणं ? कृतविप्रलम्भसम्भोगसत्यामिवेति । अत्र चायमच्छिन्नशब्दो बहुव्रीहिय समासोऽप्याहिय-
माणपदद्वया द्वादशपदा नाम्नी पदाधिष्ठेपविशेषोक्तिगर्भ उन्मेषावांश्चाप्तीरलङ्कारो महल्लार्थः । तेऽमी
चत्वारोऽपि महल्लार्था शास्त्रादौ प्रयुक्ता कर्तुः श्रोतुरप्येतुरप्यापयितुश्च महल्लमावहन्ति । यदाह-
महल्लादीनि महल्लमभ्यानि महल्लान्तानि च शास्त्राण्यव्याहृतप्रसराणि आयुष्मच्छोभृकाणि च
भवन्ति । ननु च नेह विभ्वमपायेभ्य इति कर्मापादानपदयोः श्रवणमस्ति । तत्कथमिधेय द्वादश
पदा नाम्नीति ? उच्यते, पात्विति ध्रुतिपदमेतत् श्रुतेयानेकपदनिबन्धन एकशब्दविषयो विध्यादि-
रर्थः स चान्यथानुपपद्यमानः स्वसिद्धये कर्मकरणकर्त्रधिकरणादिक यदाक्षिपति स सर्वश्रुतिपदार्थो
भवति । तत्रोपादीयमानमपि कर्तृकर्मादिक नियमायानुपादाय वा विज्ञायते । तद्यथा सामान्या-
क्षेपे विशेषपदमुपादीयमान नियमाय भवति । पातु य परमज्योतिरिति विशेषाक्षेपे तत्र तदनुपा-
दाय विज्ञायते देवो जल पर्यतीति । इदमु यथाएवम् ब्राह्मणमुपनयीत, तमभ्यापयेदिति यचनात्
स्वाभ्यायोऽप्येतद्व्य इत्यत्र छिजेनाचार्यादित्यनुपात्तमप्यवश्यमेव सन्निधीयते, तथेहाप्यपायनि-
र्हरणरूपत्वात्पात्यर्थस्य स्थितेऽपीश्वरकर्तृकस्य सृष्टिमहारयोरिव विभ्वविषयत्वादपायेभ्यो विभ्व
मिति पदद्वयमनुपादीयमानमपि नियमेन सन्निधीयते ॥

ननु चाशरीरिणो महेश्वरस्य विभ्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वाभ्युपगमेऽपि कथमिदोच्येत
वपुः पारिविति । अशरीरिणोऽपि वैभ्वरूपेण तदुपपत्तेः । सरोवं तत्त्वविशिष्टं स्तूपते—

मूलजालमधिभोक्तृचेतना शक्तयस्त्वदभिभोक्तृसहतिः ।

ज्ञानमेतदधिनायकव्रजस्त्वत्समृत्तौ युगपदेव भासते ॥

अत एव कान्ताविमिश्रवपुष इति पुरारेविशेषण तन्नेणान्यथा व्याचक्षते । तद्यथा—क पानीयम
गतेऽस्या इति कान्ता पृथ्वी, क सुखमन्तेष्वस्तामिति कान्ता आपः । को वायुरगते अस्तेति कान्तो
यक्षि । क तोयमन्तरिति कान्तो वायुः । क ब्रह्म अन्तेऽस्तेति कान्तमाकाशम्, कान्तिर्दीप्तिस्त
दतिशयवान् कान्तः सूर्यः, कान्तिः कमनीयक तदतिशयशब्दगद्गमा, कान्तिर्वाह्यं तद-
तिशयवान् कान्त आत्मेति कान्तशब्देनाद्यापि भगवतो मूर्तय उच्यन्ते । ता अवन्तीत्येव क्षीलाभ-
योप्रभीमादयो मूर्तिपतयः कान्ताविनः । मिश्रशब्द पूजावचन । तेनैषां प्रशंसावचनैश्चेत्यार्य-
मिधादिबन् समास । तत कान्ताविमिश्र वपुर्नस्येति बहुव्रीहौ वैभ्वरूप्यसिद्धेर्विवक्षितार्थसिद्धिः ॥

अथात्राच्छिन्नमेखलमित्यादीनां कथमन्वयः ? तान्यपि वपुषो विशेषणानि भवन्ति । तत्रा
च्छिन्नमेखलमित्यनेन गरमुच्यते । मेखला हि जघनपरिक्षेपसूत्रम्, तदपरिच्छिन्नं यस्येति । अलम्ब-
द्वदोपगूढमित्यनेनागाधत्वस्य दुरवगाहत्वमाख्यायते, दुहतीति दृढ आधारस्तस्योपगूढमुपश्लेष-
प्रतिष्ठास्थान, तदनुपलब्ध यस्येति । अप्राप्तचुम्बनमित्यनेनोन्मेषस्य निरवधित्वं कथ्यते, चुम्बनं हि
वक्त्रसंयोगः, तदप्राप्तं यस्येति । अवोक्षितवक्त्रकान्तीत्यनेनाप्रतिमघोरस्य परिसूक्ष्मत्वमभिधत्ते ।

यका कुतस्त्याकुतोमुखीवेत्यविज्ञायमाना कास्तिर्यस्येति, कृतविप्रलम्भसम्मोगसत्त्वमिवेत्यनेन त्ववि-
ज्ञातपरमार्थत्वेन विप्रलम्भमानामिव पृथिव्यादिप्रासिद्धरूपतया संभुज्यमानं संभुज्जानमिव च, तदे-
वोच्यते यद्विध्यमेनमाहुः—

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतम् ।

वेद्यं वेदयिता चासि ध्याता ध्येयं च तत्परम् ॥

अयमप्याहुः—

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सूचितः ॥

तदनुना विशेषणपञ्चकैर्नैतदुक्तं भवति—

गमह्अवड्डितुंगं अविस्सारि अवित्र्यं अजणोणअगहिरं ।

अप्यलहु परिसहं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणं ॥

ननु च पास्त्विति नापं विधौ लोड्; अपित्वाशिषि । सा च विशेषस्याश्रुतौ स्वरूपादेवात्मविषय-
तया तिष्ठत इति कथं विश्वविषया भवति । उच्यते—

अयं निजः परो वेति विकल्पो लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

यदिवा नास्य वाक्यस्य यं कश्चिद्वक्ता, किं तर्हि पूर्वज्ञैः क्रमागतविश्वपालने नियुक्तो महामहे-
श्वरः कोऽपि पुंविशेषः । स च ग्रन्थविरचनान्यग्रे मयि माभूद्दर्शनाश्रमाचारस्थिते व्याक्रोप इति
महेश्वरमेव तत्समर्थं प्रार्थयते । अतोऽत्र विश्वस्यैव कर्मत्वमवगम्यते । रक्षितो राजा राज्यं रक्षतीति
च न्यायादात्मन्यपि रक्षणीयताशीर्भवति । आत्मानि तिस्रश्चैषणा भवन्ति, प्राणैषणा वित्तैषणा पर-
लोकैषणा च । राहो याहोव प्राणैषणा सा वित्तैषणा सैव परलोकैषणेति भवति । तस्य प्रकृतिक राज्यं
शरीर तदेव च वित्तं तस्य ह्यसौ स्वाम्यमनुभवति । यद्योक्तदण्डकरादानादिसम्भूत वस्तु यदाश्च
वित्तं सत्यं च धर्मः तेन ह्यसाविमममुं च लोकं जयति, तदेतत्सर्वमपावेभ्यो विश्वरक्षयोपहितं
भवति । इष्टा देवता स्तोतव्येति शिष्टाचारः, नवाग्नीस्तुतिः । एवमेतत्; किन्तु गुणोत्कर्षप्रकाशनेन
सर्वत उपर्यारोपणं स्तुतिः । सा च यथाऽऽशास्यमानामिमतफलैकहेतुताप्रकाशनेन प्रत्याख्यते ।
नैवं, नमस्तस्मै स जयतीत्येवमादिमिरित्यभिप्रायः ॥

अथाक्षण्डवाक्यार्थपक्षावलम्बितो द्वितीयश्लोकस्य व्याख्या—

स भगवान् गणाधिनाथो विघ्नच्छिदेऽस्तु यत्पादपङ्कजरजः परिमार्जितेषु ।

चेतसु दर्पणतलामलतां गतेषु शब्दार्थसम्पद उदारतराः स्फुरन्ति ॥ इति ॥

इहापि पद्मजदपणाधसम्पद्ममन्दादयः शब्दाः गौणीयवृत्त्या मङ्गलाद्याः, इयमपि षादशपदा नागंधव ।
 इहापि रूपकोपमाश्लेषसमाधिगर्भः कारणमालाङ्गनानाशीरलङ्कार इति योजनीय । ननु च सम्प्र-
 ग्निधनोऽध्याहारात्रयोद्देशे पदानि । नेव, विभक्तपाद्विपरिमाणेन शब्दार्थसम्पत्परिस्फुरणस्यैवात्र
 सम्प्रग्नित्वात् । तथाहोवमिय कारणमाला समाप्यते । भगवन् पादपद्मजमार्जने मार्जनस्य नैर्मत्ये
 नैर्मत्यस्य शब्दसम्पदामर्थसम्पदा च परिस्फुरणे तस्य च प्रगन्धविघ्नच्छिदे कारण भवतीति
 रूपकोपमाश्लेषपदानि चेद पादपद्मजदपणतलामलरजसि प्रतीयन्ते । तत्रोदारतरा शब्दार्थसम्पदः
 परिस्फुरतीति च समाधिरपि प्रकाशते । आदर्शनलेपु हि किलोदारदर्शना स्त्रिय स्वत्पूतमा-
 त्मानमवलोकयन्ति । एतच्च वक्तुर्द्वारवाद्या सूचनापरमित्यवधार्यमाणमभ्य वचसस्तात्पर्यं भवति,
 तदिदमुक्त तात्पर्यमेव वचसीति । कः पुनरिदं रूपकोपमयोर्विशेषः ? उच्यते । यत्रात्यन्तसादृश्या
 दमेदोपचारेणैवादिशब्दविकल्पोपमानपदमेवोपमेये प्रयत्नमानं गौणीं वृत्तिमनुभवसामानाधि-
 कारणेन विशेषणत्वमनुभवति तद्रूपकम् । यथा मुग्धचन्द्रः, पादपद्मजमिति । यत्र तु मुक्त्यानुभव
 रूपेयमात्मनोपमेयस्य साम्यमभिधत्ते सोपमा । यथा-चन्द्र इव मुग्धमादर्शतलामल चेति ॥

अथ यथेष्टसमाप्तिगुणानुवृत्तपदादयः कनादयो या अत्यन्तसादृश्यादुपमेयवृत्तिभ्य
 एवोपमानशब्देभ्य स्वार्थिका विधीयन्ते तदा विमुपमाने प्रत्यय आहो उपमेय इति । किञ्चात
 यद्युपमाने गुडकत्वा द्राक्षा कुशाग्रीया बुद्धिरित्युपमेयलिङ्गं न प्राप्नोति तदा उपमेये बहुगुडो
 द्राक्षा चञ्चा च लिङ्गं न प्राप्नोति । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाधरयात् । स्वार्थिनाश्च कचित्प्रकृतितो लिङ्ग-
 प्रचनान्वतिवर्तन्ते, यथा—देव एव देवता, चत्वार एव वर्णाध्यातुर्वर्ण्यमिति, किमेतद्वक्तव्यं कथम-
 नुक्तं गम्यते, आचार्यप्रवृत्तिर्हापयति । यदिह कर्मव्यतिहारेण चत्स्त्रियामिति गन्ध विधाय तद्वत्तात्
 स्वार्थिकविधाने गन्धः स्त्रियामत्रिति पुनः स्त्रीग्रहणं करोति । अमेदोपचारेणैव च प्रकृतिलिङ्गवचनं
 या लुम्भमुष्य इति लुक्प्रतिश्रुत्य प्रकृतिवचनेभ्यो लुपः शास्ति । कथमुनरीपदपरिसमाप्ताविधे
 प्रतिकृताविति इवायं वा विधीयमानः प्रत्यय उपमान उपमेये वा शङ्क्येत ? ईपदपरिसमाप्तं
 क्रियात्वेन शब्दार्थस्यचामत्त्वभूतत्वेन लिङ्गप्रचनयोगात् प्रत्ययान्तरेषु च लिङ्गसङ्गत्यापदादीपदपरि-
 समाप्ता प्रतिकृता चेवायं वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थं प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते । किं पुनरिदं
 न्याय्य उपमाने प्रत्यय इति ॥

ननु च गुड इवायं गुडो द्राक्षा, चञ्चेवायं चञ्चा पुरुष इति गुडादिशब्दा माधुर्यादिगुणयोगेन
 द्राक्षादिषु वर्तन्ते । ततश्च द्राक्षादयः प्रकृत्यर्था भवन्ति । प्रकृत्यर्थं चोपमेये स्वार्थिकाः कल्पया-
 दय इति कथमुपमाने प्रत्यय इति । मैवम् , न हि द्राक्षायास्तत्रापरिसमाप्तिरपि तु गुडस्य ।
 येन हि गुणेन माधुर्यादिना गुडशब्दो द्राक्षाया वर्तमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति तस्यैवैष्टसमाप्तौ
 प्रत्ययो विधीयते । अथैव गुडस्यैष्टपरिसमाप्ता वर्तमानस्य स्वार्थं प्रत्ययविधानात् बहुगुडो
 द्राक्षेति । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादव्यतिरेक इति चेन्नतिरेकमूलत्वादव्यतिरेकस्य पक्षे व्यतिरेक-

प्रसङ्गः, यथा शुक्लं पटः पटस्य शुक्लत्वम् । नैव , उपपद्यमानव्यतिरेकाणामुभयं भवति । नचात्र तदुपपत्तिः, न हि यथा शुक्लगुणोऽस्तीति मतुव्लोपादपृथग्विस्तृतशुक्लगुणवाचिना शुक्लशब्देन पटोऽभिधीयते, तथा गुड इत्यनेन । स हि द्रव्यशब्दो द्रव्यान्तरसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गौणी वृत्तिमाश्रित्य स्वनिबन्धन द्रव्यान्तरे व्यतिरेकमुपनिघ्नते । तत्र सामानाधिकरण्यभ्रंशात् गुणवृत्तेरपि भ्रंशोमाभूदिति न व्यतिरेकलक्षणा पट्टी भवति । न च गुणवचनानामपि कैपाचिल्लोके व्यतिरेक उपलभ्यते । न हि भवति पटुः पटुक्त्पोऽयं देवदत्तस्येति । कथं पुनर्गुणवृत्त्याप्युपमेये वृत्ते शुद्धशब्दास्त्वार्ये विधीयमानः प्रत्यय उपमान प्रत्याययति, द्रव्यवत् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि स्वाधेवात् । तथा हि चञ्चा लुण्ठय पुरयो य श्रेयस्वर्णाय क्रियते तस्य च पुरये प्रवर्तमानस्य स्वाकारः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अत इये प्रतिकृतावितिार्थं तत्रैव प्रत्ययो भवति ॥

ननु च यदि प्रतिकृतौ वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रत्ययः किमिदं इत्यनेन, अथेवाधेकतः प्रतिकृतावित्यनेन ? उच्यते, उपचरितशब्दानां शक्तिमहिम्नैव त्रयी गतिर्भवति । कच्चिद्विधार्थं एव स्वाधिकं कुशाग्रीया बुद्धिः शैलेयं दर्शयति, कच्चिद्विधार्थे वास्तुदेवो भीमसेन इति, कच्चिद्विधार्थे प्रतिकृतौ च यथावद्वरं पीवरोरिति । अत्र यदि वरशब्देन पीवरशब्देन वा ऊर्वारं गुणोऽभिधीयते तदा ऊरुत्तरपदादौपम्ये इत्युक्तं सिध्यति । ततश्चापम्याय कर्तव्योऽत्र यत्नः स्यात् । यदि वरशब्दः पीवरशब्दो वा वरे पीवरे च इत्यास्तम्भस्तम्भेरमरुदादौ वर्तित्वात्तत्सादृश्यात्तदुपमेययोरुर्वाधेन तत्रैवार्थं प्रतिकृतौ वर्तमानयोस्तयोः प्रत्ययलुग्विधाने भवति । अन्यथा हि वरस्य पीवरत्वमेव च लभ्यते, न सत्यानविशेष इति न भवितव्यम् । प्रत्ययमन्तरेणापि स्वस्वादीनामिव तस्य ताच्छीलिकान्तत्वेन स्वीत्याभिधानमेव ऋन्नेभ्यो ङीन्तित्यस्य न पट्स्वच्चादिभ्य इति प्रतिषेध प्रत्याख्यायते । किं पुनरङो उपमानशब्दा लुप्तप्रत्ययत्वेन गुणीभूता एव कृत्पदादीनामुत्पत्तिनिमित्तं भवति । बाढम् । अजादी गुणवचनादेवेत्यतो हि गुणवचनादित्यधिक्रियते । ततश्च बहुचकल्पदेश्यदेशीयर ईपदसमासिमेवं प्रशंसाया रूपं विधीयमानं पचति रूपं पचतो रूपं पचन्ति रूपमिति क्रियालक्षणस्य गुणस्यैव प्रशंसां द्योतयन्ति । अन्यथा हि सर्वत्रैकवचनं न स्यात् । न च द्रव्यस्य समाप्तिः कुरता प्रशंसा वा स्वतः सम्भवति, अपि तु गुणतः । अतश्च गौण्या मुख्यया वा मन्दमध्योक्त्येषु गुणेषु वर्तमानात्प्रातिपदिकादीपदसमाप्तौ द्योत्याया कृत्पदादयो भवन्ति ॥

ननु च निर्जातस्यार्थस्य समाप्तिरसमाप्तिर्वा भवति । गुणश्च निर्जातः, लोकतो गुणस्य निर्जातः । तद्यथा-पटुरयं ब्राह्मणः । यो लघुनोपायेनार्थं निर्वर्तयति, पटुक्त्पोऽयं यो नातिलघुनेति । एवं पटुतरः शुक्लतमः कनीयान्पटिष्ठ उत्कृष्टतरः वैयाकरणपाश इत्यादिषु तरयादयोऽपि गुणवचनेभ्यो विधीयमाना गुणगतमेव प्रकर्षं द्योतयन्ति । कथं पुनरतिशायनादौ विधीयमानास्तरयादयो गुणप्रकर्षं भविष्यन्ति, न पुनर्द्रव्यप्रकर्ष इति, नैव, द्रव्यस्य प्रकर्षं सम्भवति । किं तर्हि ? गुणस्य

च प्रकर्षोऽस्ति, तस्य प्रकर्षो भविष्यति ? कथं ज्ञायते गुणस्यैव प्रकर्ष इति ? एव हि दृश्यते लोके समान आयामे विस्तारे च पटस्यान्योऽर्थो भवति काशिकस्यान्यो माधुरस्य गुणान्तर एतदपि शितिपनं प्रकर्षायोत्पाद्यमानस्तमेव द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्त्यन्येन शुद्धं धातुं कुप्यन्त्यनेन शेषालिकमन्येन माध्यमिकमिति । तर्हि शुद्धात्कृष्णो माभूदिति समानप्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । स्वर्धा च प्रकर्षः, सा च समानगुण एव भवति, न द्वाद्वाग्निरूपैः स्वर्धते । पाचकेन यत्प्रभृत्युत्पत्त्यम् । न च शुद्धात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । यत्र तस्यात्, तत्रोत्पद्यत एव यथा शुष्णात्कृष्णो भासुरतर इति न तर्हिदानीमिदं भवति । अथ शुद्धं श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्धानां कान्तमां राजेति समानगुण एवैषा स्वर्धा । अथशुद्धं श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्तेभ्यः पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः कान्तम इति, कणि- रय सौश्वेयवर्तते । सत्येहमे काना किञ्चित्पदयति, अयं तु किञ्चिदपि न पदयतीति कान्तम उच्यते । तस्यादूरधिप्रकर्षं इति वक्तव्यम् । सर्वपादिसमयतो महत्त्वं माभूदिति न वक्तव्यम् । जननेन वा प्राप्यते सा जातिः । न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षाप्रकर्षा स्तः ॥

अथ शुष्णतर इत्यादिषु किमेकं शोषणं आहोस्विन्नानां । किञ्चित् । यद्येकः प्रकर्षो नोप पद्यते, नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना समानगुणप्रहणं कर्तव्यं शुद्धात्कृष्णो माभूदिति एक शोषणं तत्तु विशेषवत्, किंरुतो विशेषः ? अतएवयदुत्पद्यते, अथवा पुनरस्त्वेकं निधि- शेष च । ननूक प्रकर्षो नोपपद्यते गुणान्तरेण प्रच्छादनात् भविष्यति । अथेहास्य शुद्धानि घृणानि मस्यातिशयेन शुद्धानीति शुद्धतरवत् इति प्राप्नोति । शुद्धतरवत् इति चेप्यते । उक्तमत्र— किमुक्तं पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुमीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराचयः उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुमीर्ह्येकादयतराचयं इति ॥

अथ यत्र घृणि शुद्धानि प्रकर्षावर्षपशुक्तानि तत्र पूर्वपूर्वमपेक्ष्य द्वे तरप्यते, तत्र शुद्धतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति । शुद्धशब्दे शुद्धशब्दोऽप्यस्तीति शुद्धादेवोत्पत्तिर्भविष्यति । नैतद्विष- दामहे, शुद्धतरशब्दे शुद्धशब्दोऽस्त्युत नास्ति । किं तर्हि ? शुद्धतरशब्दोऽप्यस्ति, तत उतपत्तिः प्राप्नोति तद्वत्तात्वातिशायिको दृश्यते । तद्यथा—देवो वः सविता प्रार्थयतु भ्रेष्ठतमाय कर्मणे, युधिष्ठिर भ्रेष्ठतमं कुरुणामिति । अथ तर्हि परिहारः, मध्यमाच्चुद्धशब्दात् पूर्वपरापेक्षात् प्रत्य- येनोत्पत्त्यम् । मध्यमश्च शुद्धशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्ट परमपेक्ष्य न्यून प्रकर्षाय प्रवर्तते । न च बहुना प्रकर्षं तरया भवितव्यम् । केन तर्हि ? तमपा । भ्रेष्ठतमाय, भ्रेष्ठतम इति छन्दस्येव भवति, वाचकेन खलु तुत्पत्त्यम् । न च शुद्धतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । उक्तं च—

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभतेस्तितः । परन्तुन्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अस्तु वाऽपि तरसमात्रापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयोज्यताम् ॥

अथ यद्यातिशायिका गुणप्रकर्ष एवोत्पद्यन्ते किमर्थमुच्यते अजादी गुणवचनादेवेति ? एतौ गुण-
विशेषवचनेभ्य एव यथा स्यातामिति । गुणा खल्विह द्विप्रकारा विप्रच्यन्ते—तत्त्वाश्च, तद्विशेषणानि
च । यदाह—तत्त्वैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषणैरिति । तत्र ये भावप्रत्ययोत्पत्तिमन्तरेण
द्रव्यात्पृथगाख्यातुमशक्याः स्वशब्दैर्द्रव्यपरतयैवामिधीयन्ते ते तत्त्वाः । तद्यथा—पटुः पुमान्,
मृदु शय्या, गुरु द्रव्यम्, लघुरुपाय । एवमणुर्महान्दीर्घो ह्रस्वः पृथुः कुशो दृढः स्थूल इत्यादयो
वक्तव्याः ॥

ये तु स्वशब्दैः पृथक्प्रख्यायमानानामनुलोपादिना द्रव्यं विशेषयन्ति ते तद्विशेषणानि ।
तद्यथा—शुक्लगुणयोगात्शुक्ला बलाका, कृष्णगुणयोगात्कृष्णः काकः, तीक्ष्णगुणयोगात्तीक्ष्णः कण्ठकः,
दक्षगुणयोगाद्दक्षः पुरुषः । एव शीतोष्णस्वादुसुरभिर्वस्त्रलोत्सुकरभसमत्सरादयो वक्तव्याः ।
तत्र यथा—बलाकायाः शुक्लः, काकस्य कृष्णः, कण्ठकस्य तीक्ष्णः, पुरुषस्य दक्ष इत्यादौ । तथा
यलाकायाः शौहृदयम्, काकस्य काष्ण्यम्, कण्ठकस्य तीक्ष्ण्यम्, पुरुषस्य दाक्ष्यमित्यादावपि
समासो न भवति । गन्धरसरूपस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणादयस्तु न तत्त्वाः, नापि तद्विशेषणानि । तेषां
शुक्लादिसङ्घातेषु शास्त्रकारसङ्केतात् द्रव्यवचनत्वेनैव राजपुरुषादिवत् पृष्ठीसमासा भवन्ति । तद्यथा—
चन्दनगन्धः, चूतफलरसः, कन्यारूपः, कुबेरस्पर्शः, पुरुषसङ्ख्या, सेनापरिमाणमिति । यैश्च तीव्रादीं
स्तद्विशेषणत्वेनोपन्यस्य घृतस्य तीव्रश्चन्दनस्य मृदुरित्युदाहृत्य च तीव्रमृदुगुणयोगात् गुणवृत्त्या
गन्धस्पर्शविशेषणत्वेन सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याल्लघ्वेऽपि समासाभावे यदा प्रकरणवशात्तीव्रशब्द एव
विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपचित एव व्यतिरेके पृष्ठीसमासप्रसङ्ग इति प्रतिषेधोपपत्तिरुक्ता ।
त एव प्रष्टव्याः कथं प्रकरणाद्यपेक्षायामपि सापेक्षत्वस्य तादवस्थ्यान्नासामर्थ्यमिति ॥ तद्वै तत्त्वै-
र्गुणैः पृष्ठी समस्यते पटुत्वादिति, न तु तद्विशेषणैः शुक्लादिभिरिति, किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथं
मनुकं गच्छते भाचार्याणां च प्रवृत्तयो गमयन्ति ? तत्रार्थिकत्वं गोसहस्रमित्यादिपृथक्त्वादेकं वाक्यं
शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्कोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानं, तत्समुदायः क्षारीशतमपि न प्रवृत्तमि-
त्यादिवैमिन्यादिमुनिचतुष्टयवचनात् सङ्ख्याया परिमाणेन च समासो न निषिध्यते । वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा अपरस्पर्शः । क्रियासातत्ये उत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्यत्नगौरव प्रसज्येतेति
सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगाच्च कुसुमसौकुमार्यादिशब्दसिद्धिः तेनावगम्यते तत्त्वैर्गुणैरेव प्रकारैः पृष्ठी-
समस्यते इति । नन्वेवमपि,

द्विरदमदजलौघासारसौरभ्यगर्भः कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुपारः ।

तुहिनगिरिशिलायां शैत्यसङ्क्रान्तिमत्यां ॥

इत्येवमादीनामनुपपत्तिः । सप्तमीसमासा इमे भविष्यन्ति । कथं पुनः सौरभ्यादीनामाधारतः पृथ-
गुपलम्भे सप्तमी भवति । उच्यते, समस्तमूर्तिमद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वे वायुना विभक्तावयवा अप्य-

पार्थिवादिद्रव्यसूक्ष्मभागा यत्र यत्र सञ्चार्यन्ते तत्र तत्र तेषु घ्राणादिसम्यग्धनियन्धनाद्युपलब्धिरित्यधि-
करणविमर्शेनानुपपत्तिः । एवमपि भागानामयाधिकरणत्वं, न भाग्यताम् ; न हि निवृत्तस्य हस्त-
पादाद् पुरुषादिव्यपदेशो भवति । एवमतत्, किन्तु पृथक्सिद्धान्तानामप्यवयवानामवयवि-
यपदे-
शो दृश्यते, तद्यथा—राहो शिरो राहु, शिवस्य लिङ्गं शिव इति । न चैतच्छाब्दम्, एव सति
समुद्रकादिस्यस्य कर्पूरादेर्वदिरूपलभ्यमानयदुत्परिमन्स्य कालान्तरेणोपपन्नं स्यात् तद्वद्वदप-
सन्निपत्तप्रान्यभागानामुपनिपातात् । अत एव पुराणद्रव्याणां गन्धरसरूपस्पर्शगौरवप्रमाप्रविपाक-
पीर्यविषयं या युज्यते इति ॥

तद्वयं सह पञ्चासमास इत्यते तस्य ध्वेयसुनिष्ठनोर्विधानमिति नानर्थकं गुणवचनाद-
यति । ननु च गुणमुक्त्यान् मतुपपत्तं पूर्वमिति गुणवचनं शुक्लादिगुणं यद्व्यति भावप्रत्ययो-
त्पद्यति गुणवचनं पञ्चादि । विशेषवचनत्वाविशेषे यावदज्ञाद्री पञ्चादिभ्य उपपद्यते तावदुपपत्ता-
दिभ्य किमिति नोत्पद्येयाताम् । न च समासविधायिवेह जायमानां सन्ति । कथं न सन्ति ?
तद्यथा—प्रशस्यस्य ॥, ज्येष्ठ, वृद्धस्य च, अतिक्रान्त्यनन्दसार्धं, गुणात्पयो वनन्यतरस्यामिति ।
अपिचैष्टमेयस्त्वित्यधिरूपं यद्वय स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रमुद्राणां यणादिपर लुप्यते पूर्वस्य च गुणो-
भयतीत्यभिधत्ते । प्रियस्थिरास्किरोदयदुर्गुणदुर्दृष्टीर्धृत् दारकाणां प्रत्यक्षजर्बहिर्गर्धवित्रपूद्गाधि-
वृन्दा, इत्याह । यद्वोल्लोको भूचयहोरिति श्रूते । २ श्रुतो हलादल्लोकोरित्यत्र पृथुमृदुदृढशृणप-
रिवृढानामिति परिगणनं करोति । तद्व्यापयति तस्यगुणवचनेभ्य एवेयसुनिष्ठनां भवत इति ।
ततश्च यथा शुक्लतरं कृष्णतमं इत्यादि भवति, नैव शुक्लीयान् कृष्णिष्ठ इत्यादि । यथा च
मृदिष्ठ पनीयानिति भवति, नैव कारकिष्ठ पाचनीयानिति । कथं तर्हि ओजिष्ठ पापीयानिति ?
विन्मतोलुंगिति आपकेन तदन्तान्नविष्यति ।

अथ यथा चन्द्रकल्पं मुखं, शुद्धकल्पां द्राक्षा, तथा चन्द्रतमं शुद्धतमं कक्षान्नं भवति ?
प्रकर्षाभागात् । न हि केनचिद्विद्येनोपमयदृष्टीनामुपमानशब्दानामतज्जातीयेषु वर्तमानानां स्वार्था-
पक्षया प्रकर्षं सम्भवति । यत्र तु तज्जातीयेषु गुणानिधानं तत्र भवत्येवातिशयि तत् । तद्यथा—
गौरय यं शक्यं यद्वति गौतराऽयं यं शक्यं सौर च । गौरियं या समा समा विजायते गौत-
रयं या समा समीचीना जीववत्ता च । दृश्यते हि जातिवाचिनस्तज्जातीयेष्वपि गुणानिधायित्वम् ॥

सङ्गमेषु चरत्येष पुरुषः पुरुषो यथा ।

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि सपुमान्पुमान् ॥ इति ॥

यद्यत्र चन्द्रगुडादिभ्य कल्पपादयाऽपि न स्युः । नैव तेषामापदसमाप्तयेव विधानात् । तर्हि कृत-
कल्पं भुक्कल्पमिति जातेभ्य नचास्ति सम्भवो यद्भूतं च स्यादसमाप्तं च, आशसाया भूतवशेति
वचनाद्भविष्यति ॥

॥ प्रविभागः ॥

पदे वाक्ये प्रबन्धे वाऽस्यैतावत् शब्दस्यायमर्थोऽस्मिन्नर्थे चायमेतावच्छब्द इति शब्दार्थ-
योर्मिथः सम्बन्धितया पृथक्त्वेनावधारणं प्रविभागः । स द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां इह सत्त्वत्य-
न्तसंस्फुटानां पदार्थानां प्रविभागेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नान्यो हेतुरस्ति । यथा—लोके यधितोऽपि
चक्षुषा न लोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहृतचक्षुर्नालोकयतिरूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुश्श्रोत्र-
सन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य, तथा शब्दशास्त्रेऽपि, सुयन्तेषु तिङ-
न्तेषु च पदेष्वत्यन्तसंस्फुटा अर्थात्मानः । शब्दाश्च प्रकृतिप्रत्ययादयो मिथस्सम्बन्धित्वेनाव्यव-
तिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यन्ते । तत्रावस्थितस्यानुवृत्तिरन्वयः, तद्विपर्ययो व्यतिरेकः, स द्विविधो जन्म-
हानिम्याम् । तद्यथा—वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्ष इत्यकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः, अर्थोऽपि
कश्चिद्रम्यते शाखादिमत्त्वमेकत्वं च । ऋक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चि-
दन्वयी । वृक्षशब्दो हीयते ऋक्षशब्द उपजायते सकारोऽन्वयी, अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुप-
जायते कश्चिदन्वयी, शाखादिमत्त्वं हीयते सटादिमत्त्वमुपजायते एकत्वमन्वयीति । वृक्षादित्युक्ते
सकारो हीयते औकारः उपजायते वृक्षशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽप्येकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते
शाखादिमत्त्वमन्वयीति । तिङन्तेषु क्तव्यपि पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पठ इति चकारान्तः
अतिशब्दः प्रत्ययः, अर्थोऽपि कश्चिद्रम्यते विनिलसिः कर्तृत्वं च, पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयीति । पच्छब्दो हीयते पठशब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि
कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी, विनिलसिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमन्वयी ।
पठ्यत इत्युक्ते अतिशब्दो हीयते यशब्द उपजायते पच्छब्दोऽन्वयी, अर्थोऽपि कर्तृत्व हीयते
कर्मत्वमुपजायते विनिलसित्वमन्वयीति । ते ग्रन्थमाहे यशब्दो हीयते तस्यासावर्थोऽन्वयीति ।
एवं वान्येऽपि गामानयेत्युक्ते केनचिच्छब्दः श्रूयते गामिति द्वितीयान्तः आनयेति च लोङन्तः,
अर्थोऽपि कश्चिद्रम्यते सास्नादिमान् कर्मत्वमापन्नः आनयेति क्रियायन्तविधित्वमापन्नः, अथाश्व
मानयेत्युक्ते गवायौ हीयते अश्वार्थ उपजायते आनयनार्थोऽन्वयी, गांधधानेत्युक्ते आनयनार्थो
हीयते बन्धनार्थ उपजायते गवायौऽन्वयी । एवं गौरानीयतामश्व आनीयतां गौर्बन्धतामश्वो
बन्धनामित्यादिषु कर्मकर्तृत्वयोर्हानिरूपजननिश्चाभ्यूहः । एतेन प्रबन्धोऽपि व्याख्यातः । कश्चिदाह,
मारीचो रामेन हतः । कश्चिदाह, लक्ष्मणेनेति । तत्र मारीचमृगघाते रामो हीयते लक्ष्मण उपजा-
यते लक्ष्मणो वा हीयते राम उपजायते, रामायणं पुनरन्वयीति ॥

ननु च वृक्षऋक्ष इति चकारो हीयते ऋ उपजायते वा, पठति पठतीति चकारो हीयते
उकार उपजायत इति वक्तव्ये किमर्थमुच्यते वृक्षशब्दो हीयते ऋक्षशब्द उपजायते, पच्छब्दो हीयते
पठशब्द उपजायत इति ? शब्दस्यार्थवत्ता यथास्यात् न वर्णानाम् । किं पुनर्न वर्णाः शब्दः ?
वाटम् । अर्थावसानप्रसवनिमित्तं शब्द इत्यमिहितं पुरस्तात् ॥

नन्वेवमपि वृक्षादीनामर्थवत्ता नोपपद्यते, किं कारणम् ? केवलेनावचनात् । न हि वृक्षादिना केवलेन कश्चिदर्थो गम्यते किं तर्हि स प्रत्ययेन । किमुक्तं भवति, पचत्यादिष्वर्थ-
वत्तासहचरिता केवलपचनता दृष्टा वर्णेषु चानर्थक्यसहचरित केवलावचनत्वम् । न चेते पच-
त्यादिष्वदृश्यन्ते, तस्माद्दर्शन्यदृक्षादीनामर्थवत्ता नोपपद्यते इति । सप्रत्ययस्योपपद्यते इति चेन्नैवम्,
इह यद्यस्य निमित्तत्वेनोपादीयते स तस्मिन्नेन प्रवर्तितव्यम् । अर्थवत्ता च प्रातिपदिकसंज्ञाया
निमित्तम् । सा च द्विधा लौकिकी पारिभाषिकी च । तयोर्लोके निष्ठिता लौकिकी, क्रियाप्रधानमा-
ख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामान्तीति । शास्त्रे व्यवहारार्था पारिभाषिकी । शाब्दाध्यदाप्, तत्समर्पाद्य
इति । तत्र लौकिकी सायदर्थोपलब्धिगम्या, येषां च प्रातिपदिकसंज्ञा निधीयते तेन कदाचित्त्वे
बला उपलभ्यते । पारिभाषिकी ॥ परिमाणया भवत्यर्थवच्छब्दरूपं तच्च प्रातिपदिकसंज्ञमिति । एव च
शब्दस्यापिशेषाद्वर्णानामपि प्रसज्यते । इयं च परिमाया न प्रवर्तते अर्थवद्ग्रहणे नानार्थकरयेति, तदे-
वमर्थवत्ताया निमित्तस्याभावे प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रवर्तते, तदप्रवृत्त्या नु कथं प्रत्ययोपचिरिति ?
नैवम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याप्रयोग, नित्यसम्बन्धावेतावयौ प्रकृति प्रत्यय इति,
अतो नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥

ननु च भयानाम्नापृष्ट कोविदारानाच्छे, अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति पृष्ट
केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह नामिमायापरिष्ठानात् ॥

नन्वेव अस्मि यद्विज्ञायत् केवलेनावचनादित्येवमय हेतुरूपं यस्त यस्मात्केवलो न प्रयु-
ज्यते तस्मादनर्थक इति । तदेव वक्तव्यं केवलस्याप्रयोगादिति । न वक्तव्यं केवलेनावचनादिति ।
केवलस्य प्रयोग शास्त्रसमयाप्राप्ति न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या । न च केवल प्रत्यय इति ।
न च लौकिका एव प्रयुज्यते अत उक्तं नित्यसम्बन्धादयं केवले न प्रयुज्यते नित्यानर्थक्यादिति ॥

अर्थवत्तुपपत्त्यस्त. केवलेन प्रयुज्यमानेन नोध्यतेऽस्मात् इति, क पुनरयं भवता केवल.
प्रयुज्यमानोऽर्थमनुत्तु दृष्ट । यदि च प्रयुज्येत नचायं उपलभ्येत, म्यादय हेतु केवलेनावचना
दिति, अन्यद्वानपृष्टोऽन्यदेव प्रतिविधत्ते । मया हेतुमुच्यते, समुदायस्यार्थं प्रयोगादवधारणामप्र-
सिद्धिरिति । यतो वर्णास्तावदनर्थका भवताभ्युपगता तेषां च समुदायतन्त्राणां केवलानां प्रयोगो
नास्ति । यद्यपि प्रयुज्येरन् अनर्थकानामेव प्रयोग स्यात् । एव प्रकृतीनामपि समुदायतन्त्राणां
नास्ति केवलानां प्रयोग प्रयोगे वा सत्यनर्थका प्रयुज्येरन् । अर्थवत्तुतानामर्थवत्ता, को नाम
मत्सरो वर्णविति ? को न मत्सर, यदेषामर्थवत्त्वेऽर्थवत्कार्याणि प्राप्नुवन्ति, कान्यर्थवत्कार्याणि ?
अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्ति, सुवन्त पदमिति पदसंज्ञा
च । तत्र को दोष ? प्रत्ययस्य विभक्ते श्रवणं प्राप्नोति । नेव, यदेवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा

प्रवर्तते तदेव समुदायस्यापीति समुदायान्तर्गतत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुका भाव्यम् । तत्कुतो विभक्तेः श्रवणम् ॥

ननु च कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासग्रहण नियमार्थम्, तेनचार्थवत्समुदायस्य धान्य-
स्येव वर्णसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसङ्गा निवार्यत इति कथं तदन्तर्गता विभक्तयो लुप्यन्ते ?
नैवम् ; नियमस्य तुल्यजातीयोपेक्षत्वात् समासस्येव भिन्नार्थसमुदायस्य धान्यस्यैव प्रातिपदिक-
सङ्गा निवर्तते, नत्वभिन्नार्थस्य वर्णसमुदायस्येति । अत्र हि येनैवार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव
तदवयवानामपीति । एवं तर्हि निवृत्तायामपि विभक्तौ पदत्वाद्धनंवनमित्यादौ न लोपादीनि
प्राप्नुवन्ति । तर्हि सङ्गातस्यैकार्थ्यात् सुयमावो वर्णात् वृक्ष इत्यत्र ह्येकत्वं विभक्त्या द्योत्यते
तच्चैकमित्येकैव विभक्तिकरुप्यते, यथा बहवो द्व्यार एकेनैव प्रदीपेन दृश्यमर्थं पश्यन्ति, एव
साच समुदायादेव तन्नेन सर्वानुप्राहिण्युत्पद्यते समुदायद्विवचनात् । यथाहि पपाक्षेत्यादौ प्रथम-
स्यैकाचो द्विवचनप्रसङ्गे येनैवात्रा समुदाय एकाच्, नैव तदवयवोऽप्यपशब्दश्चेति तत्र पृथगवय-
वैकाचो न द्विवच्यन्ते किं तर्हि ? सर्वानुग्रहात् समुदायैकाच एव । तथेहापि समुदायादुत्पत्तौ वर्णा-
स्तुवुत्पत्तिर्न भविष्यतीति तदभावाच्च पदसङ्गा । अपदत्वाच्च न लोपादीनामप्रसङ्ग इति । सत्यमे-
तत् । किन्तु वर्णेष्वन्वयव्यतिरेकयोः सङ्गावेऽप्यर्थान्वयव्यतिरेकाभावादपमस्यार्थ इति प्रविभागो
न प्रकल्पते । तथा हि, वृक्षः ऋक्षः पचति पठतीत्यादौ यस्य हानौ यो हीयते, यस्योपजने य-
उपजायते तस्यानुमेयो गच्छति स तस्यार्थ इति शन्यते यक्तुम् । नैवम्, कृपयूपसूपादावपि
अनर्थका वर्णाः, अर्थवन्तो वृक्षादय इति ॥

ननु यत्र द्रुहितं हीयते, हेपितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र हस्तिनो हीयन्ते, अंश्वा
उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिनी, नचैतावता रेणुचक्रस्य निमित्तं भवन्ति । यत्र वा क्षीरं हीयते
दध्नुपजायते पात्रमन्वयि तत्र माधुर्यं हीयते अम्लतोपजायते वृत्तिरन्वयिनी । नचान्वयि पात्रं
वृत्तिहेतुर्भवति । तदेवमन्वयव्यतिरेके च सत्यपि कार्यकारणभावस्याभावात् कथमुच्यतेऽन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामर्थवत्तावतिष्ठत इति ? नैवम् । अवधारितं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते,
न च पिपीलिकानां पात्रस्य वा रेणुचक्रवृत्त्योः सामर्थ्यावधारणमस्ति, तत्सङ्गावेऽप्यन्यत्राभावात् ।
यत्रैवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शन्यते प्रत्यापत्तु नत्रैव प्रतिपत्तव्या, न सर्वत्र । यथेयं प्रह-
स्यादिष्वपि न शन्यते । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति, एकश्च शब्दो बहुर्थं, यदिहि नियोगत एक-
शब्द एकस्मिन्नर्थे वर्तते तत एव प्रविभागः स्यात् । यतस्तु व्यभिचरत्येतत् अनेकशब्द एकस्मिन्नर्थे,
तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इति । एकश्चानेकार्थं अक्षा पादा मापा इत्यनुमानं चैकस्यैवार्थवृत्तिर्य
एव शन्यते कल्पयितुम् अतो व्यभिचारादनिमित्तमन्वयव्यतिरेकौ प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रविभाग इति प्रह-
तिरेव सर्वार्था स्यात् । प्रत्ययो वा सर्वार्थं, उभावोभयार्थौ, यथैको दृश्यते हि दधिमच्चग्निरिदिति

प्रकृतिरेव सर्वानर्थानभिधाना अधुना इयान् अस्यापत्य इति प्रत्यय एव वा सर्वार्थाभिधायी, द्वैयङ्गवीन, श्रोत्रियः, श्रेत्रियः, इत्युभयमुभयार्थाभिधायीति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ? यदाहि प्रकृतिरेव स्वार्थादिषु वर्तते प्रत्ययो वा तदा सुतरामर्थवत्ता सिध्यति । न त्रमोऽर्थ-
वत्ता न सिध्यति । तौ स्वन्वयव्यतिरेकौ नावतिष्ठेते । ततश्च कुत एतत्स्यादयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थं इति ? न पुनः प्रकृतेरेवोभावार्थं प्रत्ययस्योभयस्य वेति सामान्यशब्दा एते । एवं स्य सामान्य-
शब्दाश्च नान्तरेण विशेष प्रकरण वा विशेषेऽवतिष्ठन्ते, यतस्तु यत्तु नियोगतः प्रकरणादिमन्तरेणापि
वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कश्चिदर्थो गम्यते, अतो मन्यामदे न इमे सामान्यशब्दा, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे
वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते इति । यदिहि तु आज्ञस् इत्येता एव स्वार्थद्वयलिङ्गसङ्ख्याकर्मा-
दिवचना, सहायमात्र प्रकृतिः, स्वादिमिः सर्वेषामर्थानामुपादानात् वृक्षः वृक्षा पृक्षा इति किमर्थं
नियोगेन वृक्षार्थ एव गम्यते, न पुनस्सर्वे अर्था प्रत्ययेभ्यः ? पर्यायेण वा कदाचित्कश्चिन्नयनार्थं
न पर्यायः । तस्माद्व्यव्यतिरेकाभ्यां समुदायस्य शब्दाद्व्याप्योदयस्य अर्थश्चेति व्यवस्थिताः,
अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां व्यापहारिकयथवत्ता । तत्रेदमपरिहृतं प्रकृतिरेव सर्वानर्थानभिधाना इत्येते
प्रत्यय सर्वार्थाभिधायी उभयं बोधयार्थाभिधायीति । तत्र परिहारः दधि मधु अग्निचिदित्येवमादिषु
वचनान्तराणामिकारादीनां ध्रुवमाणतयादन्येषां च सविभक्तिकानां प्रयोगदर्शनात् ॥

अधुना इयानित्येवमादिषु प्रत्ययान्तरपराया प्रकृतेरवस्थानात् प्रकृत्यन्तराणां वा लोपदर्श-
नात् इहाप्यकेवलस्यैवार्थाभिधानं प्रसक्तं लोपादिद्वारेण शास्त्रदृष्ट्या केवलस्य विज्ञायते ॥

ननु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवल प्रत्यय इति शास्त्रसमर्थः । सत्यमेतत्, किन्तु
यत्र प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययप्रवृत्तिस्तत्र केवलमपि प्रकृतिः प्रयुज्यते । यत्र वा प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनि-
वृत्तिस्तत्र केवलोऽपि प्रत्यय इत्यभ्यनुज्ञायते । द्वैयङ्गवीन, श्रोत्रियः, इत्यादिषु तु सहायशब्दे
होमोदोहस्य विकार इति, श्रोत्रियदण्डोऽधीत इति, परक्षेत्रे चित्रस्य इति, प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
कल्पनया व्युत्पत्तिवैधाकथचिद्धर्मनियमाय क्रियते । एव यावकादिष्वपि स्वार्थिकेषु प्रत्ययार्थस्या-
व्यतिरेकाः प्रकृत्यन्तरयोगे प्रातिपदिकानां च यावकादीनामर्थमेदात्प्रत्ययान्तरयोगे प्रकृतेः कल्पिता-
यामर्थवत्तायां स्वार्थिकत्वं विज्ञायते । एको द्वौ बहुव इत्यत्र प्रत्येक वचनान्तराभावात्कर्मादिविप-
यावन्वयव्यतिरेकायाधीयेते । सामान्यतो दृष्टानुमानाः प्रकृत्यन्तरवदेकादीनां प्रवृत्तौ भिन्नरूपाणि
वचनान्यसङ्गरेण व्यवस्था प्रकल्पयन्तीति प्रतीयते ॥

नन्वेवं सति शब्दस्यैवार्थोपपन्नस्यार्थान्तरेण असम्बन्धादर्थस्याप्येकशब्दोपपन्नस्यान्यत्रा-
सङ्क्रान्तेः कृपस्त्वयूपादियदेवान्वयव्यतिरेकौ नावकल्पेते । न हि य एवंकत्वसङ्गधी च द्वित्वा-
दिसङ्गधी, योवा प्रातिपदिकत्वंनार्थमात्रप्रवृत्ति स्वशक्त्यन्तरसम्बन्धी न भवितुमर्हति । न तल्लु
शब्द कश्चिदुत्तरकालमर्थान्तर परित्यजत्युपादत्ते वा । तदुक्तम्—यस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य

भविष्यति ? विभागैः क्रियामेदमविद्वान्प्रतिपद्यते । एवमेतत् । किन्तु त्रिविधः शब्दो निर्वाण्योऽ-
न्वारयेयः प्रतिपादकश्च । तेष्वधर्महेतुरपभ्रंशो निर्वर्त्य । धर्महेतुलोकवेदयोः प्रयोगोऽन्वारयेयः ।
प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकत्पनया तत्स्वरूपावबोधकृत्प्रतिपादकः । तद्धर्ममन्वयव्यतिरेकावविद्यमा-
नावपि व्यवस्यार्थं कल्पितौ शास्त्रार्थव्यवहारनिबन्धनं सम्पद्यते । शास्त्रव्यवहारो ह्यर्थवत्प्रतिपदिकं
क्रियावचनो धातुरित्यादिरनाश्रितयोरन्वयव्यतिरेकयोरनुकर एव । तदाह—

भागैरनर्थकैर्भिन्नाः पचतीत्येवमादयः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम् ॥ इति ॥

अभिधा च त्रिवक्षा च तात्पर्यं च विभागवत् ।

चतस्रः केवला हेतादशब्दसम्यग्शक्तयः ॥

यापेक्षा यच्च सामर्थ्यमन्वयो यश्च तैर्मिथः ।

ऐकार्थं यच्च तास्तस्य ससहायस्य शक्तयः ॥

उक्ताश्चतस्रः प्रथमाः क्रमेण क्रमादधान्याः प्रकटीक्रियन्ते ।

अखण्डवाक्यार्थविवेचकानां शब्दार्थसंश्रितपरिशुद्धिहेतोः ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गाप्रकाशे

केवलशब्दसम्यग्शक्तिप्रकाशो नाम

सप्तमः प्रकाशः ॥

॥ धी० ॥

अष्टमः सापेक्षशब्दशक्तिप्रकाशः

॥ व्यपेक्षा ॥

तत्रोद्भूतसम्बन्धव्यतिरेकाणां पदार्थानामितरेतरत्वाद्वाह्यव्यपेक्षा । सा च सन्निहिते योग्ये च भवति । तद्यथा—देवो यर्वतीति यर्वणक्रियाकर्तारमन्तरेणामयन्ती सन्निहित योग्य च देवमपेक्षते । यत्र तु सन्निहितस्य न योग्यता तत्र व्यवहितमपि योग्यमेवापेक्षते । यथा—प्रविशविण्डीमित्यत्र न प्रवेशनक्रियासन्निहितायामप्ययोग्याया विण्ढ्यामसम्भवन्ती व्यवहितमपि योग्यं गृहादिकमपेक्षते । विण्डीमित्येतदपि कर्मपदं प्रविशेत्यस्मिन्नसम्भवयोग्यमेव भक्षयेत्यादिक्रियापदमपेक्षत इति । सेव व्यपेक्षा सक्षेपतः पदार्थानां त्रेधा सम्भवति—आभिधानिकी, नैयायिकी । नैपेक्षिकी च । तत्र श्रुतिसमारोपवाक्यविकल्पसमुच्चयातिदेशादिमिरमिधीयमाना आभिधानिकी । ऊहायिपर्ययविपरिणामाभ्याहारवान्यविशेषव्यवहितकल्पनादिमिरूपकह्यमाना नैयायिकी । घचनासम्भवविरोधवृत्ताद्यपरिसङ्गुपावधारणादिमिनिषिध्यमाना नैपेक्षिकी । तास्माभिधानिकी तावच्च द्वयोः साधर्म्याद्यभाववृत्त्या विभक्तिश्रुतिभेदेन च विशेषणविशेष्यनिर्देशा सा श्रुत्याभिधानिकी । यथा—

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं

सास्त्रेणास्रद्रवमविरलोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वास समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

सङ्कल्पैस्तैर्निशति विधिना वैरिणा रूढमार्गः ॥

यत्रापि साधर्म्याद्यादेव द्वयोस्तन्त्रेण च विभक्त्यभेदेन च विशेषणविशेष्ययोगः, सा च श्रुत्याभिधानिकी । यथा—

दैवादपन्नमच्छाय फलार्थिभिरसेवितम् । सानुजं शाखिनमिव दृष्ट्वा राम ररोद सा ॥

यत्र पदेन वान्येन वा सङ्गार्थो विधीयते सा समाख्याभिधानिकी । सा पदेन यथा—

असौ शरण्यः शरण्यगतानामगाधसत्त्वे मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥

वाक्येन यथा—

सच्चं धन्नाधन्ना जातइआ केसवेण गिरिधरणे ।

गुरुभारपावडेण विअ अज्जुअअच्छ चिरं दिट्ठा ॥

यत्र व्यपेक्षोत्पापकवाक्यमभिधाय तदुपपादकमभिधीयते, उपपादकं वाभिधाय व्यपेक्षोत्पापकं सा वाक्याभिधानिकी । तयोराद्या यथा—

साउप्पन्नीगोटी उइनवस्विकवि ति ।

भडुपच्चल्लि इसोमरहजामुननलउशइकठि ॥

द्वितीया यथा—

वाणिधमोडिअच्चरणरुओ दूरेणं तु न दिट्ठ । माएणजहुके मलडोल्लाहिअ इवइट्ठ ॥

वैकल्पिकाभिधानप्रमवा विकल्पाभिधानिकी यथा—

अंयुरुखोच्चिअसमुहुतरेसिलदुहिडोगरुकाणि ।

तहिमोहिपतयीओकलहिओजेवरुच्च इते वअणि ॥

समुच्चयिकाभिधानप्रमवा समुच्चयाभिधानिकी । यथा—

हिअ इखुक्कइगोडरी गअणे हुडुक्क इमोहु ।

वासरत्तपवास अछं हसमासं कडुएहु ॥

सामान्यविशेषातिदेशप्राप्तधर्माणां यत्राप्रत. पञ्चाद्वाभिधानं सातिदेशाभिधानिकी । तत्र सामान्यातिदेशप्राप्तधर्माभिधानमप्रतो यथा—

हिअ इति रिच्छिवहि समुहलच्छइगहिअकडवच्छ ।

पहिअहएकजिशोरडीनं चउभट्टअरच्छ ॥

एवं पञ्चादपि द्रष्टव्यम् । विशेषातिदेशप्राप्तधर्माभिधानं पञ्चादयथा—

महिलत्ताणिव्वाहि उअएकलविज्जप्पिआइ ।

णेहक्क उविअविर हुनम्मे विदट्ठणजाइ ॥

आदिग्रहणाद्यनैकमभिधानं प्रसङ्गेनान्यद्व्यभिधत्ते सा प्रसङ्गाभिधानिकी । सापि द्विधा—पक्षतो वास्त्यतश्च । तयोराद्या यथा—

सावसलोणीगोरडो . . . अहोमडुरइ साओ ।

तिक्खअप्पपलोव्वणएविरडुजिकडि अकसाओ ॥

अत्र रूप वर्णयन्प्रसन्नतः पङ्कसानभिमतानभिमतत्वं च तेषां निर्दिशति । द्वितीया यथा—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा
मात्मन्यापारगुर्वी जन्तितजललवा जृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्क मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोलपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिगकेकरा वः ॥

अत्र मुद्राराश्ले चाणक्येन कौमुदीमहोत्सवे निषिद्धे राक्षसयुक्तो वैतालिकः प्रभाते महालानि
पठन् शारदघटारो घर्तत इति चन्द्रगुप्तस्यागुप्तमावेक्ष्यति ।

अथ नैयायिकी । यत्र पूर्वोक्तमेव वाक्यमर्थान्तरे यत्रतरादिभिरुहयित्वा निषेद्यते तामूह-
नैयायिकीमात्रनन्ति । तद्यथा—कालिदासः “किं कुन्तलेभ्यः करोतीति” विक्रमादित्येन पृष्ट
उक्तवान् ।

असकलहसितत्वात्क्षालितानीव कान्त्या मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥
इदमेवोहयित्वा विक्रमादित्यः प्रत्युवाच—

पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणा मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥
यत्र पाठक्रमेण संबन्धानुपपत्तावधंक्रमेण विपर्यय पदानि योज्यन्ते सा विपर्ययनैयायिकी । यथा—
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यवाकीर्णमतः प्रियव्रदां वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः ॥

अत्रातस्तां विपर्ययमपर्णां वदन्ति पुराविद इति पर्यायेण पदानि योज्यन्ते, यत्र हुत्याद्यपद-
प्रयोगे विभक्तिविपरिणामेन विशेषणविशेष्ययोर्योज्यन्ते सा विपरिणामनैयायिकी । यथा—

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्तास्सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ।
अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥

अत्र सप्तम्यन्तानि प्रथमान्तानि च विशेषणानि नारीरधित्यकाश्च विभक्तिविपरिणामतो विशेषयन्ति ।
एतेन वचनविभक्तिपरिणामो लिङ्गविपरिणामश्च व्याख्यातः । तयोराद्यो यथा—

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिन द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया ।
सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवो गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिपुः ॥

द्वितीयो यथा—

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूर्भुर्तुरायतनिस्तरसन्निविष्टाः पादा इवामिबभुरावलयो रथानाम् ॥

यत्राकाङ्क्षानिवृत्त्येऽर्थान्तरमध्याह्नियते, साध्याहारनैयायिकी । यथा—

न दानेन न मानेन न शास्त्रेण न सेवया ।

न शस्त्रेण न आस्त्रेण सर्वथा किमपि स्त्रियः ॥

अत्र वशीभवन्तीत्यादिरध्याहार । यत्र लिटादेरधुर्ता विधिनिषेधो वा सर्ववाक्यानां विधिनिषेधपरत्वे न प्रकट्यते सा वान्यशेषनैयायिकी । यथा—

तदेतत्काकतालीयं तदेतद्वा घुणाक्षरम् । यदनात्मवतामायुर्यच्चाानीतिमतां श्रियः ॥

तस्मादात्मयता नीतिमता भवितव्यमिति वान्यशेषः । यत्र सन्निहितानुपपत्तौ व्यवहितमाश्रीयते सा व्यवहितविकल्पनानैयायिकी । यथा—

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रधूपितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥

अशान्तेर्निशमनाक्रियासम्भवात् पूर्वकालत्वायोगे तं निशम्यापि राज्ञां रजतामिति व्युत्पत्तिका-
लाद्यो व्यवहितो व्यपेक्ष्यते । तेनायमर्थः सम्पद्यते । तः राज्ये प्रतिष्ठितं निशम्य राजाभिमान-
मुद्रहतां हृदयेऽग्निरिवोत्थित इति । एतेन गुणकल्पना नैयायिक्यपि व्याख्याता । यथा—

चंदणिहिण्क्वचलणाणहभमिरमराळणि हिणुअवरवआ ।

कमळवणदिण्णहत्था अणुसिरीभुवणमोअरइ ॥

आदिग्रहणाद्रपोक्षारवाक्यभेदादयो गृह्यन्ते । तेषु यत्र वृत्तिच्छन्नस्य सर्वनामादिमिरपोद्धृतानुसन्धानं
क्रियते सा अपोद्धारनैयायिकी । यथा—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गल निपेक्ष्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिपः सतः किमाभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥

अत्र वृत्तिच्छन्नयोर्विपद्विभूतिपदयोरभिरिति सर्वनाम्नानुसन्धाने जगच्छरण्यस्य किं विपद्भिः,
निराशिपः किं विभूतिमिरित्यर्थः सङ्गच्छते, एकवाक्यत्वेऽप्यपेक्षितानवासौ यत्र वाक्यान्तरमुप-
कल्प्यते सा वाक्यभेदनैयायिकी । यथा—

तुहअसमं सोहग्गं अमहिलसरिसं च साहसं मज्झ ।

जाणइ गोलाऊरो तासारत्तद्धत्तरत्तोअ ॥

अत्र तवासम सोभाग्यमस्तीजनेचित्तं च मे साहस गोदावरीपूरो जानातीत्येतावदेक घान्यं नैक साग्री प्रमाणमित्यपेक्षया वर्षारात्रार्धरात्रश्चेति द्वितीयम् । अन्यथा होक्वाक्यतायां यथासङ्गमनु दशस्मानामिति गोदावरीपूरस्वत्सोभाग्य वर्षारात्रार्धरात्रस्तु मत्साहस जानातीत्ययमर्थं सम्पद्यते । यदि चायमपि न यथासङ्गमस्य विषय कोऽन्यो भविष्यति ? तत्र को दोष इति चेद्विद्वक्षितार्थो सिद्धिः । यथासङ्गमपक्षे हि येषु त्व पङ्क्तिवितस्ताप्रतानावधारितेषु गोदावरीतट शुद्धावृष्टेषु कामपरवशाभिर्वराटनाभिरमिसार्यमाणो विहरसि पूर एव, तेषु यदि प्रवेष्टुमीष्टे याति चाह प्रसुप्ताशपजनपदं प्रपदंभोधतान्धकारनिस्सञ्चारे प्रावृष्णिशीथे परिभ्रमन्ती महासाहसानि वर्षारात्रार्धरात्र एव यदि द्रष्टुं शक्नोति, न पुनरन्यस्येतत्सामर्थ्यमिष्यमर्थं सङ्गच्छते । न चाय मस्या विवक्षित अपि त्वेव नाम त्व सुभगे सपव नाम चाह साहसिनी वार्धरात्रे वर्षा- सुपूर्पूर्णा गोदावरीमुद्गृह्यागणितप्राणसशया स्वामिसारितवत्यसि, तस्माद्वृत्ततामनुरूपमानेन साभाग्यातिशययोगाद्गृह्यहमेनापि त्वयानुरक्ताया मय्यनुमोदो न मोक्ष्य इति ॥

अथ यत्र साधर्म्यादिभिरर्थान्तरेऽनुवृत्त पदार्थधर्मो वचनेन निवर्त्यते सा वचननैवेधिकी, सा तु प्रतीयमाननिवृत्तिनिमित्ताच्च । तयोराद्या यथा—

मूले कण्टकसन्ततिरुपरि च त्रिकचानि रक्तकुसुमानि ।

एतावन्तत्र शरमलिरनुहरति न पङ्कजवनस्य ॥

अत्र शरमलिसादृश्य कण्टककुसुमसाधर्म्यात्पङ्कजवनेऽनुवृत्त प्रतीयमानसौगण्यादि गुणमाद्य- सूचकेन वचनेन निवर्त्यते । द्वितीया यथा—

कार्यज्ञः प्रष्टव्यो न पुनर्मान्यो मम प्रियो वेति ।

गुरुरत्रासनसेव्यः प्रियानितम्नः कदा मन्त्री ॥

अत्र यो पश्य मान्य प्रियो वा स तस्य मन्त्री सामान्येन मान्यत्वप्रियत्वाभ्या मान्यप्रियाप्रिया नुवृत्ता प्रष्टव्या प्रियानितम्नस्तत्तावदम्भशोभिनाभिधीयमानकार्यज्ञत्वाभायसूचकेन वचनेन निवर्त्यते । यत्रासम्भवेन विधेय निषिध्यते सा असम्भवनैवेधिकी । सा द्विधा, अप्रस्तावनिमित्ता, अनुत्पादनिमित्ता च । तयोराद्या यथा—

वेप्रिसिण्णकरंगुलि परिग्गहकखलिअळे हणीमगे ।

सोत्थिच्चि अणसमण्ड पिअसहिळेहम्मि मिळिहिमो ॥

अत्र स्वस्तीति पदस्यासमाप्तो सन्देशदानादेस्तदुत्तरकालभाविनोऽप्रस्ताव इति तन्निमित्तत्वेना सम्भवेन लेप्यस्य विषयत्व निषिध्यते । द्वितीया यथा—

लङ्वप्पडवि उदुदुत्थडाकउ अह्माणइएसि पुत्तमह ।

च्छ . . . जलदहि उज्जमे विजिम आआसि ॥

अत्र दन्तोऽप्यनुत्पत्तौ तदुत्तरकालभाविनस्तकोत्पादस्यासम्भवेन तत्कालान्तराविधेयस्य विविधते-
यत्र विरोधिना शब्देनार्थेन वा कार्यं निवार्यते सा विरोधनैवेधिकी । तयोपि यथा—

तेपुच्छिज्जहिपत्तडि जेतहि दिसिहि न एति । जेहीसदिङ्गिगोरवीतेदुकरुजीअन्ति ॥

अत्र ते वार्ता प्रष्टव्याः । ये तस्या दिशो नायाम्तीति पूर्वापरविरोधिनेऽप्युच्येत् केनचित्प्रथमं न
प्राप्नोति यथा नीलशब्दस्तावदयं स्वार्थसामान्यवचनो व्यतिरेकात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमर्थस्य
सम्बध्यते, तथैवोत्पलशब्दोऽपि । यदेव केवलमव्ययतिरेकार्याभिधायि पदं पदान्तरसन्निधानेऽपि
तत्तदेव ततो यमर्थमभिधातुं योग्यमवधूतमस्य रूपं तमेव पदान्तरसन्निधावपि प्रत्यापयति ।
रूपमेवात्र हि रसनमसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकदर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिसामर्थ्यं लभते ।
किन्तु पदयोः परिलिङ्गार्थः पुर्मास्तयोः सन्निधौ प्रयोगसामर्थ्यादर्थयोः परस्परोपश्लेषोऽप्युत्पा-
देकवाक्यरूपानुप्रद्वान्मान्योन्यं प्रधानोपसर्जनभावेन विशेषणविशेष्य एवमपैति । तथा हि । यत्र
विशेषणं विशेष्यं चैकाक्षिप्रर्थं संभेदं प्रतिलभते तत्र यदशब्दः स पूर्वात्तरपदाधिष्ठानमेनं प्रत्या-
पयति । उत्पलशब्दोऽभिप्रवर्तमानः सर्वोत्पलावग्रहरूपेण प्रवर्तते । तत्रैव नीलशब्दः प्रवर्त-
मानो विशिष्टावग्रहरूपेणावच्छिन्नमिति । यदि वा नीलमित्येतत्प्रवर्तमानन्यूनाधिकमाश्रयमपेक्षमाण-
मनेनैव धर्मेण सर्वयोग्यं सदुत्पलमिति शब्दान्तरेण विशिष्टायां योग्यतायां नियम्यते । अथवा यथा
कृष्णः शुक्लश्चायं मृगः सारङ्गः शाबल इति वा, तथा नीलोत्पल इत्युभयरूप एवार्थात्मा ह्युभयं
सन्निवेदयते । नीलं चोत्पलं चैकं नीलोत्पलमिति तौ यस्मिन्नुभयगुणमनुविभागमाप्यमानौ संभू-
विताविषाधौ भवतः तत्तयारेकेमधिकरणं । यदिवा नीलशब्दः प्रवर्तमानो नीलगुणमात्रमुपादाय प्रव-
र्तते न त्वनेनोत्पलादय उपात्ता अपि परित्यक्ता । एवमुत्पलशब्दो विजातियोगमात्रमुपादाय प्रव-
र्तते । न नीलादींस्त्वजति । नोपादत्ते । तत्र यदैव मिश्रेऽर्थरूप इदमिति सर्वेनाम्ना प्रत्यक्षमुदयमाने
उपश्लेषेते नीलमुत्पलं चेदं द्रव्यमिति, तदा शब्देभेदाङ्गिप्रमेव द्रव्यं विशेषणं विशेष्यमाधिक . .
क पदद्वयसन्निधानायत्तत्वाद्विशेषणविशेष्यभावस्य वाक्यार्थत्वं, न पदार्थता । तदिदमुक्तं—
यदत्राधिकृतं वाक्यार्थः स इति . . नीलमुत्पलमिति । विशेषणविशेष्ययोरुभयस्य च
विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वाप्रसिद्धिः यथा हुत्पलशब्दो नीलशब्देनामिसम्बन्धमानो विशेषवचन-
स्तथा नोलशब्दोऽप्युत्पलशब्देनामिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सम्बध्यते, नैवम् । एकस्यात्र
प्राधान्यं विवक्षितं अपरस्य उत्पलस्य चात्राप्राधान्यं विवक्षितं नीलशब्दस्योपसर्जनत्वमिति ।
यदा तर्हि नीलस्य प्राधान्येन विवक्षा उत्पलस्य चोपसर्जनत्वेन तदा कर्तव्यं सामानाधि-

करण्य, न हासौ द्वन्द्व उत्पल च नील चेति । नापि पट्टीसमास उत्पलस्य नीलमिति, अपि तु द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकसिन्नर्थे युगपदुपरुध्येते । न च द्वयो प्रधानयोरेकसिन्नर्थे युगपदुपरुध्ये प्रयोजनमस्तीति प्रयोगसामर्थ्याद्भ्रम्यते । नूनमेकमिदप्रधानं तद्विशेषकं चापरम् ॥

एतावान् सन्देहः किं विशेष्य ? किं विशेषणमिति । तत्र द्रव्य विशेष्य गुणो विशेषणं द्रव्यस्यान्यानपेक्षिण साक्षात्क्रियासूपयोगेन प्राधान्यात् ॥

ननु गुणस्यापि साक्षात्क्रियासूपयोगो दृश्यते यथा 'श्वेत छागमालभते'ति, नैवम् । इह श्वेताभावे कृष्णमपि छागमालभते न तु श्वेता पिष्टविण्डीमालभ्य वृत्ती भवति । एवमुपचारप्रवृत्तावपि पुरुषस्याप्य इत्यादौ यत्तन्भूतोपमानसम्बन्धप्रतीतमेदो व्याघ्रादिशब्दैरुपमेयं पुरुषादिरभिधीयते तदा सामानाधिकरण्योपपत्तौ उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासो भवति । एवं प्रपचति साधु पचतीत्यादयो द्रष्टव्याः । कथं पुनः सामानाधिकरण्येन क्रियाविशेषणत्वे साध्यादयोऽसत्त्ववचना भवति । उच्यते, उपसर्गाणामिह क्रियाविशेषणानामप्यसत्त्वभूतानामेव क्रिया प्रति गुणभावो भवति, यथा पच्यादिकं विशेषे व्यापयन् असत्त्वार्थः प्रशब्दो विशेषणत्वं लभते, एव साधुशब्दोऽपि क्रियात्मकभूत धर्ममुत्कर्षादिक क्रियास्यमसत्त्वभूत क्रियानुप्रविष्टमभिधानः क्रियानुरोधादेयासत्त्वभावमापन्न क्रियाविशेषणत्वं लभते, कथं पुनः प्रपचतीत्यादौ प्रादेरभय विशेषणत्वे क्रियामागेनैव सम्बन्धो भवति ? सति वा कथमुभयविशेषणत्वम् ॥

उच्यते । यथा मासोजातस्येति मासादयः क्रियाकलाप कथं प्रथमकुक्षिवियोगादप्यस्य जन्मनोऽवधिमाघेन परिच्छेदको भवति जन्मप्रतिलब्धां वा सत्ता समावृत्त्या परिमिमीते, यथा च कष्टधित इत्यत्रोपात्तक्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ताऽभ्यन्तरीकृतसाधनसम्बन्धः क्रियायोगे भवति-क्रियासंबन्धात्कष्टे कर्मत्वमिति श्रयणक्रियापूर्वं कृतेन सम्बन्धमनुभवति, यथा च वृक्षाज्जीत इत्युपात्तक्रियावच्छिन्न कर्ता भवत्क्रियासंबन्धाद्भूकस्यापादानत्वमिति भवत्क्रियापूर्वकं वृक्षेन सङ्गृह्यते, तथेहाद्युपात्तपच्यादिक्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ताऽभ्यन्तरीकृतसाध्यसाधनसम्बन्धः क्रियायोगे प्रादीनामुपसर्गत्वमिति क्रियापूर्वकं प्रादीना सम्बध्यत इति । सर्वेऽपि च समुदायसम्बन्धिनोऽवयवस्पर्शनेव तद्वता समुदायेन सम्बध्यन्ते । तदुक्तम्—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्तेतद्वता सह ॥ इति ॥

व्यपेक्षादिभिरेकार्थपरतयोपात्तानां पदार्थानां मिथोऽसिन्नयनमन्वयः । स त्रिधा—शाक्तो वैभक्तः शक्तिविभक्तिमयश्च । तेषु कर्मादिशक्तिमिनिर्वृत्त शक्तः, सम्बन्धादिविभक्तिमिवैभक्तः, उभाभ्यां पुनः शक्तिविभक्तिमयः । तत्राख्यातमुज्ज्वलभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोरभिधाने शाक्तो यथा—

अव्यासामासुरुत्तुङ्ग हेमपीठानि यान्यमी । तैरुद्दे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥

कृदात्पाताभ्या भिन्नकालस्थकवृंशक्तिद्वयामिधाने सुविभक्तिभिः कर्मकरणसम्प्रदानामिधाने च शाक्तो यथा—

अजित्वा सार्णवामुर्वामनिष्ठा विविधैर्मसैः । अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवकथम् ॥

आत्पातविभक्त्या हेतुशक्त्यमिधाने सुविभक्त्याच कर्मकर्त्रपादानाधिकरणशक्त्यमिधाने यथा—

स सेतुं बन्धयामास प्लवर्गैर्लवणाम्बुधौ । रसातलादिवोत्तीर्णं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

स्वप्नायेति कर्तरि पष्ठे न सगन्धे, मावएव चतुर्थी न तादृश्ये । आत्पातेन कर्ममिधाने तद्वितेन हते च कर्माभिधाने लुपा कथिताकथितकर्माभिधाने च शाक्तो यथा—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥

सगन्धविभक्त्या वैभक्तो यथा—

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥

शेषविभक्त्या वैभक्तो यथा—

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्रह्मवादिनः ॥

उपपदविभक्त्या वैभक्तो यथा—

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे । त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

सगन्धोपपदविभक्त्या च वैभक्तो यथा—

अवनिपन्नवद्विव्योमतोयान्तरात्मन्नहिमकर हिमांशो विश्व त्रिशैकयोने ।

हर भव शिव शर्व त्र्यम्बकेशान रुद्र त्रिनयन वृषकेतोऽनन्तमूर्ते नमस्ते ॥

कारकविभक्तिः सगन्धोपपदशेषसम्बोधनविभक्तिभिश्च शाक्तिविभक्तिमयो यथा—

तीर्थेषु सत्सु द्विजसत्तमेभ्यः श्रियं द्विपात्रिष्टजनानुषाचाम् ।

समाधिनामानमजस्रमेव कस्य प्रदातुं त्वद्वतेऽस्ति शक्तिः ॥

यत्र लुप्तास्त्वपि विभक्तिषु शक्योऽवसासन्ते विभक्तयश्च साक्षादुपलभ्यन्ते सोऽपि शक्तिविभक्ति-
मयः । यथा—

वित्रस्तशत्रुः स्पृह्यालुलोकः प्रपन्नसामन्त उदूढसत्वः ।

प्रतिष्ठितः कार्यसमाधिसत्रे जितावनिः कोऽत्र भवानिवान्यः ॥

यत्रैकतः शक्तिरन्यतो विभक्तिस्सोऽपि शक्तिविभक्तिमयो यथा—

निरीक्ष्य सरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥

अत्र यदि जनिक्रियातो निरीक्षणक्रियायाः पूर्वेत्वं तदा कर्तुमेदाप्राप्ति कस्याप्रत्ययः । अभिधा-
व्यापारस्तु विघटते पक्ष्यभिहितस्य कर्तुं पक्षपातक्रियैव सम्बन्धः, न निरीक्षणक्रियया । कर्तुं
कर्मणो कृतीति पक्ष्य न लोकाव्ययनिष्ठाफलव्यंशनामिति प्रतिषेधात् । स च विभक्तिपरिणामा
ध्याहारविपर्ययाप्यमेदव्यवहितकल्पनागुणकल्पनाभिरुपपद्यते । तत्र राधेयं निरीक्ष्य मृत्युरपि
भयेषु पक्षपातो भवतीति विभक्तिविपरिणामः राधेयं निरीक्ष्य स्वसामर्थ्यं विमृशतो मृत्योरपि
भयेषु पक्षपातो जायेतेति वाक्यमेदः । राधेयं निरीक्ष्य मारयतीति मृत्योरपि भयेषु पक्षपातो
जायेतेति द्युत्पत्तिकालाश्रिताया व्यवहितायाः क्रियायाः व्यवहारकालेऽप्याभयणात् व्यवहित-
कल्पना । निरीक्ष्येयं निरीक्ष्येति पक्षपातनस्याचेतनस्यापि चेतनगुणाध्यारोपेण गुणकल्पना । यदाह—
मुष्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च सत्पुष्पचारः प्रयतेते, दृष्ट्वाचेतनेऽपि प्रेमादौ चेतनादि-
क्रियोपचारो यथा—

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ।

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥

अथ किमभिहिताना पदार्थानामन्वय उताग्नितानामभिधानम् । उच्यते अस्त्यत्र मतमेदः, तत्रैके
वर्णयन्ति, अभितानामभिधानमभिहितानां चाग्नयः । केचिद्ब्रूयते, नाग्नितानामभिधानं, न
चाभिहितानामग्नय इति ॥

तत्राभिधानवादिन एवमाहुः । द्युत्पत्तिपलेन हि शब्दोऽर्थमवबोधयति वृद्धव्यवहारात्
द्युत्पत्तिश्च वृद्धाश्च वाक्येनैव व्यवहरन्ति न पदेन, यथार्थप्रकरणादिगम्यपदार्थान्तरसहकृतं पदं
प्रयुज्यते तदपि वाक्यमेव—

यदप्येक पदं दृष्टं चरितार्थक्रियं क्वचित् । वाक्यं तदपि मन्यन्ते सम्बोधनपदादिवत् ॥

यच्च कोऽयमिति प्रश्ने गौरश्च इति बोध्यते । तत्र लभ्यत इत्यादिः प्रश्नोक्तैव क्रियेप्यते ॥

वाच्यं चैकार्थपरं पदसमूहसंहत्यर्थमभिधाति स तानि पदान्युच्यन्ते समूहश्चैवमेकार्थः स्यात्, एवं च संहत्यार्थमभिद्भ्युः पदानि । यद्येकैकं पदमभिन्न एवायं व्याप्रियते तत्र यथा त्रयोऽपि प्राबाण उखा धारयन्ति, चत्वारोऽप्युद्यन्तारः शिविकामुच्यन्ति, सर्वाण्यपि कारकाणि पाकं साधयन्ति, तथा पदान्यपि सर्वणि वाक्यार्थमन्ववगमयन्ति, वाच्यार्थश्च क्रियाकारकसमर्गरूपः । तत्र कारकाणां क्रियासम्यग्धोन्मुखतया क्रियाणां च कारकविरहासहिष्णुत्वेनान्वितानामेव स्वशब्दैरभिधानं भवति । एवं च सति वाच्यार्थस्य साक्षादेव शाब्दत्वमुपपद्यते नत्वभिहितान्वयपक्षवत्पारम्पर्येणेति । तदभिहितान्वयवादिनो न मृष्यन्ते, तेष्टेवमाहुः, अनवगतपदार्थकस्य वाक्यार्थसम्प्रत्ययादर्शनात्पदार्थप्रतिपत्तिपूर्विकैश्च वाच्यार्थप्रतिपात्ते, ता प्रतिपत्तिं पदार्थप्रतिपत्तिश्चैवमवकल्पते । यदि तावानेव सोऽर्थः पदेनाभिधीयते पदार्थान्तराश्विते तु तस्मिन्नभिधीयमाने कदम्बरूपार्थप्रतिपत्ते पदार्थप्रविभागो न प्रकल्पेत । अस्य पदस्य जातिरर्थोऽस्य द्रव्यमस्य गुणोऽस्य क्रियेति आवापोद्वापाभ्यां तदवधारणमिति चेत् नैवम्, तत्रापि कदम्बरूपार्थप्रतीतेरनपायात् ॥

किञ्च प्रतियोगिनामनन्ततयान्वयस्यानन्त्यात्तद्वन्वयानन्त्येनान्विताभिधापिम्याः सम्बन्धग्रहणमशक्यमिति दुरवगमं पदार्थयोः सम्बन्धग्रहं, तदनपेक्षत्वे प्रथमध्रुतादपि तदर्थप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । गामानयेति वाच्यत्वाद्बन्धननियोगः प्रतीयेत, वृद्धव्यवहारेषु च वाच्यपादपि भवन्ती व्युत्पत्तिः पदपर्यन्तैव भवति । इतरथाहि प्रतिवाच्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्येत सा चानन्त्यादुरूपपादेति शाब्दव्यवहारोच्छेदः स्यात् । दृश्यते चाभिनवकविश्लोकात् वाच्यार्थप्रतीतिः, सा च पदपदार्थयोरेव व्युत्पत्तावुपपद्यते, न वाच्यार्थयोरेति नास्त्यन्वितान्विताभिधानम् ॥

अपिचान्वयस्यान्वितविशेषणत्वात्तदभिधानमन्तरेणान्वितोऽभिधान्तु न शक्यत इत्यन्वयाभिधानमङ्गीकरणीयम् । न च तदेकया शक्यता शक्यतेऽभिधानमिति शक्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः ॥

अपिच गामानयेत्यत्र यदा गोशब्देनानयत्यर्थविशिष्टं स्वार्थोऽभिधीयते तदा गवार्थस्याप्राधान्यम्, यदाच आनयतिना गवार्थविशिष्टं स्वार्थं तदा तदर्थस्येत्येतस्मिन्वाच्ये प्रधानद्वयोपनिपातान्वयमेदापत्तिः ॥

अपिच प्रकृतिप्रत्यययोरन्योन्यान्वितस्वार्थान्वितान्वितलब्धपदभावयोः पदार्थान्तरान्वितार्थवाचकत्वमिति द्विरभिधानं स्यात् ॥

किञ्च पदेनान्वितः स्वार्थोऽभिधीयमानः किमभिहितेन पदार्थान्तरेणान्वितोऽभिधीयते उतानभिहितेन । अभिहितेन चेदेकसादेव पदान्तर्ध्यापरञ्जकहितीयपदार्थावगते पदान्तरोच्चारणवैयर्थ्यम् । एवंचैकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवादि सम्पन्नमिति तेनैव व्यवहारः स्यात् । न चासौ सम्पद्यते । गौरिति ह्युक्ते सर्वगुणक्रियावगमाद्यज्यते किमुपादीयतामिति, नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रतिपादने तु न हेतुरस्ति । पदान्तरसमिधानं नियमहेतुरिति चेत् तदपि जपमन्त्रा

दिपदवत्स्वरूपमात्रेण सन्निधानात् विशिष्यते । अथाभिहितेन तदपि तर्हि पदमन्विताभिधायितया पदान्तरोत्थमर्थाभिधानमपेक्षते तत्तत्क्षेत्रेतराश्रयमनवस्थाचक्रक या प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमनन्वितमेव स्वार्थमभिधत्ते प्रथमेन किमपराद्धम् । एव च सर्वपदे स्वार्थमात्राभिधानादभिहितान्वय एव भवति ॥

किञ्चाहुस्तत्र हस्तियूथशतमिति नास्त्यन्वयो योग्यत्वामावात्, अन्विताभिधानवादिना त्वन्वितस्याभिधानात्तत्राप्यन्वयः प्राप्नोति ॥

अपि चान्विताभिधानवादिना पुरुषवाक्यादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो नैवमर्थं प्रति सिद्धान्तः । तेहोवमाहुः । वाक्यात्कार्यभूतात्प्रत्ययितस्य यत्कुस्तदर्थविषय पूर्वविज्ञान कारणभूत मनुमीयते तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारितया ज्ञेयभूतार्थनिश्चय इति न वाचकशक्त्यपार्थावगमः । एव च वाचकशक्तिरेव नाप्यर्थते हुतोऽन्विताभिधानमिति तस्मादभिहिताना पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । पदानि हि स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि ॥

अयेदानीं पदार्था अवगता वाक्यार्थं गमयन्तीति । अत्रान्विताभिधानपक्षे कदम्बकरूपार्थप्रतिपक्षे प्रतियोगिनां खानन्ततया सम्यग्ग्रहणस्याशक्या दुरवगम पदार्थप्रतिभाग इति, तद्विद्व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य शोधम् । नह्येष व्युत्पत्तिः । गोशब्दस्य शुद्धान्वितोऽर्थ इति, स हि ध्वनिचरति कृष्णान्वितस्यापि तदर्थस्योपलम्भात्, नापि सर्वान्वितः, आनन्त्येन दुरवगमत्वात्, किन्वाकाक्षितसन्निहितयोगार्थान्तरानुरक्तोऽस्वार्थ इति, यतो च व्युत्पत्तिं वाक्यान्वये पदवापोऽपि धिरचनाद्विन्त्यमाञ्जि सज्जनयन्ति । यतः—

ओप्यन्ते चोद्भियन्ते च स्वार्थाः स्वान्वयशालिनः ।

अन्विते स्वे च सामर्थ्यं पदानां तेन गम्यते ॥

तत्र च—

यद्यदाकाक्षित योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तदन्वितः पदेनार्थः स्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥

पदार्थपर्यन्तापि च भवन्ती व्युत्पत्तिरदृशी दृश्यते न शुद्धपदार्थविषया । तथाहि—

नियत साधन साध्ये क्रियानियतसाधना । ससन्निधानमात्रेण नियमः सम्प्रकाशते ॥

गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते । साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते ॥

एवं च सन्निहितयोग्याकाक्षितोपरके स्वार्थे कचिद्वृद्धीतसम्यग् सवेत्र गृहीतो भवतीति नानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्यग्ग्रहणम् । न च कदम्बकार्थप्रतीते पदार्थात्प्रविभागः । तदुक्तम्—

आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः सन्निता यदा॥

अनन्यव्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन । कदम्बकार्यरूपायाः प्रतीतेश्च न सम्भवः ॥

इति । ततश्च पदपदार्थयोस्सम्बन्धग्रहणोपपत्तौ न प्रथमश्रुतापि पदार्थप्रतीतिर्न गामानयेति वान्यादेश्च बन्धननियोगः, न प्रतिवाक्य व्युत्पत्त्यपेक्षा, न चाभिनवकविश्लोकवान्यार्थप्रतीतिर्भवतीति । यदपि चान्विताभिधाने शक्तिद्वयकल्पनागौरवमाशङ्कितं तदपि नास्ति । अन्यवच्चा ह्यन्वितता । तदभिधानेनान्वितोऽभिहितः स्यात् । न हि दण्डीत्यत्र दण्डो नमिधीयत इति सम्भवति पर विशेषः । तत्र प्रकृत्या विशेषणाभिधानं इह तेनैवान्यतस्तदलामात् । अतोऽन्विताभिधानशून्यैवान्वयोऽप्यभिधीयत इति नास्ति शक्तिद्वयकल्पनागौरवम् । तदुक्तम्—

व्यतिपत्तार्थवृद्ध्या हि व्यतिपङ्गे [ङ्गो] निशम्यते । अपरं तु न संसर्गप्रतीतेरस्ति कारणम् ॥

प्रतिपत्त्याऽन्वयं यस्मात्प्रतीत्यादन्वितः पुमान् । व्यक्ति जातिमिवार्थोऽसाविति सपरिकीर्त्यते ॥

योऽपि प्रधानद्वयशङ्कया वाक्यमेदलक्षणो दोषः सोऽपि नोपपद्यते । यतोऽन्वितः सम्यग्ध उच्यते तत्र कश्चित्प्रधानतया सम्यग्धः कश्चिद्रूपतया, यश्च यथा सम्यग्धः स तथैवोच्यत इति नैकस्मिन्वाक्ये प्रधानद्वयप्रसङ्गाद्वान्यमेदलक्षणदूषणोत्पत्तिः । तदुक्तम्—

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयात् । पदार्थावेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ॥

प्रतिपत्तिर्गुणानां तु प्रधानैकप्रयोजना । तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद्वैक्य . . . कममुच्यते ॥

यद्य प्रकृतिप्रत्यययो पदस्य चाभिधाने द्विरभिधानमुक्तं तदपि न सम्यक् प्रकृत्यान्वितस्यार्थो विधीयते, प्रत्ययश्च प्रकृत्यर्थान्वितं पदार्थान्वितं च स्वार्थं ब्रवीति, प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्य पदापेक्षित्वादिति कुतो द्विरभिधानम् । नत्वेवं पदस्यान्विताभिधायित्वं न स्यात्, प्रत्ययस्यैव प्रकृतिसहितस्य पदत्वात् ॥

किञ्चापमभिहितान्धपक्षादिनोऽपि तुल्यो दोषः । ततश्च—

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृश्यार्थविचारणे ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ भूतः प्रत्ययार्थं सहेति च । यदाहुः सूरयस्तेन प्रत्यये [तदन्तं] पदमिष्यते ॥

यवानभिहितपदार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानपक्षे पदान्तरोच्चारणवैयर्थ्यमित्यादि, अभिधानपक्षे पुनरितरेतराध्यादिदूषणमुक्तं तदुभयपक्षानभ्युपगमेनैव निरस्तम् । यतो नास्माकमय पक्षः, प्रथम धृतान्येव पदानि स्वार्थान्न्योन्यमन्वितानभिदधति । अपि ॥ यस्य यावन्तोऽर्था सम्भवन्ति तच्छ्रवणे तावन्तः स्मृत्युपस्थाप्यन्ते, ततश्चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादिसम्पादितनियतमिधस्तमन्वयाः पदैरेव स्मृत्युपाख्यैरभिधीयन्ते । तथाहि—यस्तावद्गृहीतसम्यग्धो यस्य च सम्यग्धः प्रहणसंस्कारो नोत्पन्नः प्रभवतो वा स वाक्यार्थप्रतिपत्तौ नाधिक्रियते, यस्त्वनवभ्रष्टसम्यग्ध

प्रहणपंस्कारः सपद पद श्रुत्या नून तावद्विद स्मरति इदमिदमस्यार्थस्याकाङ्क्षितसन्निहितपरि-
जनविधित्तितः प्रियाप्रवृत्तिप्रश्नो निषिध्यते । द्वितीया यथा—

पिअसंगम किं वहिं हडिपि अहोपरोक्खसोद्धेय । मडवेन्निविन्नासि आणिहणएव न तेव ॥
अत्र समस्तमाणद्वेदसाधारण्येन प्रवृत्तो निद्रार्थस्तद्विरोधिभ्यां प्रियसङ्गमवियोगाभ्यां निषिध्यते,
यत्रार्थित्वाप्रवृत्तमन्येनैव तत्कार्यसिद्धो निषिध्यते सार्वतार्थ्यनैवेधिकी । यथा—

किं तस्स पारएणं किंमग्गिणा किं वगम्भप्परएण ।

जस्सउरम्मि णिसम्मइ उल्लाअं तत्थणी जाआ ॥

अत्र प्रावारयिलासाग्निगर्भगृहकाणि ह्येवमनर्गतातिनिवृत्तये प्रवृत्तानि तदर्थकारिणोपाकटर्पायनोप
गूढप्रियाकुबोम्भणा निषर्त्यन्ते । यत्र परिसङ्गृह्यतेनार्थेन शेष निषिध्यते सा परिसङ्गृह्यपार्नपेधिकी ।
यथा—

वेवावल्लचि उदेद्धमुहे सज्जितिलइतकंड । कअकण्णाप्पलिपच्चसरतहकामहो कोअड ॥
अत्र जगज्जिगीपया चक्रीकृतकामकोदण्डानुकारिणि मुखे विरुद्धेऽपि लोचनोत्पलद्वयस्यैव प्रकाश-
मानत्वात्कुसुमसायकस्य द्वायेव बाणां न त्रयो न पञ्चेति सज्जितिलके त्रय एव न द्वां न पञ्चेति
वृत्तकणोत्पले पञ्चैव न द्वां न त्रय इति परिसङ्गृह्यतेनार्थेन शेष निषिध्यते । यत्रैकावधारणेनाग्य-
स्पर्शक्रियते सा नियमनैवेधिकी । यथा—

तेच्चिअजीआतेच्चे अमग्गणासा अजस्सधनुइट्ठी ।

टिट्ठिअकुवलअविलोअणा णसो जअड कदप्पो ॥

अत्र उपामार्गणधनुर्पट्टीनामग्नयत्र मेदेनोपलम्भात्कन्दर्पविषयेषु तद्वेदेऽनुवृत्तः कुवलपविलोचना-
द्वेस्तेनतेन सस्थानेन तत्तत्कार्यकरणार्थैव सर्वार्थमिदमेत्यवधारण निषर्त्यते, एतेन नियमसदृश
फलो विनिप्रदोऽपि व्याख्यात । यथा—

भवतु समदना रतये तिलकवती चारुचम्पक च्छाया ।

घनचन्दनधवलकुचा कान्ता तव त्रिद्विपा मटवी ॥

आदिप्रहणादसम्भवनियमो विशेषे प्रत्यक्षश्रुतिरित्यादयो गृह्यन्ते, तयोरसम्भवनियमो यथा—

हारो थणाणसवणा ण कुण्डलमेहला णिअवस्स ।

अच्छीणउणो विमवे विमण्डण कज्जलसलाआ ॥

विशेषप्रत्यक्षश्रुतिर्यथा—

इय मेहे लक्ष्मीरिय ममृतवर्तिर्नयनयो रसावस्था. स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अय ब्राहुः कण्ठे दाशिरममृणो मौक्तिररसः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

येयमुद्भूतसम्बन्धव्यतिरेकेण पदपदार्थानामितरेतर प्रत्याकांक्षासन्निधियोग्यतापेक्षिणी व्यपेक्षेत्युच्यते । का पुनरियमाकांक्षा नाम ? प्रतिपत्तिर्जिज्ञासा । सा कथं पदार्थानामुपपद्यते ? कारणे कार्यापचारात् । तथाहि—अभिधानपर्यवसानमभिधेयपर्यवसानं च जिज्ञासोत्पत्तिकारण, तच्चोपचारेणाकाङ्क्षेति व्यपदिशन्ति । तत्राभिधानपत्रं द्वारमित्येकपदप्रयोगेऽभिधानमेव न पर्यवस्यति । नह्यनुचरिते योग्यप्रतियोगिनि सन्निधायिनि पदे सन्निधयतामपात्रियतामित्यादावन्वितामिधानं भवति । वृद्धव्यवहारे चान्वितार्थान्येव पदानि प्रतीयन्ते, बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दभ्रमणसमनन्तरभाविनी विशिष्टचैष्टानुमिता शब्दकारणिका प्रतीतिमन्वितायं विषयामवगच्छन्नन्वित एवार्थं पदानामभिधानसामर्थ्यमवधारयति । विश्वजिता यजेतेत्यादौ पुनरेकपदप्रयोगाद्भवेऽन्वितामिधानेऽभिधेयमेव न पर्यवस्यति अत्रानुष्ठेयतयावगतस्य वान्याभिधेयस्यार्थस्यानुष्ठारमन्तरेणानुपपत्तेस्तदुपपत्तये युक्तैवानुष्ठानजिज्ञासा तस्या च सत्यामपरिपूर्णत्वावगमात्लोकवद्भ्याहारे कर्तव्ये योग्यत्वास्वर्गकाम एवानुष्ठानाभ्याह्रियते । अभिहितान्वयवादिपक्षेऽपि पदार्थान्तरमन्तरेणाव्यासामर्थ्यास्तदुपपत्तये युक्तैव प्रतियोगिजिज्ञासा, तस्या च सत्यामपरिपूर्णत्वावयपरि पूरकतयाव्यवितामिधानवदेव प्रकरणादिवशेन योग्याध्याहारः क्रियते ॥

नन्वेव सति यत्र पदत्रयं प्रयुज्यते गामानय शुक्लामिति लोके तत्राभिधानाभिधेयापर्यवसानपरिसम्भवाकाङ्क्षास्तीति कथमन्वितामिधानम् ? वान्यस्य गामानयेत्येतावतैव परिपूर्णत्वात् । सत्यम्, पदानुच्चारणमेवमेतत् । उच्यते सत्येतस्मिन्नस्याप्यानयतिसन्निधानात्तदेकवान्यत्वावगमादानयत्वन्वितस्यार्थाभिधायित्वावधारणादाकाङ्क्षां च विना तदसम्भवादानयतेराकाङ्क्षा परिकल्प्यते । उक्तं च भाष्यकृता—भवति च सा रक्त प्रत्याकाङ्क्षेति । तेन तत्राव्यवितामिधानसिद्धयर्थमेवाकाङ्क्षा, यदि परमयं विशेष, द्वारमित्यादौ तस्यैव पदस्यान्वितामिधानाकाङ्क्षा, गामानय शुक्लामिति तु पदान्तरस्येति । उक्तं च (श्री) 'अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थमटनाय वा । प्रतियोगिषु जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति गीयते ।' इति । सा चेयमाकाङ्क्षा विभागे सति भवन्ती व्युत्पत्तावुपलक्षणमाधीयते । किमिति पुनः सन्निधियोग्यतैव नाधीयते ? निराकाङ्क्षेणाव्यवितामिधानादर्शनात् भयमेति पुत्रोराज्ञं पुरवोऽयमपसार्यतामिति पुत्रसम्बन्धनिराकाङ्क्षो राजा न पुरुषेणाधीयते । कस्तापुनरुभयोः पुत्रपुरुषयोः सन्निधियोग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञः सम्बन्धो न पुरुषेण ? उच्यते, न्यायसाधकैर्ब्रह्मन्यायप्रतिपत्तेः नित्यसापेक्षेणैव राजा सयध्यते तेन सम्बन्धनिराकाङ्क्षा न पुरुषेण सम्बन्धमनुभवतीति आकाङ्क्षाऽपि व्युत्पत्तावुपलक्षणमाधीयते । परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्याप्यनन्वय व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणं, सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिषु न सर्वेषु सहसैव युगपदुपजायते, अपि तु कारणोपनिपातात्कमेण । तथाहि—क्रियया कर्तारमन्तरेणासम्भवात्तद्वगतौ कर्ता प्रथममपेक्ष्यते, स च निष्फले व्यापारे न प्रवर्तत इति कर्मोपपन्नते । व्यापारश्च करणमन्तरेणाशङ्क्यः साध्यितुमिति करणापेक्षा । एवमधिकरणाद्य क्रियाकारकविशेषणाद्य

आपेक्षणीया इति कारणोपनिपातः स्यात् । क्रियादिषु यथा—

जिज्ञासा जायते बोधुः सम्बन्धिषु तथा तथा ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधिं प्रतिपद्यते । तदन्वितः पदेनार्थः स्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ सन्निधिः ॥

योग्यस्याकाङ्क्षितस्य यदान्तर्यं, स सन्निधिः । स द्विधा—अभिधानविषयः अभिधेयविषयश्च ।
तत्रोच्चारणनिमित्तोऽभिधानविषयः, अविनाभायनिमित्तोऽभिधेयविषयः । तयोराद्यो यथा—

लीलास्मितेन शुचिना मृदनोदितेन व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

अत्र लीलास्मितादिभिः शुच्यादीनि विशेषणानि यथासाग्रीष्वपि सम्बध्यते । द्वितीयो यथा—

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

अत्र दहत्वित्यादिका क्रिया तदधिनाभावनिमित्तकात्साग्रीष्यादप्याहृतानलादिभिः सम्बध्यते ॥

ननु च सन्निधियदाकाङ्क्षाप्यविनाभावनिमित्ता किमिति नेप्यते, यद्धि येन विना न भवति
नियोगतस्तेन तदाकाङ्क्ष्यते । क्रिया हि कारकाविनाभाविनी त प्रतीत्य कारक जिज्ञासते । एव
कारकमपि युष्मा क्रियामिति, तद्व्युक्तम् । जिज्ञासाविरामानुपपत्तेः यथा हाविनाभावेन कारकजिज्ञा-
साप्युपपद्यते अतः प्रयोजनाभावात् कारकातिरिक्तमन्यत्र जिज्ञास्यते, तर्हि क्रियामात्रावगमेऽपि
यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजन नास्ति तत्र जिज्ञासा न स्यात् । अनुष्ठेयतया हि क्रियायामवगतायां
कारकोपादानमन्तरेण तदनुष्ठानानुपपत्तेः । कारकज्ञानात् प्रयोजनवद्भूतमानापदेशादौ त्वननुष्ठे-
यतया नास्ति कारकज्ञानेन प्रयोजनम् ॥

अथ च तत्रापि वाक्यमपरिपूर्णं मन्यन्ते साकाङ्क्षार्थाभिधायितया आपत्तिपूर्वता । अत एव
च तत्राप्याहारमपि कुर्यन्ति, तत्रापि चानुष्ठेयावगतिस्तत्रापि निश्चेषकारकजिज्ञासा स्यात् । तथा
च देवदत्त गामानयेति करणानुपादानादपरिपूर्णता स्यात् ॥

अथैककारकज्ञानेनापि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारकान्तरजिज्ञासा देवदत्त गामभ्याज दण्डे-
नेति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तदाकाङ्क्षा न स्यात् । तत्त्वज्ञानाकाङ्क्षितत्वात्तस्य तद्व्यवयो
वाक्यार्थे न स्यात् ॥

अथ दण्डपदोच्चारणात्तत्राकाङ्क्षा परिकल्प्यते, अन्यथा दण्डपदस्यानग्नये तत्पदोच्चारण-
मनर्थके स्यादिति । एवमरुणयैकहायन्या पिक्वाह्या सोम क्रीणातीत्यन्वयप्रसङ्गः । न हि वेदपदो-
च्चारणेनानर्थकेन भवितव्यमिति किञ्चन प्रमाणमस्ति । न च तत्राकाङ्क्षोदये किञ्चित्कारणा-
न्तरमस्तीति सोमं क्रीणातीत्यतोऽधिकस्यानन्वयिता स्यात् । अतो नाकाङ्क्षायामभिनाभावो
निमित्तत्वेनाधीयत इति । आकाङ्क्षावच्च सन्निधावपि सन्निधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः ।
तदनुसारेण चान्वितामिधानमपि तथैवेति ॥

सन्निधिरशब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् । अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके समग्रन्धदर्शनात् ॥
सहसैव न सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् । सन्निधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसौ ॥
यथायथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् । तथातथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥

॥ यो ग्य ता ॥

अथ का योग्यता ? यदेतत्समग्रन्धार्हत्वं नाम । सन्निधा-मुत्पार्यद्वारकं जघन्यार्थद्वारकं च । कः
पुनर्मुत्पार्यः जघन्यार्थ इति ? श्रवणसमनन्तर साक्षादेव शब्दाद्यर्थः प्रतीयते स मुखमिव प्रथमं
भवतीति मुत्पः । यस्तु शुणसमग्रन्धादिव्यवधानेन शब्दादवगम्यते स जघनमिव पश्चाज्जायत इति
जघन्यः । तयोर्मुत्पस्त्रिधा-जात्यादिमुत्पः, आकृत्यादिमुत्पः, भ्रान्त्यादिमुत्पश्च । तेषु जातिगुण-
क्रियाभिधायिभिः शब्दैर्योऽभिधीयते स जात्यादिमुत्पः । गौः पदा न स्पष्टव्या, शुह्रां गामभ्याज,
पाक्षकमानय यत्तत्सं भोजयेति । सपवाऽऽलेट्यप्रतिकृतिप्रतिमाप्रतिनिध्यादिविषयः आकृत्यादिमुत्पः ।
यथा-भवनमित्तौ कामं चित्रिताः गावः क्रियन्तां, बिण्णुं पञ्चामृतेन स्नपय, अप्सु चन्द्रमस पश्येति ।
विपर्ययाह्वासाविधर्तविपरिणामादिविषयो भ्रान्त्यादिमुत्पः । कोयंकोयमनाकाशे शरी, स एष
थालाबाहुमूले घालचन्द्रमा, तदेतद्वलातचक्रं विस्फुरति, तदिदमिन्द्रायुधं विलोक्यत इति ।
जघन्योऽपि त्रिधा-गौण उपचरितौ लाक्षणिकश्च । ययोर्द्रव्यवाचिसिद्धानामाधिकरणप्रयोगे
विशेषणविशेष्यभावः प्रतीयते स गौणः । यथा-गौर्वाहीकः, सिंहो माणवकः, वृणं लक्ष्मीः,
गोपदं समुद्र इति । समानाधिकरणशब्दप्रयोगे योऽन्यविशेषणत्वेन प्रसिद्धः कुतश्चिन्नि-
मित्तादन्यविशेषणत्वं लभते स उपचरितः । यथा-शुह्रं यशः, मधुर वाक्यम्, सुरभि शीलं
सुमगः स्वभाव इति । यस्तु शब्दोपात्तेनार्थेन क्रिया समर्थेनाविनामावात् सट्चरणादि
. . . लाक्षणिको यथा यष्टी प्रवेशय, लज्जिणो गच्छन्ति, मञ्चा क्रोशन्ति, गङ्गाया घोषः
प्रतिवसतीति ॥

नन्वेवं सति जात्यादिशब्दार्थाः सर्वे लाक्षणिका भवेयुः, तेऽपि हि स्वरूपेण क्रियां
साधयितुमपर्याप्तैर्जात्यादिभिरविनाभूतव्यक्तिरूपतयोपलक्ष्यन्ते । नैवम्, जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानां

क्रियासिद्धिषु गङ्गातीराद्यर्थानामपि समन्वयो दृश्यते । नैवम्, गौरालभ्यतां प्रोक्ष्यतां
विशस्यतामित्यादौ अनपेक्षितवृत्तीनां गोत्यादिजातीनामपि । एतेनारुणया क्रीणाति, अभिद्राम
जुहोतीत्यादौ गुणक्रिययोर्द्रव्यव्यवधानेनापि क्रियासमन्वये द्रव्याणामलक्षणीकृत्यमेवेत्यभिहित
भवति ॥

ननु च जातिगुणमिद्यापात्रेन जीयतीति नैवम् । अत्र जात्यादीनां विशेष्यते न द्रव्यरूप-
त्वात् । तदुक्तम्—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन त्रिवर्क्षितः ॥

वृद्धमिहितश्च भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति । एव च मुख्यवृत्तीनां जघन्यवृत्तीनां च शब्दानां
प्रयोगे षोऽर्थो यत्र सम्बन्धित्वेन उपलम्भात् । यद्येव यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गपागवो
सम्बन्धित्वेनानुपलम्भात्कथं योग्यत्वेनावधारणम्, अनवधारितयोग्यतयोश्च कथमन्यताभिधानम् ?
उच्यते—

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यद्व्यवधारितम् । यदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥

साध्यसाधनयोरौ ॥

सामान्यात्मकसामर्थ्यात्प्रसम्बन्धो मुख्यता व्यपेक्षेत्युच्यते । व्यपक्षायता पदार्थानां मिथ
सम्बन्धिरूपता सामर्थ्यम् । तत्रिधा—भेदः, ससर्ग, उभय च । तत्र रात्रौ भृत्य इत्यादौ यदा तावदेत-
द्वधृत परापक्षार्थवृत्तिरयं भृत्यशब्दो न स्वतन्त्रार्थवृत्तिरिति, तदा सामान्येन स्वामिससर्गस्यावधृत-
त्वात् स्वामि . यति स्वयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद इत्युच्यते । यदा तु राजपुरुष इत्यादा
यनवगतपरापक्षभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धघोतनाय राजशब्दं प्रयुज्यते तदा विशेषससर्गस्य
शब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तरसम्पातः तदा राजशब्दो स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरर्थादवसीयते ।
यदा त्वर्थार्थगतसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापक्षायां समासबोधे भेदससर्गेण सामर्थ्यं
भवति । यदा नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलमिति । यत्र तु न सम्बन्धयोग्यता न तत्र सामर्थ्यं
यथा—हिण्यते वक्ष्य नीलमुत्पलमालिकर्णं, नेह कश्चिःपुरुष, व्याघ्र सरति, पक्षी पश्य, सखे कष्ट दूर
गच्छ त्व, यूशय दाह शोभन, शैलान्वितं त्व, व्याघ्राद्भय देवदत्तस्य, यज्ञदत्तस्य भार्या, राजा पुरुष,
ब्राह्मणस्य सकृत्त्व, अक्षेषु शोण्ड, पिबति पानागारे, अयं दण्ड हराऽनेन फलानि, अन्तरा त्वा च
मा च कमण्डलु, अन्तरेण तक्षशिला पाटलिपुत्रं च सुप्रस्य प्राकार, ओदन एव तव भविष्यतीति ।
अत्र प्रथमेऽन्विताभिधानस्यावस्थात्वात् तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति । क पुनरयं सम्बन्धो
नाम ? अहानिर्व्यपेक्षा व्यतिपन्न इति । तथा हि—सम्पूर्वो वध्नातिरह गगं सम्बन्धोऽस्ति
नोवत्सं सम्बन्ध इति । तथा व्यतिपन्ने वर्तते, योऽयसा रज्जा वा कीलादो व्यतिशतौ

व्यतिपत्तो भवति स सम्बन्ध इत्युच्यते, तत्र यदा सम्बन्धस्याहानिरर्थः तदा ऊरीकरोति कारिकाकरोति शुक्लीकरोति पटपटाकरोति चकासाञ्चकार, विदाङ्कुर्वन्तु लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनाति भ्राष्ट्रमट मटमट समादय. प्रयोगा भवन्ति । न हेतु कदाचिदप्यन्योन्यं जहतीति । यदा सम्बन्धशब्दस्य व्यपेक्षा अर्थ. तदा गुरुकुलं देवदत्तस्य, सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यम्पदया राजदारा, किञ्चिदपि न कुर्वाणः अकेञ्चित्कुर्वाणः, शङ्कुलया कृत. खण्ड. शङ्कुलाखण्डः, दध्नीपसिकभोदनो दध्नीभोदनः, अथेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः, कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः, केशेषु च गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशीत्यादयः प्रयोगा भवन्ति । एतैः समासावस्थायामपि देवदत्तादीनपेक्षन्ते । यदा तु सम्बन्धशब्दस्य व्यतिपत्तोऽर्थस्तदोपकुम्भ, नीलोत्पल, गौगर्भिणी, पूर्वकायः, सतर्पयः, लूभ्यप्रोद्धौ, कष्टभितः, काकः कृष्ण, इति च मिथो विशेषणविशेष्यभावेन व्यतिपद्यन्ते । यत्र हि पूर्वोत्तरपदयोः सङ्गतार्थता तत्सामर्थ्यं सम्बन्धः । स विशेषणविशेष्यभाव इत्याप्यायते, तत्र चैकस्य प्रधान्यमन्यस्योपसर्जनत्वं । न हि प्रधानयोरुपसर्जनयोरेव वा सम्बन्धः कल्पते प्रधानस्यापराधत्वादुपसर्जनस्य परार्थत्वात् सम्बन्धोपलक्षितपदद्वयं परस्पर प्रधानोपसर्जनभावेन विशेषणविशेष्यभावमासादयति । स च प्रधानोपसर्जनभावः कदाचिच्छब्दनिबन्धन. कदाचिदशब्दोपादानं सामर्थ्येनावसीयते । शब्दनिबन्धनो यदा वैयधिकरण्यं उपसर्जनशब्दा हि प्रधानोपकाराय परिणत स्वार्थमाश्रयणाः सम्बन्धिनमभिधानाः प्रथमयैव सत्क्रियन्ते अशब्दोपादानो यदा सामानाधिकरण्यं अपरार्थतया हि प्रातिपदिकस्याव्यतिरेके वृथाविभंवाति शब्दस्तदुभयोर्द्रव्यशब्दतायामुपपद्यते, सा च गुणादीनां मनुष्योपादिना भवति । सोऽयं विभक्तिभेदः सामर्थ्यतश्च प्रधानोपसर्जनभावो द्विप्रकारः कल्प्यमानो मुर्यवृत्त्या उपचारवृत्त्या च । सम्बन्धविभक्त्या यथा—राज्ञः पुरुषः यूपाय दातु, कारकविभक्त्या ॥ भूयमाणक्रियोऽभूयमाणक्रियश्च । भूयमाणक्रियो यथा—कष्टभितः, व्याघ्राद्वयम् । अभूयमाणक्रियो यथा—शङ्कुलयाखण्डः, अक्षेपुशौण्ड । मुर्यवृत्त्या यथा—नीलमुत्पलं, वीरपुरुषः । उपचारवृत्त्या यथा—पुरुषो व्याघ्रः, सिंहो माणवकः । विशेषणविशेष्ययोरुपसर्जनप्रधानभावः सामानाधिकरण्ये विभक्त्यभेदादशक्यः शब्दतोऽवधारयितुं, सम्बन्धसामर्थ्यात् प्रतीयते । न हि सम्बन्धप्रधानयोरेव वा सम्भवति ॥

ननु च नीलमुत्पलमित्येकैकपदप्रयोगादनवच्छिन्नानुपहिताश्रयमाधारधेयसामान्य पदद्वयास्तु परस्परोपहितव्यवच्छेदं प्रतीयते, तत एव योग्यतादि सम्प्रति योग्यान्वितस्य वाचकमिति । एवं च सरता स्मृतमेव अनन्वितमपि स्वरूपमन्वयवादिनोऽपि नायं नियमः भूयमाण एव पूर्णवर्णजनितसंस्कारसहिनोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति । बालिशार्थतात् प्रागनवधृतार्थोदपरिज्ञाने सस्कृतस्य पञ्चात्स्मृतादपि भेदार्थावगमदर्शनात्, तेन स्मृत्यारूढस्यागमकत्वमदोषः, भूयमाणेन हि पदेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य ग्राह्यसहकारि विरहादधोऽसिहित पञ्चादमिषीयत इति किमनुपपन्नम् । तथा चाह—

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चादन्वितयोधकम् ॥
स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः । अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयम् ॥

कथं पुनरन्विताभिधायिना पदेन स्वरूपमात्रं स्मारयितुं शक्यते ? उच्यते—अन्वितस्याप्यभिधानं स्वरूपमात्रस्य विद्यमानत्वाप्राप्त्यं नियमः, याद्यद्वृहीतं तावत्स्वकर्तव्यं, अपित्यगृहीतं तु न स्मर्यत इति ॥

ननु च शब्दस्य स्वरूपमिधानशक्त्यभावाद्प्रामाण्ये कथं शब्दव्यवहारात्स्वरूपस्मरणं भवति ? उच्यते, न हि यत्प्रमाणं तस्मृतिकरणं, किन्तु प्रमाणमेव तत् । यस्य तु येन सह काचित्प्रत्यासत्तिः प्रतीतपूर्वा स तत्र सरकारोद्बोधद्वारेण शक्तोत्प्रेष्य स्मृतिमाधानम् । अस्ति च स्वरूपस्यापि तदभिधेयान्तर्गत्या शब्देन सह प्रत्यासत्तिरिति शक्नोति तत्रापि स्वरूपप्रतीतिं जनयितुं । यथा निर्विकल्पक-दशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रमभिधेयमपि शब्दं स्मारयति तथा शब्दोऽप्यर्थमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथा चाहुः—

अन्वितस्याभिधानेऽपि स्वरूपं त्रिधते सदा । तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥
यथार्थेन प्रमाणेन स्वरूपं स्मार्यते क्वचित् । पदेनाप्यप्रमाणेन तथार्थः स्मारयिष्यते ॥

नन्वेवं यथा स्मृतिसन्निहितत्वमाश्रित्यान्विताभिधानं पदैः क्रियते तया स्मरणस्य प्रत्यासत्ति-निवृत्तत्वाद्देहेत्या च स्मरणिनां प्रत्यासत्तिसम्भवात्पुं स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्विताभिधानां विशेषादुक्त्या पक्षतीति नोक्तापचर्यार्थान्वितैव केयलमभिधीयेत, सा हि कलायनिर्वापादन्वितापि प्रतिपक्षेति स्मरणात्तदन्विताप्युक्त्याभिधीयेत । तथा पक्षत्यर्थोऽपीष्टकादिकर्मकोऽयमन्त इति तत्स्मरणान्नोदनाम्बितोऽभिधीयेतेति । तत्र शब्दे स्मारितानामन्वयबोधकत्वाद्बुद्धव्यवहारेऽपि तथा दर्शनाद्यप्यपि हि शब्देन स्मारितोऽर्थस्तेनैवाश्रित्यान्विताभिधानमिति कलायनिर्वापाद्यन्विताप्यभिधीयत इति ॥

किञ्चाश्रित्यार्थाभिधानं पक्षे प्रतिनियतार्थान्वयित्वमुपपद्यते । यत्पक्षान्तराभिधेयतया स्मार्यते तदन्वितस्यैव बुद्धव्यवहारे वाच्यत्वदर्शनात्, यत्रापि चाध्याहारस्तत्रापि सन्निधापितोऽन विशेषान्विताभिधानलाभ इति लोक एव ज्ञानमिति न किञ्चिद्विषयः । अपि च ज्ञानं तावदेनेनायमर्थोऽश्वितो वाच्य इति तत्र यद्यनेनाप्यश्वित्याभिधानं स्यात् वाक्यभेदो भवेत्, न चासावेकवाक्यत्व-सम्भवे न्याय्यः । तदुक्तम्—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ॥ इति ।

यथोक्तमश्वित्याभिधानपक्षेऽश्वितस्यैव पदार्थस्याभिधानादङ्गुल्यप्रादिवाक्येष्वप्यन्वयः प्राप्नोति । तत्र स्मृतानामप्यर्थानामप्योग्यत्वेनान्वयाभावादनभिधानमेव, पदार्थप्रतिपत्तिस्तु स्मृत्यैवोपपद्यत इति । यत्पुन पुनश्चसामर्थ्यं प्रामाण्याभ्युपगमात्पदानां वाचकत्वशक्तिरेव नावधार्यते । कुतोऽश्वित्याभिधान-

मित्येतदेव तावद्वक्तव्यं ; न वयं पुरुषवाच्यानामर्थं प्रामाण्यमभ्युपगच्छामः । येषामपि चाभ्युपगमस्तेषामपि न दोषः, यतः पदमन्विताभिधायकत्वेन व्युत्पन्न व्यभिचाराशङ्कया लोके न तन्निश्चायकं पश्चादास्तत्वालोचनयानुमितेऽर्थेऽनुवादक तदिति प्रामाण्यमेव नासादयति ॥

ननु च वाचकत्वमपि जहाति, पश्य बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धव्यवहारस्य शब्द-
श्रवणानन्तरभाविनीं विशिष्टचेष्टानुमितां क्रियामन्वितशब्दकरुणिका तावदवगच्छति स तथाभ्युत्पन्न-
कदाचिद्विधितार्थपदरचनामुपलभते । तत्रोपलभमानस्य तस्यैव विमर्शो जायते, सम्भाव्यमानान्वि-
तार्थपदयचनमिदं धार्यं कथं वृद्धस्यार्थनिश्चयः प्राकृतवृद्धस्यापि हि पुरुषायत्तवाच्येनावितार्थ-
पदरचनाशङ्कायामयमेव सम्भवन्निति तस्यैव विचिकित्साया पुनरेव निश्चयो जायते । कृतमन्त्रेणाथ
वक्ता इत्यमवधारितोऽन्वितार्थान्वेषः पदानि प्रयुङ्क्ते । तथाविधपदप्रयोगश्च नास्यानुपलब्धेऽन्वय उप-
पद्यत इत्येवमन्वयोपलम्भमनुमायानेनान्वयो निश्चितः, निश्चितेनान्वये धार्यमेतदनुवादभूतमध्येति ।
एवंचेदनुवादकतया तस्यार्थस्य तद्वान्ध वाचकमेवेति वाचकशक्तिज्ञानपूर्वकं नानर्थमिति मन्यते ।
यदि परं भया प्रागनुमापुरस्सरतोऽर्थनिश्चयोऽस्येति नावगर्तं, यापि ज्ञेयमस्यानिश्चितेऽन्वये विशिष्ट-
वक्तुर्नानुमा, साऽपि पदानां स्वरसतः सामान्यावगमादेव नोपपद्यते, किन्तु विशेषावगमात् । न च
शङ्केरन्यः पदानां विशेषोऽवकल्पते । अतो मयेवानेनाप्यमीषां पदानां वाचकशक्तिरवधारिता ।
तेन विशिष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात्तद्विषयं वक्तुः पूर्वं विज्ञानमनुमितवानिति ॥

मन्वनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थयोधनविषया अनन्ता एव शब्दस्य शक्तयः परिकल्पयितव्याः
स्युः । अभिहितान्वयवादेत्वेकस्मिन्नर्थे शब्दस्यैकैकैव शक्तिरिति तन्न । एकयैवाकाङ्क्षितसन्निहित-
तत्तत्पदगतस्वार्थाभिधानशक्त्या प्रतियोगिभेदेन चक्षुरादीनामिव कार्यभेदोपपत्तेः । यथैकयैव दर्शन-
शक्त्या चक्षुः घटादिप्रतियोगिसहायभेदाज्ञानानानि जनयति, तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति
मन्तव्यम् ।

पदैरेवान्वितस्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः । पदार्था बोधिता बुद्धौ वाक्यार्थेऽपि तथासति ॥

इति । एवं चैतदभ्युपपद्यते संहत्यार्थेऽर्थमभिधत्ति पदानि एकार्थपरः पदसमूहो
वाक्यमिति सङ्घातार्थपरतन्वयात्पदानां स्वार्थाभिधानं न सम्भवति । न च सङ्घातकार्यमकुर्वन्ति
कचिदपि पदानि दृश्यन्ते, न ह्येषां सङ्घातकार्ये स्वकार्ये च पृथक्प्रयोगो विद्यते, सर्वथा सङ्घात-
कार्येणैव प्रयोगादिव सङ्घातानां सङ्घातकार्यवत्स्वकार्यस्याप्युपलम्भात्, यथा शकटाङ्गानामयम
शोऽनेन कुतोऽयमनेनेति । न च शकटाङ्गान्यपि पृथक्प्रयुज्यमानानि स्वकार्यं कुर्वन्ति दृश्यन्ते ।
किं पुनः पदानां स्वकार्यं स्वार्थप्रतिपत्तिः ? किं वा सङ्घातकार्यं यासौ वाक्यार्थप्रतिपत्तिः ?
तच्च पदानामेकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापारकारित्वात् । तथा द्वैकैकस्मिन् सति कृत्स्नफल-
पर्यन्तो व्यापारो निवर्तते एकैकेन विना निवर्तत इति एवं कृत्स्नकारिमवति किमत्र पदान्तरेण

नियत इति चेत् सर्वकारकेष्वपि तुर्योऽयमनुयोगः । तत्र यथा संहस्य कुर्वन्ति कारणादीनि कार्याण्युच्यन्ते तथा सहस्रप्राप्यभिदधति पदान्यभिधायकान्युच्यन्ते ॥

नन्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभिधेद्व्यवयोपपत्तिरभिहितान्वय एवास्तु निमित्तिताभिधानेन ? पदेषु हानन्वितमपि स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापारेष्वाकाङ्क्षादिभिः पदार्थानामन्वयप्रतीतिर्भव्यतीति । उच्यते, कस्येयमाकाङ्क्षा शब्दस्यार्थप्रमातुर्ता ? शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्याग्राह्या, प्रमातृस्वयं तत्र पात्रो युक्तिः, शब्दः शब्दान्तरमाकाङ्क्षस्यार्थोऽर्थान्तर स्वतन्त्रस्याऽऽकाङ्क्षा न प्रमाणं, पुरुषेच्छाया यस्तु स्थितेर्युज्यमानत्वाच्छब्दप्रमाणपृष्ठभाषित्वं, न त्वर्थेषु पुरुषस्याकाङ्क्षा भवन्ती भवत्पर्याना संसर्गहेतुरित्येष शब्दस्यैवायमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः उपरतव्यापारे तु शब्दे पुरुषस्याकाङ्क्षामात्रं न सम्बन्धकारणं अशाब्दत्वप्रसङ्गात्साक्षात् शाब्दत्वसम्भवे व्यवधानाभयण-स्यायुक्तत्वात्, अतो नान्यद्विधताभिधानात् संसर्गप्रतीतेरसाधनमस्ति । न खट्वानयनांशुक्लामित्यादि वाक्येषु संसर्गपदं प्रयुज्यते यत्. संसर्गप्रत्ययः स्यात् । प्रयुज्यमानमपि दशदाडिमादिधानयवद-नन्विताधमेव स्यात् । तस्मात्पदानामन्विताभिधानमेव न्याय्यमिति ॥

अभिहितान्वयवादिन पुनरित्यमाचक्षते । एवंस्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि पदानि भवन्ति । अवेदानां पदार्था अवगताः आकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभिरन्यथमुपपन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति ॥

नन्वेवमशाब्दः स्यात्, पारम्पर्येणापि प्रतिपादयतां पदानां वाक्यार्थे सामर्थ्यस्याविधातात् । तदुद्देशेन प्रयुक्तानां पदार्थप्रतिपादनमवान्तरव्यापारो भविष्यति । न चावान्तरव्यापारस्य कारकान्तरेष्वपि व्यवधायकत्वमिष्यते । तदाह ॥

न त्रिमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । तन्मात्रावसितेष्वेव पदार्थेभ्यः स गम्यते ॥
वाक्यार्थमात्र एतेषां प्रयुक्ते नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेत्र काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

इति ॥ तत्र च क्रियापदानि क्रियामात्रमभिदधति, कारकपदानि तु कारकमात्रम्, न वा मिथ-स्संसर्गं न द्वेकपदो धारणकाले पदातरार्थप्रतीतिरस्ति । नचाप्रतीयमानेनापि संसर्गप्रतीतिरस्ति । ननु च वृद्धव्यवहारात्पदानां अर्थाविधारणम् । वृद्धाश्च वाक्येनैव व्यवहारन्ति । न पदेन, वाक्येयान्वितानामेव पदार्थानामुपलम्भात्, कथमुच्यते क्रियामात्रं पदेभ्योऽवगम्यत इति ? उच्यते, सर्वं वाक्येभ्य एव पदानां व्युत्पत्तिः, सा तु किमेकघटनाकारकसद्वत्वाक्यार्थनिष्ठा, किं वा पदार्थपर्यन्तेति चिन्तनीयम् ? पूर्वोक्तं पक्षे प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया । सा चानन्त्यव्यभिचारादिभिर्वहुप्रमादा । पदार्थपर्यन्ताया च व्युत्पत्तौ नूनं निर्धारणीयमियानस्य पदस्यार्थ इति । अन्विताध्याभिधानवादिनोऽपि नियतः विकरणीय पदार्थनियमानपेक्षणे हि गामानयेति विवक्षुरव्यपदमपि निमित्ततयोपाददीत । न हि तस्यानपेक्षितपदपदार्थप्रविभागो

वैयाकरणवद्वाक्यार्थप्रत्यय उदेति । तस्माद्यावानावापोद्वापपर्यालोचनया पदस्थार्थो निर्धार्यते तावानेव तस्यार्थ इति ।

नन्याकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थोपरक्तस्तस्यार्थो भवतु सर्वदा संहत्य व्याप्रियमाणत्वात् । नैवम्, सर्वदा संहत्य व्याप्रियमाणस्यास्तु तावान्, यावत्यभिधात्री तस्य शक्तिः । कीयती च तस्याभिधात्री शक्तिः यावन्तमर्थमाकाङ्क्षितैर्योग्यै सन्निहितैश्च सयुज्यमानं वियुज्यमानं च न मुञ्चति निपामात्रं कारकमात्रं च । मतस्तावत्येवामभिधात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य निर्धार्यते । तदुक्तं, 'अव्यभिचारादि तन्मात्रमेव तदर्थो नाधिक व्यभिचारात्' इति । नन्वत्र शक्तिव्यक्तपनागौरवलक्षणो दोषः प्राप्नोति । पदार्थानां हि शब्दान्यता प्रमाणदृष्टेति शब्दाभिधेयानां तेषां तद्वयोधकत्वशक्तिः कल्पनीया । तस्याश्चोत्पत्तौ शब्दसंस्पष्ट एव हेतुरित्याश्रयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरतया लोके प्रयुज्यमानो दृष्टः, न चासौ सामाद्वान्यार्थप्रतिपादने समर्थ इति पदार्थान्वान्तरव्यापारीकरोति । ते च यद्यन्यान्वय योचनसमर्थास्तदा तेषामवान्तरव्यापारता स्यान्नान्यथा । पदार्थानामपि विशिष्टार्थबोधपर-शब्दसंस्पष्टादेवा शक्तिरभिर्वर्तीति शब्दस्यापि पदार्थगतशक्त्याधानशक्तिरनुमन्तव्येति । स्यादेतदेवं, यदि मानान्तरावसेयानां पदार्थानामन्योन्यान्वयायगमसामर्थ्यं नावधार्यते । अत्रधार्यते च श्वेत्यस्यानवधारिताभयविशेषस्याप्रत्यक्षोपलब्धस्याभ्यस्य चाप्रतिपन्नगुणविशेषस्य हेपाशब्दानुमितस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्यन्वयः । तदाह—

पश्यतः श्वैतिमं रूपं हेपाशब्दं च शृण्वतः । पदनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

दद्यावान्यविनिर्मुक्तेति । अरूपमित्यव्यक्तरूपम् । तेन गुणविशेषो न प्रत्यक्षेणावनीयत इति उक्तं भवति । अत्रेदं पर्यनुयुज्यते किं येन पुरुषेण श्वेत्यसमानाभ्यां हेपाश्वनिपदनिक्षेप-शब्दावबगती तदपादान्वयवसायस्तस्यापीति किमतः ? यदि तावदप्रत्याकलितहेपाश्वनि पादविहारनिर्णोपापादानस्येत्युच्यते तदा प्रतीतिविरोधः स होषं प्रतिपद्यते भवितव्यमस्मिन् देशे नूनमभवेन भाव्यं केनचिदावतेति ।

अथाश्वसम्बन्धनमेव पुरपुट्टङ्काररवमभ्यासपाटवशब्दाद्वैति तदासावभ्यवर्तिनीं वेगवतीं गतिमनुमिनोति न पुनः केवलमेवावगम्य तस्मिन् प्रतिबुध्यते, योऽप्यस्मिन् देशे नास्त्यन्योऽश्व इति निश्चित्य पारिशेष्यादपादानान्वयवसायेऽपि हेपाश्वने- श्वेत्यसमानाधिकरणमभ्यवत्वं अन्तर्गृह दर्शनमिव यद्भिर्भावावगनावर्थापत्तिः । योऽश्वेतः स एवाश्व इति प्रमाणम् । यस्तु श्वेतत्वसमाना-धिकरणहेपाश्वनिगुरपुट्टङ्काररवावध्यस्यति तस्याभ्यवत्वे वेगवति च गमने श्वेतद्रव्यवर्तिन्येकानु मानं तत्सम्बन्धावगतायां न कचिदनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेणान्वयबोधकत्वं प्रतीतम् ।

अपि च यदि पदार्थावगतिमात्रादेवान्वयावगमस्तदा कस्मिन् प्रमाणेऽस्यान्तर्भाव इति वाच्यम् ? न तावच्छब्दे शब्दामावात् पदार्थाभिधानावान्तरव्यापारेण हि यच्छब्दादन्वयज्ञानं न तच्छब्दमित्यभिहितान्वयवादिना सिद्धान्त इति कथं शब्दे अन्तर्भावः ? प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शब्दस्योच्छेदः शब्दस्य पदार्थावगतिरपि प्रमाणितस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दानभिहितानां पदार्थानामन्यत्रापि वाक्यार्थावबोधनसामर्थ्यमपि परिकल्पयितव्यम् । तदाधानशक्तिश्च शब्दानामपीति कल्पनालाघवाच्छब्दानामेवाग्नितत्त्वावबोधनशक्तिमात्रं कल्पयितुं न्याय्यम् ।

अबोधयते, साकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तं पदार्था एव वाक्यार्थमवगन्ति, न पुनर्वाक्यार्थं मयबोधयन्तीति । तदतिमन्दम् ; वाक्यार्थावगतेः कारणाभावप्रसङ्गात् । अनपायत्रे हि पदानामन्वयप्रतीतो पदार्था अपि चेन्न कारण अकारणीवान्वयप्रतीतिरापेक्षते ।

स्यामन्त, क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षेऽर्थे पूर्वाभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते, तदेव तत्र सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति । सत्यमेवम्, अवगतिस्तु तत्सम्बन्धस्य किं निबन्धनेति वाच्यम् । अथ पूर्वपदार्थं साकाङ्क्षे यत्पदार्थान्तरमुच्यते तत्सम्बन्धित्वेनैव स्वार्थमुपनयति प्रत्याययत् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्यय उच्चार्यमाणः स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिधत्ते तथा पदार्थान्तरमपीति । तदुक्तं— प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सहभूत इति । प्रकृति स्वार्थं प्रत्ययार्थं विशेषणत्वेनोपनयन्ती प्रत्ययेन सह तदर्थमाहेत्यर्थः । तथाचोक्तम्—

नित्यं विशिष्ट एवार्थं प्रत्ययो यत्प्रयुज्यते । तत्पूर्वतरविज्ञातुः प्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥ इति ।

भङ्गीकृतं तर्हि द्वितीयस्यान्विताभिधानं प्रथमस्य तथापि नास्तीति चेन्न, वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभावात् । यदेव कदाचित्प्रथमं तदेव कदाचिद्वितीयमिति सर्वपदानामन्विताभिधानमापतितम् । किञ्च प्रत्ययश्चेदन्विताभिधायी तदा तद्विशेषात् पदानामन्विताभिधापिता किमिति नाभ्युपेयते, किमर्थवैशेष्येन ?

अत्राभिधीयते, लाक्षणिका एव सर्वे वाक्यार्था, ततश्च न पदार्थानामन्वयबोधने शक्तिगौरवम् । अनन्वितावस्थो हि पदेनार्थोऽभिहितोऽन्वितावस्था स्वसम्बन्धिनीं लक्षयति । अवस्थावस्थावतोर्हि सम्बन्धादवस्थावत्यवगते भवत्यवस्था बुद्धिस्था सर्वत्र सधन्विनि दृष्टे सम्बन्धन्तरे बुद्धिर्भवतीति सिद्धमेव । तेन नास्तिपदार्थानामन्वितबोधने शक्तिकल्पनेति ।

तदाह— वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति लक्ष्यते । इति ।

कथं पुनरियं लक्षणा ?

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः । तत्सम्बन्धवशात्प्राप्तस्यान्वयो लक्षणोच्यते ॥

तद्यथा— गङ्गाया घोषं प्रतिवसतीत्यादिश्रौतस्य गङ्गार्थस्य वाक्यान्वयासम्भवात्तत्परित्यज्य

तत्सम्बन्धतः सन्निधेः कूलस्य वाग्यान्वितताभ्यवसीयते । अत एव चाहुः— अनुपपत्त्या सम्बन्धेन च लक्षणा भवति । इह च गामानयेत्वादौ श्रोतस्यान्वयायोग्यत्व, नाप्यन्वितावस्थस्यानयनसम्बन्धार्हता । अन्वितस्यान्वयान्तराभावात् ।

आपे च सर्ववाच्यार्थानां लक्षणिकत्वे मुख्यस्यैव परित्यागापत्तिः । अथ भाभूदेषा लक्षणा । किन्तु क्रियावगतकारकान्वायिनीचाऽऽत्मनो दशामवगमयत्यविनाभावित्वादित्युच्यते । शाब्दत्व तावदित्यमपहस्तितं भवत्यनयाऽवगम्यस्य । किन्तु सामान्यतोदृष्टानुमानगोचरताऽभ्युपगता भवति । तथा च विशेषावगतिरनुपपन्नमूलाऽऽपद्यते ।

अथ विशेषान्वयं विना व्यवहारानवकल्पनादनर्थकं शाब्दोच्चारणमिति तदाश्रयणम् । एवमपि प्रेक्षापूर्वकारिणां सार्थकमात्र . . गुणा वचना . . देत्वानर्थभ्येन भवितव्यमिति प्रमाणाभावात् ज्ञायते विशेषान्वयो वस्तुम् । न च लोकेष्यानर्थक्यमापद्यत इत्येतावता कारणेनोपायान्विनापि विशेषाध्यवसानं युक्तम् । न हि दग्धुकामस्यौदनोपादानमनर्थकमिति जलस्य दाहकशक्तिरविर्मवतीति काममानर्थेनयम् । न पुन सामान्यतो दृष्टस्य विशेषान्वयिता ।

अथाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वयपरता वृद्धव्यवहारेण पदानामवगतेति तद्व्यवहारगमः । तत्र, वृद्धव्यवहार एव कथं तत्परता पदानामुपायामावे निबन्धत्विति चिन्ता, सा हि पदानां पदार्थानां वा शक्तिकल्पनां विनानुपपन्नेति मन्यामहे । सा च पदानामेवोचिता । यदाह—

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्यावगमादपि । पदानामेव सा शक्तिः परमित्यवगम्यताम् ॥

प्रथमभाषीनि हि पदान्यतिलङ्घिषु पदार्थेषु वाग्यार्थावधोघनशक्तिरहितानि, तेन तेषामभिधानशक्तिस्सम्प्रतिपन्नेवेति तस्या एवान्वयपर्यन्तता कल्पयितुं सुकरा । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव, तेन धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति अन्विताभिधानशक्तिपदानामेव कल्पयितुमुचिता ।

किञ्च पदान्यभिधायकानीप्यन्ते । तत्र यदि स्वरूपमात्रविषयमेव शुद्धिमादभ्युरभिधायकता हीयेत, तस्या युद्धे सम्यग्ग्रहणसमुपजातसंस्कारोऽवश्यं हि सम्बन्धस्मरणसिद्ध्यर्थं सम्यग्निर्भूतार्थसाधारणसंस्कारोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात्सम्यग्ग्रहणसमयानधिगतानन्वितार्थप्रतिपादनाभ्युपगम एव शाब्दानामभिधायकतेति तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायिताऽऽश्रयणीया । यस्तु,

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते । भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत् ॥

इत्यार्यवचने दर्शनात् । अभिधानशक्तिरस्मारकतामेव पदानामभिधायकतां मन्यते । नापि तावत्पदानां वाग्यार्थपरताभ्युपगन्तव्या, अन्यथा वाग्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गात् । एवं चेत्पदानामेव साक्षाद्वाग्यार्थबोधने शक्तिरस्तु । किं परम्पराश्रयणेन ? एव च पदपदार्थेषु पदानां स्मारकत्वा

तिरिक्त येऽभिधायकत्वमाहुस्तेषां शक्तिप्रयत्नरूपना । एका तावत्पदानामभिधानशक्तिः बोध-
शक्त्याधानशक्तिः । पदार्थानामन्ययद्वापनशक्तिरिति सारकत्ववादिनां त्वमिधानशक्तिं हित्वा
शक्तिद्वयकल्पना । अन्विताभिधाने पुनरेकैव शक्तिरिति शक्तिकल्पनालाघवादन्यताभिधायीत्येष
पदानीति न्यायः, न पुनरभिहितानामन्यव इति ।

अत्रोच्यते ; यत्तावत्पदार्थानामन्यवबोधकत्वे शक्तिप्रयत्नरूपनागरवमित्युक्तं तत् न सम्यक्
प्रमाणान्तराद्यतानां पदार्थानामन्यवाद्यबोधकत्वदर्शनात् दृश्यते ।

पश्यत, श्रुतिम रूप हेराशब्दं च शृण्वतः । सुरनिक्षेपशब्दं च श्रुतोऽश्रो धावतीति धीः ॥

न चैतद्वाच्यं, अर्थापत्यनुमानयोरप्य व्यापारः, तद्विषयायाः प्रतीतेरिह विवक्षितत्वात् । यत्र
शाकाह्मभाषिण्योपेता पदार्था एवान्योन्यमन्यव गमयन्ति, न तत्रार्थापस्याद्यनुमानयोर्व्यापारः ।
यथा— सुरमि चन्दन, स्वादु सदकारमिति । न चात्र विशिष्टप्रतिपत्तां प्रत्यक्षमेव व्याप्तिरिति,
चक्षुरादीनां रूपादिर्नयत्वेन परस्परविषयेणाज्ञातत्वात् । तथा हि— न गन्धाद्युपलब्ध्यां चक्षुः
व्याप्तिरिति । नापि रूपाद्युपलब्ध्यां घ्राणमिति । अस्ति च सुरमिचन्दनमित्यादां विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः ।
एव श्रुतोऽश्रो धावतीत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

यथाप्रोक्त— कस्मिन् प्रमाणेऽस्यान्तर्भाव इति तेन न कस्मिंश्चित्प्रमाणेऽन्तर्भावः । किन्तु
प्रमाणफलमेतत् । यदि वा पदार्थ एवात्र प्रमाणम्, तेषां च शब्द एवागन्तर्भावान्न सतमप्रमाणापत्तिः ।
पदार्था हि शब्दात्प्रमाणात्तरतो वा प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासमिधियोग्यताभिः क्रियाकारकादिरूपेण
चेत्प्रतीयमानाः संसर्गबुद्धिं जनयन्ति । शब्दमेवैतद्भवति ।

यत्पुनराकाङ्क्षासमिधियोग्यतावन्तः पदार्था एव वाक्यार्थानिवन्तीत्युपपन्नस्य दूषितं,
तत्र न वषमेव भ्रमः पदार्था एव वाक्यार्थानिवन्तीति । निश्चिह्नं गमयन्ति । यच्च प्रत्ययदृष्टान्तेन
द्वितीयशब्दस्याभिधानमिधायित्वेऽर्धशब्दसमुक्तं तदपि नास्ति प्रकृतिप्रत्यययोरपि पदवैधान्यव
व्यतिरेकाद्यधारितमितिरिक्तशक्तिः कयोऽभिहितान्यवस्यैवोपपत्तेः ।

पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनःकर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति च । भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्यादेवमुच्यते ॥

लक्षणिकवाक्यार्थविषये ॥ शृण्वोपलब्ध्या स्म । नहि गामानयेत्यादां लक्षणास्माभिरिष्यते ।
गङ्गायां घोष इत्यादां न चैषा प्रतिविध्यते, तेन न मुख्यलक्षणिकवाक्यार्थप्रविभागाजुपपत्तिः ।

यदपि क्रियाऽवगता कारकान्वयिनीमात्रमनो दशममगमयत्यविशेषाविशेषादित्यस्मिन् पक्षे
विशेषानवधारणमशब्दत्वे च दोष इत्युक्तं तदप्यनुमनमेव । न ह्यविनाभावो विशिष्टा

वान्यार्थप्रतीतिरिति मन्यामहे, अपित्वाकाटशासन्निधियोग्यतावलेन । आकाङ्क्षादिसद्भावे च शाब्दत्वं भवत्येवेत्यभिहितं पुरस्तात् ।

यच्च प्राथम्यादिभिः पदानामेवान्वयबोधनशक्तिरस्त्विति चादितन्त्राभिधानशक्तिः पदानां मिष्यत एव । अन्वयपर्यन्तता तु तस्या नेष्यते, वान्यार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । वाक्यार्थे हि तात्पर्यशक्तिः पदानां व्याप्तिर्यते, नाभिधानी । तच्च प्रथमदर्शां विविञ्चता भवताम्बिताभिधान-
मभ्युपगतम् । तच्च न युक्तम् । सर्वत्राभिधात्र्या शक्तेरविशेषेण प्रवृत्तौ पदार्थनैयत्यानवधारणे पदान्तराचारणवैयर्थ्यादिदोषप्रसङ्गात् । पदान्तरानुच्चारणे त्रयेणान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः । स नाभिधीयते तत्संसर्गश्चाभिधीयत इति प्रतिपिद्धम् । तदभिधाने तु तद्वत्संघाभिधान-
मित्येकमेव गोपदं सर्वार्थं स्यात् । तस्मान्न सर्वत्राभिधात्री शक्तिः शब्दस्योपपद्यत इति नान्विताभिधानम् ।

एतेन यदुक्तं पदार्थानां बोधनशक्तिरेव कल्प्या, पदानां तु वस्तुतानामेवाभ्यवयवपर्यन्ततेति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लङ्घयतीति अन्विताभिधानमेव युक्तमिति, तदपि निरस्तं भवति । यद्योक्तं सम्यग्धस्मरणवगतसम्बन्धिप्रतिपत्तिसिद्धान्वितार्थगोचरैवाभिधानशक्तिरस्त्विति, तदप्यनुपपन्नम् । सम्यग्धस्मरणसव्यपेक्षस्य पदस्याभिधायकत्वात् । न चान्विते सम्यग्धस्मरणं भवति । प्रतियोगिनामानन्त्येन सम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मान्निष्कृष्टपदार्थमात्रविषयत्वमेवाभ्युप-
गमनीयम् ।

यत्त्वधिगतविषयत्वं दूषणमुक्तं तदित्यत एव । अत एव न पदं पदार्थं प्रमाणं, अधिगत-
विषयत्वात् । अनधिगतार्थगमत् हि प्रमाणं भवति । न च पदस्य स्वार्थं स्मारकत्वमेव । यदाह—

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकं न विशिष्यते ।

ननु स्मारकमेव भवति । तस्मात्पदानामभिहितान्वय एव न्याय्य इति ।

उभयवादिनस्त्वेवमामनन्ति, सामान्यतोऽन्विताभिधानं विशेषतोऽभिहितान्वय इति । गोशब्दो हि स्वार्थमनवगमविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते । तदेतत्सामान्येनान्विताभि-
धानम् । शुद्धादिगुणविशेषान् पदान्तरादवगम्यते । सोऽयं विशेषेणाभिहितान्वय इति ।

अपि च क्रियाकारकसंसर्गरूपो वान्यार्थः क्रियासम्बन्धमन्तरेण कारकत्वानुपपत्तेः । विशेषेषु चानन्त्यमिचारादिदोषाक्रियासामान्यान्वित एव । कारके कारकपदानां सम्यग्धग्रहणं, संयन्धानुसारेण चाभिधानात् । सामान्येऽन्विताभिधानमेव घटते । व्यवहारकाले च क्रियाविशेषान्वितानामेव कारकाणामुपलम्भान् । क्रियाणामपि च कारकविशेषान्वितानां प्रतीतेः शब्दव्यापारस्य सामान्यान्वयाभिधानेनैव परिसमाप्तेर्विशेषत्वमितिहितान्वय एव युज्यते । एवं च पदान्तराचारणमपि न व्यर्थं भवति, अपेक्षितक्रियाकारकविशेषसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वात् ।

यद्यपि चात्र क्रियाकारकमात्रान्वयाभिधाने क्रियाकारकमात्रसम्बन्धित्वं क्रियाकारक-
सामान्याभिप्रायम् । तथाहि, स्वार्थमात्रोपादायिनः सर्वभेदान्प्रति योग्यता, तदेवानुगुण्यमात्रं
सामान्यं, नहि तथान्यथा सर्वथा वेति सामान्यमवस्थितरूपं किञ्चिदस्ति, सर्वं एव ते
विशेषा एव । तस्यास्तु सामान्यावस्थाया भेदस्य कस्यचिद्विरुद्धादस्यागाद्य या सर्वभेदोपग्रह-
योग्यतया परिप्लवमानार्थकल्पना तां सम्बन्धो विषयान्तरादवच्छिद्य विशिष्टे विषये नियमयति ।
तदुक्तम्—

सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः । तदर्थान्तरसंसर्गाद्भजते भेदरूपताम् ॥

भेदानाकाङ्क्षतस्तस्य सा पारिप्लवमानता । अवच्छिनत्ति सम्बन्धं ता विशेषे निवेशयन् ॥

अत एव च नानेकवाक्यार्थप्रतीतिः । सर्वेषां कारकाणां कर्मादिभावेन व्यवस्थितानामेव क्रिया-
सम्बन्धात् । न च प्रथमधुतादप्यर्थप्रतीतिः, विद्यमानस्याप्यन्वयस्य सम्बन्धग्रहणमन्तरेणानुपलभ्ये ।
न चैकपदोच्चारणकाले सकलवाक्यार्थप्रतीतिः, तदानीं विशेषसमर्पकपदप्रयोगायोगात् ।

यद्येव सामान्येनाविताभिधानमेवास्तु, किं विशेषेणाभिहितान्वयेन । वृद्धव्यवहारप्रसिद्ध-
सम्बन्धो हि शब्दोऽर्थस्य वाचकः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां च सम्बन्धावधारणम् । न च
विशेषान्वयविषयौ तौ सम्भवतः । क्रियापदं हि कारकतासामान्यव्यभिचारिण्या क्रियया
सहाव्यव्यतिरेकौ भजते, विशेषान्वये विशेषान्तरव्यभिचारत् । एव कारकपदमपि । तन्न,
विशेषान्वयेऽपि आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वोपाधिविशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति तदभिधायितैव
युक्ता पदानाम् । यदि चास्मां नेष्यते तदा वाक्यार्थप्रतीतिरेव भोष्यते, वाक्यार्थस्य
विशेषान्वयरूपत्वात् ।

ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषस्य सामान्यस्यैव प्रत्येतुमशक्यत्वात् । मैवम् ।
यथा जातिव्यक्तिमाक्षिपन्त्यपि न प्रतिनियत विशेषमाक्षिपति, तथात्रापि नियतविशेषाभावा-
न्नियतविशेषात्मकवाक्यार्थप्रतीतिरुपपन्ना ।

ननु विशेषणमात्राक्षेपेऽपि च आकाङ्क्षितं सन्निहितो योग्यश्च विशेषः पदान्तरेण
समर्प्यते स एव गृह्यत इति । तदतिक्रमे प्रमाणाभावात् । एतदपि न सम्यक् । सामान्यान्विता-
भिधानवादिनो हि मते पदानि तावत्तन्मात्रपर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामपि चान्वयबोधन-
शक्तिर्नास्तीक्रियते । न च सामान्याक्षेपेऽपि नियतविशेषमास्कन्दति । तेनाकाङ्क्षिते योग्ये च
विशेषपदान्तरेण सन्निधापिते तदन्वयबोधकप्रमाणाभावादन्वयो न प्रतीयते । अत आकाङ्क्षा-
सन्निधियोग्यत्वान्यनुपयोगीन्वेव ।

विशेषान्विताभिधानवादिनस्तु मते सम्बन्धग्रहणं प्रत्युपाधित्वेनानुप्रविष्टानि वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तानुपगुज्यन्ते । पदात्पदार्थं पदार्थान्तरसम्बन्धो बोद्धव्य इत्यस्या न्यपत्तानुपाधित्वेन

योग्यत्वादिकर्मानुप्रतिशङ्घिषेवान्वितामिधानवादिनः पञ्चमपाकगोति, न सामान्यामिधानवादिन इति । त्रिञ्च क्रियाकारकम्भवावालोचनयापि काङ्क्षमात्रेणान्वयसिद्धेरुया सामान्यमात्रान्वया-
मिधायकता शब्दस्यार्हक्रियते । तस्मान्नदृक् एव न्यायः श्रेयान्, सामान्येनान्वितामिधानं,
विशेषेणाभिहितान्वय इति । युक्तैतत्पदस्य प्रकृतिप्रत्ययान्मकत्वात् । पदे हि पञ्चीत्यादां
प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च सामान्यत्रिधावगमरूपमन्योन्यान्वितं प्रतीयते । तत्र पञ्चीत्येवा प्रकृतिः
सिद्धमाध्यन्त्रादियमविनिर्मुक्तं प्रत्ययार्थमात्रान्वयार्थान्यं पाकसामान्यमात्रमभिधायति । अति-
प्रत्ययस्तु पौर्वापर्यनियमाद्य प्रकृतिवन्वत्तस्य सामान्यमात्रे त्रियमादधाति । अपि तु प्रकृतार्था-
पेक्षयाचक्षणाः स्वार्थं विशेषमेव समर्थयन्तीति । अनुभववादिनः पुनरित्यं समर्थयन्ते
नान्वितामिधानं किन्तु सन्निहितं, पदैरेका वाक्यार्थः प्रत्याप्यते । स च गुणभूतेतरपदार्थ-
संस्पृष्टः कश्चिन्पदार्थ एवेति ।

ननु क्रियमन्वितामिधानपक्षः पुनरन्यापयितुमिष्टः । मैवम्, नेदमन्वितामिधानम् ।
किं तर्हि संज्ञककारिता पदानाम् ? उच्यते, संज्ञककारिताप्यस्ति । न चान्वितामिधानम् ।
अन्वितमर्थं पदानि संज्ञक्य संपादयन्ति । न न्यन्वितमभिधायति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं
पदानि, यदन्विष्टादादीनि ? एतदापि नास्ति, आपकत्वादेरगम् । का तर्तीयं वाक्यं युक्तिः ?
संज्ञककारिणि पदानि, न चान्वितमभिधायन्तीति इमानि पदान्यन्वितं प्रत्यापयन्ति, नाभिधायन्तीति
नामिधायी शक्तिरन्वितविषया, किन्त्यन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव । तात्पर्यशक्तिस्तु
तेषामन्वितावगमपर्यन्ता मद् व्यापारात् व्यापारस्य तदीयनिराकारप्रत्ययोन्यादनपर्यन्तत्वात् ।
तथाहि—

अन्यर्थेव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षान्युद्भवादियः । अर्थं पूर्वमपूर्वं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम् ॥
अन्यर्थेव मतिश्चाप्येवं विषयेषु विजृम्भते । प्रतिपत्तुग्नाकाङ्क्षप्रत्ययोन्यादनावधिः ॥
अत एव पदं लोकं केवलं न प्रयुज्यते । नहि तेन निगकाङ्क्षा श्रोतुर्गर्हायते मतिः ॥

नन्यमिधानव्यतिरिक्तः कोऽन्यः शब्दस्य कृत्वाफलपर्यन्तप्रत्यायनान्मा व्यापारः । अस्ति
कश्चित् सर्वत्रैव संसर्गवादिभिन्नप्रत्याग्येषः । नहि संसर्गोऽभिधीयते । प्रतीयते च वाक्यात् ।
ननु संस्पृष्टमिधानं मतिः संसर्गः प्रतीयते, नान्यथा । नैतदेवम्, संज्ञककारित्वादेव
संसर्गावगममिदं । नहि संसर्गकारणं न संस्पृष्टं च कार्यं क्वचिद्भूयते ।

अपि च प्रकृतिप्रत्ययो हि परस्परसापेक्षमर्थोभिधायिनौ । न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थोऽभि-
धीयते, नियोगस्य घातुवाच्यत्वात् । न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते, यज्यादेर्निष्ठाप्यार्था-
नुपपत्तेः । न च तौ पृथक्स्वकार्यं कुर्वतः । एवं पदान्यपि परस्परसापेक्षीणि संज्ञक्य कार्यं

करिष्यन्ति । न च परस्परस्वार्थमभिधास्यन्ति वाक्यान्वयि प्रकरणपतितान्नेवमेव । तदुक्तम्—
पकृतिप्रत्ययौ यद्वदपेक्षेते परस्परम् । पदं पदान्तरं तद्वद्वाक्य वाक्यान्तरं तथा ॥
इति । अयमेव च पक्षः श्रेयान् । सहत्यकारित्व पदार्थानां सङ्कीर्णनाञ्च ।

निरपेक्षप्रयोगे या सकला कल्पना भवेत् । तदन्विताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम् ॥
सहत्यकारिपक्षे तु दोषो नैकोपि युज्यते । तेनायमुपगन्तव्यो मार्गो विगतकण्टकः ॥
अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठिता । तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गाद्यगमावधिः ॥
तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिर्हि मृष्यते । अन्वितप्रतिपत्तिस्तु बाह्यभ्युपगम्यते ॥
सहत्यकारित्वाच्च पदानां न स्वार्थ एव तात्पर्याद्यमुच्चारण, अपितु प्रधानकार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्—
वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेत्र काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥
तस्मादाव्विताभिधानं नाप्यभिहितानामन्वयः । किन्तु यद्यप्यन्वयस्तत्र एव श्रेयानिति ।

तदेवमाकाङ्क्षासन्निधियोभ्यतावन्त पदार्थाद्यनुप्रकारमन्वयमनुभवन्तो वाक्यार्थोभवन्ति ।
ननु चायोग्यतायामप्यन्वयो दृश्यते, भवति पश्य मृगो धावतीति । नहि साध्यैकस्वभावाया
साध्यत्व साधनत्व च युज्यत इति । नैयम् । साध्यत्वेनैव साधनत्वात् । क्रियाभ्युपपासिरूपेण
भवनस्वभावा साध्यस्वभावेनैव कर्मरूपा । यदेव चास्या अनिदन्तानिर्देश्यमपरिनिष्ठित भवनं
साध्यैकरूप तेनैवैवात्र साध्यभाव साधनभाव च प्रतिपद्यत इति सिद्धतावभासः कुत इति चेत् ?
कर्तृभूतपक्षो लकारस्ता सिद्धत्वेनावभासयति । यथा चोरस्य वज्रतीति । धात्वर्थ एव रोगलक्षणः,
कर्तृभूतराश्रयणात् साध्यरूपेणैव कर्तृभावमनुभवतिसिद्धतायावभासने ।

यदि वा पदस्य न पदरूपमेवाधिकार्थता किन्तर्हि वाक्यरूपात् ? तद्यथा— पुरुष इति
पदकाले पुरुषो व्यतिरेक उच्यते । यदा तु राज्ञः पुरुष इति विशेषणसन्निधियोग्यस्तदाऽस्य
व्यतिरेको भवति, पुरुषविशेषोऽयं राजपुरुष इति । एव पचतीति नैतस्मात्पदरूपादेषाधिका
र्थत्वम् । यदा ॥ भवतीति पदान्तरसन्निधिः तदा वाक्यकाले पुरुषस्येव व्यतिरेक उपजायत इति ।
यदि वा न कदाचिदपरा तदतिरेकिणी भवनक्रिया, कश्चिदपरो वा कर्ता विरोधहेतुरस्ति ।
अपितु सैव व्यपदेशिद्यद्वावन्यायेन क्रियारूपता भवितुं च दर्शयन्ती चकास्ति ।

अपि चैकस्याप्यर्थस्य विषयभेदेन द्विधर्मत्व दृश्यते, यथा— राज्ञः पुरुषस्य पुत्र इति
पुरुषः, शेषी च भवति शेषश्चेति राजानं प्रतिशेषी । अविचलितस्वार्थपुत्रार्थान्तरे विचलित-
स्वार्थः शेषत्वमापद्यते । एव भवति पचतीत्यत्र भवतोऽकर्तृत्वं साध्यत्व च मधिष्यति । पश्य

मृगो धावतीत्यत्र च मृगे कर्तरि साध्यभाव प्राधान्यं चाजहत्सरण दशावहृत्य साधनत्वं च गमिष्यतीति ।

अधवायमर्थः साधनमयं साध्यमिति रूपसिद्धिमात्रमेतत् । यथा पदे अयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति एक एवासावर्थो विशिष्टो वा खण्ड एव प्रतीयते । यथा मुण्डयति चर्चयतीति । अत्र मुण्डयति माणवकमिति मुण्डि केशच्छेदनवचनं । अस्य तु व्युत्पत्तिः मुण्डं करोतीति करोति सामान्यप्रवृत्त विशेषे मुण्डशब्दोऽवस्थापयति । करोतिविशेषोऽयं यस्मिण्णित्युत्पद्यते न करोतिमात्रम् । एव चर्चा करोति चर्चयतीति । अतः केचिन्मुण्डिचर्चादीन्श्रुरादिषु पठन्ति मुण्डकेशच्छेदनेषु मुण्डयति चर्चयतीति । एव पश्य मृगो धावतीति । इदमत्र साधनपदमिदं साध्यमित्युत्प्रेक्षा । इदं त्वर्थसतत्वम् । नात्र सरणं, न दर्शनं, न मृगं । किन्तु मृगकर्तृको दक्षिकर्मा सरणविशेषोऽयं खण्डो वाच्यार्थ इति ।

एतेन पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीत्यादयोऽपि व्याख्याता । व्यपेक्षायता समर्थानामन्विताथानां च पदार्थानां तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवत् पामूदकवच्च यद्विभागरूपेण भवनं स एकार्थीभावः । लक्षणं चैतत्समस्तं व्यस्तं च । तेन सापेक्षसमर्थसमासादीनामुपसङ्गः । कः पुनरस्य व्यपेक्षातो मेदः ? उच्यते, व्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेषे व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योगः क्रमानियमो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणासम्बन्धः शब्दान्तरप्रयोगश्च भवति । एकार्थीभावेत्वेकपद्यमैकशब्दमैकस्वयमेकविभक्तित्वमेकवद्भाव एकशेषः । अनेकविधानामनैक्यमेकविधानं चानैक्यमिति । तद्यथा व्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेषः राज्ञः पुरुषः, राज्ञोः पुरुषः, राज्ञां वा पुरुषः । एकार्थीभावे तु तदभावो राजपुरुषः । व्यपेक्षायां व्यक्ताभिधानं राज्ञः पुरुषः, एकार्थीभावे तु राजपुरुष इत्यत्र लोपमध्यमपुरुषैकवचनं विभक्तिलोपोवेति नाभिधानव्यक्ति व्यपेक्षायामुपसर्जनस्य विशेषणं, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । एकार्थीभावे तदभावः, राजपुरुषः । व्यपेक्षायां च योगः, राज्ञः पुरुषो ब्राह्मणस्य च । एकार्थीभावे तु राजपुरुषः, व्यपेक्षायां क्रमानियमो राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञः । एकार्थीभावे तु राजपुरुषोयमित्येव । व्यपेक्षायां यथेष्टमन्यतरेणामिसम्बन्धः, राज्ञः पुरुषो भार्या वेति । एकार्थीभावे तु नियमतः पुरुषेणैव सम्बन्धो न भार्यया । व्यपेक्षायां शब्दान्तरप्रयोगो दशोपसिक्तपरिग्लानोऽध्ययनाय । एकार्थीभावे तु नैवम्, दध्योदनं पर्यध्ययन इति । एकार्थीभावे ऐकपद्यं यथा— आत्मना तृतीयं कण्ठे काल इति । ऐकशब्दं यथा— पितरौ भ्रातराविति । ऐकस्वयं यथा— चित्रगुः, ब्राह्मणकम्बल इति । एकविभक्तित्वं यथा— नीलोत्पलः, राजपुरुष इति । एकवद्भावो यथा— गन्धर्वः, पृथ्व्यग्रेष्ठ इति । एकशेषो यथा— अश्वा वृक्षा इति । अनेकविधानामनैक्यं यथा— पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति, मुण्डं करोति मुण्डयतीति । एकविधानामनैक्यं यथा— कंसवधमाचष्टे कंसं वानयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयतीति । व्यपेक्षायां तु नैवमिति ।

सोऽयमेकार्थीभावो व्यपेक्षवैलक्षण्येन विप्रच्यमानस्समानस्समासतद्धिताएयादिषु त्रिषु त्रिधा विख्यायते, वाक्यतुत्यार्थः वाक्याधिकार्थः वाक्यान्यार्थ इति । वाक्यतुत्यार्थो यथा— वीरः पुरुषो वीरपुरुष, कष्ट धित' कष्टभित इति । वाक्याधिकार्थो यथा— गुदेन मिथ्या धाना गुडधाना', शकुलया कृत खण्डः शकुलखण्ड इति । वाक्यान्यार्थो यथा— कुश लातोति कुशल, प्रकृष्टो घीणाया प्रधीनः ।

अथाय त्रिप्रकाशोऽप्यनेकधा मिश्रते । तद्यथा— नित्यसमास', नित्यासमास, असमर्थ-समास, अलुप्तसमास, सापेक्षसमास, निरपेक्षसमास, पूर्वपदप्रधान, उत्तरपदप्रधान, उभयपदप्रधान', अन्यपदप्रधान', अन्यथाप्रधान, अन्यथोपसर्जनः, तिङ्समास', प्रातिपदिक समास, उपपदसमास, प्रादिसमास', नञ्समास, एकदेशिसमास', सामान्यसमास', विशेषसमास', समानाधिकरण', मिथ्याधिकरण', उपमानसमास, उपमेयसमास इति । तेषु नित्यसमासो यथा— लोहितशालिः, गौरधरः, उद्दालपुष्पभञ्जिका, दग्धलेखक इति । नित्यासमासो यथा— अविश्रितबुधोण, अमाध हरमाण, अगाधमुत्तृमा, छात्राणां पञ्चम इति । असमर्थसमासो यथा— असूर्यपद्या राजद्वारा', अपुनर्गया श्लोका', अधास्त्रभोजी ब्राह्मण, अलवणभोजी मिश्रुरिति ।

अलुप्तसमासो यथा— सौकाम्युक, आत्मना तृतीय, पश्यतो हर, कण्ठे काल इति । सापेक्षसमासो यथा— यज्ञदत्तस्य भ्रातृभार्या, विष्णुमित्रस्य गुरुकुलम्, चूतस्य फलरसः, म्रियाया स्तनस्पर्श इति ।

निरपेक्षसमासो यथा— वर्षशतमायुरस्य शतायु, शाकप्रधान पार्थिव' शाकपार्थिवः, अभ्ययुक्तो रथोऽभ्वरथ, अश्रेणय' श्रेणय' कृता' श्रेणीकृता इति ।

पूर्वपदप्रधानो यथा— उपकुम्भम्, निर्मलक्षिम्, बहिर्ग्रामम्, पारेगङ्गमिति ।

उत्तरपदप्रधानो यथा— आरूढयानरो वृश्च, ऊर्ध्वपोऽनङ्गान्, विप्रगुर्देवदत्त, मत्तमातङ्गं वनमिति ।

अन्यथाप्रधानो यथा— उन्मत्तगर्ग, पञ्चकपाल', द्विश्र, कृष्णशार इति ।

अन्यथोपसर्जनो यथा— शाकप्रति, प्राप्तजीविकः, गोगर्भिणी, अग्निस्तोक इति ।

तिङ्समासो यथा— अस्तिश्रीरा, पट्टिवाणिजा, अश्रीनपियता, स्वादत्तमोदनेने ।

प्रातिपदिकसमासो यथा— दधिसेक्, चर्मक्रीती ।

उपपदसमासो यथा— कुम्भकार', पङ्कजम्, उपक्रोशी, सहयुद्धेति ।

प्रादिसमासो यथा— निष्कौशाग्रि, उत्पद्य, दुरासद्, सुप्रबोध इति ।

नञ्समासो यथा— अत्राह्वण, अनेक, अमार्य, अपचसीति ।

एकदेशिसमाप्तो यथा— चन्द्र इव मुखमस्याश्चन्द्रमुखी, मृगीव चपला मृगचपला, शस्त्रीव श्वापला शस्त्रश्वापला, अनन्येन सदृशी अनन्यसदृशी ।

उपमेयसमाप्तो यथा— व्याघ्र इव पुरुषः पुरुषव्याघ्रः, करीव कलभः करिकलभः, शार्दूल इव राजा राजशार्दूल, चन्द्र इव मुखं मुखचन्द्र इति ।

किं पुनरुपमानं किंवोपमेयं किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, आहोस्विदप्युपमानमप्युपमेयम् ? किञ्चातं यदि यदेवोपमानं, तदेवोपमेयम्, उपमार्थो न घटते । न हि भवति गौरिष गौः, अप्युपमानमप्युपमेयं तथाप्युपमार्थो न घटते । न हि भवति गौरियाश्च इति, एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विदोषः तत्रोपमानोपमेये भवति । किं यकव्यमेतत् । न हि कथं मप्यनुक्तं गम्यते ? मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते । यथा प्रस्थादिमानमनिर्ज्ञातस्य धान्यादेर्मैयस्यात्यन्तावच्छेदायोपादीयते तत्समीपेऽयं नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं यथा गौरिष गवयः । गौरस्य निर्ज्ञातं तर्हि यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्यात् गौरनिर्ज्ञातं कर्तव्यः, तेन गवय इव गौरिति । बाढ कर्तव्य, यथा भेदसादृश्याभ्यासितमूर्तयः पदार्था परस्परमनियमेनोपमानोपमेयभावमधिगच्छन्ति । यथा चन्द्र इव मुखं कामिन्या, मुखमिव चन्द्रो यामिन्यां, यत्र पुनर्भेदसादृश्याभ्यासितमूर्तित्वं न, तत्रोपमानोपमेयभावोऽपि न । यथा गौरिष गौः, गौरिषाश्च इति ।

ननु य एते भेदसादृश्याभ्यासिता पदार्थास्ते नान्तरेण देशकालक्रियादिसम्पादितं विरोधं भवितुमर्हन्तीति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । नैवम् ; यद्यप्युपमानमुपमेयं च परमार्थतो मित्रं तथाप्युपमानशब्दा गौर्णां वृत्तिमाश्रित्योपमेये वर्तमानास्तयोर्भेदं तिरोद्धतिः ।

तथा हि, यदा व्याघ्रादयः शौर्याद्यतिशयनिबन्धनमुपमानोपमेयसम्बन्धमनुभूय ततः उपमानोपमेयसम्बन्धाधारोपिता भेदा उपमेये वर्तन्ते व्याघ्रसदृशोऽयं व्याघ्र इति, तदा पुरुषादिश्रुतिमिरमिन्नाधिकरणा समस्यन्त इति किं पुनरुपमानोपमेयप्रतिपत्तिनिबन्धनेभ्य एव सादृश्यः सादृश्यप्रतिपत्तिः ? उत तेभ्यश्चान्येभ्यश्चेति ।

किञ्चातो यदि तेभ्य एव पुरुष व्याघ्र च बीक्षस्वेत्यत्रापि स्यात् । इव प्रयोगवैपर्य्यं च । अथ द्वितीयः पक्षः पुरुषो व्याघ्र इवेत्येव स्यात्, न पुरुषव्याघ्र इति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्प्रथमः पक्षः । ननु चोक्तं पुरुषं व्याघ्रं च बीक्षस्वेत्यत्रापि सादृश्यप्रतिपत्तिः स्यात् । इह हि पुरुषव्याघ्रयोर्वीक्षणक्रियासमावेशमात्रं विवक्षितम् । न सादृश्यम् । ननु विवक्षातोऽपि सादृश्यप्रतिपत्ताविवादिशब्दोपादानमनर्थकम् । यत्र मुख्यवृत्तिव्यतिक्रमेण गौर्णां वृत्तिमाश्रित्योपमानशब्दा उपमेयविशेषेषु प्रयुज्यन्ते तत्रैव इवादिशब्दविकलाः सादृश्यं गमयन्ति । यथा कश्चिद्व्याघ्रं पुरुष व्याघ्र इत्याह, तेन मन्यामहे व्याघ्रसदृशोऽयं पुरुष इति । ततश्च व्याघ्रधर्माणां शौर्यबलवत्यादीनां व्याघ्रशब्दात्पुरुषे प्रतिपत्तिर्भविष्यति । यदा पुनरुपमानोपमेयशब्दा

मर्यादं प्रतिपत्तये विवक्षितोपमानोपमेयभावेषु वाक्येषु स्वरूपामेदादशक्ता. सादृश्यमपगमयितु, तदाऽपेक्षन्ते द्वितीयमिषादिशब्दप्रयोगमिति किं पुनरिहोदाहरणं शस्त्रीय इयामा शस्त्रीयमेति ।

ननु चान इयामाशब्दोपात्तस्य धर्मस्योपमानोपमेयोस्तत्प्राप्ततावद्योतनापेक्षशब्दः प्रयुज्यते । व्याघ्र इव पुरुष इत्यत्र तु सामान्यप्रयोगाभावात् कस्य पुरुषस्याप्रयोक्ताधारण्यमिवशब्देनावद्योतयत इति ? उच्यते, शब्दः क्वचिदभिधानादुक्त्या भवेद्योध्ययति । यथा गुण्डशब्दो गुण्डद्रव्य, क्वचिद्रमरुत्तर्या, यथा गुण्डद्रव्याविनामाविमाधुर्य । एवमिह व्याघ्रशब्देन व्याघ्राविनामावि शौर्यादिकं गमितं तस्य व्याघ्रपुरुषयोस्सादृश्यसिद्धयर्थमुपमाधिकरणत्वावद्योतनमिवेन क्रियत इति । एतेन शस्त्रीयामेत्यापि व्याख्यातम् । अत्राप्यनुपात्तमपि देवदत्तेति गम्यते । क्व पुनरयं इयामाशब्दो वर्तते शस्त्र्यामित्याह । केन तर्हिदानो देवदत्तो गम्यते ? समासेन । यदाह— उपमानानि सामान्यवचनं समस्यन्ते समानस्य च साधारण्ये सति स्यात् । तत्तु देवदत्तमन्तरेण नोपपद्यत इति । यद्येव शस्त्रीयामो देवदत्त इति न सिद्ध्यति । उपसर्जनस्येति ह्यस्त्वय भविष्यति यदि तर्हि उपसर्जनान्धेवजातीयकान्यपि भवन्ति । तिसिरिकरमापीधुम्भकपाल-लोहिनीत्यनुपसर्जनलक्षणईकारो न प्राप्नोति । एव तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते । इयामाशब्दस्तु देवदत्तायाम् । एवमपि गुणो निर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्या गुणा. सूक्ष्मा भ्रूक्षणा तीक्ष्णा पृथु इयामेति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय । तद्यथा— चन्द्रमुखी देवदत्तेति । बहवश्चन्द्रे गुणा, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते । यदा च व्याघ्रोऽयं पुरुष इति बहुष्वपि व्याघ्रगुणेषु शौर्यं बलवत्ता वा प्रतीयत इति । एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । अधिकरणत्वासमासो न प्राप्नोति । किं हि यचनात्र भवति । यद्यपि तावद्वचनात्समास स्यात् । मृगीय चपला मृगचपलेति समानाधिकरणलक्षणं पुनर्वाच्यो न प्राप्नोति । एव तर्हि तस्यामेवोभय वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभय वर्तते, इतरथा हि बह्वपेक्ष्य स्यात् । यदा तावदेव विग्रहं क्रियते तदा शस्त्रीयामा, एव देवदत्तेति तदा इयामेति देवदत्तायामपेक्ष्य स्यात् । यदाप्येव विग्रहं क्रियते शस्त्रीयामा देवदत्तेति तदापि इयामेति शस्त्र्यापेक्ष्य स्यात् । यदा शस्त्रीयामा चासौ इयामा च शस्त्रीयामेति तदा न द्विविदपेक्ष्यते, सामानाधिकरण्यं च भवति ।

नन्वेव सति शस्त्रीशब्दस्य देवदत्ताया प्रवृत्तिनिमित्तमनिर्दिष्टं भवति प्रतीयमानं भविष्यतीति चेत् किं तदिति पृच्छामि । यदि इयामत्वमेव ? इयामेति शब्दस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः प्राप्नोति । नहि गुणवृत्त्या प्रतिपादितेषु गुणेषु तदभिधानाय गुणवचनं प्रयुज्यते, न हि भवति पुष्पोऽयं व्याघ्ररूप इति ।

अथानमिहितं तैष्ययादिकमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्तते तर्हि तीक्ष्णयामगुणवचनयो रब्रह्मणवत्समासे उपमानानि सामान्यवचनैरिति विरुध्यन्ते, इयामशस्त्रीति प्रयोगः प्राप्नोति ।

ननु पञ्चमयेऽपि दोषदर्शनात् पश्चान्तराभावाच्च किञ्च भवितव्यमेवोपमानसमासेन भवितव्यम् । किन्तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्युत्स्य मध्यमे पक्षे शस्त्रीव इयामा देवदत्तेत्यवैयधिकरणेऽपि वचनसामर्थ्यात् ।

ननूकं तत्र मृगत्वपलेति समानाधिकरणलक्षणः पुनर्द्वावो न प्राप्नोति । नैवम् । नेह पूर्वपदं शस्त्रीत्वेन विवक्षितमपि तु मृगत्वजातिमात्रेण यथा मृगक्षीर कुक्कुटाण्डमिति । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषमावत्वात् सामान्यवचनत्वाप्रसिद्धिः । यत इयामाशब्दोऽयं सादृश्यसिद्धये शस्त्रीशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्बध्यते । तेनैवं इयामत्वस्य उभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दसामान्यवचनत्वप्रसिद्धेः । न चावश्य एव सामान्यवचनः । यो बहुना सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह, सोऽपि सामान्यवचनः ।

अथवा सामान्यवचनैरित्येतेन सर्वेभ्यः शब्दोऽन्येनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्बध्यते । तत एव विज्ञास्यामः प्रागभिसम्बन्धाद्यः सामान्यवचन इति ।

नन्वेवं सत्युपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र सामान्याप्रयोगग्रहणमतिरिच्यते । व्याघ्रादयोऽपि मेदोपनिबन्धनस्येवादेः प्रयोगे यदोपमान एव वर्तन्ते तदा सामान्यप्रयोगमपेक्षन्ते पुरुषोऽथ व्याघ्र इव शूरा सिंह इव बलवानिति । अमेदोपक्रमे चाभिधाने सम्बन्धनिमित्तस्योपमानशब्देव अन्तर्भावितत्वादप्रयोगः सामान्यशब्दस्येति । अप्रयोगेऽपि च सामान्यधर्मावसायश्चन्द्रमुखवद्भवति । तदुक्तं, सिंहो व्याघ्र इति पूजार्था, भ्वा काक इति कुत्सायामिति, नैवम्, यद्यन्तर्भूतोपमानकुत्सार्थं सम्बन्धप्रतिपदो व्याघ्रादिशब्दैरुपमेयं पुरुषादिपूजार्थं वाभिधीयते । तथापि तन्निमित्तस्यानेकत्वानियमाय निमित्ततृतीयान्तर्भावोपपत्त्येव न विरुध्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्रः शौर्येणेति भिन्ने हि धत्तुमेदोपचारः सारूप्यमात्रं गमयेत् तस्यात्मातिशयः, यथा हि क्षुभनायते दुर्मनायते अभिमनायते इति सुदुरभीनां भवत्यर्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनोपात्तार्थानामपि प्रत्ययस्य रूपाभेदाद्वर्तमानविभागमुपसर्गार्थमवच्छेत्तुं प्रयोगः । कथं पुरुषस्याग्रादौ तस्याः पूजाया निमित्तमेदसम्भवे नियमाय सदृशभागोपनिपाती शब्दः प्रयुज्यत इति । एवमयमेकार्थो भावस्तद्वितात्पातयोरपि अनन्तप्रकार एव द्रष्टव्यः । तत्र तद्विते सामान्येन त्रिधा, सम्बन्ध-विषयः, कारकविषयः, स्वार्थविषयश्च । तेषु सम्बन्धो द्विधा, प्रधानमप्रधानं च । प्रधानं यथा-गावोऽस्य सन्ति, सलानुरोऽस्याभिजनः सालानुरीय इति । अप्रधानं यथा-वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः, चापानां समूहश्चापमिति । कारकं द्विधा, प्रधानमप्रधानं च । प्रधानं यथा-चिदेन वक्ष्यो विषयः शत्रुः, पदमस्मिन् दृश्यं पदः कर्तुम इति । अप्रधानं यथा-व्याकरणं वेत्ति अपीते वा वैयाकरण, अक्षैर्द्विव्यत्याक्षिक इति । स्वार्थो द्विधा-मुख्य उपचरितश्च । मुख्यो यथा-यव एव यावक, मणिरिव मालिक इति । उपचरितो यथा-कुशाग्रीया मुक्तिः, काकतालीयमिव काकतालीयो न्याय इति । आख्यातेऽपि त्रिधा, कारकेण, सम्बन्धिना,

प्राप्तिमिक्ष । कारकेण यथा— भृशो भृशो भवति भृशायते, शब्द करोति शब्दायते, इत्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति, कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते, पाशान्विमोचयति विपाशयति, प्राप्ताद इयाचरति प्राप्तादीयतीति । सम्पन्धिना यथा— व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरणं सूत्रयति, कंसस्य वधमाचष्टे कंस घातयति, आरात्रेविधासमारते रात्रि विधासयति, पुष्येण चन्द्रस्य योग जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयति, माहिष्मत्या सूर्योद्गमं प्राप्नोति माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति, कालस्य गमनमुपविष्टः प्रतिशालयति कालं गमयतीति ।

प्रादयः पुनः षोढा— वाचका, घोतका, सहाभिधायका, विशेषका, निरर्थकाश्चेति । ते च क्रियैव सम्पश्यमानाः क्रियाप्रधानत्वादाद्यातस्य तद्व्यपदेशभाजो भवन्ति । तत्रोपसर्गाणां वाचकस्य यथा— प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, प्राचार्यं, प्राप्तेयासीति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, अतिस्तद्वत्, अतिमाल इति । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया, अवकोकिलम्, अवमयूतमिति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यां, पर्यध्ययनः, परिप्रवचन इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या, निर्धारणसी, निष्कौशाश्विरिति । एव प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः, प्राचीन पलाशः, सङ्गता आपोऽस्मिन्निति समापम्, सङ्गतमक्षेण समक्षमिति ।

धातुलीनरूपैवार्षविशेषस्य प्रकाशकस्य घोतकस्यम् । घोत्यश्च तदन्यः । तत्सदृशस्तद्विरुद्ध-स्तदभावस्तदुत्कर्षस्तदपकर्ष इति पदार्था भवन्तीति । तेषु तदग्यो यथा— प्रतीक्षते, उपक्रमत इति । तत्सदृशो यथा— सयदति, अनुकरोतीति । तद्विरुद्धो यथा— प्रतिघृते, उन्मज्जतीति । तदभावो यथा— विपुज्यन्ते, प्रस्मरतीति । तदुत्कर्षो यथा— प्रगटमते, अतिक्रामतीति । तदपकर्षो यथा— विहसति, प्राश्नातीति । अत्र च योऽसौ क्रियात्मभूतो धर्मः कालहरणादि स्तद्धात्वभिहितमेवासत्यभूतमनभिदधत् प्रादिरवघोतयति । यथाऽस्मिन्निकोष्ठाद्योऽनभिदधत एवार्थान् प्रदर्शयन्ति, एव क्रियास्थान् प्रारम्भादीनमुद्यन्त एव प्रादयोऽवघोतयन्ति । धातौरेकाकिनः क्रियाविशेषाभिधानासामर्थ्ये सहकारिभावः सहाभिधायकश्च तन्मान्तरङ्गो बाह्यः अव्यभिचारी व्यवभिचारी व्यवहितः सविशेषश्च सहाभिधायको भवति । तेष्वन्तरङ्गो यथा— सङ्गामयते, असङ्गामयत । बाह्यो यथा— अनुरूपयते, अव्यवस्थयत । अव्यभिचारी यथा— अधीते, अधेति । व्यवभिचारी यथा— आचामति, सधुस्रयति । व्यवहितो यथा— पुच्छमुद-र्ययुत्पुच्छयते । सविशेषो यथा— सेनया अभिययति अभिषेणयति, दीणयोपगायति उपवीणयति । सहार्थाभिधाने तूपसर्गयोर्भेदप्रतिपत्तिः कथम् ? यद्यपि धातुरुपसर्गं न व्यवभिचरति व्यवभिचरत्येवोपसर्गो धातुम् । अतः शक्यतःऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदः कल्पयितुम् । यावानयं समादिरुपसर्गोऽन्यत्र दृष्टः इहापि तावानेव भवितुर्भवतीति । सजातीयस्यश्चावच्छेदको विशेषकः । स षोढा, प्रकृतिविशेषकः, प्रकृत्यर्थविशेषकः, प्रत्ययविशेषकः, प्रत्ययार्थविशेषकः, उभयविशेषकः, उभयार्थविशेषकश्च । तेषु प्रकृतिविशेषको यथा— विजयते, पराजयते ।

प्रत्ययविशेषको यथा— सङ्कीडति, सङ्कीडते । प्रत्ययविशेषको यथा— विशाल विशङ्कटम् । प्रत्ययविशेषको यथा— अभिमनायते, दुर्मनायते । उभयविशेषको यथा— उपतिष्ठति, उपतिष्ठते । अत्र च प्रादि प्रकर्षादिकमर्थं ब्रुवाण क्रियां सामान्येनोपगृह्णाति । न क्रिया-सामान्यविशेषयोरात्मानं नियमयति । धातुरपि क्रिया ब्रुवन् प्रकर्षादिकमर्थं सामान्येनोपगृह्णाति । न तु सामान्यविशेषयोरात्मानं नियमयति । परस्परपक्षेपे तु तयोर्विशेषणविशेष्यभावो नीलोत्पलादिव द्रव्यति । कार्यार्थत्व यथा— प्रयुङ्क्ते, पराकरोति, अभिपुणोति, प्रणमति, वित्त, समीपमिति । आत्मनेपद, परस्मैपद, पत्व, णत्व, तत्त्व, ईत्वं च कार्याण्युपसर्गो भवन्ति । निरर्थकत्व यथा— निङ्गते, निरवज्जन्ति, प्रलम्बते, सश्रयतीति । अत्र पदोपचयमात्रे प्रादि-प्रयुक्त इति निरर्थकत्वम् । आहुञ्च—

स वाचको विशेषाणां स भवेद्ध्योतकोऽपि वा ।

शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ॥

क्रियाविशेषको वा स्यात्काव्यार्थं वोपदिश्यते । पदोपचयमात्रेवाऽनर्थकः प्रादिरप्यते ॥

इति । एवमयमनेकरूप पदेकार्थभावात् । एव वाच्यार्थभावाऽपि । तत्राख्यात साव्यकारक विशेषण वाक्य एकतिङ्गान्यमित्यादयो विकल्पा । तत्र चैकवाक्यस्थात् पदादुत्तरयोस्तिङा मश्रितपदयोर्निघातः । शुभदस्सदोर्षाभावादय आदेशा । वाच्यस्य टे प्लुत उदात्त इति तु वाच्यत्वाच्चामन्त्यस्य प्लुत इत्यादीनि प्रयोजनान्यभिधीयन्ते । क्रियाकारकाव्ययविशेषणपदार्थानां च परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थितानां भावना विधि प्रतिभा वेति वाक्यार्थः प्रथते । एव वाक्यानामपि परस्परमुपमानोपमेयभावादिभिरिवादिशब्दप्रयोगे मुक्तकादिष्वेकार्थभावाः भवन्ति । एतेनैकक्रियाकारकाभिनिवेशिनोर्युगलकसन्दानितकलापककुलकादयो वाच्यविशेषा व्याख्याता । तत्र ह्याभ्यां चतुष्पदीभ्या युगलकम्, तिसृभिः सन्दानितकम्, चतुर्भिः कौलापक, पञ्चादिभिः कुलकमिति सहा विधीयते ।

एतेनैकप्रघट्टकोपनिबन्धानां सुभाषितानां समूह सङ्घातः । अनेकप्रघट्टकोपनिबन्धानां तु कोश इत्यपि व्याख्यातम् । नगर्तृद्यानचन्द्रार्कोदयार्णववर्णनादयस्तु सङ्घातरूपा एव प्रबन्धास्त पातिनो वाच्यसमूहा प्रकरणव्यपदेशभाजोऽवान्तरवाच्यतां लभन्ते । तदर्थार्थैकार्थभावाः भवन्ति ।

यस्तु तेरुपक्रियमाणो महावाच्यार्थं सर्ववन्धादावारयायिकादौ मुखप्रतिमुखगर्भविमर्श-निर्वहणाख्ये पञ्चसन्धिभिरुपक्षेपपरिकरादिभिश्चतुष्पष्टिसन्ध्यद्वैरङ्गोदशकरूपभारत्यादिरूपवृत्ति-चतुष्टयेन च यथायोगमुपकृतं वृत्तान्योन्यविशेषणविशेष्यभाव सुभद्राहरण जानकीहरण मित्यादिना महावाच्यार्थरूपेण प्रथते स प्रबन्धैकार्थभावाऽपर इत्याख्यायते ।

यस्तु तद्रूपरामायणादिप्रयन्धार्यानामवधारणेनोपहितसंस्कारस्य रामयद्वर्तितव्यं न रावणा-
दिवदित्यादिविचिनिषेधप्रतिभाविशेष उपजायते, स समस्तविश्वव्यापी चतुर्धर्मकहेतुः परो
महावाक्यैकार्योऽर्थमूर्त्त्या विपरिणतमनादिनिधनमखण्ड शब्दग्रहोत्पुच्यते ।

अखण्डः सैष वाक्यार्थः शब्दब्रह्मेति गीयते ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

उक्ताश्वत्सोऽथ पुनश्चतस्रः

शब्दार्थसम्बन्धभिदाः क्रमेण ।

चतस्र एवाथ वचोविशेषे

निषेदुपीस्ताः परिकीर्तयामः ॥

इति महाराजाधिराज श्री भोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे

सापेक्षशब्दशब्दशक्तिप्रकाशो नाम अष्टमप्रकाशः

समाप्तः ॥

श्रीशृङ्गाग्रकाशग्रन्थश्राना प्रथमाद्यष्टमप्रकाशान्तभागमग्रथिताना पद्याना

वर्णानुक्रममूचो

पद्यानामादिभागः	पत्रसंख्या	पद्यानामादिभाग	पत्रसंख्या	पद्यानामादिभागः	पत्रसंख्या
अ		अतिक्रान्तसुरा काला	२३७	अन्वित्यष्टिरय चिरान्	२२९
अद्विधर किणपेच्छसि	२२४	अतोऽत्र किञ्चिद्वर्षतो	१८१	अन्वितव्याभिधानेऽपि	२८६
अकर्मकरे सग्रेष	५१	अथ वासवस्य वचनेन	१२१	अनुस्कुनुदि मा मन्तून्	३
अकुञ्चितप्रेमनिरूपितकर्म	८७	अन्यत्रिसेसा णहि तह	२	अनुवृत्तिर्हि येष्वप्य	१८९
अक्षण्ड सैष वाग्यायं	३०४	अथाजिनापादधरः	११७	अनुरागवती सग्न्या	२२८
अगणिभगवणायासा	२३६	अथाह वर्णो विदित	१५८	अनुस्यूतेव मेधाभ्यां	६६
अग्रशालमधिरुह	१८३	अथानुवृत्ति व्यावृत्ति	१८९	अनेन यूना सह पार्थिवेन	१७९
अङ्कुरिते पल्लविते	२३०	अथामिष्यक्तिसामर्थ्यं	१८८	अनेन सार्धं विहराम्बु	१७९
अङ्गहिङ्गिहसुगच्छडि	२३८	अथेवं रक्षोमि कनक	२२८	अपकर्ताऽहमस्मीनि	१६३
अङ्गेनाहं प्रतनु तनुना	२६८	अथेषु च प्रयोगेषु	२१०	अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये	२४५
अच्छिन्नमेखलमलम्ब	१	अथो विभक्त्यर्थविध	१९०	अपाये यदुदार्मानं	१५२
अजन्मा पुरुषस्तावन्	८४	अथोपरिष्ठाङ्गमरं	११८	अप्राप्तिकूलकतया	२
अजित्वा सार्णवामुर्धो	२७५	अदूरविप्रकर्षात्	२२१, २५२	अप्राप्यपञ्चतमिमानि	१७४
अडादीनां व्यवस्यार्थं	६१	अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे	१४५	अपि प्रसन्नेन महर्षिणा	१६९
अणत्तवच्च वालिम	२४९	अत्यासामासुदत्तुह	२७५	अपूर्वं कालशक्तिं वा	५७, १४०
अणं लङ्घत्तणम्	२३६	अथुवेन निमित्तेन	२०७	अपेक्ष्य मध्यम पूर्वं	२६०
अत एवहि वाग्यायं	२१७	अनन्तरोक्तस्त्वन्व	५५	अभिधा भावनामात्र	२१२
अत एव पदं लोके	२९५	अन्यैवाग्निसयोगात्	२१०	अभिधा च विवक्षा च	२६७
अतद्विपवि तद्वत्तह	२१९	अन्यथैव प्रवर्तन्ते	२९५	अभिधात्रो मता शक्ति	२९६
अन्तर्भूतजिण्ठानां १४६,	१५०	अन्यथैव मतिदशार्द्धा	२९५	अभिप्रेयाजिनाभूत	२२३
अन्तस्यान्वं यद्विष्टयं	१३६	अन्यत्रवृत्तां शब्दस्य	२११	अभिनवकरिदन्तच्छेद	२३३
अत्ता एव निमज्ज	२४७	अन्ये पूर्वापरभूत	२११	अभिमुखे मयि सहनं	१७०
अत्रार्थकुङ्कुमेत्युक्ते	२१९	अनाश्रिते तु व्यापारे	१०१	अभ्युद्रता पुरस्तात्	२२४
अत्रापि पक्षे पूर्यन्ति	१३५	अनिराकृततापसम्पद	२२५	अमृद्भूमि प्रतिपन्न	११७
अतिथिं नाम काकुत्स्था	९५			अमर्यद्वसुधानांये	१६५

अमृतस्रोतोश्चिभ	२६९	अहपे . तिववगा	१२०	आश्लेषे प्रथम क्रमात्	२४६
अमृतममृत चन्द्र	२२७	अह वा कुम्भकर्णो वा	१५८	आस्कन्दनदलाकुन्द	१४१
अमृतात्मनि पद्मानि	२३२	अर्हतो या क्रियाकर्तुः	४७	आसाहभ्रणाप	२४७
अयमान्दोऽहितयौद	९२	अश्वमारिरुताभिमन्यु	२४४	आस्ता विधिपद तावत्	२१४
अयमालोहितच्छायो	२३२				
अय निज परो वेति	२५७	आ		इ	
अलकृताप्यन्वय	१७९	आकृतिग्रहणा जाति	२०८	इहृतीपादप सोय	२२४
अलभ्यशोकाभिभवा	१८०	आकारैश्च व्ययच्छेदात्	२०७	इनस्स दैत्य प्रातधी	२४५
अत्र अन्तोऽपि सप्त	१०३	आकाशासन्निधिप्राप्त	२७८	इति प्रविश्यान्निहिना	१७६
अत्रऊर्द्धिभ पुण्यदि	२३०	आख्याताना तु पाच्यो	२११	इति प्रायोभावा.	१७५
अक्षचन वचन प्रिय	१६९	आसीजणुकर्णांस	१०३	इतो गमिष्याम्यथ ११७, १७८	
अवधेरपि पाच्यपथ	४५	आज्ञापय ज्ञातिविशेष	१७५	इत्यौपधिप्रस्थविलासि	११९
अत्रनिपथनवद्विज्योम	२७५	आज्ञात स जटायुरेप	२४२	इत्य विधिजन पुरो	९४
अवस्था वस्तुनि प्रथयति	२७६	आरमस्थित गुणविशेष	१	इत्य तथोरप्यनि	११८
अवस्तुनिर्यन्धपरे	१७५	आरमनेपदरूपेण	९०	इदमप्यपर इत्त	१९०
अव्ययानि निपाताश्च	३७	आत्मानमात्मना वेत्ति	२३२	इदमन्धं तम.हृत्तं २२०, २३७	
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा	२२०	आद्यमेव हि विज्ञानं	१८८	इदमग्लानमानाया	२३५
अ वेप्रहागतादिस्था	५१	आद्यनस्सत्त गृहिण्येष	१७३	इदमाद्य पदस्थान	३०४
अभ्यधीशशाश्वलेयादौ	१८८	आर्द्रकेसरसुगन्धि	१७५	इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तौ	१३८
अशोकनिर्भस्तिरत	१७६	आधारस्वमिव प्राप्ता	१४८	इय च दुर्वारमहा	११८
अष्टमीचन्द्रके कुन्द	१४५	आनन्त्यव्यभिचाराभ्या	२७९	इय मेहे लक्ष्मीरिय	२८०
असकलहसितस्वात्	२६९	आप्याययति मित्रोऽय	१८३	इवशब्दप्रयोगे तु	५३
असञ्चत मण्डन	११७	आभरणस्याभरण	२३०	इहापीती पूर्व	९६
असौ शरण्यदशरणा	२६८	आभावनोदयमनन्य	२	इहाप्यानीयमानाया	१९०
अस्तीत्यालोचनाज्ञान	२१८	आभासोऽवगमो व्यक्ति	१४७		
अस्तिप्रपारे ससारे	२४०	आयतीगजमागच्छति	७६	उ	
अस्मिन्नीपद्वलितविषम	२२५	आयामियामिनीभोग	१४१	उक्त क्रमात् द्वादशमेव	१२५
अस्त्युत्तरस्या दिशि	११९	आयान्त्यपि न तत्पिण्ड	१८८	उक्ता षोडशमेपापि	६
अस्तु वापि तरतस्मात्	२६०	आरूढो मलयाचल	२३४	उक्ताश्चतस्रः प्रथमा	२६७
अस्त्यौपम्यद्वयस्यापि	४७	आलोचनान्ताच्छरणे	१८२	उक्ताश्चतस्रोऽथ पुन	३०४
अस्वच्छे सलिलामनि	११६	आशुदिशशानो वृषभो	१२०	उच्यतां स वचनी २४२, २४४	
				उच्छिणमुपदिन कुसुम	२४८

उत्तारणाय जगतः	५०	कारकत्वं च पक्षेऽस्मिन्	१३४
उत्तालालकमञ्जनानि	१४१	कालः कालविदामेकः	१४२
उत्फुल्लस्थलनलिनी	२२५	कालात्मानमनाधित्य	१४३
उदारकीर्तैरुदय	९२	कालमावाध्वगन्तव्या	१४८
उद्वेजयत्यङ्गुलि	१८१	कालाध्वभावदेशानां	■
उल्लमय सकचग्रह	१८३	क क ए धूम घारे	९६
उन्मीलित तल्लिकयेष	११७	कण्डूयति न यो मर्म	४
उपमानोपमेयस्य	४७	कसोत्सवडडमह	२२६
उपाधिरेव त्रिविधः	१९०	कर्तृकर्मव्यवहितां	१५४
उपायमात्राधानात्	२०३	कर्त्रादिवचनास्तावत्	२११
उपाध्व तत्पाण्या	२२८	कदलोप्रकाण्डरुचिर	९५
ऊ		कदा नौ सङ्गमो भावी	२४५
ऊरुमूलचपलेक्षण	१३१	कनकफलकस्फारजयना	२३४
ए		कन्यारत्नमयोनिजन्म	१२०
एक इह जीवलोके	५९	कन्यान्तःपुरमेव	५४
एकदू असलोणीभ	१०२	कपोलौ लोहितायेते	४
एक एव हि कालोऽस्याः	१९०	कमलमनम्भसि कमले	२२५
एकातपत्र जगतः	१९२	कमिशुच्यन्तु यज्वानः	४
एका हि अद्धिहि	२३८	करौ धुनाना नव	९५
एति जीवन्तमानन्द	२३१	कलकणितगर्भेण	१८१
एते वयममी दारा	१८३	कलामि पृथगर्थामि	१४२
एहमेतत्स्थिति आ	२४५	कषि सृजति काव्यानि	३
एवमिन्द्रियसुखस्य	१७४	कस्त व ण होइ रोसो	२५०
एवं द्विःथादिशब्दानां	२०८	कस्य नावनर्ति कुर्यात्	२३०
एष्वया बहव पुत्राः	२५०	कस्य नो कुरुते मुग्धे	१०२
एस अवसाणविरसो	२२९	कबलि आळ एक ते	१०३
ओ		कचित्सम्भाविनो भेदा	६२
ओदने साध्यमानेऽपि	२१२	कचित्स्वल्पेऽप्यर्थे प्रचुर	२४०
ओप्यन्ते चोद्भियन्ते च	२७८	का त्वं गुमे कस्य	१७५
		कार्यज्ञः प्रष्टव्य	२७२
		कार्यकारणभावो हि	२०९
		क्रमात्सदसतां तेषां	१३८
		क्रमेण युगपत्पूर्वं	१४४
		क्रियमाणं यत्कर्म	८६

त	तस्यैव वाच्यताभाव	२११	तेऽमी क्रिया च कालश्च	३५९	
तद्विखचयतीवाशा	३	तत्स्वभावविशेषत्वात्	३९	तेषामुच्चावचार्थ	६२, १८४
ततः कुमुदनाथेन	१०४	तद्द कमलकमलचन्दो	२२७	तेषा न द्रव्यपर्यन्ता	२११
ततः किराताभिपते	११७	त विनिष्पिप्य काकुत्स्था	११८	ते हिमालयमामन्य	११९
तत्तदुच्छ्वसितपीत	९२	त्वं जीवित त्वमसि	२०, २४४	तैश्शरीर च वाक्याना	१२०
तत्वे वा व्यतिरेके वा	१४५	त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव	२३२	तैर्ण्यगौरवकाठिन्य	१४५
तथा कर्त्रा नियुक्तेषु	१४६	त्वमहनीव निर्वह्य	१७८	दृ	
तथा गतायां परिहास	१८१	त्वमेव हव्य होता च	२५७	दण्डादण्डि न कुर्वन्ति	७६
तथाहि रौति यश्चूते	२१७	तात्पर्यमेव वचसि	१, २२१	दत्तमात्तमदन दयितेन	१९२
तथैव जातियुक्तेति	१९०	ताम्बूलबहलरक्तः	२२४	दत्तानन्दा प्रज्ञानां	२५१
तथोपलक्षणे जातौ	२०७	ताभ्यामुत्पादितो वत्स.	१९०	दन्तोऽज्जलासु विमलोपल	२७०
तदभिव्यञ्जिका यत्र	१९०	तामसदर्थे युष्माभि	९२	दशरदिमशतोपमद्युतिं	२३५
तद्दशप्रहणे तस्य	१८८	ताला जायन्ति गुणा	२२७	दातु वा प्रभवसि मां	९४
तद्गामे तत्प्रतीते.	२११	तालैश्शिखिद्रलयसुभग.	२२९	दातुं स्यात्तुर्द्विषा	२२४
तदेवास्तु प्रमाणं वा	१८८	तावदेव विनिश्चित्य	१३४	दान विच्छादतं वाचः	२४६
तदेतत्काकतालीय	२७१	तासां मुखैरासद्य	११९, १२१	दिङ्मातृङ्गघटाविभक्त	२४३
तप धुनं च योनिश्च	८२	तां पुलोमतनया	९२	दिग्निहृदिषट्कृतो इति	१२१
तत्प्रयोगावसेयत्वात्	६२	तां प्रत्यभिव्यक्त	१८१	दिनानि राप्रय. पक्ष	१४३
तमन्वगच्छत्प्रथम	१७९	स्यागरूपं प्रहातव्ये	४९, १४९	दिलीपानन्तर राज्ये	२७१
तमस्य लोकयन्त्रस्य	१४२	तिग्म धाम चिर चकालि	११६	दिवाकरकरालात	१४१
तमातिथेयी बहुमान	११७	त्रिधोपसर्जनं त्रैधा	८४	दुर्वेच त्वदध मास	१६५
तथा दुहित्रा सुतरां	१८१	तीर्थेषु सत्सु द्विज	२७५	दूर तुमं विभजिज्जणा	२३६
तथा विभज्यमानोऽसौ	१४२	तीव्र. प्रतापो मधुर	२०४	दृष्टिर्यत्र यदा त्वस्या	१९०
तस्मात्कारकचक्रेण	१३५	तुम्ग भटोऽश्वरमुहुरे	१२०	देशापसि भणिवत्सु	२४८
तस्मात्क्रियान्तराभावात्	१३५	तुरङ्गकान्तामुच्च	२३५	देशदत्तादिकुत्सायां	५९
तस्मात्पूर्वाक्षसम्पाते	१८९	तुषारलेशाकुलितोत्पला	१७०	देहेनेवातमनस्तस्मात्	१९०
तस्मात्सकृदभिव्यक्ता	१९०	तुल्यसम सोढगं	२७१	दैत्याधिपप्राणमुपां	२१९
तस्मादस्मिन्नभिव्यक्ता	१९०	तेजिभजीमातेज	२८०	दैवादपत्रमच्छायं	२६८
तस्मादगोनिवृत्तं तत्	१७	तेनाद्रिबन्धो ववृधे	१०४	द्रव्यमात्रस्य तु प्रेष	१५५
तस्मै हिमाद्रे. प्रयतां	१७७	तेनान्विताभिधानं हि	२९६	द्रव्यात्मापि च य काल	१६०
तस्मिन् क्षणे पौरविला	११९	ते पुच्छिन्जद्विपत्तदि	२७३	द्रव्यो यावत्प्राप्तव्य	२६
तस्या. प्रकामं प्रिय	१८०	ते पुच्छिन्जद्विपत्तदि	२७३	द्रव्यो सत्ता पदार्थानां	१३६

द्विरदमदजलौघासार	२६१	निजनयनप्रतिविम्बे	२२४	पद तद्वन्तमेवार्थ	२१०
द्विष्ट ऽप्यसौ परार्थ	२६	नित्य विशिष्ट पदार्थे	२९०	पदमभ्यधिका	२९१, २९३
ध		निर्दिष्टविषय किञ्चित्	१५२	पदमिह त्रिविध	८४
धन्यास्व या कथयत	२५५	निर्धारणे विभक्ते य	१५४	पदादपि तदायत्त	२०९
धातुप्रकरणाद्धातु	४	निर्णयमानस्तवका	९२	पदे पदे कृवरिण	२३४
धातोस्साधनयोगस्य	६१	निमित्तमवमित्यत्र	१९१	पदरेवान्वितत्वायं	२८७
धृषोष्मणा स्वाजित	९३	निर्मात्य नयनभिय	२३७	पपसाभरूपसोधन	२३१
धृतहेतिरप्यधृत	१७३	नियत साधन साध्य	२७८	परस्परणे स्पृहणीय	१६५
धृति क्षमा दमश्च	२३०	नियन्तृगतिभेदन	१४०	परार्थे य पीडा	२३१
न		निरपक्षप्रयोगे या	२९६	परावरविभागार्थ	१४२
न कवलेह प्रवृत्ति	३७	निरीक्ष्यपरम्भनिरस्त	२७६	परिम्लान पीनस्तनजघन	२३७
न च साम्प्रतिकी कुरसा	५९	निवार्यतामालि किमप्य	१९२	परिभते वक्षसि	१७८
न दानेन न मानेन २४६, २७१		निर्वाणभूयिष्ठमथास्य	११९	पल्लविभ पेषभकर	२३०
नग्धाःमनीयसामान्ये	२०६	निर्व्यापारस्य नन्वस्य	१३४	पल्लवोपमितिसाम्य	१७०
न नूनमस्ति नोऽभ्य	१२१	निर्विकल्पकवेलाया	१८९	पदयत श्रैतिम २८९, २९२	
न प्रसादमुचित गमिता	१७८	निवेदितं निम्बसितेन	२४६	पदयत्यनुगत रूप	१८८
नमस्तुहृक्षिरदचुम्बि	२७५	निशामुदे प्रक्षेपे च	१४४	पाकं हि पक्षिरेवाह	२९२
न मीलयति पद्मानि	२३२	निष्प्रमात्रे कर्तृत्व	१४५	पाता वासिगिवति	१२१
न रणतमीन्द्रियग्राम	३	निसर्गभिन्नास्पद्	७४	पायादौ रचितक्रम	२२०
न लङ्घयामास महा	१७७	नीपानान्दोलयधेव	३	पिमसङ्गमर्कियहि	२८०
नयजलधरस्सञ्जडोऽय	२४१	नीहारजालमलिन	२३८	पिण्डसर्पेगनत्वे	१८८
न विमुञ्चेति सामर्थ्य	२८८	नूनमुन्नमति यन्वना	१७५	पिण्डेनानीदसञ्जाते	"
नबो नयो भवति	१२०	नृपसुतमभित	१८२	पिपिप्रिय ससख्य	२१
न स्रजो रुचिरे	९४	नते सुखस्य जानन्ति	२३८	पिबतु मधु सुगन्धीनि	२७०
न सोऽस्ति प्रत्यया	२१८	नसर्गिकी	१८०	पिबन्मधु यथकाम	२२७
न हि गामानयेत्वादौ	२९२	प		पुत्रस्य जन्मनि यथा	१४५
न हि हित्यत्वमामान्य	२०८	पञ्चाशमिव राजेन्द्र	२४६	पुनर्ग्रीतु नियम	१७९
नाम यस्यामि २३२, २६२		पट्टिपकयमन्तुपुञ्जे	२२७	पुनरपि सुलभ तप	२५५
नामापि स्त्रीति सद्वादि	२५४	पतयालूनि चेष्टासु	४	पुराण मानवो धर्म	२४४
निघातादिध्यवस्थार्थ	११६	पत्युदिशरश्चन्द्रकला	१९२	पुरीमवस्कन्द लुनीहि	१७७
		पदजात श्रुत सर्व	२८६	पुष्पं प्रवाल्योपहित	१८०

पूर्वोत्तरैर्यदा भावे.	१३८	प्रशान्तधर्माभिभव	१७६	भवतु रपि कठोरा २२८, २२९
प्रकामधवल यस्या.	१०२	प्रसन्नदिक्पांसुविविक्त	१७९	भवतु विदितमेतत् "
प्रकृतिप्रत्ययावेव	३७	प्रसन्ना कान्तिहारिण्य	२२३	भवतु विदित शब्दा २४५
प्रकृतिप्रत्ययौ वेधा	८४	प्रसिद्धपदसामाना	२१७	भवत्सम्भावनायाय १८२
प्रकृतिप्रत्ययौ धृत. २७९, २९२		प्रसीद विधायितु	१७६	भवादशाब्धेदधिकुर्वन्ते १७४
प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वत्	२९६	प्रागन्यतश्चकिलाभात्	१४५	भविष्यत्यन्यजातायां १९०
प्रकृति. प्रातिपदिक	३३	प्रात. प्रत्यूपयो क्नाति	१४४	भवेदभीष्मद्रोणं ८४
प्रकृतिप्रत्ययप्रकारैषा	५	प्रातिलोभ्यानुलोम	१०१	भवेद्यदि विग्रहैकविषय १८८
प्रकृतिस्साधनाना ५७, १४०		प्राथम्यादभिधातृत्वात्	२९१	भार्गवरथकैर्भिन्ना २६७
प्रकृत्यर्थविशिष्टो य	५५	प्रातधीरेव कस्मात् २२१, २३१		भावरूप तु यत्कर्म १४९
प्रकृत्यादिविभागेन	१२३	प्रातेपाद्रेरुपतट	१७४	भिन्नकण्ठध्वनिधौरे २४०
प्रकृत्युक्तेऽदसम्भूतं	१४७	प्रियवदान् प्राप्तमथ	११८	भूनादयो महामेदा. १४३
प्रकृष्ट इति शुद्धादि	५९	प्रेम पश्यति भयानि	२७६	भूनाना प्राणिन श्रेष्ठा २७५
प्रतिपत्त्याऽन्वय यस्मात्	२७९			भूयात्तेषां कुले जन्म ३
प्रतिपत्तिर्गुणानां तु	"	फ		मेढानाकांभतस्तस्य २९४
प्रतिपाद्यो निवर्त्यञ्च	१२५	फनमथ चन अपकुवि	१०२	भुक्तितारक्षिता गतं २४१
प्रतीकृत्याशोकी	२३७	फलांशे भावनापाञ्च	२१२	भ्रमुर्ध्ववस्तुर्ननुतु. १०४
प्रतीतिमेशद्वेदत्	१८९	ब		
प्रतीयमान पुन	२२१	वभ्रनक्षेषु रोमाञ्चं	१८२	म
प्रत्यक्ष न च निष्कृष्ट	२०९	बहलतमाहमराट्	२४७	मगधेषु स्तनौ पीनौ २०४, २१९
प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा	२७०	विभ्रतौ मधुरतामति	९३	मभामि कौरवशतं २४१
प्रत्युक्तापरभावश्चेत्	१५८	बीजकालेषु सद्बुद्धा	६१	मदनादिह कुटुम्बि १०३
प्रधानकर्मणारयेये	१५०	बुधव्यापार पर्वष	१३५	मदप्रमदहर्षेषु १४४
प्रधानगुणमात्रेण	२७९	बुद्धिस्त्वादभिसम्बन्धात्	६१	मदन्नुतिश्यामितगण्ड ११८
प्रधानं तं प्राहृत्य	१६०	बुद्ध्वेदमेव भगवान्	२१६	मन्दं मन्द बुद्धि पवन १७५
प्रपरापसमन्वय	१३			मधुद्विरेफ कुसुमैक २३४
प्रयुक्तसत्कारविशेष	९३	भ		मधुपृथपिह्वा "
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां २१०-११		भक्तिप्रदाय दातु	२५०	मनसिजचैत्ररथं ०३५
प्रयोगाहोप सिद्धस्सन्	६१	भमघम्मिअ वीसद्धो	२४७	मन्यते न तृणायापि १६९
प्रवर्तयति कालोऽपि	१४३	भवताद्भवतो मतिश्शुभा	१७४	मन्ये शंके ध्रुवं प्राय १८३
प्रवृत्ति पुण्यस्यास्ति	१५९	भवतु समदनास्त १८२, २८०		महत्वं सद्भवायं च १५९

भद्रिलत्ताणू णि वाहि	२६९	यत्रापि तत्क्रियायोग	२११	याचेह वृत्तिस्तत्सूत्र	१८९
महुण्दि किं विपत्तिभ	२४७	यथाऽनेकमपि ज्ञान्त	१११	याऽपक्षा यच्च सामर्थ्य	२६७
मागच्छ प्रमदाप्रिय	२४०	यथा नृपाणा प्रणय	१३१	यावत्सिद्धमसिद्ध वा	१३३
मानभङ्गपटुना सुरत	९१	यथा च भागा पचत	१६६	या सामान्याश्रया सहा	२७
मा पुनस्तम्भिसीसर	९५	यथा गौरिति सहात	१३८	युगपधनुसवित्ति	२०९
मा भवन्तमनल पवनो वा	२८२	यथा राशो नियुक्तेषु	१४६	युष्मच्छासनलङ्घनायति	२४१
मा भैदशशाक मम शीयुनि	२२५	यथा जलादिभि र्यक्त	२०६	येन भवस्तमनोभवेन	२४५
मायेन्द्रजालप्रत्योऽय	२१८	यथा भूतेन्द्रियोत्पाद्य	२०९	येनाविविताभिधानं च	२१०
मिलन्त्याशासु जीमूता	३	यथा विष्यन्तपर्यन्त	२१०	ये पुन कृतिपतानेक	२०८
मीमांसन न शास्त्राणि	४	यथा पाक करोतीति	२१५	येषामर्थेषु सामान्य	॥
मील्यभ्रविजिह्व भ्रुति	२५१	यथा यथा सन्निधान	२८३	येषा प्राणिवध मीडा	२३०
मुक्त्वपंकजरागेऽस्मिन्	२२७	यथायें प्रमाणेन	२८६	योऽभूदित्यादिकदशब्द	१२५
मुयेन सा पद्मसुगन्धिना	१७७	यथेन्द्रियगतो भेद	२०६	योऽर्थ प्रतीयते परमात्	२११
मुग्धमजातरजस	२३३	यद्यपि सन्निधा तस्य	१५१	योरत्यणीये दहणो	२२३
मुसलक्षपटुकार	४	यथोपपत्तिच्छलना	११७	योहि दीर्घासितान्धस्य	२२६
मूलजालमधिभोक्तृ	२५६	यदसज्जायते सद्वा	९२, १४७	य सर्वशैला परिकल्प्य	२३४
मूले कण्टकस्ततति	२७२	यद्वक्त्र वचदशास्त्रे	२२१, २५१		
मैथ खण्डाद्यमिष्यत्	१८८	यदभिप्रायसवस्य	॥ २५२		
माग्यप्रागत्यमाध्यस्थ	१४४	यदप्येक पद दृष्ट	२७६	रक्षिरणाणुगति	२३५
मौलिकारवित्तारि	१४१	यद्यदाकाक्षित योग्य	२७८, २८२	रजोऽनुये जन्मनि सत्व	१२१
य		यदामिधानसामर्थ्य	६२	रत्नच्छायाव्यतिकरमिव	२२६
		यदि त्व मन्यसे तेन	१५८	रतान्तकालकान्तली	१४१
य नात्मनपदाद्भद	१६७	यदि म बहुमा दूती	१८३, २४०	रत्यादयाऽर्धशत	२
य पते यन्वान प्रथित	२२५	यदेव रोचते महा	१०३, २५५	रत्यादयो यदि रसा	२
यज्ञायोनित्वमपक्ष्य	११९	यद्येतौ व्याधितो स्याता	१९३	रागकान्तनयनेषु	९५
यच्च वृत्तिविकल्पादि	१८९	यद्योदनो न पक्वव्य	१३५	रामाय पुण्यमहसे	१६४
यच्च कोऽयमिति प्रश्ने	२७६	यच्च निम्ब परशुना	१०४	रूढ्या यत्र सदर्थोपि	२२३
यजत दद्याज्जुहुयात्	२१५	यच्चापकर्पपर्यन्त	१३८	रूप तदाजस्वि तदेव	१७८
यत पदार्थावाक्याथ	॥	यच्चोभयास्समो दोष	२७९	रे हस्त दक्षिण मृतस्य	२३१
यत्तालीदलपाकपाण्डु	२३३	यस्मादनर्घाणि हृतानि	२३४	रोचिष्णु काञ्चनचयानु	२७१
यत्पादपकजरज परि	१	यस्यार्थास्तस्य मित्राणि	२७५	रोषावेशादाभिमुख्येन	७७

ल	वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि	२९०	प्रतेषु गोष्ठीप्रेक्षासु	१४४-	
लवणपडवि उदुदुर्य	२७३	वागर्थ्याविच संपृक्तौ	१०३	वृत्तिं वर्तयतामेवं	२०४
अविअण्फउ बीउदुहु	१०३	वाग्रूपता चेदुत्कामेत्	२२०	वीराद्भुतादिषु च येह	१
लक्ष्मणानुगतो राम	१८२	वाचकत्व निपाताना	१९०	वीहिस्तम्बकरि क्षेत्रे	१६९
लावण्यसिन्धुरपरैवहि	२५०	वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे	२९०	वेदाद्भुरनियोगाद्वा	२१६
लाक्षागृहानलविपान्न	२४१	वाक्याविशेषा प्रत्याय्या	२२२	वेविरसिण्णकरांगुक्ति	२७२
लीलास्मितेन शुचिना	२८२	वाणिधमो डिअञ्जरुणल्लओ	२६९	वेवावल्लुच्चिउदेअ	२८०
लोकयात्राभयं लज्जा	२४६	विकल्पयोनयइशब्दा	२१९	वैदर्भनिर्दिष्टमसौ	९३
लोकिकाना हि साधूना	२३८	विकसन्ति कदम्यानि	१०४		
व	विप्रस्तशत्रुः स्पृहयालु	२७६	श		
वयस्स तुमपि थेव	२३८	विदित वो यथा स्वार्था	२५७	शक्तिमात्रासमूहस्य	१४५, २३८
वच्चमहद्विअ एका	२४८	विधावनाभिते साध्य	२१३	शत वारानुक्तं प्रिय	१७६
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार	१७३	विधौ कृतमतिक्रम्य	॥	शब्दे ता जार्ति शब्दमेवा	४४
वदत वदत सत्यं रूपं	१७८	विनारमरूपग्रहणात्	२०६	शब्दोपहितरूपांस्तान्	९७
वधूशब्देन तु दिशां	२१९	विनोदमिच्छन्नथ	११७	शयाने शेरते रात्रौ	१४१
वग्यं फलं चार्तवमाह	१८०	विपत्प्रतीकारपरेण	२७१	शय्यन्ते हतशायिका.	१७६
वपुषा परमेण भूधराणां	१२१	विपदि धैर्यमथा	९५	शरद्धेमन्तयोरन्यत्	१४४
वय तथा नाम यथात्थ	२३५	विपन्नमखिलीकृत्य	२७५	शल्यमापे स्फुरदन्तं	२४१
वल्लयति न योऽसाधुं	४	विष्णुअपि आपुआणिणा	१०२	शलाकापर्यभिद्युत	७७
ववसाअअरइअओसो	२२७	विपुलतरनितम्बे भोग	९७	शशंस तस्मै प्रणिपत्य	९४
वष्टिमागुरिख्लोपं	१४	विमक्तयर्थेऽव्ययीभाव	१९८	शशिनमसूत प्राची	२३०
वस्तुनस्तइनिर्देश्य	१५१	विमक्तयर्थोऽथ वृत्त्यर्थ	२२२	शाटकञ्चेन्न पातव्य	१३६
वस्तूपलक्षण यत्र	२८४	विमक्तिवृत्त्यर्थवतो	॥	शास्त्र्यै वोऽस्तु कपाल	२४९
व्यक्तेरेव पदार्थत्वं	२०८	विभूषणोद्भाति	१७८	श्यामला प्रावृषेण्यामि	३२४
व्यतिपक्तार्थबुध्या हि	२७९	विधिकीर्तिकोद्यान	१४४	शिखण्डिमण्डलारब्ध	१४१
व्यपगनघनपटलं	२२०	विशेष्य नामिधा गच्छेत्	२०५	शिखरिणिकनुनाम कियत्	२४८
व्यवहारास्तु शब्दार्थ	२१७	विशेषकर्मसबन्धे	५१	शिखिच्छदच्छत्रपतत्र	१९२
व्यस्तायामपि सपूर्णं	१४६	विशेषइध्यमाणोपि	५२	शिलाघनैर्नाकसदां	९३
या ओनबुज्जवुपजिमु	१२१	विषवृक्षोऽपि सबध्यं	२३९	शूद्रैव भार्या शूद्रस्य	१०१
वाक्यार्थमात्र एतेषां	२८८	विहाराहारसहार	२११	शृङ्गारवीरकरुणाद्भुत	१
वाक्यार्थमितये तेषां	२९६	विस्मृष्टरागाद्धरात्	१७७	श्रीमल्लताभवनमोपघय	९४

भ्रोतुश्च प्रतिपन्नय	२१७	समानवृत्त्यपेक्षत्वात्	१८९	स्वत्पेरसावपि न ददाते	२३८
शैलैस्सन्धयतिस्म	९६	समुदायेन सम्बन्ध	२७४	सवत्सरैर्युगे. कर्पै.	१४३
„ र्धन्ध „	१७३	समूहस्सतथाभूत.	१३७	सशपाय दधतो.	२४३
५		सरस्वतीय कर्णाटी	४७	ससर्गास्तु क्रिया सिद्धा	१३५
पथ्यभावादसत्योक्ते	६२	सरस्ते साहसराग	१०२	ससर्गिमेदक यद्यत्	२२६
पथ्यभावादसत्वाद्य	१८४	स राजा तत्सौख्य सच	२२८	सहस्यकारिपक्षे तु	२९६
स		सलीलमानकलतान्त	१७७	साउष्णशीगोटी डह	२६९
स एव काल कारस्व्येन	१४५	स याचको विशेषाणा	३०३	साकाट्क्षावयव भेदे	११२
सत्या वा नायिकाया वा	२४२	सविता विधयति विधुरपि	५	साहसयोगिन पाशात्	१४५
सङ्ग्रामेषु चरत्येष	२६२	सर्वध्न भद्रण तस्या	१९०	सा चूर्णगौर रघु	९६
सच्चिभ कठममो	२२९	सर्वत्र सहजा शक्ति	१४५	साटोपमूर्धोमनिश १६६, २३९	
सद्यधन्नाधन्नाजात	२६९	सर्वत्रागृहमाण च	१८८	साध्यमानत्यपक्षे तु	२१७
स त्रहार तपोर्मध्ये	११८	सर्वमेदानुगुण्य तु	२९४	साध्यसाधनसम्बन्ध.	२१२
सणिमयश्च क्रिसोअरि	२४८	सर्वसर्वगतापि स्यात्	१८८	साध्यसाधनपोलोरे	२८४
सत्ता लक्षणमन्येतु	१४२	सर्वलितिभूता नाथ	२४१	साध्य च साध्यमानत्वात्	२१५
सत्वात्मनाममलधर्म	७	सर्वे सते त्वय्युपपन्नं	१७५	सा मङ्गलस्नानविशुद्ध	१७६
सतु द्रव्यादिभिर्भो वा	१९८	सर्वोपमा द्रव्यसमुच्च	११७	सामान्यभूता सा पूर्वं	५७
स ते मियश्चेत् सुभग	१७७	ससेतु बन्धयामास	२७५	„ धात्वर्थं	१४०
सदृश त्रिषु लिङ्गेषु	७	सहभृत्यगण सयान्धप	२४४	सामान्यमिदमित्येव	१८९
सद्य प्रयालोद्गम	१७७	सहसैव न सर्वेषा	२८३	सामान्यांशादपोद्धृत्य	२०९
नदापान्य पूषा	१७४	सन्तमेव विरमप्रकृत	९२	सामानाधिकरण्यादि	२१०
सन्ध्याभ्रकपिशस्तत्र	११८	सम्पदो जलतरङ्ग	२४४	सामान्येनैव योग्यत्व	२८४
सन्निधिदशब्दजमेव	२८३	सम्बन्धिशब्दस्सापेक्ष	२६, ५५	साम्योत्कर्षापकर्षेषु	१४३
सपदि सखीभिर्निभृत	२२४	सम्भवत्येकवाक्यत्वे	२८६	सावशेषपदमुक्तं	९६
स पौरकार्वाणि विचिन्त्य	१७९	सम्भिन्नस्तैर्द्वयवस्थाना	१४३	सावसलोनी गोरडी	२६९
स वालभावाडपुपा	१८१	सम्बोधनपद यच्च	११२	सा सम्भवद्भि. कुसुमै	१८०
स भगवान्गणाधिनायो	२५७	स्तनोपपीड परिरभ्य	१७४	स्थाने तपो दुश्चर	११९
समजस्स्याद्रवा गोभि	१६९	स्पर्शभाजि विगदच्छवि	९५	स्थानेऽवसीदसि रघूद्वह	२३१
समानवृत्तिता नाम	१८७	सरस्यदो दाशरथि	१६६	स्थायित्वमत्र विषया	२
समानवृत्तिसापेक्ष	१८९	स्वय विरीर्णद्रुमपर्ण	२७०	स्तादिभि केवलैर्यत्र	६२
		स्वरूपादुद्भवत्कार्य	१९६	स्वाश्रये समवेतानां	१४५

स्निग्धदयामलकान्तिलिप्त	२२८	सेय पश्यति नो कुरङ्गक	२४२	हा सौरभं क तत्ते	२३३
सुवैस्तेभ्यो विभावयं	१८२	स्वेदानुविद्धार्दनक्ष	९४	हिम इत्सुकगोडरी	२६९
सुगन्धिनिश्वास	१७९, ११९	सोयमित्यभिसम्बन्धात्	३९	हिम इति रिच्छिवहि	११
सुष्णमि गिरिं गामे	९६	सोऽस्मिन् जयति जीवातु	१०४	हिमलवसदशश्रमोद	२२७
सुदुर्दर्श इवादर्श	१४२	स्तोकत्वस्याभिनिर्वृत्ते	१५१	हिरण्यकशिपुर्द्वैत्य	१०१
सुधु त्व कुपितेत्यपास्त	२४२	सैष द्वादशमेदोऽर्थः	२१७	हिरण्यपूर्वं कशिपु	२३५
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं	२३५	सौभाग्यमिव	२२१, २५२	हिरउ हरन्त हो चोर	१०३
सुवर्णादि यथा युक्त	२०७			हुतहुताशनदीतिवनभिय	१८२
सुसूक्ष्मजटकेशेन	२५	ह		हतोष्ठरागैर्नयनोद	२२५
सुसूक्ष्मजटकेशादौ	२७	हृदमाणुशमशभोजनं	१०२	हेतुत्वे कर्मसहायां	१५२
सुईवेहेमुसल	२३६	हरिषाणाविमौ रोषात्	१८२	हे हस्त दक्षिण मृतस्य	२३१
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	२२४	हस्तस्थिताखण्डलचक्र	२७०	होडसे नामिजातेषु	५
सूर्यान्लानिल	३०	हस्तेन हस्तं परिगृह्य	१७८		
सूर्यापति सुधारार्द्र	४	हा धिक्कष्टमनिष्टं	५४	क्ष	
स्मृतिसन्निहितैरेव	२८६	हारो धणाणसवणा	२८०	क्षणे निमेषे नाख्यां वा	१४३

आहत्य समुदितपद्यसङ्ख्या :-

९०९

समाप्ता पद्यानां वर्णानुक्रमसूची.

